lobus

CIVILIZACIJE KROZ POVIJEST

FERNAND BRAUDEL

Fernand Braudel
CIVILIZACIJE KROZ POVIJEST

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA

Urednica
ALEMKA KRALJ ŠTIH

Fernand Braudel

CIVILIZACIJE KROZ POVIJEST

GLOBUS/ZAGREB

Naslov izvornika
Grammaire des Civilisations
© Les Editions Arthaud, Paris, 1987.

Recenzenti
prof. dr. AUGUST KOVAČEC
prof. dr. NENAD IVIĆ

Prijevod
LJILJANA MATKOVIĆ I. II. (Crni kontinent)
NATAŠA DESNICA ŽERJAVIĆ II. dio
VLATKA CRNKOVIĆ III. dio (Evropa)
SANJA RAVLIĆ III. (Amerika i Druga Evropa)

Objavljivanje ove knjige sufinancirale su Samoupravna interesna zajednica znanosti SR Hrvatske i Republička samoupravna interesna zajednica kulture SR Hrvatske

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 930.85

BRAUDEL, Fernand
Civilizacije kroz povijest / Fernand Braudel ; [prijevod Ljiljana Matković... et al.]. – Zagreb : Globus, 1990. – 479 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Biblioteka Posebna izdanja / Globus)

Prijevod djela: Grammaire des civilisations.

ISBN 86-343-0634-8

CIVILIZACIJA GRAMATIKE

Gramatika* je, prema rječnicima, u svom izvornom značenju umijeće čitanja i pisanja; stručnjaci je, danas, drže skupom pravila koje valja slijediti da bi se ispravno čitalo i pisalo na nekom jeziku ili, lingvistički rečeno, skupom pravila koja dopuštaju izricanje svakog iskaza na nekom jeziku. Kad je strukturalistički val zapljusnuo proučavanje čovjekovog načina življenja sa sobom i drugima, sve je postalo jezik; gramatika se prestala baviti samo jezikom; pozabavila se svim načinima čovjekova općenja s vlastitom okolicom; sve je, i jezik prošlosti i budućnosti, i jezik djelovanja i mišljenja, postalo polje gramatičkog opisa; posljednjih tridesetak godina gramatike, od gramatike juhe od graška do gramatike mode i razdoblja, bujaju zapadnim, obrazovanim svijetom. Taj prvotni opis načina na koji ljudi ususlavljuju upotrebu jezika i točno izražavaju ono što misle, postao je, u jezičnom okružju stvari, prikladan način opisa ljudskog ponašanja. Pedesetih godina povjesničari govore da je jedan od zadataka povijesne znanosti opisivanje načina na koji ljudi organiziraju svoje čitanje stvarnosti; i u povijesnoj je znanosti stvarnost viđena kao jezik; od jezika povijesti do gramatike povijesti samo je jedan, prirodan, kulturom i prošlošću opravdan korak: u čitljivom svijetu, među ljudima koji mogu biti pročitani, gramatika pouzdano, elegantno i iscrpno govori o čovjeku.

Pisanje gramatika, kao nekoć enciklopedija ili suma, odgovara dubokom porivu čovjeka za ususlavljenjem znanja o svijetu. Čovjek uvijek želi organizirati svoje znanje; gramatika je u čitljivom svijetu zgodan način ususlavljenja spoznaja jer, kao u davnini Bog a nešto kasnije velike ličnosti, razum ili duh naroda, daje utisak iscrpnosti i sređenosti: ako je moguće gramatikom odrediti skup pravila kojim se izražavaju svi iskazi u nekom jeziku, ako ponašanje, kulturu ili

* U originalu naziv knjige je *Grammaire des civilisations* – Gramatika civilizacija.

materiju vidimo kao jezik i iskaz, moguće je na isti način usustaviti spoznaje o čovjeku: gramatika čovjeka daje utisak zaokruženih i upotrebljivih spoznaja o njemu. A budući da je jezik prvobitni čovjekov način opisa svijeta, čini se da gramatika, kao način opisa jezika, izvanredno pogoduje opisu čovjekovih djelovanja; što je svojstvenije čovjeku od jezika; opravdano je da znanstvenik opisuje svijet s onim što mu je iskonski svojstveno; gramatika je opis po čovjekovoj mjeri.

U povijesnoj je znanosti ideal iscrpnosti i prikladnosti izražen jednostavnom poukom: saznati što više i predočiti što bolje znanje o davnim vremenima; kako nam davnina ostaje u pretežito jezičnim spomenicima, gramatika može postati ponajbolje sredstvo usustavljivanja i predočavanja znanja. Pisanje gramatika o čovjeku dvadesetostoljetni je san znanstvenika o prikladnom predočavanju potpunog znanja gdje svaka spoznaja dolazi na svoje prirodno i logično mjesto. U tome je njezina elegancija i pouzdanost.

Gramatika, čitanje svijeta i san o čovjeku prikladnoj iscrpnosti znanja, danas je i ideal mudrog življenja sa svijetom. Tu mudrost ne valja shvatiti kao pravilo već kao mirno prihvaćanje različitih pravila: kao što usporedna gramatika jezika ne govori o najboljem jeziku, gramatike ljudi ne govori o najboljem čovjeku; govore o njihovim razlikama i sličnostima. Vidjeti i opisati prošlost ili današnjicu čovjeka kao gramatiku svojstveno je jednom od naših pogleda na stvari: između nas, stvari i drugih ljudi prostire se jezik; osjetljivi smo na njega; često držimo da ono što o stvarima govorimo pripada koliko jeziku toliko i stvarima; jezik se opisuje upravo razlikama; među govorima stvari i ponašanja nalazimo mi sličnosti i razlike, različite načine usustavljivanja i čitanja stvarnosti: preko različitih značenja i različitih jezika dolazimo do različitosti čovjeka. Čovjeka čini upravo to bogatstvo razlika i sličnosti njegovih odgovora ljudima i stvarima: današnja je mudrost sva u razlikama.

Mudrost razlika, viđenje stvari preko riječi i čovjeka preko jezika, potraga za iscrpnom i čovjeku svojstvenom spoznajom određuju jedan odsječak našega svijeta. Nazovemo li ga zapadnim, uočimo li da je izašao iz antičkog ideala, da se dugotrajno mučno rađao i potom pobjedonosno širio svijetom donoseći dobre stvari i nedaće, odredili smo njegovu prošlost, i tom prošlošću dio njega samog. Odredili smo, rekli bi znanstvenici, ono što često zovemo našom civilizacijom. Ali civilizacija, naša ili ikoja druga, nije samo pogled na svijet, njegova suvremenost i prošlost, već i ljudi koji gledaju, njihovi životi i smrti, životi njihovih predaka i nasljednika, preinake krajobraza, načini na koji oni žive svoj svijet. Pogled, prošlost, krajobrazi i njihove preinake, život i smrt pokazuju kako se čita, kako se korisno usustavljuje iskustvo i datost; civilizacija je, jednako kao i gramatika, pogled na

svijet i način opisa svijeta; zato je gramatika civilizacija opravdana: pogled na svijet, civilizacija je pogled na ljude i stvari; način opisa svijeta, civilizacija je način opisa jezika: u doba civilizacije jezika i gramatika, čovjekov ideal iscrpnosti i prikladnosti kao da u nekim vrstama znanja ponajbolje izražavaju gramatike civilizacija.

Ideal usustavljenog znanja o civilizacijama na priliku gramatike, skupa pravila koji pouzdano i potpuno izražavaju razlike, sličnosti i naročita svojstva posebnih, snažnih i katkad dugotrajnih kulturnih cjelina, nije došao iznenada; plod je to dugotrajnog zrenja mišljenja o svijetu, zrenja koje bi se moglo nazvati civilizacijskim. Čini se da smo u zatvorenom krugu: civilizacije u velikoj mjeri utječu na načine opisivanja drugih civilizacija i samih sebe. Istina, rijetke su civilizacije, poput zapadne, koje se upravo na ovaj način žele shvatiti, koje se izrijekom žele opisati, koje potpuni i pouzdani opis sebe i drugih postavljaju kao jedan od ciljeva spoznaje. Potreba za samorazumijevanjem i razumijevanjem drugih, bilo kakav oblik, primanja ili odbijanja, razumijevanje imalo, jedna je od odrednica tog civilizacijskog zrenja koje nas vodi mogućnosti gramatike civilizacija. Rijetke su isto tako civilizacije koje drže da prošlost govora o stvarima, pogotovo ljudskim, može u velikoj mjeri objasniti stvari same, onakve kakvim ih danas poimamo: objašnjenje današnjice prošlošću, zaokupljenost onim što je bilo, mogućnost izvlačenja pouzdanih zaključaka o sadašnjosti iz davnine, druga je važna odrednica tog civilizacijskog mišljenja. Razumijevanje i prošlost često se povezuju: često sebe razumijevamo vlastitom prošlošću; često se drugi razumiju, objašnjavaju, pouzdano pokazuju njihovom prošlošću. Kad govorimo o našoj civilizaciji, najprije govorimo o našoj prošlosti, uz to i o prošlosti riječi koja je tom čovjekovom načinu čitanja stvarnosti nadjevena.

Premda civilizacije, prema današnjem mišljenju, postoje koliko i čovjek, barem onoliko koliko on svjesno nastoji razumjeti sebe i druge, riječ civilizacija postoji odnedavna. Navedena je prvi put kao pojam iz jurisprudencije 1743. godine, u *Općem rječniku* isusovaca iz Trévouxa; tada još nema niti jedno značenje koje joj mi danas nadijevamo. Tridesetak godina kasnije, 1771. godine, isti rječnik mu, osim pravnog, daje i moderno značenje, povezano s društvom: religija, vele isusovci, glavno je oruđe civilizacije jer ublažava naše običaje. Pojam civilizacije, pozvan da u XX. stoljeću označi čovjekove načine čitanja i življenja stvarnosti kroz skoro cijelu njegovu prošlost, nastaje tako između 1743. i 1771. god; bilješke jezikoslovaca opisuju nastanak i učvršćenje značenja neologizma pozvanog veličanstvenoj sudbini objašnjenja svijeta.

Isti rječnik navodi i njezina najvjerojatnijeg autora, prijatelja čovjeka, markiza Mirabeaua: Mirabeau je, vele, taj pojam upotrijebio za

društvenost. Odista, u svojim ga djelima plodni markiz često upotrebljava; civilizacija nije u njega jednoznačan pojam: izražava ona izvjesnu vrijednost, povezanu s izvjesnim idealom, u markizovom slučaju idealom vrline i razuma; potom, skup ustanova i tehnika koje su velika carstva posjedovala na vrhuncu moći; konačno, kritiku sadašnjice, suprotstavljajući se nepravdama i nepravilnostima svijeta. Markizu je civilizacija pojam koji objašnjava, norma kojoj valja težiti i oruđe kritičkog mišljenja; njemu taj pojam omogućuje razumijevanje čovjeka i društva. Njegov ideal i njegovo viđenje kritike sadašnjice, njegov način opisa sredstava velikih carstava, ukazuju na odlučujuću ulogu što u tom razumijevanju ima prošlost: i kod Mirabeaua prošlost, preko sadašnjosti, usmjerava budućnost. Već u nastanku taj pojam povezuje ideale, razumijevanje i prošlost; već u nastanku taj pojam omogućuje da se imenuje, ocijeni, opiše i vrednuje suprotno, daleko ili nepoznato; višeznačnost tog neologizma, raznolikost značenja koja ta riječ dobiva već u peru svoga tvorca, ocrtavaju, čini se, puteve njegove sjajne sudbine.

Civilizacija podrazumijeva izvjesnu vrijednost, povezanu s izvjesnim idealom. I prije nego što je Mirabeau skovao tu riječ, opisi suvremenog ili prošlog svijeta bijahu nadahnuti izvjesnim idealima, idealnim modelima koje nered svijeta uređuju i budućnost određuju. Sveti Augustin, otac opće povijesti, držao je nebeski Jeruzalem modelom opisa i logičnim krajem, ispunjenjem zemaljskog svijeta i čovjekove sudbine; trag tog mišljenja nalazi se i u *Općem rječniku* iz Trévouxa; i tu je civilizacija, pojam koji sveti otac ne navodi ali njime barata, povezana s religijom: religija čini ljude blažima. Civilizacija, nazvana *civilitas* ili *urbanitas* u Srednjevjekovlju, povezana je s kršćanstvom i predstavlja normu, ideal kojem se teži, normu toliko očitu i snažnu da joj treba podvrgnuti sve ostale. Mirabeau religiji dodaje razum; mislioci revolucije dodaju joj napredak: u osvit devetnaestog stoljeća civilizacija postaje vrijednost napretka. Mislioci restauracije sakraliziraju taj pojam; Comte i Engels od njega čine misao vodilju svog mišljenja društva; socijalističke civilizacije klanjaju mu se kao što se nekad klanjalo bogu i od njega očekuju isto što je Sveti Augustin očekivao od nebeskog Jeruzalema. Upravo zato što znači vrijednost, napredak omogućuje i opis svijeta: moguće je opisati načine na koji ljudi čitaju stvarnosti i živote razređujući ih, praveći ljestvicu u odnosu na napredak: postoje tako zaostale, barbarske ili napredne civilizacije. Postoje i barbari unutar naprednih civilizacija: to su snage koje, iz sebičnih razloga ili iz neznanja, prječe hod napretka. Kad je vrijednost civilizacije stupanj njezina napretka, svi su opisi civilizacija hijerarhijski; time ne čine gramatiku jer nisu u skladu s mudrošću prihvaćanja razlika.

Napredak uvijek ima početak i kraj; sliči životu; tako ideja napretka prirodno vodi poistovjećenju civilizacija i ljudskog života. Već je Sveti Augustin poistovjetio hod svijeta sa životom čovjeka; i suvremeni se mislioci, katkad nehotice, katkad hotimično, poput Toynbeea, služe u opisu civilizacija metaforom ljudskog života: civilizacije se rađaju, bujaju, žive, stare i umiru. Vrijednost, bila ona Bog ili napredak, vidi civilizacije kao povorke ljudi različitih ali jasno hijerarhiziranih tjelesnih i umnih sposobnosti: kao što su neki ljudi snažniji od drugih, tako su neke civilizacije krepkije i sjajnije. Vrijednost napretka, slika koju civilizacije gledane na taj način daju ne poštuje razlike; napredak svaku posebnost drobi i podvrgava jednoličnom, u daljinu usmjerenom hodu. Međutim, danas se, ali samo kod ponajboljih povjesničara, ta vrijednost napretka pretvorila u njegovu pouku u najboljem smislu te riječi: razlike govore o različitim poukama koje ljudi i svijet neprekidno daju svijetu i ljudima.

Civilizacija je, drži nadalje Mirabeau, skup ustanova i tehnika koja su velika carstva posjedovala na vrhuncu moći. Vrhunac ukazuje na metaforu života, rađanja ili smrti civilizacija; velika carstva ukazuju da se civilizacije često poistovjećuju s razdobljima prevlasti neke skupine ljudi i njihove kulture: te dvije riječi, ovako upotrijebljene, dugo će ocrtavati istraživačke dosege pojma. Premda je podjela davnine na carstva uobičajena u srednjevjekovlju, rijetki bijahu srednjevjekovni povjesničari koji su osim ljudskih djela opisivali i njihove običaje, *mores hominum:* u srednjevjekovlju povjesničari najčešće žele opisati običaje kad su im strani, nerazumljivi ili nekršćanski, ne bi li, kao pravi kršćani, razotkrili njihov besmisao. Tek se renesansni povjesničari, često pravnici po struci, bave ustanovama: Etienne Pasquier tako istražuje Francusku bilježeći život njezinih ustanova, parlamenata, pokrajina, uprave, sudstva. I tehnike i ustanove davnih civilizacija, ili carstava, bivaju obilježene normom napretka: XIX. stoljeće govori o tehnikama prosuđujući ih prema napretku, prema poboljšanju što ih donose čovjeku; ustanove su to bolje što bolje služe ljudima, što bolje služe napretku. To je stoljeće napretka samo jasno izrazilo zadaću koju je novim tehnikama zadalo stoljeće razuma.

Poistovjećenje civilizacija s carstvima omogućuje u XIX. stoljeću, ponegdje čak i prije, poistovjećenje civilizacije i nacije: moguće je opisati francusku, njemačku, kinesku civilizaciju kroz njihove naročite, katkad osebujne i korisne, katkad besmislene i štetne ustanove i tehnike. Ustanove i tehnike, pojačane nacijom i napretkom, ostaju jedan od temeljnih odrednica opisa civilizacija, načina na koji grupe ljudi trajno odgovaraju na izazove drugih ljudi, drugih grupa i svijeta oko njih. Nacije su dio civilizacije ali civilizacija nije dio nacije; tek povjesničari XX. stoljeća iskorištavaju u potpunosti drugi dio Mira-

beauovog određenja bez nacionalnih dodataka, bez prizvuka vrijednosti, bez traženja normi, ideala i hijerarhija izvan njih samih.

Međutim, upravo u takvom značenju pojma civilizacije naslućuje se njegova današnja neutralnost: takvo značenje vodi množini, priznavanju razlika, vodi civilizacijama. Pojam nacije povezan s pojmom civilizacije u stvari je i koristan i štetan: koristan jer umnožuje, štetan jer hijerarhija uvijek povlaštenom drži jednu naciju spram druge, jer su civilizacije koje nacije ne poznaju odmah izbačene iz igre. Zato je i Srednjevjekovlje dugo smatrano mrakom čovječanstva: nije bilo nacija za koje bi se čovjek uhvatio, nije bilo napretka, nije bilo razuma. Mudrost prihvaćanja razlika ne poštuje nacije na kojima je djelomično izrasla; gramatika može biti francuska, hrvatska ili njemačka ali nikad nije nacionalna: gramatika civilizacija usporedna je gramatika kultura jezika i čitanja stvarnosti nastala na polaganom zrenju mišljenja da različite ustanove i tehnike predstavljaju u stvari različite odgovore na uvijek ponovljeni, različito uobličeni, nikada jednak izazov života.

Treće, civilizacija znači i stanje današnjeg svijeta, njegove pravde i nepravde, pravilnosti i nepravilnosti. Mirabeau i revolucionarni mislioci su određivali stanje civilizacije prema idealu i prema prošlosti: pojam je služio za iznalaženje loših, nepovoljnih i škodljivih ustanova i tehnika; s njim je povezan pojam zaostalosti suprotan napretku. Civilizacija je postala mjesto koje društvo valja dostići ali s kojeg se, još pomišljenog, najbolje može pronicati društvo. Civilizacija je tu moralni stav, ocjena svijeta i kritičko oruđe: neki su na evolutivnom modelu izgradili kritiku postojećeg i iz toga izlaze sistemi poput dijalektičkog materijalizma; neki su kritiku posvetili evolutivnim modelom i iz toga izlaze devetnaestostoljetne društvene ideologije, često povezane sa sakraliziranim pojmom civilizacije. Pod utjecajem antropologa, kritika koju omogućuje civilizacija pretvorila se u naše doba u kritički opis civilizacija: nema više modela prema kojem valja suditi o društvu, nema više jedne, posvećene norme prema kojoj se društvo mora kretati: postoje civilizacije, različiti povijesni odgovori na izazove života koje povjesnik kritički ocjenjuje u njihovom vlastitom okružju.

Značenja koja su se već u samom nastanku te riječi mogla nazrijeti pod Mirabeauovim pronicljivim perom ukazuju na višeznačnu i mnogostruku povijest pojma civilizacije. Taj vrijednosni pojam postaje model kretanja čovječanstva prema boljem; taj skup ustanova i tehnika otvara vrata povijesnom opisu civilizacija; ta kritika postojećeg služi, preko prošlosti, procjeni sadašnjosti: model povijesti svijeta i kritičko oruđe njegove promjene, civilizacija predstavlja pogled na svijet. Ali i kao model povijesti svijeta i kao kritičko oruđe, civilizacija

gleda prošlost, usustavljuje znanje, čita davninu: Guizot piše djela o francuskoj političkoj civilizaciji, Burckhardt opisuje civilizaciju renesanse u Italiji; XIX. stoljeće obiluje povijestima civilizacija. Povijesti civilizacija mogu biti nacionalne, mogu ocrtavati neko osebujno povijesno razdoblje; uvijek međutim predstavljaju san o potpunosti, zbir svih znanja o čovjeku koji dugo vremena živi u nekom zemnom ili umnom krajoliku. U skladu s mijenama sna, mijenjaju se i obilježja potpunosti: Burckhardt je držao kulturu najvažnijim obilježjem, Guizot pak nacionalnu politiku pogledom koji ujedinjuje skupine u civilizaciju; drugi su držali materijalnu kulturu najvažnijom: ova tri obilježja sadržana su već u Mirabeauovim proročkim mislima. Prošlost kulture, politike i materijalne kulture obilježava civilizacijski pogled na svijet: svaka epoha ne naglašava istovjetno ta obilježja ali su ona uvijek prisutna: čini se da je civilizacija, od Mirabeaua do naših dana, tema dugog trajanja, istraživačka i životna stvarnost koju život i znanost lagano i polako, gotovo neprimjetno mijenjaju: najveća promjena, od civilizacije preko nacije prema civilizacijama, ujedno je i jedina: danas se povjesničari, za razliku od prošlih koji su se civilizacijama bavili kroz civilizaciju, bave civilizacijom kroz civilizacije.

Baviti se civilizacijom kroz civilizacije znači, čini se, napisati gramatiku civilizacija, uočiti razlike i sličnosti prošlosti i sadašnjosti, odgovoriti na pitanje kako ljudi odgovaraju na izazov svojih svjetova, svjetova sadašnjosti, prošlosti i budućnosti. Usprkos tome što ujedinjuje i materijalno i duhovno, civilizacije su prvenstveno društvene i duhovne pojave, osebujni načini građenja stvarnosti. To građenje stvarnosti valja pročitati u svjetlu svih ostalih spoznaja o svijetu: proučavanje civilizacija čitanjem svijeta ujedinjuje ponašanje ljudi, prošlost i sadašnjost; tako gramatika civilizacija predstavlja vrijednost, ali ne više vrijednost ideala svijeta, vrijednost koju valja silovitim ili blagim promjenama dosegnuti, već vrijednost istraživanja, model mišljenja koji valja kritikom dokumenata iznaći, potvrditi ili opovrgnuti.

Kao što se lingvist upušta u istraživanje nepoznatih jezika slijedeći izvjestan broj jednostavnih i zdravorazumskih Saussureovih pravila o jeziku, istraživač civilizacija pristupa proučavanju civilizacija slijedeći izvjestan broj jednostavnih i zdravorazumskih pravila: civilizacije su prvenstveno ljudi, osebujna prošlost, sadašnjost i budućnost skupina ljudi; ti ljudi žive na izvjesnom tlu: civilizacije su prošlost i sadašnjost ljudi na izvjesnom tlu. Istraživač civilizacije uvijek istražuje više njih, čak i kad govori o jednoj; to je njegov aksiom: civilizacije su uvijek mnogostruke i različite.

Istražuje njihove ideale, njihove ustanove i tehnike, način njihovih

kritika i mijenjanja svijeta; civilizacije vidi kao usustavljenje znanja o skupinama ljudi.

Civilizacije su, veli Braudel, skupine kulturnih obilježja; povjesničar ih vidi kao orkestar posebnih povijesti: jezika, književnosti, znanosti, umjetnosti, prava, ustanova, osjećaja, tehnika, običaja, praznovjerica, vjerovanja, religija; povijest civilizacija je globalna povijest cjeline života iz koje, veli Lucien Febvre, ništa nije moguće proizvoljno izuzeti. Polje istraživanja je ogromno; umijeće povjesničara je upravo u izvlačenju slike cjeline iz posebnih rezultata različitih znanosti, u izvlačenju koherentne slike razlika.

Povijest civilizacija samo je dio gramatike civilizacija. Povijest objašnjava civilizacije; gramatika usustavljuje to znanje u koherentnu sliku živih razlika. Gramatika pretpostavlja život, živi odnos različitih civilizacija; ujedinjuje najdraži Braudelov projekt: objašnjenje sadašnjosti prošlošću. Projekt gramatike odista ujedinjuje povijest i sadašnjost civilizacija, sudi o sadašnjosti i nudi odgovore o njezinoj budućnosti; daje cjelovitu i razlikovnu sliku života skupina ljudi na nekom tlu. Braudel je neosporni dvadesetostoljetni majstor povijesti civilizacija; njegova zamisao gramatičkog projekta civilizacija gdje su povijesni zaključci razlikovne jedinice istraživanja koje služe točnom izražavanju stanja svijeta, ujedinjuje ono što je on držao najnovijim pogledom na svijet s najnovijim zaključcima o njegovom tečaju. Gramatika civilizacija, poput srednjovjekovnih *specula* i *summa*, predstavlja temeljni dvadesetostoljetni enciklopedijski pokušaj objašnjavanja čovjekovih očekivanja u svijetu koji napučuje tisućama godina.

Braudelova gramatika civilizacija pokušaj je usustavljenja znanja povijesti civilizacija. Povijest je njen život; na povijesnim se istraživanjima tog velikog istraživača ona osniva. Prvo mjesto Braudel posvećuje tlu, geografiji. Slijedeći mukotrpno izvedene pouke njegova velikog djela o Sredozemlju, drži da se obris civilizacija ocrtava odnosom prostora i prošlosti, geografije i povijesti. Dva niza zaključaka suprotstavljena su pitanjima i odgovorima: koje odgovore daju ljudi na pitanja koja im postavlja krajolik na kojem žive; kako su ti odgovori uobličeni; kako su pitanja postavljena? Odnos pitanja i odgovora ocrtava kolektivne sudbine. Te kolektivne sudbine, drži Braudel, podnose i žive trostruki ritam: ritam dugotrajnosti, zemlje, klima, država i civilizacija, koje se polako i gotovo neprimjetno mijenjaju; ritam konjunktura i ciklusa, napretka ili nazatka, raspodjele, stjecanja i trošenja bogatstava, te, konačno, ritam događaja, onog što on zove mjehurićima povijesti. Civilizacije žive trostrukim životom koji se ujedinjuje u jedinstvenom, civilizacijskom odgovoru kolektivnih sudbina.

Gramatički pogled na svijet ujedinjuje te mnoge kolektivne sudbine

u jedinstvenu i koherentnu sliku razlika. Civilizacije međusobno opće, dolaze u doticaj, odbijaju se ili prihvaćaju; kolektivne se sudbine mijenjaju: upravo te mjene i doticaje bilježi povjesničar; mjena, doticaj i razlika cilj su njegova opisa; time se uobličuju različiti odgovori na različite ili iste izazove ali i povjesnikov odgovor na izazov sadašnjice; sustav znanja o prošlostima civilizacija povjesniku omogućuje da odgovori na pitanja i pomišljenje izazove budućnosti. Ovo je Braudelovo djelo nastalo prije više od dvadeset godina: čitalac u njemu može naći odgovore jednog bliskog vremena o njegovoj neposrednoj i dalekoj budućnosti, o našoj sadašnjosti, odgovore uvijek razumne i često valjane. Premda se to djelo predstavlja kao presjek suvremenih civilizacija, istodobno je i slika jednog razdoblja povijesti ideja, živ odsječak sinteze prošlosti koja nam govori o našoj sadašnjosti.

Slika upornog, tvrdoglavog i dugotrajnog čovjekova bivanja u svijetu, *Gramatika civilizacija* je i svjedočanstvo o načinu proučavanja svijeta i čovjeka, svjedočanstvo koje se osniva na kritičkom vrednovanju povijesti. Daleko od toga da povijest vidi kao napor civiliziranja, daleko od toga da hijerarhizira kulture i civilizacije, da svaki svijet započinje barbarstvom i završava smrću, gramatika civilizacija ne vidi civilizacije kao živote već prošlost nadahnjuje životom sadašnjosti. Veliki enciklopedist dvadesetog stoljeća tim svojim djelom daje pouku svijetu: suprotno civilizaciji je barbarstvo; suvremeno barbarstvo nije jednako antičkom; civilizacija kao snošljivi ideal znanja suprotstavlja se danas barbarstvu nesnošljivog znanja i neumitnog napretka, nijekanju i zapretanju potrebe za razumijevanjem samih sebe i drugih preko trijezno i ljubavlju istražene prošlosti.

Nenad Ivić

BRAUDEL NAUČAVA POVIJEST

Ova je knjiga priručnik ili – bolje rečeno – središnji dio priručnika – objavljen prvi put 1963. Zamišljen je i napisan za upotrebu u završnim razredima naših gimnazija i danas ga kao takva treba čitati. Ali bez apriornih stavova i ograničenja, već naprotiv. Jer to nije prigodni tekst, u kojem ćemo svakako prepoznati F. Braudela, ali iza priručnika. To je u pravom smislu njegov priručnik, napisan u pomalo izuzetnom kontekstu i zato izložen priličnom izazovu. Tekst nije pisan za sebi ravne niti za široku javnost, koja ga u ono vrijeme nije još poznavala i na koju se on uopće nije osvrtao, nego za vrlo određenu publiku mladih od 16 do 18 godina – »odraslih« pisao je on 1983. u jednom od svojih napisa iz *Corriere della Sera,* navedenom čak i ovdje – koje je htio potaći na razmišljanje kao i za njihove profesore, što nije ni potrebno dodati. Tekst koji je trebao pokazati – i dokazati – da se povijest – ta najzahtjevnija, najnovija i također najneobičnija među ostalim humanističkim naukama, može poučavati i kako da se to čini. Osnovno je načelo pobuditi zanimanje onih mladih kojima je namijenjena i kojima je trebalo omogućiti da se s razumijevanjem suoče sa svijetom u kojem će živjeti. Nema zapravo povijesti u njegovim očima koja ispitivanjem i posredstvom prošlosti ne bi odgovorila na znatiželje, nesigurnosti i probleme sadašnjosti.

Čitajući to ponovo danas, bolje ćemo shvatiti zašto ga je izdavač deset godina nagovarao da »prilagodi« svoj tekst drugoj publici, a on je, ne rekavši zapravo nikada *ne,* odgađao to uvijek za kasnije. Svaka knjiga ima logiku svog pisanja koja ne dopušta pojedinačne ispravke, nego zahtijeva da se uvijek iznova počinje od ništicc. Nije prestao to ponavljati svima koji su mu se htjeli približiti. Da bi povjesničari, koji moraju biti »majstori svog jezika«, dobro napisali povijest, a povijest mora biti dobro napisana, nikad ne treba ispravljati, nego uvijek neumorno pisati iznova, ponavljajući od A do Ž, dok se ne nađe

istodobno najtočniji i najjednostavniji izraz za svoju misao, dok tekst »ne poteče iz izvora«.

Dakle, više vrijedi da se ova knjiga ponudi danas opet u svom izvornom obliku, osiromašena najviše za svoje slikovne priloge, dokumente i bilješke. Bio bi uostalom paradoks da F. Braudel nije dijelom preuzeo odgovornost što se to događa tako kasno, u razmaku od govoto četvrt stoljeća. Njezini prvi čitatelji prešli su četrdesetu, a najmlađi od prvih nastavnika, koji su je koristili, završili su pedesetu. Kao i za *Sredozemlje,*[1] Španjolska i Italija dale su primjer već 1966. Prva ju je prevela u cjelini za studente sveučilišta (Madrid, Tecnos), a druga ju je ponudila kao džepno izdanje koje se otad redovito izdaje (Torino, Einaudi, PBE). U našoj Evropi, koja je na putu ujedinjenja, mogle bi iznenaditi značajne razlike u širenju ove knjige. A do njih dolazi zato što zapravo nigdje nema toliko pregrada kao u sadržaju nastavnog gradiva za srednje škole, unatoč paralelizmu njegova rasporeda po razredima. Možda je preoštro reći da kao priručnik ni u samoj Francuskoj nije bio onako raširen kako je mogao i trebao biti. Koliko li je nastavničkih vijeća odlučilo (kao što sam i sâm pomalo iznenađen iskusio 1964. u provincijskoj gimnaziji sjeverno od Pariza, u kojoj sam se upravo namjestio) da je odviše težak za đake te im treba izabrati neki drugi, koji ima lakši pristup, a ovaj da se zadrži kao nastavnički priručnik. Time je u vrijeme kad su školske izdavačke kuće velikodušno dijelile svoje priručnike bio zajamčen lijep izdavački promašaj! Ali rado vjerujem da je ova knjiga čak i tako našla polovinu svoje tražene publike i da je poslužila kao nastavnički priručnik, pomažući profesorima da u duhu što ga je F. Braudel želio poučavaju ovaj novi i teški program, koji je on toliko gurao naprijed da bude prihvaćen. Ako je tako taj je program više nego napola ispunjen. Hoće li konačno danas naći čitatelje i položaj koji su joj mnogi htjeli točno izmjeriti? Barem tri razloga navode nas da u to vjerujemo. Pokušat ću ih redom izložiti.

Ova knjiga, kao i mnoge druge, ima svoju povijest i da bismo joj odredili domašaj treba je smjestiti u njen kontekst, a to je kraj pedesetih godina. Veliki napor poratne obnove i modernizacije u ono vrijeme stavio je u pitanje stanoviti broj osnovnih struktura francuskoga društva čija je neprilagođenost bila očevidna barem u očima prosvijetljene »elite«, otvorene vanjskim utjecajima. To je vrijedilo za politiku, ali također i za obrazovni ustav, koji je bio podvrgnut nezapamćenom pritisku od osnovne škole pa do sveučilišta. Morala su se primati djeca iz razdoblja »baby booma« na dulje školovanje i naći brojniji učitelji među praznim predratnim razredima. Prvi će morati

[1] *La Méditerranée*

učiti, a drugi poučavati na drukčiji način iz temelja obnovljene discipline. Isti zahtjev dvostrukog napretka – ustvari, bio je to pravi lom – u količini i kakvoći vrijedi i za obrazovanje ostalih stručnjaka, na čelu s inženjerima i liječnicima. Reforme bijahu na dnevnom redu u ime gesla »vladati znači predvidjeti«. Ali one dijele mišljenje, običaje, stručnjake. Neke će uspjeti, poput nastave matematike i medicinskog studija. A ostale će doživjeti djelomični ili potpuni neuspjeh. Među njima je i reforma nastave povijesti.

Načelo reforme programa povijesnoga gradiva uspostavljeno je prije kraja četvrte republike. Reforma je započela 1957. u šestom razredu, a na početku školske godine 1962. zahvatila je završne razrede. Njeno je načelo jednostavno. Stara raspodjela povijesnog gradiva, na snazi od 1945, koja je dijelila gradivo na susljedne dijelove, polazeći od Mezopotamije i Egipta, zadržavala je za dva posljednja razreda takozvano »suvremeno« razdoblje: 1789. do 1851. u prvom razredu, 1851–1939. u zadnjem. Nova raspodjela od 19. srpnja 1957. preskače godinu dana i premješta unutarnju podjelu u obrnutom smjeru (1789–1871. u drugom, a 1871–1945. u prvom razredu), da bi zadržala za završne razrede proučavanje »glavnih suvremenih civilizacija«. Službeni list od sljedećeg 25. srpnja donosi u pojedinostima sadržaj ovog privremenog programa i to u šest »svjetova« (zapadni, sovjetski, muslimanski, dalekoistočni, jugoistočno azijski, crni afrički), a prethodi im uvod koji im treba odrediti »zamisao i značenje«. Uvod »će najprije morati definirati pojam civilizacije, ali će potcrtati i objasniti oblik koji treba dati planiranom proučavanju i koji će za svaku od nabrojenih cjelina sadržavati... tri bitna elementa: temelje, bitne čimbenike razvoja, posebne sadašnje vidove njezine civilizacije«.

Ovaj naslov u ono je vrijeme Braudelu više neka zadovoljština nego prava pobjeda. Premda je bio primoran da napusti predsjedništvo komisije za prijemne ispite, koja mu je omogućila da osjeti sve poteškoće na koje može naići nužna »reforma prijemnih ispita«, Henri Longchambon ga je pozvao da sastavi dio koji se odnosi na društvene znanosti u izvještaju o znanstvenoistraživačkom radu u Francuskoj, namijenjen petogodišnjem planu koji se upravo sastavljao. Ali plan što ga je predao malom pokusnom Fakultetu ekonomskih, društvenih i političkih znanosti sukobio se s oporbom već postojećih fakulteta – Filozofskog i Pravnog – kojima je prijetila konkurencija. Lipnja 1957. završni izvještaj predstavljen vladi zadržao ga je kao »dugoročnu reformu« (»ne vjerujući previše u to«, s obzirom na »ravnodušnost ili sustavan otpor iz straha i na osnovu 'zdravog razuma' svih već postojećih ustanova«), koja je moguća u okviru »prilagođavanja struktura«. Pod naslovom »Društvene znanosti u Francuskoj: bilanca,

program« možemo čitati njezin tekst što ga je očito napisao sam F. Braudel u prvom izdanju *Annales ESC*[2] iz 1958.

Međutim ovaj prvi neuspjeh imat će dvije posljedice i to obje uslijed inicijative Gastona Bergera koji je tada bio zadužen za visoko školstvo. Plan da se u Parizu osnuje institucija za znanosti o čovjeku (ili društvenih znanosti, jer članak iz 1958. naizmjence koristi oba izraza) kao mjesto »gdje će se okupljati istraživanja« oko knjižnice i zajedničkih službi (»osobito mehanografije i kartografskog laboratorija«) i onu reformu programa završnih razreda (te zapravo drugoga ciklusa srednje škole) koja je trebala pripremiti učenike za sveučilište i za suvremeni svijet i pojmom civilizacije objasniti im što je sve povijest mogla izvući iz pažljivog čitanja »susjednih društvenih znanosti: geografije, demografije, ekonomije, sociologije, antropologije, psihologije«. Prava zorna obuka na svjetskoj razini.

Ali time što je uklonila događaj iz nastave povijesti ili ga barem potisnula u drugi plan, makar samo na godinu dana, reforma se pokazala odviše grubom a da bi mogla biti olako prihvaćena, pa otpori nisu izostali. Dvije godine kasnije trebalo se nagoditi. U novom tekstu od lipnja 1959. izričaj u drugom dijelu »civilizacije suvremenog svijeta« okuplja Daleki istok i jugoistočnu Aziju u jedan jedinstveni svijet nazvan »svijetom Indijskog oceana i Pacifika« i dodaje zaključak o »velikim problemima sadašnjeg trenutka«. A posebno je razdoblje od 1914. do 1945. ponovo uvedeno u program završnih razreda, da bi im zauzelo cijelo prvo tromjesečje, mijenjajući tako ravnotežu školske godine. Bitka još nije bila izgubljena. Ali isto tako ni dobivena, kao što su to pokazali svi otpori na koje se nailazilo u primjeni, metodama i uputama o nastavi, u izborima sadržaja itd. Uzmimo jedan primjer između mnogih drugih: u vrijeme potpune dekolonizacije, kad su nove nezavisne države hrabro nastojale pisati svoju povijest, uredbom od 10. kolovoza 1965. naprosto je uklonjen »afrički svijet«.

Približavanjem trenutka kad će novi program stupiti na snagu, otvoreno su se izražavale ograde u vezi s njim. Kako da poučavamo povijest bez podloge koju pružaju pripovijedanje, događaji, konkretna znanja, koja se mogu provjeriti na ispitu, pitaju se osobe odgovorne za drugi stupanj, nesumnjivo s pravom svjesne potpunog raskida što će ga predstavljati ovaj program za nastavnike, obrazovane u drugačijoj školi, na sveučilištu gdje mnoge društvene znanosti o kojima je riječ nisu još našle svoje mjesto? Zar to neće biti izbor između »činjenica« s jedne strane i »brbljanja« ili »apstrakcije« s druge strane? Autori novih ili obnovljenih starih priručnika ne oklijevaju priznati svoju zbunjenost, čak i nepovjerenje. Pročitajmo ponovo predgovor jednog

[2] Annales E.S.C. (Economies, Sociétés, Civilisations)

od najpoznatijih (Hatier, 1962) koji je bio biblija generacijama srednjoškolaca: »Iako nema sumnje da je taj program zanimljiv i da je to proučavanje suvremenoga svijeta privlačno i korisno za učenike na kraju drugoga stupnja školovanja, ipak se ne mogu prikriti poteškoće koje nastaju pri njegovu provođenju. Trebat će se nužno uhvatiti ukoštac s mnogim tehničkim riječima. Trebalo je pojednostaviti . . .« I nakon što su predstavljeni »stručnjaci«, odnosno sveučilišni nastavnici ili doktorandi, kojima su bila povjerena čuvena nova poglavlja, predgovor nastavlja: »Ova se ekipa stručnjaka obvezala ponuditi jednostavnu i jasnu knjigu koju svi mi želimo. Htjela je samo naznačiti glavne pravce, shvatiti i omogućiti shvaćanje . . . Od 288. stranice, gdje započinje povijest civilizacija, koja je *teža od jednostavnog pripovijedanja činjenica,* 'kratki sadržaj', otisnut masnim slovima, određuje i upotpunjuje tekst. Može zamijeniti sažetak, jer je bez sumnje vrlo kratak, ali dovoljan za užurbanog učenika koji bi htio od prve upoznati okosnicu zadaće« . . . Na kraju sveska »posljednji, više pedagoški dio nastoji odgovoriti *na opravdane nemire kandidata*«.

Oprostite mi ovo ponešto dugačko citiranje u kojem sam potcrtao značajne izraze. Nije mi cilj nikoga optuživati, niti oživljavati bilo kakvu manihejsku borbu između »starih« i »mladih«. Ali ništa ne pokazuje bolje što je bilo u pitanju i kakve je bojazni izazvao »ovaj sigurno uzbudljiv i ambiciozan program«. Pišući taj priručnik Fernand Braudel se osobno angažirao, bez pretjeranih iluzija što se tiče protivljenja na koja će naići. I izabrao je najteže. Za sebe je zadržao središnji dio o »velikim civilizacijama« koji je bio najviše osporavan i kritiziran. Stavivši na početak sveska nekoliko stranica uvoda: »Povijest i sadašnje vrijeme« čije bi čitanje »pedagoška logika« sigurno »radije vratila iza prvoga dijela programa« (povijest od 1914. do naših dana) . . . »kad započne teški studij velikih civilizacija«, on to još jednom bez oklijevanja ponovo potvrđuje duboko jedinstvo toga globalnog čitanja sadašnjeg svijeta. U trenutku kad se pojavio to nije samo još jedan priručnik. To je knjiga kojom se vodi borba. I to najosjetljivija i najnezahvalnija borba, borba protiv običaja vlastitoga ceha, jer ne može nametati nego mora uvjeravati, a da bi uvjerio treba neprestano iznova započinjati i ponavljati da greške, čak i najsramotnija neznanja postoje u svim vremenima, da se ne smiju pripisivati ni učenicima, ni programima, ni priručnicima, kako današnjim tako i jučerašnjim. Poteškoće – riječ »težak« vraća se dva puta u deset prvih redaka, ali nema, jasno, isto značenje kao u gore navedenom tekstu – nisu ni zanijekane ni umanjivane. O njima se otvoreno raspravlja.

Mogli bismo dakako pomisliti da se Braudel nepotrebno upustio u područje koje nije imao pod nadzorom i gdje nije mogao uspjeti protiv nepokretnoga školskog sustava. Taj se sustav nije ni mogao

razvijati, jer je još prije 1968. počeo zapadati u krizu uslijed pretjeranog povećavanja broja učenika, povezanog s produživanjem trajanja studija, kao i uslijed sveopćeg pristupa u prvi ciklus barem srednje škole. Isto bismo tako mogli pomisliti da se prava borba, kojoj treba posvetiti sve svoje napore, nalazi drugdje, na poprištu istraživanja te »vrhunske povijesti«, koju je nastojao poslije *Luciena Febvrea* pokrenuti i odrediti bez isključivosti, oslanjajući se na čudesno i tada sasvim novo djelatno oruđe, na VI. odsjek Visoke primijenjene škole u punom naletu. Ili na poprištu sveučilišta, tog visokog školstva koje mu je i dalje uskraćivalo da sudjeluje u dodjeljivanju znanstvenih stupnjeva. Razuman bi se put sastojao u tome da se potaknu istraživanja; da se dade obnovljena slika ne samo povijesti povezane s društvenim znanostima; da se najboljima osigura mjesto na sveučilištu; da se istodobno osigura obnavljanje nastavnih sadržaja i proširenje polja onih disciplina koje se poučavaju i da se budući nastavnici obrazuju u novom duhu. Različiti ulog na vrijeme i na polagani preobražaj. Ali Fernand Braudel nije volio biti razuman. Da se u to uvjerimo, dovoljno je pročitati posljednje riječi koje je javno izrekao, u Chateauvallonu 20. listopada 1985: »Ljudi koje veoma volim rekoše mi: 'Ne budi, kao obično, nerazuman'. Zar vjerujete da sam poslušao njihov savjet?« (*Povijesna lekcija Fernanda Braudela, Chateauvallon, listopad 1985,* Pariz, Arthaud-Flammarion, str. 224).[3] Šala, kao i uvijek kod njega, na ironičan način ukazuje na ono što je bitno u njegovim očima. A u slučaju nastave (povijesti, kao uostalom i svih ostalih disciplina) bitno je bilo duboko uvjerenje, koje je redovito iznova naglašavao, da se reforma ne smije provoditi samo u pojedinim dijelovima nastave. Da bi imala neke šanse za uspjeh, ne može se ograničavati na jedan od stupnjeva – osnovna škola, prvi ili drugi ciklus srednje škole, sveučilište. Reforma mora biti potpuna.

Kako god bilo, imao je dosta opravdan osjećaj da nije uspio na školskom poprištu. Mnogo prije no što su novi službeni tekstovi oslobodili učenike završnih razreda ovog programa, koji je previše remetio navike, i vratili dobru staru povijest, u kojoj se pričaju događaji sadašnjeg vremena – od 1914, a zatim od 1939. do naših dana – na mjesto koje nikada nije trebalo izgubiti, »Braudel«, stavljen zapravo na indeks, bio je 1970. kriomice povučen iz prodaje. A to je znak koji ne vara. Ali u njegovim očima problem nije bio u knjizi nego mnogo dublje, u samoj nastavi povijesti. Problem koji će ga zaokupljati do posljednjega dana i koji je kod njega uvijek budio ratobornost.

Poznate su njegove učestale intervencije da bi u svakoj prilici, čak

[3] *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel,* Chateauvallon, octobre, 1985, Paris, Arthaud-Flammarion

i uoči svoje smrti, ukazao na stranputicu kojom su, po njemu, krenuli novi, a zatim »najnoviji« programi. Njegov članak u *Corriere della Sera* od 1983, što ga ovdje objavljujemo, ponavlja argumente kojima se služio još prije četiri ili pet godina u jednoj raspravi koja je okupila poimence *J.-P. Chevènementa, M. Debréa, A. Deauxa* i najavila ono što će dvije godine kasnije ponoviti u Chateauvallonu. Tamo je još, pričajući o opsadi Toulona – o onoj iz 1707. kojoj je posvetio mnoge stranice *Identiteta Francuske,*[4] a ne o onoj odviše poznatoj iz 1793. – pred učenicima trećeg razreda Centra za društvene znanosti u Toulonu, u prisutnosti kamera, dao primjer i platio svojom glavom. Film svjedoči o tome. Ali ni tamo mu nije bilo dovoljno da se obrati učenicima. Htio je 17. listopada odgovoriti barem na neka pitanja, koja je za njega pripremilo četrdesetak profesora: o nastavi povijesti, povijesti umjetnosti, o položaju znanosti i tehnike, o položaju geografije i još uvijek o školskim programima.

Bilješke koje je prigodom tog razgovora zabilježio moj kolega Gilbert Buti potvrdile bi, da je to potrebno, kontinuitet njegovih stavova. Htio je ponoviti svoje vjerovanje u povijest koja je otvorena za doprinose drugih humanističkih znanosti – ali se nikada s njima ne miješa, jer povijest pridržava sebi nezamjenjivu prednost vlasti nad prošlošću kao prošlošću koja joj omogućuje da bolje shvati sadašnjost. I ponovo je potvrdio svoje duboko neslaganje s raspoređivanjem programa koje umjesto da rješava probleme i da se suočava s poteškoćama čini suprotno. Tako u razredima s malom djecom dolazi novija povijest. A u drugom ciklusu i sve do završnih razreda tradicionalna povijest, pripovijedanje, doživljaji, kronologija, ratovi. U njegovim očima, postupak bi trebao biti upravo obrnut. Poslušajmo ga još jednom u Chateauvallonu: »Da sam ja odgovoran, u osnovnoj bih školi poučavao tradicionalnu povijest, povijest koja je zapravo pripovijest, a to znači da pričamo, da se zaustavljamo, da objašnjavamo ono što je važnije i da s vremena na vrijeme ubacujemo zapažanja iz sociologije, društvene ekonomije itd; 'najnoviju povijest' i 'još noviju povijest' sabrao bih za završne razrede. Smatram, naime, strašnim da se na maturi djeca pitaju o razdoblju od 1945. do 1985. kao što se to danas čini. Da sam ispitivač, siguran sam da bih srušio bilo kojeg povjesničara na maturi! I da ispitujem sebe, siguran sam da bih osobno srušio i samoga sebe!«

Nemojmo ni ovo uzeti kao običnu šalu koju je izrekao u euforiji tog susreta. Članak iz 1983. još jasnije kazuje isto svojim talijanskim čitaocima: »Odakle ova sramota? Uslijed besmislene odluke Ministarstva prosvjete. Osobno bih, kao što sam to uvijek predlagao, stavio

[4] *L'identité de la France*

uvod u novu povijest jedino u program *završnog razreda.* Nova povijest je svjesni dodatak raznih humanističkih znanosti. Ove razne znanosti gledaju i tumače sadašnji svijet čineći zbrku razumljivom. A nužno je, po mom mišljenju, da naši mladi ljudi s osamnaest godina, uoči pripremanja za bilo koje zanimanje, budu upućeni u sadašnje probleme ekonomije i društva, u velike svjetske kulturne sukobe, u množinu civilizacija . . .«

Na svoj izazovan način Braudel hoće, dakle, ponovo do kraja potvrditi svoje duboko vjerovanje u istinski pedagoški plan koji će povijesti dati središnje mjesto (»Tko će zanijekati silnu ulogu povijesti?«) i koji će je koristiti kao povlašteno sredstvo za odgonetavanje i razumijevanje svijeta, zapravo i prošlosti i sadašnjosti zajedno. Ali nikada nije prestao ponavljati »na sve načine« da je tradicionalna povijest – pripovijedanje koje se oslanja na točnu kronologiju – jedina kadra privući pažnju najmlađih učenika – »djece« nasuprot »odraslima« iz završnih razreda – i istodobno ih »naučiti što je neophodno o vremenu«. Dakle bilo bi pogrešno vidjeti u ovoj redovito ponavljanoj tvrdnji prigodno dokazivanje koje nastoji u ime ne znam kakva ekumenizma uspostaviti kontinuitet između »tradicionalne povijesti« i te »nove povijesti«, dok je svoju energiju istraživača i svoj utjecaj znanstvenog savjetnika posvetio stvaranju raskida između jedne i druge. Kao da je pod svaku cijenu trebao opravdati povijest, koju je radije nazivao »višom«, kao što postoji i viša matematika, od svih grijeha koji su joj se s pravom ili nepravom htjeli pripisati. Zar ga nisu zbog toga proglasili gotovo na najvišoj razini jednim od krivaca za svibanj 1968.

Zrelo se suočivši s poteškoćama i neuspjesima, Fernand Braudel će bez ikakve sumnje odrediti i učvrstiti svoj stav. Ali pravo objašnjenje treba tražiti unatrag, u iskustvu koje je nagomilao tijekom otprilike deset ili dvanaest godina srednjoškolskog poučavanja u Alžiru i Parizu između 1923. i 1935. Premda istraživanje služi njenom poticanju, oživljavanju i obnavljanju, povijest se u njegovim očima mora prije svega poučavati. I jedno od njegovih prvih predavanja u Brazilu, rujna 1936. u Instituto de Educação de São Paulo, upravo nosi naslov »Pedagogija povijesti«. Tekst, objavljen u ono vrijeme na portugalskom u *Archivos* tog instituta, bio je ponovo objavljen 1955. u *Revista de historia* u São Paulu (br. 23, str. 2–21). Zaokupljen pripremanjem *Sredozemlja* Braudel (bit ćemo u napasti da kažemo »Braudel prije Braudela«) odaje već ovdje jezgru onoga što pedeset godina neće prestati ponavljati.

Da bi preobrazio »školski roman« u »pustolovni roman« (slobodno prevodim s portugalskog) nema druge tajne osim jednostavnosti koja ide u srž, ali to nije »jednostavnost koja osakaćuje istinu, koja izriče

prazninu, koja je samo ublažena riječ za osrednjost, nego jednostavnost koja je jasnoća, svjetlost inteligencije... Moramo ići na ono što predstavlja središte neke civilizacije: Grčka, civilizacija Egejskoga mora, od Trakije do Krete – a ne od Balkanskoga poluotoka. Egipat, civilizacija ukroćenoga Nila.« Uzor mu je bio Henri Pirenne, »danas vodeći povjesničar frankofonskoga svijeta«, te pod njegovim utjecajem nastava koja okreće leđa knjizi da bi se pouzdala u riječ. Moramo ukloniti apstraktne izraze, da bi nas razumjeli. Da bi nas slušali, moramo »ostaviti povijesti njenu dramatičnu zanimljivost« i učiniti da povijest »uvijek bude zanimljiva«. Poučavati povijest znači prije svega znati je pripovijedati. I da zaključimo: »Od povijesne aktivnosti do didaktičke aktivnosti prijelaz je kao iz jednog vodotijeka u drugi... Pripazite: vašu pedagošku zadaću ne treba usmjeravati onome čemu u znanosti dajete prednost. Naglašavam da bi naš kolega zanemario sve svoje dužnosti kad bi govorio učenicima samo o društvima, čekovima i cijeni žita. Historiografija je polako prošla različite faze. Bila je kronika vladara, povijest bitaka ili ogledalo političkih događaja. Danas, zahvaljujući naporima hrabrih istraživača, ona uranja u ekonomske i društvene stvarnosti prošlosti. Ove su dionice poput stepenica nekog stubišta koje vodi do istine. Nemojte žrtvovati ni jednu od ovih stepenica kad budete u društvu studenata...«

»Nije važno«, dodaje kasnije, posuđujući svoj primjer iz zemljopisa koji je u Francuskoj usko povezan s nastavom povijesti, »da biste objasnili morske mijene polaziti od najtočnije znanstvene teorije, nego je važno do nje stići.« A »maturalna plima«, koju je Henri Poincaré optužio, može biti izvrsno pedagoško polazište. Ovi reci otkrivaju upravo neobični kontinuitet izbora što ga je vrlo rano izvršio i zadržao do posljednjega dana: Fernand Braudel ili velika ljubav za poučavanje povijesti i za povijest koja se poučava. Tko bi se usudio reći da je danas u trenutku nove reforme ovaj pedagoški prijedlog izgubio svoju važnost? Zabilježimo, u svakom slučaju usput, da ovaj prijedlog, koji je gorljivo branio za povijest, vrijedi također i za ostale discipline koje su u njegovim očima isto tako temeljne kao matematika ili gramatika.

Treći put, koji ću ovdje samo zacrtati, bio je onaj koji je nastojao vratiti ovu knjigu, pogrešno smatranu »minornom« (a s njom cijeli jedan skup ostalih tekstova) u kontinuitet njegova djela. Kao začetnik svog uspjeha Braudel je često zatvaran u jednu jedinu knjigu i mnogi su rado tvrdili da postoje suprotnosti i podjela između *Sredozemlja, Materijalne civilizacije*[5] i *Francuske povijesti*.[6] Smatram, naprotiv, da njegovo djelo udaljenošću dobiva danas na cijeni, ako se

[5] *Civilisation matérielle* (1967)
[6] *L'Histoire de France*

istodobno čita u svojoj cjelini i u svom kontinuitetu. Govor i pismo, oboje repetitivni (ali »poučavanje znači ponavljanje« bila je jedna od njegovih omiljelih izreka) igraju ovdje, usko povezani poput crepova, središnju ulogu u razradi misli, formulacije, stila. Oni mu omogućuju da se igra idejama i pojmovima, da ih ukroti pa napusti, prije no što je našao njihov konačni izraz i konačno mjesto. Iz teksta u tekst ponavljanja, poput crepova na krovu koji prekrivaju jedan drugoga, tvoreći dojam homogene površine. Ali ova površina u svom odvijanju ne prestaje uvoditi nove motive, koji su najprije zacrtani, a zatim se malo po malo i uvijek postupno razvijaju i uključuju u cjelinu.

U ovoj perspektivi *Gramatika civilizacija* zauzima posredno mjesto između prvoga izdanja *Sredozemlja* (1949) s jedne strane i drugoga izdanja (1966) i prvoga sveska *Materijalne civilizacije* (1967) s druge strane. Ona se očigledno oslanja na V. poglavlje *Francuske enciklopedije,* sv. XX. (1959): »Povijest civilizacija: prošlost objašnjava sadašnjost« (ponovo objavljeno u *Zapisima o povijesti,* 1969. str. 255–314),[7] uostalom isto tako kao i na druge »velike« tekstove ovih istih godina, od kojih u prvom redu treba spomenuti »Povijest i društvene znanosti: dugotrajnost« (Annales ESC, 1958) Zapravo, ona mu pruža priliku da razvije i dovrši (očito privremeno), koristeći se savjetima i znanjima brojnih istraživača, pozvanih na njegovu inicijativu u odjele »Kulturnih krugova« VI. sekcije EPHE[8] – danas EHESS. – razmišljanje o samom pojmu civilizacije, koju je susreo u Sredozemlju kao »prvu i najsloženiju permanentnost« sa svim proturječjima koje u sebi nosi. Jer civilizacije su »bratske i slobodarske, ali istodobno zatvorene, isključive, nepristupačne...; miroljubive« i »ipak ratoborne; neobično nepomične« i »istodobno pokretne, nestalne.« Malo po malo rječnik dolazi na svoje mjesto, a kao i uvijek kod Braudela, oslanja se na povezanu mrežu slika: slaganje razina jedne na drugu, isprepletenost trajanja itd. Laganim doticajima, koji slijede jedan za drugim, određuje smisao koji će pridjenuti svakoj riječi u sustavu koji ostaje njegov i koji je prije svega opravdan svojom sposobnošću da što je moguće tješnje poveže obrise složene stvarnosti i da ukaže na sve što svojom neprozirnošću izmiče analizi. Dovoljno je pomisliti na riječ kultura, o kojoj će na kraju, nakon što se dugo pitao (još i na stranicama koje slijede) pozivajući se na njemački jezik, o odnosima između civilizacije i kulture, napisati da je kultura »civilizacija koja još nije dosegla svoju zrelost, svoj optimum, ni osigurala svoj rast« (Materijalna civilizacija, I, str. 79) Naprotiv, definirana ovdje postupno u odnosu na prostor, društvo, ekonomiju i kolektivne

[7] *Ecrits sur l'Histoire,* 1969.
[8] »Aires Culturelles« de la VI Section de EPHE – E.H.E.S.S.

mentalitete, civilizacija se 1963. izjednačava s dugotrajnošću: »Ono što ustrajno opstoji kroz nizove ekonomija, nizove društava i što jedva ili tek malo-pomalo dopušta da bude iskrivljeno...« Ali ne izjednačava se s cjelokupnom poviješću za koju još traži treću riječ, koja nije ni civilizacija ni kultura (1959) i za koju će na kraju, ali kasnije, izabrati riječ društvo, definirano ovaj put u jednini kao »cjelina cjelinâ«.

Braudel je često ponavljao, a posljednji put u uvodu *Identiteta Francuske,* tvrdnju Marca Blocha: »Nema povijesti Francuske. Postoji samo povijest Evrope«, da bi odmah dodao: »Nema povijesti Evrope, postoji samo povijest svijeta.« Nije imao vremena da dovrši ovu povijest Francuske, koja je bila, znao je to, njegova posljednja oklada. Samo je filmom i tekstom (*Evropa,* Pariz, Arts et Métiers Graphiques, 1982) zacrtao tu povijest Evrope koju je najavilo *Sredozemlje.* Dao nam je djelom *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam* povijest svijeta koja je stigla, za razliku od *Sredozemlja,* do pitanja o sadašnjosti i bliskoj budućnosti. Ova je »gramatika civilizacija« sadašnjega svijeta na više osnova priprema i nadopunjava.

Maurice Aymard

UMJESTO PREDGOVORA[1]

Bila je dovoljna jedna riječ Françoisa Mitteranda u njegovu pozdravnom govoru prošloga 16. rujna, pa da se ponovo pokrene rasprava o nastavi povijesti. Bez sumnje, ona je samo čekala da oživi.

To je stara, uvijek zanimljiva preporučljiva rasprava koja nikoga ne ostavlja ravnodušnim: ni publiku, više no ikad zaljubljenu u povijest, ni političare prisiljene na oprez, ni novinare, a ponajmanje profesore povijesti. To je stara rasprava koja nas ne uči ništa novo, a čiji se krug ipak neprestano povećava. Za sve proturječnosti ima u njoj mjesta. Dolaze uz topovsku salvu kao prave trupe.

U načelu, radi se samo o programima nastave u osnovnoj školi, o kojoj se začudo malo govori. Programi srednjoškolske nastave više se spominju no što se proučavaju. Riječ je također o promašaju ili takozvanom promašaju te nastave, ocijenjene tako prema navodno sramotno lošim uspjesima naše djece. Ali zar ti uspjesi uopće mogu biti savršeni i zar su to ikad bili? Oko 1930. jedan je povijesni časopis s užitkom objavio mnogobrojne budalaštine srednjoškolaca. Pa ipak, u ono se vrijeme ta dobra nastava oslanjala na nepovredivi Malet-Isaacov priručnik – koji danas toliki diskutanti hvale.

Konačno, doveden je u pitanje razvitak same povijesne znanosti u njenim različitim oblicima. Po jednima, tradicionalna povijest, vjerna pripovijedanju, čak robinja pripovijedanja bezbrižno, opterećuje pamćenje gomilajući datume, imena junaka, djela i geste velikih ličnosti; po drugima, »nova« povijest, koja se smatra »znanstvenom«, koja između ostaloga njeguje dugotrajnost, a zanemaruje događaj, odgovorna je za ove katastrofalne didaktičke neuspjehe koji su u najmanju ruku izazvali neoprostivo zaboravljanje kronologije. Ne izgleda li da ova rasprava između »starih« i »mladih« može štošta podnijeti?

[1] Ovaj članak, objavljen 1983. u *Corriere della Sera*, neobjavljen u Francuskoj, čini nam se najprikladnijim predgovorom *Gramatici civilizacija*.

Ona u sporu koji je pedagoški, a ne znanstveno-teoretski, prikriva probleme i »krivnje« umjesto da ih rasvijetli.

Zar je problem uistinu tako složen? U *srednjoškolskoj nastavi* imate pred sobom djecu, a zatim odrasle. U određenom trenutku nastava kako povijesti tako i ostalih predmeta se nužno mora promijeniti. Problem je znati kako ćete pitanja, što ih treba proučavati, rasporediti na školske godine koje slijede jedna drugu, ali nisu međusobno slične. Na početku su pred vama djeca, a na kraju odrasli. Ono što odgovara djeci ne odgovara odraslima. Valja rasporediti gradivo, a da bi se to učinilo, potrebna je ideja-vodilja, razvrstavanje hitnih potreba i zahtjeva, pronicljivost.

Uvijek sam se zalagao za jednostavno pripovijedanje *djeci,* za slike, televizijske serije, film, odnosno sve u svemu za tradicionalnu ali poboljšanu povijest, prilagođenu *medijima,* na koje su djeca navikla. Govorim poznavajući stvar. Kao i svi sveučilišni nastavnici moje generacije, bio sam dugo vremena gimnazijski profesor i uvijek sam tražio, uz završne i maturalne razrede koji su mi bili povjereni, i jedan šesti, to jest djecu od deset do dvanaest godina. To je divna publika, koja se spontano čudi i pred kojom se povijesne slike mogu nizati kao da ih izbacuje *lanterna magica.* Valja im, a to je veliki problem, usput otkriti perspektive, stvarnost proživljenog vremena, smjerove i značenja što ih ono sadrži, uzastopnosti koje mu određuju put i koje mu, obilježavajući ga, daju prvo prepoznatljivo lice. Smatram po sebi strašnim da prosječni đak ne umije smjestiti Luja XIV u odnosu na Napoleona, ili Dantea u odnosu na Machiavellia... Neka, dakle, kronologija, koje se malo po malo utvrđuje, dade što manje povoda za zbrku! Ali neka lagano pripovijedanje samo po sebi vodi u prizore, krajolike, cjelovite poglede! Nalazimo se na ovim ili onim mjestima, u Veneciji, u Bordeauxu ili u Londonu... Učeći vrijeme, treba učiti i rječnik. Treba naučiti točno baratati riječima, apstraktnim i konkretnim: ključnim pojmovima kao što su društvo, država, ekonomija, civilizacija... Sve to na najjednostavniji način. Treba zahtijevati poznavanje bitnih datuma, smjestiti u vrijeme značajne ljude, važne ili čak zle. Staviti ih na njihova mjesta.

Evo nas sada s druge strane međe, nasuprot mladim ljudima, danas možda slobodnijim, ali i nesretnijim no što smo mi bili u njihovim godinama, ljudima koji su pobunjeni, dok se ustvari društvo, svijet, način života oko njih mijenja i odnosi ih u svojim pokretima, prisilama i srdžbama. Oni su možda manje intelektualci, manje »knjiški«, ali su isto tako inteligentni i sigurno znatiželjniji no što smo mi bili kad smo završili svoje školovanje. Kakav, dakle, *historijski* diskurs da im nametnemo?

Naši im nelogični programi u Francuskoj određuju za prvi razred

svijet od 1914. do 1939. Zatim u završnom razredu svijet od 1939. Dva puta opsežan svijet, ali svijet politike, ratova, institucija, sukoba. Zapravo nevjerojatnu masu datuma i događaja. Kladim se da ni jedan profesor, pa bio on obdaren i izvanrednim pamćenjem, ne može sa zajamčenim uspjehom podnijeti cijelo ispitivanje o toj masi činjenica, često osrednjeg značenja, koje slijede jedna drugu samo zato jer slijede jedna drugu... Pred očima mi je zadnji od ovih priručnika o *Sadašnjem vremenu* najbolji, kako mi je rečeno, od te vrste. Smatram da je koristan, dobro napravljen, ali nepouzdan. Nema ni jedne valjane riječi o kapitalizmu, o ekonomskim krizama, o svjetskom stanovništvu, o civilizacijama izvan Evrope, o dubokim razlozima sukoba, koji se pak poučavaju sami u sebi.

Odakle ova sramota? Uslijed besmislene odluke Ministarstva prosvjete. Osobno bih, kao što sam to uvijek predlagao, stavio upućivanje u novu povijest na program *jedino završnog razreda.* No povijest je svjesni dodatak raznih humanističkih nauka. Ove razne nauke gledaju i tumače sadašnji svijet čineći zbrku razumljivom. A nužno je, po mom mišljenju, da naši mladi osamnaestogodišnjaci uoči pripremanja za bilo koje zanimanje, budu upućeni u sadašnje probleme ekonomije i društva, u velike svjetske kulturne sukobe, u množinu civilizacija. Poslužit ću se jasnom slikom: da budu sposobni čitati neki veliki informativni dnevnik i shvatiti što u njemu čitaju.

No učinjeno je suprotno. Nova je povijest stavljena, ubačena u razrede, u kojima su mala djeca, gdje je očito izazvala štete. Zar je moglo biti drukčije?

Konačno, dva su historijska diskursa naopako korištena i škodila su jedan drugome, i to jedan na ulasku u gimnaziju, a drugi na izlasku iz nje. Iz toga proizlazi očigledna zbrka koju još otežavaju slobode što ih nastavnici sebi dopuštaju od 1968. birajući s najboljom namjerom neki dio programa, a zapostavljajući drugi. Ovisno o igri slučaja, o izboru profesora koji se izmjenjuju, neki učenici tijekom svog školovanja neće nikad čuti o ovom ili onom važnom dijelu povijesti. Kontinuitet kronoloških niti tu ništa ne dobiva...

Nažalost, ono što se dogodilo povijesti kojoj se poučavaju naša djeca dogodilo se također i matematici i gramatici... Čemu s uzicama i dugmetima na hlačama poučavati što je to *skup* djecu od deset godina, koja zato nikad neće svladati običan račun, a samo će se neki od njih mnogo kasnije posvetiti višoj matematici? Lingvistika je izrovala gramatiku kao što vepar rilom izruje krumpirište. Ona ju je zaodjenula u sitničav, zamršen i nerazumljiv jezik, a što je još gore, savršeno neprikladan. Rezultat je da se nikad nije toliko zanemarivala gramatika i pravopis! No, za te pogreške nije odgovorna ni lingvistika,

ni viša matematika, ni vrhunska povijesna znanost. One čine što moraju činiti. Ne brinu se o onome što se može ili ne može poučavati učenike s obzirom na njihovu dob. Odgovorna je u ovom slučaju intelektualna ambicija ljudi koji prave programe. Oni žele ići predaleko. Raduje me što su ambiciozni za sebe. Ali neka se potrude biti jednostavni zbog onih za koje su zaduženi, pogotovo ako je to teško.

Pitam se, koliko ova rasprava može zanimati talijanskoga čitatelja. Međutim, ako dobro razmisli, temelj ove rasprave beskrajnog je dometa i ne može ga ostaviti ravnodušnim. Tko će zanijekati silnu ulogu povijesti? Ona se sigurno ne gubi u proizvodnji nekog nacionalizma (koji se može uvijek kritizirati), niti se samo udubljuje u neki humanizam, kojem dajem prvenstvo. Veliki je problem u tome što niti jedna nacionalna svijest ne može živjeti bez povijesti koja je njen sastavni dio. A bez te svijesti ne može biti izvorne kulture ni prave civilizacije, kako u Francuskoj tako ni u Italiji.

1 SV Rat
kolovoz 1914

UVOD:
POVIJEST I SADAŠNJICA

Ove prve stranice točno određuju smisao napora što ga novi program povijesti zahtijeva od učenika završnih razreda. One su po čistoj logici mogle biti stavljene samo na početak ovog sveska. Pa ipak, pedagoška logika neće se sasvim složiti s tim rješenjem. Čitanje ovih stranica trebalo bi po njoj radije prebaciti iza prvoga dijela programa, otprilike na početak drugog tromjesečja, kad započne teški studij velikih civilizacija i kad se kandidati prilično upoznaju s rječnikom i filozofskim raspravama. Međutim, ne treba otkloniti kušnju prvoga uvodnog čitanja.

Novi program povijesti završnih razreda postavlja teške probleme. Predstavlja se kao tumačenje sadašnjega svijeta u nastanku, kakav otkrivamo u često nejasnim izrazima, kakav možemo razumjeti pod mnogostrukim osvjetljenjima historije koja ne prezire niti jednu od susjednih društvenih nauka, kao što su: geografija, demografija, ekonomija, sociologija, antropologija, psihologija...

- ***Tri postupka tumačenja***

Umišljeno je objašnjavati sadašnjost. U najboljem slučaju možemo se nadati da ćemo je bolje razumjeti ovim ili onim putem. Vaš ih program predlaže redom tri:

Prije svega, dani koje proživljavamo djelomice se objašnjavaju danima koji su im neposredno prethodili. Za ovo kratko vraćanje u natrag povijest će se lako pobrinuti. Prvi dio vašeg programa ima dakle kao predmet dane, dramatične, često neljudske godine što ih je svijet proživio od početka prvoga svjetskoga rata, kolovoza 1914, do danas. Ovi su događaji potresli i krajnje dramatizirali prvi dio XX. stoljeća i traju s bezbrojnim posljedicama u našem sadašnjem životu.

Ovi jučerašnji događaji sami istodobno tumače i ne tumače sadašnji svijet. Zapravo, sadašnjost nastavlja na različitim stupnjevima druga iskustva, koja su vremenski mnogo udaljenija. Ona se »hrani« prošlim stoljećima, čak cijelom »povijesnom evolucijom što ju je čovječanstvo proživjelo do danas.« Ne treba da vam se čini čudnim što sadašnjost uključuje takvu dimenziju prošloga vremena, makar svi mi i nehotice naginjemo tome da promatramo svijet koji nas okružuje samo u vrlo kratkom trajanju naše vlastite egzistencije i da vidimo njegovu povijest kao brzi film gdje sve dolazi jedno za drugim ili se prožima: ratovi, borbe, razgovori na vrhu, političke krize, predrevolucionarni dani, revolucije, ekonomski neredi, ideje, intelektualne i umjetničke mode...

Međutim, neće vam biti teško ustanoviti da život ljudi uključuje i dosta drugih stvarnosti, koje se ne mogu smjestiti u ovaj slijed događaja: to je prostor u kojem oni žive, društveni kalupi koji ih zarobljuju i odlučuju o njihovu životu, svjesna ili nesvjesna etička pravila kojih se drže, religiozna i filozofska vjerovanja, civilizacija u kojoj žive. Ove stvarnosti imaju mnogo dulji život od našega i mi tijekom svog življenja nećemo uvijek stići vidjeti kako se one iz temelja mijenjaju.

Ako se možemo poslužiti jednom usporedbom – stvarni svijet koji nas okružuje (brda, rijeke, ledenjaci, obale) zacijelo mijenja svoj oblik. No, ta je evolucija tako polagana da je nitko od nas ne bi mogao primijetiti svojim vlastitim očima, a da se ne pozove na daleku prošlost, a da mu ne pomognu znanstvena proučavanja i mjere koje nadilaze granice samoga našeg promatranja. Život naroda, civilizacije, psihička ili religiozna ponašanja sigurno su prividno manje nepromjenjiva, a ipak prođu toliki naraštaji, a da ih odveć ne promijene. To, naprotiv, ne umanjuje važnost onih dubinskih sila koje sudjeluju u našem životu i koje oblikuju svijet.

Tako se bliska povijest i više-manje daleka povijest miješaju u mnogostrukosti sadašnjega vremena. Dok bliska povijest juri k nama trkom, dotle nas daleka povijest prati korakom.

Ova daleka povijest, ova *tele-povijest* dovodi u pitanje drugi dio vašeg programa. Zapravo izabrati velike civilizacije kao »jasne okvire« sadašnjega svijeta znači prevladati brzo kretanje povijesti kakvu ćete slijediti od 1914. do 1962. To je poziv na razmišljanje o izvjesnoj povijesti dugoga daha, dugoga trajanja. Civilizacije su zasigurno posebne osobnosti čija dugovječnost nadilazi poimanje. Nevjerojatno su stare, a žive i dalje u svakome od nas i još će nas dugo nadživjeti.

Nakon ovih dvaju tumačenja (nedavna povijest, daleka povijest)

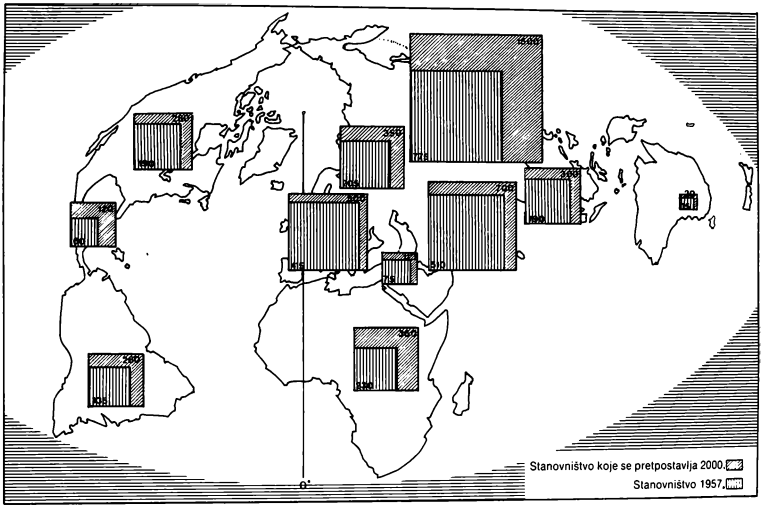

1. Svjetsko stanovništvo u 2000. godini

vaš program traži i treće. Ovaj put riječ je o tome da se na svjetskoj razini definiraju veliki problemi godine gospodnje 1962. Shvatite pod tim sve kategorije problema: političke, socijalne, ekonomske, kulturne, tehničke, znanstvene... Ukratko, od vas se traži da u svijetu koji nas okružuje razlikujete bitno od nebitnoga. A to ne mora uvijek biti u okviru dvostrukoga povijesnoga puta koji ćemo slijediti.

Obično povjesničar razmišlja i radi nad prošlošću; premda mu dokumentacija ne daje uvijek načina da je točno shvati, zna unaprijed barem, proučavajući, naprimjer, XVIII. stoljeće, kamo će stići »stoljeće prosvjetiteljstva«, a to je samo po sebi dragocjen element spoznaje i rasuđivanja. Poznaje *završnu riječ*. Kad se radi o sadašnjem svijetu, koji nam se nudi kao niz mogućnosti, razlikovati velike probleme znači u biti zamisliti završnu riječ, raspoznati između svega što je moguće ono što će sutra pobijediti. Eto, upravo to je teško i neizvjesno, a bez sumnje nužno.

Condorcet držaše ovaj postupak dopustivim. Ozbiljni povjesničari hrabro brane prognoziranje, koliko god ono bilo opasno. Ekonomist svjetskoga glasa Colin Clark izračunao je 1951, polazeći od statistika koje je tada poznavao, moguće razmjere ekonomije budućnosti. *Jean Fourastié mirno raspravlja o civilizaciji osamdesetih, koja diktira ili bi trebala diktirati razumnu politiku šezdesetih.* Vrlo nepostojana »znanost«, *»prospektiva«* filozofa Gastona Bergera, specijalizira se za poimanje bliske budućnosti. Groznom riječju »futurično« neki ekonomisti nazivaju ono što se već sada može opravdano staviti u budućnost, ono tanko iverje bliske budućnosti, koje unaprijed izračunamo i možemo gotovo dohvatiti.

Takav stav katkad izaziva osmijeh. U svakom slučaju ima prednost, pokazujući u zbrci sadašnjeg vremena na povlaštenu odstupnicu, koja, bilo da je prava ili napol prava, oslobađa jer uranja ravno prema budućnosti najšire probleme današnjice, pokušavajući im dati neki smisao. *Sadašnji svijet jest svijet u nastajanju.*

Na idućoj stranici naći ćete kartu vjerojatne podjele svjetskoga stanovništva godine 2000. Ta će vas karta potaći da razmišljate i shvatite da, između ostaloga, niti jedan planer (a zar planiranje nije u najvećoj mjeri pažljivo i »prospektivno« proučavanje velikih sadašnjih problema?) ne bi smio postaviti bilo kakav program, a da barem u duhu (uz mnoge druge dokumente) nema i takvu kartu pred očima. Ona daje njegov puni smisao razmišljanju g. Houphouët Boignya, predsjednika Republike Obale Bjelokosti, da u Aziji i u crnoj Africi planiranje ne može ni u kojem slučaju jednako izgledati, jer se nerazvijenost s jedne strane mora odupirati prenapučenosti, a s druge strane nenaseljenosti.

- ***Mnogostruka i jedinstvena povijest***

Može vas iznenaditi da povijest pristaje na ove igre, na ove računice, da sve u svemu želi biti znanost o sadašnjosti – i to o dvoznačnoj sadašnjosti. Ima li zloupotrebe s njene strane? Hoće li ona poput vuka u basni staviti na sebe tuđu odjeću, zapravo odjeću društvenih nauka, svojih susjeda? O tome ćemo porazgovoriti na početku drugoga dijela ove knjige. Tada će vam se problem činiti jasnijim, jer to je problem vremena kao takva, a vremenu ćemo pristupiti u perspektivi vašeg proučavanja filozofije.

Očevidna mnogostrukost tumačenja povijesti, njihova rascjepkanost između različitih gledišta, pa i njihova proturječja, slažu se zapravo u *dijalektici,* koja je značajka povijesti, a temelji se na raznolikosti samih povijesnih vremena: brzina događanja, produženo vrijeme epizoda, usporeno, tromo vrijeme civilizacija. Možemo ostati u granicama ovog ili onog povijesnog vremena, svaki put kad je riječ o nekom posebnom proučavanju. Naprotiv, svaki pokušaj *globalnog* povijesnog tumačenja – kao što je povijest civilizacija – prisiljava nas da umnožavamo ove fotografije, različite po svojoj ekspoziciji i da zatim ove različite ekspozicije i slike ujedinimo, kao što ispravno pomiješane boje sunčeva spektra nužno stvaraju bijelo svjetlo.

I.

GRAMATIKA CIVILIZACIJA

PROMJENE RJEČNIKA

Bilo bi zgodno kad bi se riječ civilizacija mogla definirati jasno i jednostavno kao što se definira ravna crta, trokut, kemijska tvar...

Rječnik humanističkih znanosti, nažalost, ne da se precizno definirati. Iako ni tu sve nije nesigurno ili u nastajanju, ipak većina naziva ne samo što nije jednom zauvijek određena nego se mijenja od autora do autora i ne prestaje se razvijati pred našim očima. »Riječi su«, kaže Lévi-Strauss, »oruđa kojima se svatko može slobodno, po želji, služiti, uz uvjet da se izjasni o svojim nakanama.« To znači da na područjima humanističkih znanosti (kao na području filozofije) najjednostavnije riječi često i nužno mijenjaju smisao, slijedeći misao koja ih oživljava i njima se služi.

• ***Riječ civilizacija – neologizam – javlja se u Francuskoj u XVIII. stoljeću, kasno i pritajeno.***

Skovana je od riječi »civiliziran«, »civilizirati«, koje postoje već dugo i uobičajene su u XVI. stoljeću. »Civilizacija« je oko 1732. tek pravni izraz; označava sudski čin ili presudu kojom neka krivična parnica postaje *civilnom* (građanskom). Moderni izraz u smislu »prijelaza u civilizirano stanje« dolazi poslije, 1752; upotrebljava ga Turgot, koji je tada pripremao djelo o općoj povijesti ali ga sâm neće objaviti. Službeni ulazak te riječi u tiskani tekst nesumnjivo je označen objavljivanjem »Rasprave o stanovništvu«[1] 1756, koju je napisao Mirabeau, otac revolucionarnog tribuna; tu se govori o »pokretačima civilizacije«, čak i o »sjaju lažne civilizacije«.

[1] Mirabeau: Traité de la population (1756)

Zanimljivo je da ni sam Voltaire nije upotrebljavao zgodnu riječ civilizacija, »premda je on sigurno shvatio njezino značenje... u svojoj *Raspravi o običajima i duhu pojedinih naroda*[2] (1756) i dao prvi nacrt opće povijesti civilizacije« (J. Huizinga).

U svom novom značenju *civilizacija* je uglavnom suprotnost barbarstvu. S jedne strane civilizirani narodi, a s druge divlji, primitivni ili barbarski. Čak se ni »dobri divljaci«, dragi XVIII. stoljeću, ne smatraju *civiliziranima.* Nema nikakve sumnje da u toj novoj riječi *civilizacija* francusko društvo s kraja vladavine Luja XV sa zadovoljstvom vidi svoj vlastiti portret, koji nas uostalom, može još i danas zavesti. U svakom slučaju ta se riječ pojavila jer je bila potrebna. Dotad riječi *poli, policé, civil, civilisé* (primjenjuju se za onoga koji ima dobro ponašanje i svjetske manire) nisu odgovarale ni jednoj imenici. Riječ *police* imala je više smisao društvenoga reda, a to ju je prilično udaljavalo od pridjeva *poli* koji Furetièreov *Opći rječnik* (1960) definira ovako: »Kaže se slikovito u moralnom smislu i znači civiliziran. Civilizirati, dotjerivati običaje, učiniti učtivim i društvenim... Ništa nije prikladnije da civilizira i učini uljudnim mladoga čovjeka nego razgovor gospođâ.«

• ***Civilizacija i kultura. Krenuvši iz Francuske, riječ se civilizacija brzo raširila Evropom. Riječ kultura je prati.***

U Engleskoj je već 1772. i nesumnjivo ranije u obliku *civilization,* koja je prevagnula s obzirom na ipak već davno uvedenu riječ *civility. Zivilisation* se bez poteškoća udomaćuje u Njemačkoj nasuprot staroj riječi *Bildung.* U Nizozemskoj se, naprotiv, sukobljava s imenicom beschaving, izvedenom od glagola *beschaven:* istančati, oplemeniti, civilizirati. Kako *beschaving* ima gotovo isto značenje, preuzet će na sebe bez poteškoća pojam civilizacije i tako će odoljeti novoj riječi koja se unatoč svemu javlja: *civilisatie.* Isti je otpor s druge strane Alpa i zbog istih razloga. Talijanski posjeduje i brzo će upotrijebiti u istom značenju staru i lijepu riječ *civiltà,* kojom se već služio Dante. Dobro uklopljena, *civiltà* spriječit će prodor nove riječi, ali ne i žestoke rasprave što ih ta riječ donosi. Romagnosi će 1835. uzalud pokušati uvesti *incivilmento,* koja je u svom duhu značila prijelaz u civilizaciju kao i samu civilizaciju.

Na tom putovanju Evropom nova riječ civilizacija popraćena je starom riječju kultura (Ciceron kaže: Cultura animi philosophia est), koja se tada pomlađuje, da bi poprimila gotovo isto značenje kao civilizacija. Dugo će kultura biti samo dubleta civilizacije. Tako na

[2] Voltaire: Essai sur les Moeurs et sur l'Esprit des Nations (1756)

Berlinskom sveučilištu 1830. Hegel bez razlike upotrebljava jednu ili drugu riječ. Ali jednoga dana osjetit će se potreba da se te dvije riječi razlikuju.

Zapravo, pojam civilizacije najmanje je dvoznačan. On istodobno označava moralne vrijednosti i materijalne vrijednosti. Karl Marx će tako razlikovati *bazu* (materijalno) i *nadgradnju* (duhovno), a ovo posljednje strogo je ovisno o prvome. Charles Seignobes bi u šali govorio: »Civilizacija su ceste, luke i ozidane obale« i na taj način htio reći da to nije samo duh. »Civilizacija je sva ljudska teževina«, tvrdio je Marcel Mauss, a Eugène Cavaignac kaže: »To je minimum znanosti, umjetnosti, reda i vrlinâ . . .«

Civilizacija, dakle, sadrži barem dva sloja. Zato su mnogi autori dolazili u napast da razlikuju te dvije riječi, kultura i civilizacija, tako da je jedna preuzela na sebe dostojanstvo duhovnoga, a druga otrcanost materijalnoga. Nesreća je što se nitko nije složio s razlikom koju treba zadržati; ona se mijenja prema zemljama ili u istoj zemlji prema epohama i autorima . . .

U Njemačkoj će, nakon stanovitog kolebanja, to razlikovanje dovesti do neke vrste prvenstva koje će se priznati kulturi (Kultur) i do svjesnog obezvređivanja civilizacije. Za A. Tönniesa (1922) i Alfreda Webera (1935) »civilizacija« je samo skup tehničkih i praktičnih znanja, skup sredstava kojima se djeluje na prirodu. »Kultura« su, naprotiv, normativna načela, vrijednosti, ideali, jednom riječju, duh.

Ti stavovi objašnjavaju razmišljanje njemačkog povjesničara Wilhelma Mommsena, koje je na prvi pogled čudno Francuzu: »Danas (1951) je čovjekova dužnost da civilizacija ne uništi kulturu ni tehnika ljudsko biće.« Ta nam je rečenica čudna jer u nas prevladava riječ civilizacija, kao što je to i u Engleskoj ili Sjedinjenim Državama, dok u Poljskoj i Rusiji prevladava riječ kultura kao u Njemačkoj (i zbog nje). U Francuskoj riječ kultura zadržava svoju snagu samo kad treba označiti »svaki osobni oblik duhovnoga života« (Henri Marrou): govorit ćemo o kulturi Paula Valéryja, a ne o njegovoj civilizaciji; dok civilizacija označava kolektivne vrijednosti.

Ovim zamršenostima, kojih, evo, ima dosta, dodajmo još i posljednju, najvažniju. Anglosaski antropolozi, počevši od E. B. Tylora (*Primitivna kultura*,[3] 1874), tražili su drukčiju riječ od civilizacije, koju engleski obično upotrebljava u vezi s modernim društvima, da bi je primijenili na primitivna društva koja su proučavali. Oni i gotovo svi antropolozi nakon njih na kraju će upotrebljavati izraz »primitivne kulture« nasuprot civilizacijama razvijenih društava. Uostalom, mi

[3] E. B. Tylor: Primitive Culture (1874)

ćemo u ovoj knjizi često pribjegavati upravo toj dvostrukoj upotrebi, i to svaki put kad civilizaciju i kulturu suprotstavimo jednu drugoj.

Sreća je što za pridjev *kulturni,* izmišljen u Njemačkoj oko 1850, čija je upotreba tako lagana, nema nikakvih komplikacija. On zapravo označava sadržaj što ga istodobno prekriva civilizacija i kultura. U tim će se uvjetima reći o civilizaciji (ili o kulturi) da je skup *kulturnih dobara,* da njezin geografski smještaj predstavlja *kulturni krug,* da je njezina povijest *povijest kulture,* da su njezini prijenosi od civilizacije do civilizacije *kulturni prijenosi ili transferi,* a oni su isto tako materijalni kao i duhovni. Taj odviše udoban pridjev izaziva dosta trzavica. Optužuju ga da je barbarski, loše izveden. Ali dok mu se ne pronađe suparnik, budućnost će mu biti osigurana. On mora sam osigurati svoju službu.

• ***Oko 1819. riječ civilizacija, koja je dotad bila u jednini, prelazi u množinu.***

Otad »poprima novo, *sasvim drukčije* značenje: skup svojstava što ih predstavlja zajednički život neke grupe ili epohe«. Kazat ćemo civilizacija grada Atene u V. stoljeću ili francuska civilizacija u stoljeću Luja XIV. Razjasniti taj problem civilizacije i civilizacijâ znači susresti se s novom, poprilično poteškoćom.

U stvari, u mentalitetu čovjeka XX. stoljeća prevladava množina i ona je više no jednina neposredno pristupačna našim osobnim iskustvima. Muzeji nas prenose u druga vremena, uranjaju nas više ili manje potpuno u prošle *civilizacije.* Nesnalaženja su još izričitija u prostoru. Tako kad prijeđemo Rajnu ili La Manche, kad dolazeći sa sjevera stignemo do Sredozemlja, imat ćemo toliko nezaboravnih i jasnih iskustava, koja sva potcrtavaju stvarnost množine naše riječi. Nedvojbeno postoje *civilizacije.*

Ako se od nas, dakle, traži da definiramo *civilizaciju,* sigurno ćemo više oklijevati. Ustvari, upotreba množine odgovara nestanku stanovitog pojma, postupnom brisanju ideje, svojstvene XVIII. stoljeću, o *jednoj* civilizaciji, pomiješanoj s napretkom, i koja bi bila rezervirana za neke povlaštene narode i ljudske grupe, za »elitu«. Srećom, XX. stoljeće oslobodilo se izvjesnog broja vrijednosnih sudova i zapravo neće moći definirati – u ime kakvih kriterija? – najbolju civilizaciju.

U tim je uvjetima civilizacija u jednini izgubila svoj sjaj. Ona više nije visoka, vrlo visoka moralna i intelektualna vrijednost koju je otkrilo XVIII. stoljeće. U jezičnom smislu danas ćemo, naprimjer, radije reći da je neki grozni čin zločin protiv *čovječanstva* nego protiv *civilizacije,* makar je smisao isti. Ali moderni se jezik na izvjestan

način ustručava upotrijebiti riječ civilizacija u njezinom starom značenju ljudske istaknutosti i superiornosti.

Zar civilizacija u jednini neće danas biti prije svega zajedničko dobro koje međusobno dijele, doduše na nejednak način, sve civilizacije, »ono što čovjek više ne zaboravlja«? Vatra, pismo, račun, pripitomljavanje biljaka i životinja ne povezuju se više ni uz jedan posebni izvor; to su postala kolektivna dobra *civilizacije*.

No ta pojava *širenja* kulturnih dobara, zajedničkih cijelom čovječanstvu, poprima u sadašnjem svijetu poseban opseg. Industrijska tehnika, stvorena na Zapadu, izvozi se diljem cijeloga svijeta, koji je grozničavo prihvaća. Hoće li ona izjednačiti svijet, namećući svugdje isto lice: zgrade od betona, stakla i čelika, zračne luke, željeznice s njihovim kolodvorima i zvučnicima, goleme gradove koji malo-pomalo prisvajaju najveći dio ljudi? Raymond Aron piše: »Mi smo u fazi kad istodobno otkrivamo relativnu istinu pojma civilizacije i nužno nadilaženje tog pojma... Faza civilizacija prestaje i... čovječanstvo upravo ulazi, na svoju sreću ili nesreću, u novu fazu«, ukratko, u fazu *jedne* civilizacije koja je kadra da se proširi na cijeli svijet.

Međutim, »industrijska civilizacija« koju Zapad izvozi, samo je *jedna* značajka zapadne civilizacije. Svijet koji je prima ne prihvaća istodobno *cjelinu* te civilizacije; naprotiv. Uostalom, prošlost civilizacija samo je povijest neprestanih prijenosa iz jedne civilizacije u drugu tijekom stoljeća, a da one ipak nisu izgubile svoje posebnosti ni svoje izvornosti. Pa ipak, dopustimo prvi put činjenicu da se odlučujući aspekt neke posebne civilizacije javlja kao nešto što je poželjno prenijeti na *sve* svjetske civilizacije i da brzina modernih komunikacija pospješuje njegovo brzo i djelotvorno širenje. To samo znači, vjerujemo, da se ono što nazivamo *industrijskom civilizacijom* priprema sjediniti s tom kolektivnom svjetskom civilizacijom o kojoj je maločas bila riječ. Svaka je civilizacija tako bila potresena u svojim strukturama, ili jest potresena ili će to biti.

Ukratko, ako pretpostavimo da sve svjetske civilizacije mogu stići u kraćem ili duljem roku izjednačiti svoje uobičajene tehnike i tim tehnikama neke svoje načine života, to još uvijek ne znači da se na kraju krajeva ipak nećemo još dugo nalaziti pred civilizacijama s vrlo istaknutim razlikama. Dugo će još riječ civilizacija zadržati jedninu i množinu. Što se toga tiče povjesničar je bez oklijevanja kategoričan.

II. POGLAVLJE

CIVILIZACIJA SE DEFINIRA S OBZIROM NA RAZNE HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Pojam civilizacije možemo definirati samo u svjetlu svih humanističkih znanosti, uključujući i povijesnu. Ali u ovom poglavlju još neće biti izričito govora o povijesti.

Ovoga puta pokušat ćemo definirati pojam civilizacije s obzirom na ostale humanističke znanosti, pozivajući se redom na geografiju, sociologiju, ekonomiju i socijalnu psihologiju. Zamislimo četiri putovanja u zemlje koje uopće ne nalikuju jedna drugoj. Ali dobiveni odgovori međusobno će se poklapati više no što se to na prvi pogled čini.

Civilizacije su prostori

Civilizacije (bez obzira na svoju veličinu, i velike i osrednje) mogu se uvijek smjestiti na karti. Glavni dio njihove stvarnosti ovisi o prisilama ili prednostima što ih donosi njihov geografski smještaj.

Dakako, čovjek je stoljećima, čak i tisućljećima, sređivao taj smještaj. Nema ni jednog krajolika koji ne bi nosio obilježje tog neprestanog rada, koji se generacijama poboljšavao, noseći konačno kamate. Na tom poslu čovjek se i sam preobražavao, »tim svojim moćnim radom na sebi«, o kojem govori Michelet ili, ako hoćemo, tim »čovjekovim postvarenjem«, kako kaže Karl Marx.

• ***Ako govorimo o civilizaciji, znači da govorimo o prostorima, zemljama, reljefima, klimama, vegetacijama, životinjskim vrstama, danim ili stečenim prednostima.***

I o svemu što iz toga proizlazi za čovjeka kao što je poljodjelstvo, uzgoj domaćih životinja, hrana, kuće, odjeća, komunikacije, industrija... pozornica na kojoj se igraju beskrajni kazališni komadi djelomice određuje njihovo odvijanje, objašnjava njihove posebnosti; ljudi prolaze, a ona ostaje dosta slična sama sebi.

Za indologa Hermanna Goetza dvije se Indije suprotstavljaju jedna drugoj: vlažna Indija jakih kiša, jezera, močvara, vodenih biljaka i cvijeća, šuma, džungli i ljudi smeđe kože i njoj oprečna, razmjerno suha Indija koja podrazumijeva srednji Ind i srednji Ganges i produžava se kroz Dekan; to je područje često ratobornih ljudi svijetle kože. Indija je dijalog, borba ovih dvaju prostora, ovih dviju ljudskih skupina.

Naravno, sredina, koja je prirodna i koju je istodobno napravio čovjek, ne zatvara sve unaprijed u neki uski determinizam. Sredina ne objašnjava sve, iako je velik njezin udio i to u obliku bilo danih bilo stečenih prednosti.

U znaku danih prednosti svaka će civilizacija biti kći neposrednih povlastica koje je čovjek rano prigrabio. Tako su na početku vremena *riječne civilizacije* staroga svijeta cvale duž Žute rijeke (kineska civilizacija), Inda (predindijska civilizacija), Eufrata i Tigrisa (Sumer, Babilon, Asirija), Nila (egipatska civilizacija). Isto su tako cvale *talasokratske civilizacije,* kćeri mora: Fenikija, Grčka, Rim (ako je Egipat dar Nila, onda su one dar Sredozemlja); ili skup snažnih civilizacija sjeverne Evrope, usredotočenih na Baltik i Sjeverno more. Ne treba zaboraviti ni sam Atlantski ocean s njegovim perifernim civilizacijama. Zar se srž sadašnjega Zapada i njegovih pripadnih dijelova nije okupio oko oceana kao nekoć rimski svijet oko Sredozemlja?

U stvari, ovi klasični primjeri otkrivaju prvenstvenu ulogu prometa. Nijedna civilizacija ne živi bez vlastita kretanja, svaka se obogaćuje razmjenama, šokovima koje izazivaju plodonosna susjedstva. Tako je islam nezamisliv bez kretanja svojih karavana kroz prostrana »mora bez vode«, pustinje i stepe svog prostora, nezamisliv bez plovidaba po Sredozemlju i preko Indijskog oceana do Malake i do Kine.

Ali dok nabrajamo te uspjehe, već smo, eto, izvan tih neposrednih prirodnih prednosti koje su navodno u iskonu civilizacija. Ljudski napori svladali su neprijateljstvo pustinja ili nagle sredozemne bjesove, koristili su se pravilnim puhanjem vjetrova Indijskog oceana,

ogradili nasipom neku rijeku, a to su onda već *stečene ili bolje reći izborene* prednosti.

Ali zašto su neki ljudi bili sposobni doći do takvih uspjeha, a drugi ne, na ovim a ne na nekim drugim područjima, i to kroz generacije? Arnold Toynbee u vezi s tim postavlja privlačnu teoriju: za ljudski uspjeh uvijek treba *challenge* i *response* (što bismo preveli kao *izazov* i *brz odgovor*); potrebno je da se priroda postavi pred čovjeka kao prepreka koju treba svladati; ako čovjek prihvati izazov, njegov brz odgovor stvara temelje njegove civilizacije.

Međutim, kad bismo tu teoriju doveli do krajnosti, zar ne bismo trebali zaključiti da će brz čovjekov odgovor biti to jači što je veći izazov prirode? Možemo sumnjati u to. Civilizirani čovjek XX. stoljeća prihvatio je neobičan izazov pustinja, polarnih ili tropskih područja. No, unatoč neprijepornim interesima (zlato, nafta) nije se dosad mogao tu razvijati ni stvoriti prave civilizacije. Tako mogu postojati izazov i brz odgovor, ali to ne mora nužno biti i civilizacija. Barem dok se ne budu pronašle bolje tehnike i bolji odgovori.

Dakle, svaka je civilizacija vezana s nekim prostorom *gotovo* postojanih granica; odatle svakoj od njih pripada *jedna* posebna, njezina geografija, koja uključuje udio mogućnosti, danih prisila, nekih naizgled stalnih, ali nikad istih od jedne do druge civilizacije. A rezultat? Šarena površina svijeta gdje karte po volji označavaju područja drvenih kuća, koliba od slijepljene slame, bambusa ili papira, od cigle ili kamena; područja tkaninâ od raznovrsnih niti kao što su lan, pamuk, svila; područja velikih prehrambenih kultura kao što su riža, kukuruz, žito... Izazovi se mijenjaju, ali isto tako i odgovori.

Zar zapadna ili evropska civilizacija nije civilizacija žita, kruha, zapravo bijeloga kruha, što uključuje naročite prisile? Pšenica je, naime, zahtjevna biljka. Pomislite da je potrebno za njen uzgoj osigurati godišnji plodored i pustiti zemlju koja ju je donijela da se odmori svake godine ili svake druge godine. Navodnjavano rižište, koje se postupno proširilo na niska tla Dalekoga istoka, nameće također mnogo prisila.

Dakle, brzi odgovori što ih čovjek daje ne prestaju ga oslobađati od sredine koja ga okružuje i istodobno potčinjavati rješenjima koja je izmislio. On napušta jedan determinizam da bi zapao u drugi.

● ***Kulturni krug je na antropološkom jeziku prostor unutar kojega prevladava skup određenih kulturnih obilježja.***

Dakle, kad je riječ o primitivnim narodima govorimo osim o njihovom jeziku i o posebnoj kulturi, posebnom obliku ženidbe, vjerovanjima, vještinama pravljenja lonaca ili strelica zaodjenutih perjem,

posebnim tkalačkim tehnikama... Ovi krugovi, definirani prema određenim pojedinostima, koje antropolozi razlikuju, obično su uski.

Međutim, različiti kulturni krugovi udružuju se u šire skupove prema nekim obilježjima koja su zajednička toj grupi i koja ih tada razlikuju od drugih širokih skupina. Marcel Mauss je smatrao da primitivne kulture oko neizmjernog Tihog oceana, unatoč osjetnim razlikama i golemosti prostorâ koji su između njih, tvore jednu jedinu i istu ljudsku ili – bolje reći – kulturnu cjelinu.

Geografi i povjesničari, sasvim jednostavno oponašajući antropologe, počeli su govoriti (ovaj put povodom razvijenih i zamršenih civilizacija) *o kulturnim krugovima*. To znači odrediti prostore koji se svaki put mogu rastaviti u niz posebnih područja. To moguće rastavljanje bitno je, vidjet ćemo, u slučaju velikih civilizacija koje se redovito rastavljaju u ograničene jedinke.

Civilizacija, koju nazivamo »zapadnom«, istodobno je »američka civilizacija« Sjedinjenih Država, civilizacija Latinske Amerike, pa još i Rusija, te naravno i Evropa. Evropa je i sama niz civilizacija: poljska, njemačka, talijanska, engleska, francuska itd. A da ne govorimo o činjenici da se ove nacionalne civilizacije i same razlikuju po još manjim »civilizacijama«: Škotska, Irska, Katalonija, Sicilija, Baskija itd.

Nemojmo zaboraviti da te podjele, ti mozaici s kamenčićima različite boje, predstavljaju trajna ili gotovo trajna obilježja.

- ***Stalnost temeljito osvojenih područja i granicā koje ih omeđuju ne isključuju propusnost tih istih granica pred mnogostrukim putovanjima kulturnih dobara koja ih ne prestaju prelaziti.***

Svaka civilizacija izvozi i prima kulturna dobra. Može biti riječ isto tako o tehnici taljenja s nestajućim voskom[1] kao i o kompasu, barutu, okretaju ruke pri kaljenju čelika, o potpunom ili djelomičnom filozofskom sustavu, o nekom kultu, nekoj religiji ili o Malboroughovoj popijevci koja će početi od XVIII. stoljeća prolaziti Evropom. Goethe ju je čuo na veronskim ulicama 1786.

Sociolog Gilberto Freyre pozabavio se time da napravi popis onoga što je Brazil, njegova zemlja, primio tijekom posljednjih desetljeća XVIII. stoljeća, te pet ili šest prvih desetljeća XIX. stoljeća, bez nekog reda iz tada daleke Evrope: crno pivo iz Hamburga, engleske *cottages,* parni stroj (parobrod kruži salvadorskim »zaljevom« od 1819), ljetno odijelo od bijeloga platna, umjetne zube, rasvjetni plin i prije svih tih »putnika« tajna društva, posebno slobodno zidarstvo,

[1] Ovim postupkom glineni se model premazuje voskom, a onda se na vosak stavlja sloj topljene kovine. Vosak koji se time rastapa »nestaje«. (op. prev.)

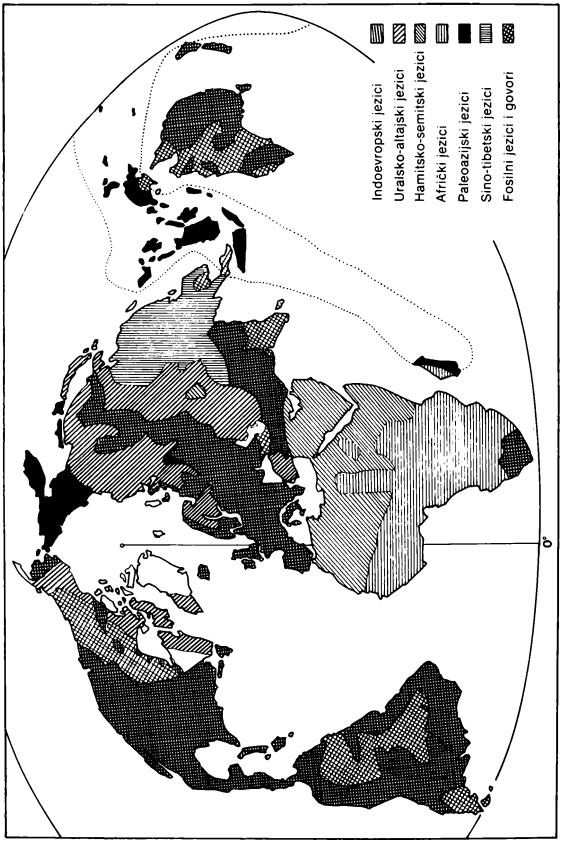

2. Svjetska lingvistička karta

čija je uloga bila velika u cijeloj hispano-portugalskoj Americi za njezine nezavisnosti. Nekoliko desetljeća poslije stići će filozofski sustav Augustea Comtea, čiji je utjecaj bio značajan, tako da još i danas nalazimo njegove žive tragove.

Svi ti »putnici« dokazuju na jednom primjeru izabranom od tisuću da ni jedna kulturna granica nije zatvorena, nepropusna.

Istina je, koja je vrijedila nekad kao i nedavno, da su kulturna dobra stizala kap po kap jer ih je zadržavala sporost putovanja. Ako vjerujemo povjesničarima, kineska moda iz razdoblja dinastije Tang (VII. st. n. e.) putovala je tako polagano da je stigla do otoka Cipra i blistavog dvora Lusignana u XV. stoljeću, odakle se zatim raširila brzim sredozemnim trgovinama do Francuske, na pomalo šašavi dvor Karla VI. Ženska odjeća, visoke frizure u obliku stošca i cipele sa zavrnutim vrhom bile su na glasu, a to je nasljeđe svijeta koji je davno nestao. Tako nam još stiže svjetlost zvijezda koje su stoljećima ugasle.

Danas se *širenje* kulturnih dobara strahovito ubrzalo. Uskoro više neće biti ni jedne jedine točke na svijetu koju neće »zaraziti« industrijska civilizacija proizašla iz Evrope.

Na Sjevernom Borneu (koji sa susjednim Sarawakom ovisi o britanskoj vlasti) nekoliko zvučnika širi emisije dalekih radija iz komunističke Kine, Indonezije. No, premda slušatelji savršeno ništa ne razumiju od toga, ritmovi što su ih čuli već su promijenili njihove plesove i tradicionalnu glazbu. Što da kažemo o utjecaju filma, posebno američkoga i evropskoga, na ukus, pa čak i na običaje vrlo dalekih zemalja?

Pa ipak, ni jedan se primjer ne može mjeriti s pričom koju pripovijeda knjižica američke antropološkinje Margaret Mead. Ona je u svojoj mladosti izvršila ispitivanje na jednom pacifičkom otoku gdje je nekoliko mjeseci dijelila život primitivnoga stanovništva. Rat, neobični doticaji što ih je on izazvao, bacili su te ljude u novi život koji ih prvi put povezuje sa svjetskim tokovima. Margaret Mead je ponovila putovanje i njezina knjižica, gdje se često nalaze jedna uz drugu fotografije istih ljudi u razmaku od dvadeset godina, s uzbuđenjem priča tu neobičnu pustolovinu.

Tako se iznova osjeća dijalog između *civilizacije* i *civilizacijâ* koji ćemo slušati od početka do kraja ove knjige. Hoće li to *širenje,* koje se ubrzava, učiniti da se preskoče granice civilizacija, te dotad gotovo stalne crte povijesti svijeta? Mnogi s radošću ili tugom u to vjeruju. Ali kakva god bila pohlepa civilizacijâ kojom prisvajaju dobra »modernog« života, one nisu spremne sve bez razlike usvojiti. Događa se, naprotiv (vratit ćemo se na to), da one uporno *odbijaju* nešto *usvojiti* a to objašnjava, sad kao i nekad, zašto mogu sačuvati izvornosti koje, izgleda, sve ugrožava.

Civilizacije su društva

Nema civilizacija bez društava koja ih nose, oživljavaju svojim napetostima, svojim napredovanjima.

Odatle prvo pitanje koje se ne bi smjelo mimoići: zar je bilo potrebno stvoriti tu riječ civilizacija, pa je promicati u znanosti, ako je ona samo sinonim za društvo? Zar Arnold Toynbee ne upotrebljava neprestano riječ *society* za *civilization?* A Marcel Mauss je smatrao da je »pojam civilizacije sigurno manje jasan od pojma društva koji on pretpostavlja«.

● ***Društvo ne može nikad biti odijeljeno od civilizacije (i obrnuto). Oba se pojma odnose na istu stvarnost.***

Ili, kako kaže Lévi-Strauss: »one ne odgovaraju različitim predmetima, već dvjema komplementarnim perspektivama u odnosu na isti objekt koji je na adekvatan način opisan bilo jednim bilo drugim izrazom već prema gledištu koje smo usvojili.«

Pojam društva uključuje krajnje bogat sadržaj upravo kao i pojam civilizacije s kojom se tako često povezuje. Tako zapadna civilizacija, u kojoj živimo, ovisi o »industrijskom društvu« koje je oživljava. Lako bismo je opisali tako da opišemo to samo društvo, njegove grupe, napetosti, moralne i intelektualne vrijednosti, ideale, pravilnosti, ukuse itd. Ukratko, tako da opišemo ljude koji nose tu civilizaciju i koji će je prenositi.

Ako se ispod toga društvo kreće i preobražava, onda se i civilizacija sa svoje strane kreće i preobražava. Upravo to kaže lijepa knjiga Luciena Goldmanna *Skriveni Bog* (1955),[2] u kojoj se govori o Francuskoj XVII. stoljeća. Svaka civilizacija, objašnjava on ukratko, vuče svoja bitna osvjetljenja iz »viđenja svijeta« koje usvaja. No svaki je put to viđenje svijeta samo prijepis, posljedica društvenih napetosti koje vladaju. Civilizacija će poput ogledala biti stroj za bilježenje tih napetosti i tih napora.

U doba jansenizma, Racinea, Pascala, opata Saint-Cyrana i opata Barcosa, čija su pisma, koja je pronašao L. Goldmann, sudjelovala u uzbudljivu trenutku francuske sudbine što ga stavlja u pitanje *Skriveni Bog,* tragično viđenje svijeta, koje tad prevladava, treba upisati u aktivu krupne buržoazije koja je u sukobu s kraljem i razočarana njime. Tragika njezine sudbine i činjenica da je toga bila svjesna, njezin intelektualni utjecaj nameću XVII. stoljeću njezino viđenje kao prevladavajuće.

[2] Lucien Goldmann, Le Dieu caché (1955)

U sasvim drugom duhu, izjednačavanje civilizacija s društvima isto tako vlađa u postavkama C. Lévi-Straussa o razlikovanju primitivnih društava od modernih društava, odnosno o razlikovanju kulturâ od civilizacijâ, kako ih razlikuju antropolozi.

Kulturama odgovaraju društva »koja proizvode malo nereda, a to fizičari nazivaju »entropijom«, i koja teže da se beskrajno održe u svom prvotnom stanju što uostalom objašnjava da nam izgledaju kao društva bez povijesti i bez napretka. Dok naša društva (ona koja odgovaraju modernim civilizacijama)... koriste za svoje funkcioniranje razliku potencijala, koja je ostvarena različitim oblicima društvene hijerarhije... Takva su društva uspjela ostvariti u svom krilu društvenu neravnotežu koju koriste da bi istodobno proizvela mnogo više reda – imamo društva s mehanizacijom – i također mnogo više nereda, mnogo manje entropije, čak i na planu međuljudskih odnosa.

Ukratko, primitivne kulture bile bi plod društava u kojima vlada jednakost, gdje su odnosi među grupama jednom zauvijek uređeni i ponavljaju se, dok bi se civilizacije temeljile na društvima s hijerarhiziranim odnosima, s velikim razmacima između grupa, dakle s promjenljivim napetostima, društvenim sukobima, političkim borbama i neprestanim razvojem.

● ***Najjači vanjski znak ovih razlika između »kulturâ« i »civilizacijâ«, bez sumnje je prisutnost ili odsutnost gradova.***

Grad »buja« na stupnju civilizacijâ, a jedva se naslućuje na razini kulturâ. Bez sumnje ima međustupnjeva od jedne do druge kategorije. Zar Crna Afrika nije skupina tradicionalnih društava, kulturâ koje su angažirane u teškom, katkad surovom procesu rađanja civilizacije i moderne urbanizacije? Njezini gradovi koji paze na ono što dolazi izvana, na ono što čini izlaz prema ujednačenu životu svijeta, otoci su usred mrtvila pozadine. Oni unaprijed oblikuju društvo i civilizaciju koja tek treba doći.

Međutim, civilizacije – najsjajnija društva – pretpostavljaju, čak unutar svojih granica, kulture, elementarna društva. Uvijek uočavamo važan dijalog između gradova i sela. U svakom društvu razvoj nije jednako dopro do svih područja, do svih slojeva pučanstva. Nerazvijeni otočići tu su česti (brdovita ili vrlo siromašna područja ili pak područja udaljena od prometnih mreža) kao prava primitivna društva, prave »kulture« usred neke civilizacije.

Prvenstveni uspjeh Zapada sigurno je bio u tome što su gradovi osvojili njegova sela i njegove seoske »kulture«. U islamu dvojstvo ostaje vidljivije nego na Zapadu, gradovi su tu prije na mjestu, ranije su gradovi (ako možemo reći) nego u Evropi, dok sela tu ostaju

primitivnija sa širokim nomadskim područjima. Na Dalekom istoku razdvojenost je pravilo: kulture su tu vrlo zasebne, izolirane, žive same od sebe, same na sebi.

Između najblistavijih gradova umetnuta su katkad divlja sela koja žive u gotovo zatvorenom gospodarstvu.

• ***Ako uzmemo u obzir tijesnu povezanost civilizacije i društva, isplati se ponašati kao sociolog svaki put kad dotaknemo dugu povijest civilizacijâ.***

Ali kao povjesničari bez daljnjega nećemo miješati društva i civilizacije. Objasnit ćemo u sljedećem poglavlju u čemu se, po našem mišljenju, sastoji razlika. Na planu trajanja civilizacija zahvaća, uključuje, kronološki šire prostore nego neka dana društvena stvarnost. Ona se mijenja mnogo sporije nego *društva* koja nosi ili koja ima kao posljedicu. Ali nije došao čas da otvoreno umiješamo u stvar tu povijesnu perspektivu. Sve u svoje vrijeme.

Civilizacije su gospodarstva

Svako društvo, svaka civilizacija ovisi o ekonomskim, tehnološkim, biološkim, demografskim danostima. Materijalni i biološki uvjeti beskrajno pritišću sudbinu civilizacije. Porast ili opadanje broja ljudi, zdravlje ili fizičko stradavanje, ekonomski tehnički procvat ili pad odražavaju se kroz kulturnu kao i društvenu izgradnju. Politička ekonomija u širokom je smislu proučavanje svih tih golemih problema.

• ***Važnost broja; čovjek je dugo bio jedino oruđe, jedini stroj koji stoji na raspolaganju čovjeku i prema tome jedini tvorac materijalne civilizacije. On ju je izgradio snagom svojih ruku.***

Načelno i zbiljski svaki je demografski rast pospješio, dakle, procvat civilizacijâ. Tako je bilo u Evropi u XIII., u XVI., u XVIII., u XIX., u XX. stoljeću.

Također redovito, obilje ljudi, koje je u početku povoljno, postaje jednoga dana štetno, kad demografski uspon ide brže od ekonomskoga rasta. Tako je bez sumnje u Evropi još prije kraja XVI. stoljeća. Tako je još i danas u većini nerazvijenih zemalja. U jučerašnjem svijetu iz toga je proizlazila glad, smanjivanje realne plaće, narodni ustanci, mračna razdoblja nazadovanja. Sve dok nisu uz glad došle epidemije i surovo proriješile odviše guste ljudske redove. Poslije tih

bioloških katastrofa (naprimjer u drugoj polovici XIV. stoljeća u Evropi s kugom i epidemijama koje su slijedile za njom) ljudi koji su ostali na životu žive neko vrijeme udobnije i rast se nastavlja, ubrzava do sljedećega kočenja.

Izgleda da je tek industrijalizacija krajem XVIII. i u XIX. stoljeću prekinula taj davolski krug i povratila čak i prekobrojnom čovjeku njegovu vrijednost, mogućnost rada i življenja. Povijest Evrope pokazat će tu sve veću čovjekovu vrijednost, nužnost, dakle, da se štedi njegov posao što je omogućilo procvat strojeva i naprava. Grčko-rimska antika, makar vrlo inteligentna, nije tom inteligencijom stvorila strojeve. Ona zapravo nije ni nastojala da ih ima. Njezina je krivnja što je posjedovala robove. Klasična Kina, stvorena mnogo prije XIII. stoljeća, također vrlo inteligentna, posebno na tehničkom planu, imala je nažalost također odviše ljudi. Čovjek tu ništa ne stoji. On izvršava sve zadaće u gospodarstvu, koje praktički ne poznaje čak ni domaću životinju. Posljedica toga bila je ta da Kina, daleko odmakla na znanstvenom planu, ipak neće prijeći prag moderne znanosti. Ostavit će Evropi tu povlasticu, čast, prednost.

• ***Utjecaj ekonomskih kretanja: ekonomski život ne prestaje oscilirati u kretanjima od kojih su neka kratka a neka duga.***

Tako u nizu godina slijede na mahove povoljna i nepovoljna ekonomska razdoblja i svaki put društva i civilizacije nose njihove posljedice, pogotovo kad se radi o dužim kretanjima. Pesimizam i nemir na svršetku XV. stoljeća – ta »jesen srednjega vijeka« kojom je toliko bio zaokupljen J. Huizinga – odgovaraju izrazitom ekonomskom povlačenju Zapada. Isto se tako kasnije evropski romantizam poklapa s ekonomskim povlačenjem koje je dugo trajalo – između 1817. i 1852. Ekonomske ekspanzije u drugoj polovici XVIII. stoljeća (poslije 1733) nailazile su na neka kočenja (tako uoči revolucije), ali u cjelini njihovo povoljno ubrzavanje stavlja intelektualni uspon »stoljeća prosvjetiteljstva« u kontekst blagostanja, aktivne trgovine, industrijskoga procvata i povećanja broja ljudi.

• ***Bilo da kretanje ide u ovom ili onom pravcu, ekonomski je život gotovo uvijek tvorac viškova.***

No, trošenje, rasipanje tih viškova bilo je jedan od neophodnih uvjeta za sjaj civilizacija, za izvjesne oblike umjetnosti. Kad se danas divimo arhitekturi, kipovima, portretima, tada također promatramo, a da toga nismo uvijek svjesni, mirni ponos nekoga grada ili ludu taštinu nekoga kneza, ili pak previše svježe bogatstvo nekoga ban-

kara. U Evropi već u XVI. stoljeću (a bez sumnje i ranije) civilizacija je na svom zadnjem stupnju u znaku novca i kapitalizma.

Civilizacija, dakle, ovisi o izvjesnoj *preraspodjeli* novca. Civilizacije poprimaju različitu boju na svom vrhu, pa u svojoj masi, prema svom vlastitom načinu preraspodjele, prema društvenim i ekonomskim mehanizmima koji unaprijed uzimaju od kolanja novca dio određen za luksuz, za umjetnost i za kulturu. U XVII. stoljeću, u ekonomski vrlo teško doba vladavine Luja XIV, mecene dolaze samo ili gotovo samo s dvora. Sav književni i umjetnički život odvija se u tom uskom krugu. U vrijeme raskoši i ekonomskih pogodnosti XVIII. stoljeća, plemstvo i građanstvo naširoko sudjeluju uz kralja u širenju kulture, znanosti, filozofije...

Ali u to vrijeme luksuz još ostaje povlastica društvene manjine. Civilizacija koja se ispod toga krije, civilizacija svakodnevnog i siromašnog života u tome uopće ne sudjeluje. No prizemlje neke civilizacije često je njezino pravo lice. Što je sloboda? Što je kultura pojedinca kad je životni minimum izvan dosega? S tog gledišta tako ozloglašeno evropsko XIX. stoljeće, to stoljeće novopečenih bogataša, »pobjedničkih građana, to dosadno XIX. stoljeće najavljuje (makar još ne ostvaruje) novu sudbinu za civilizacije i ljudsku osobu. U isto vrijeme dok znatno raste broj ljudi, sve više je njih, eto, pozvano da sudjeluje u izvjesnoj *kolektivnoj civilizaciji.* Bez sumnje, u socijalnom smislu, bila je vrlo teška cijena za takvu preobrazbu (nesvjesnu, što se samo po sebi razumije). Ali se zato njezina druga strana potvrđuje kao važna. Razvoj školstva, pristup kulturi, sveučilištima, uspon u društvu, sve su to tekovine, bremenite posljedicama, već bogatog XIX. stoljeća.

Krupni je problem i danas i u budućnosti u tome što je stvaranje civilizacije koja bi bila i kvalitetna i masovna strahovito skupo, nezamislivo bez znatnih viškova stavljenih u službu društva, nezamislivo također bez slobodnoga vremena što će nam ga mehanizacija moći bez sumnje uskoro darovati. U industrijaliziranim zemljama ta je budućnost na vidiku u više ili manje kratkim rokovima. Ali problem biva zamršen na razini svijeta.

Jer te nejednakosti u pristupu civilizaciji, koje je ekonomski život stvorio između različitih društvenih klasa, *stvorio je također i između različitih zemalja u svijetu.* Veliki dio svijeta predstavlja ono što je jedan esejist nazvao »vanjskim proleterijatom«, što uobičajeni jezik naziva Trećim svijetom, golemu masu ljudi za koje pristup životnom minimumu dolazi prije pristupa civilizaciji – koja im je često nepoznata – njihove vlastite zemlje. Ili će čovječanstvo raditi na tome da se izravnaju te pregoleme nejednakosti ili će se *civilizacija* i *civilizacije* izložiti opasnosti da nestanu bez traga.

Civilizacije su kolektivni mentaliteti

Nakon geografije, sociologije i ekonomije, psihologija nas prisiljava na posljednju usporedbu. S tom razlikom što socijalna psihologija nije znanost koja bi bila tako sigurna u sebe i tako bogata rezultatima kao humanističke struke koje su dosad bile umiješane u naš predmet. Ona se rijetko odvažila krenuti putovima povijesti.

• ***Kolektivni psihizam, svijest, mentalitet ili mentalno oruđe? Ne bismo znali izabrati između izraza što ih predlaže dug naslov ovog paragrafa. A ta jezična oklijevanja pokazuju kako je socijalna psihologija mlada nauka.***

Psihizam uživa naklonost povjesničara, velikog stručnjaka na ovim područjima Alphonsa Dupronta. *Svijest* znači samo trenutak ovih razvoja (obično njihov kraj). *Mentalitet* je očigledno prikladniji. Lucien Febvre u svom divnom *Rabelaisu* više je volio govoriti o *mentalnom oruđu.*

Ali riječi su malo važne! Problem ne ovisi o njima. U svakom razdoblju izvjesna predodžba o svijetu i stvarima, vladajući kolektivni mentalitet oživljava i prožima cijelu masu društva. Taj mentalitet, koji diktira stavove, usmjerava izbore, ukorjenjuje predrasude, usmjerava kretanja društva, svakako je civilizacijska činjenica. Mnogo više nego društvene i povijesne slučajnosti ili uvjeti, ona je plod dalekih nasljeđa, vjerovanja, strahova, davnih, često gotovo nesvjesnih nemira, zapravo plod beskrajne kontaminacije čije su se klice izgubile u prošlosti i prenosile iz generacije u generaciju. Reakcije nekog društva na trenutne događaje, na pritiske što ih oni na nj vrše, na odluke što ih od njega zahtijevaju, manje se pokoravaju logici ili čak sebičnom interesu nego zapovijedi koja je neizražena i koja se često ne može izraziti, a izbija iz kolektivne podsvijesti.

Ove temeljne vrijednosti, ove psihološke strukture sigurno su ono što civilizacije *najmanje mogu priopćavati* jedna drugoj, ono što ih najbolje razdvaja i razlikuje. A ti su mentaliteti isto tako slabo osjetljivi na udarce vremena. Oni se polagano mijenjaju, preobražavaju tek nakon dugih inkubacija, koje su također u maloj mjeri svjesne.

• ***Religija ovdje je najsnažnija crta u središtu civilizacija, istodobno njihova prošlost i sadašnjost.***

A prije svega, dakako, u središtu neevropskih civilizacija. U Indiji, na primjer, sva djela poprimaju svoj oblik i opravdanje iz religioznog

života, a ne iz rasuđivanja. Već su se i Grci tome čudili, ako vjerujemo anegdoti koju je prenio Euzebije, cezarejski biskup (265–340): »Aristoksan, glazbenik, priča o Indijcima sljedeću priču: Jedan je od njih susreo Sokrata u Ateni i zamolio ga da definira svoju filozofiju. 'To je proučavanje ljudskih stvarnosti', odgovorio je Sokrat. Na što je Indijac prasnuo u smijeh: 'Kako bi čovjek mogao proučavati ljudske stvarnosti', poviče, 'kad ne poznaje božanske?'«

O ljudskoj nemoći da istodobno izmjeri beskrajnu tajnu i jedinstvenost nadnaravnog, suvremeni hinduski filozof Siniti Kunar Chatterji daje sljedeću, dobro poznatu sliku: »Mi smo slični slijepcima od kojih je jedan, pipajući neki dio slonovskoga tijela, uvjeren da dodiruje stup, drugi je uvjeren da dodiruje zmiju, treći neku krutu tvar, četvrti zid ili četku s pokretnim drškom, već prema tome da li pipaju šapu, rilo, kljove, trup ili rep.«

Nasuprot toj dubokoj religioznoj poniznosti, čini se da je Zapad zaboravio na svoje kršćanske izvore. Ali više nego o raskidu što ga je racionalizam izvršio između religioznog i kulturnog, treba zapravo govoriti o suživotu svjetovnosti, znanosti i religije, bolje reći o dramatičnim ili povjerljivim dijalozima koji, protivno očekivanju, nikad nisu bili prekinuti. Kršćanstvo se potvrdilo kao bitna stvarnost zapadnoga života koja obilježava i same ateiste, a da oni to uvijek ni ne znaju, ne prepoznaju. Etička pravila, stavovi pred životom i smrću, shvaćanje rada, vrijednost napora, uloga žene i djeteta, sve su to ponašanja za koja se čini da više nemaju nikakve veze s kršćanskim osjećajem, a ipak proizlaze iz njega.

Ali isto tako je istina da je zapadna civilizacija, čim se razvila grčka misao, nastojala krenuti prema racionalizmu, dakle, prema oslobađanju od religioznoga života. Ali to je njegova posebnost na koju ćemo se morati vratiti. Osim nekoliko izuzetnih primjera (neki kineski sofisti, neki arapski filozofi XII. stoljeća) s takvom se jasnoćom ne zapaža niti jedno od ovih oslobađanja u svjetskoj povijesti izvan Zapada. Gotovo su uvijek civilizacije zahvaćene, preplavljene religioznim, nadnaravnim, magičnim; one u tome oduvijek žive, u tome crpu najsnažnije razloge svog posebnog psihizma. Imat ćemo priliku to više puta ponoviti.

III. POGLAVLJE

CIVILIZACIJE SU KONTINUITETI

Povijest, njene mjere i njena očevidno bitna tumačenja moramo uvesti u jednu zamršenu raspravu, koju će ona još više zamrsiti, no kojoj će *dati smisao*. Zapravo, nema postojeće civilizacije koja bi uistinu bila shvatljiva bez poznavanja već prijeđenih putova, drevnih vrijednosti i proživljenih iskustava. Neka civilizacija uvijek je prošlost, izvjesna živuća prošlost.

Dakle, povijest neke civilizacije jest traganje, među starim koordinatama, za onima koje i danas ostaju valjane. Nije riječ o tome da nam povijest kaže sve što se može znati, npr. u vezi s grčkom civilizacijom, ili o njoj, ili pak o kineskome srednjovjekovlju, već sve ono što iz toga nekadašnjega života ostaje djelotvorno čak i danas, u Zapadnoj Evropi ili Kini Mao Ze Donga; da nam pokaže sve ono u čemu se prelamaju prošlost i sadašnjost, često udaljene stoljećima i vjekovima.

Civilizacije viđene u svojim kratkotrajnostima – iz dana u dan

No počnimo od početka. Svaka se civilizacija, kako nekoć tako i danas, prvenstveno otkriva nizom lako uočljivih pojava: kazališnim komadom, izložbom slika, uspjehom neke knjige, filozofijom, modom u odijevanju, znanstvenim otkrićem, tehničkim usavršavanjima; sve su to događaji prividno neovisno jedni o drugima (na prvi pogled nema nikakve veze između filozofije Merleau-Pontya i neke od posljednjih Picassovih slika).

Napomenimo ipak da ove civilizacijske činjenice žive prilično kratko. Kako nas onda one mogu odvesti do onih, u isti mah i drevnih i sadašnjih koordinata koje treba otkriti, ako izgleda da se one prije uzajamno smjenjuju i uništavaju nego nastavljaju jedne na druge?

• ***Takvi su prizori zapravo u znaku stalnih promjena. Program se mijenja, a nitko ne želi da dugo ostane na plakatu.***

Ova se promjenljivost iskazuje u samome slijedu književnih, umjetničkih ili filozofskih *epoha*; sve su one u stvari epizode koje čine jedan zatvoreni krug. Služeći se jezikom ekonomista, dopušteno nam je reći da poput ekonomskih postoje i kulturne *konjunkture*, tj. manje ili više dugotrajne ili nagle fluktuacije koje, proturječeći si, najčešće slijede jedna za drugom. Od jedne do druge epohe sve se mijenja, ili izgleda da se mijenja, kao što u kazalištu neki reflektor može različito bojati scenografiju ili lica, ne mijenjajući ih pritom, ali smještajući ih ipak u neki drugačiji svijet.

Renesansa je najbolji primjer jedne od takvih »epoha«. Ona ima svoje teme, svoje boje, svoje preferencije, čak i svoje tikove. Ona živi u znaku intelektualne strasti, ljubavi za lijepo, slobodnih i trpeljivih rasprava u kojima su igre uma dodatak radosti življenja. Renesansa je i u znaku otkrivanja, ili ponovnog otkrivanja antičkih djela, u kojemu tada sa zanosom sudjeluje čitava obrazovana Evropa.

Isto tako postoji i romantičarska *konjunktura* (grubo rečeno od 1800. do 1850, premda je, dakako, postojao i predromantizam i kasni romantizam). Ona će naglasiti osjećajnosti i suglasja u jednom teškom i nemirnome dobu, tijekom neveselih dana nakon francuske revolucije i Carstva, u razdoblju privrednog zastoja čitave Evrope, između 1817. i 1852. Dakako, nećemo reći da taj zastoj jedini objašnjava, ili, štoviše, stvara romantičarski nespokoj; nema dokaza da ne postoje i posebni ciklusi senzibiliteta, umijeća življenja i načina mišljenja, neovisni ili poluneovisni o svim drugim okolnostima... Svaka generacija uvijek pokazuje sklonost da poriče prethodnu, a ona koja slijedi vratit će joj to stostruko. Tako da postoji beskonačna oscilacija između romantizma (ili baroka, po riječima Eugenia d'Orsa) i klasicizma, između suhoparnog razuma i nespokojne duše, s nenadanim preokretima situacije.

Slika koja se nameće jest, dakle, slika neprekidnog previranja. Civilizacija, poput ekonomije, ima svoje ritmove. Ona se pokazuje kao povijest sa zatamnjenim stranama, koju bez oklijevanja možemo raščlaniti na njene uzastopne dijelove, na međusobno gotovo nepoznate isječke. Ne kaže li se: *Stoljeće Luja XIV, stoljeće prosvjetiteljstva?* Čak i: »klasicistička civilizacija«, »civilizacija XVIII. stoljeća«? Riječ je tu o »civilizacijama epohe«, »sotonskim izumima«, smatra ekonomist i filozof Joseph Chappey. Čini se da takav način govora kod njega zapravo proturječi samoj ideji civilizacije koja, kao što ćemo vidjeti, pretpostavlja *kontinuitet*. No ostavimo zasada tu proturječ-

nost. Štoviše, jedinstvo i različnost neprekidno se sučeljavaju, žive zajedno. Mi pak to moramo prihvatiti.

• ***»Prekretnice«, događaji, heroji: ove konjunkture, ovi slijedovi epizoda pomažu da shvatimo posebno mjesto koje u povijesti civilizacija zauzimaju neki izuzetni događaji ili osobe.***

Promatrana izbliza, svaka se epizoda može razložiti na niz činâ, junačkih djela i uloga. Napokon, civilizacije su ljudi, dakle, beskonačni postupci, djelovanja, zanosi i »angažmani« tih ljudi, ali i njihova nagla previranja. Međutim, u tom se nizu činâ, djela i biografija nameće izbor: sami od sebe izdvajaju se oni događaji ili ljudi koji označavaju neku »prekretnicu«, neku novu fazu. Što je nagovještaj važniji, to se oznaka nameće s većom snagom.

Po svojim brojnim posljedicama vrlo značajan događaj jest Newtonovo otkriće zakona opće gravitacije 1687. Prikazivanje tragedije *Cid* 1636. ili pak drame *Hernani* 1830. također su važni događaji.

Isto tako ljudi se izdižu u onoj mjeri u kojoj njihova djela nadživljuju jedno razdoblje povijesti, ili pak sažimlju neku njenu epizodu. To su kako Joachim du Bellay, (1522–1566) autor djela *Défense et Illustration de la Langue française*, tako i Leibniz (1646–1716), otac infinitezimalnog računa, kao i Denis Papin, izumitelj parnog stroja.

Međutim, u povijesti civilizacija uistinu vladaju imena koja su uspješno savladala niz konjunktura, poput broda koji je prošao kroz nekoliko oluja. Na granici velikih razdoblja često se uzdižu povlašteni duhovi, u kojima se odmah utjelovljuje nekoliko generacija: npr. Dante (1265–1321), krajem »latinskoga« srednjevjekovlja; Goethe (1749–1832), krajem prvoga modernoga evropskog doba; Newton, na pragu klasične fizike, ili pak čuveni Albert Einstein (1879– 1955), uvećan u skladu s dimenzijama današnje nove znanosti.

Utemeljitelji velikih sustava mišljenja pripadaju tome izuzetnome nizu ljudi: Sokrat ili Platon, Konfucije, Descartes ili Karl Marx vladaju tijekom više stoljeća. Kao utemeljitelji civilizacije, oni su tek neznatno manje važni od zvijezda prvoga reda, od osnivača vjere: Bude, Krista i Muhameda. Je li uopće potrebno napomenuti da svi oni još uvijek žive?

Ukratko, mjera po kojoj se prema važnosti procjenjuje i klasificira zamršena masa događaja i jednako tako zamršena masa ljudi jest vrijeme potrebno da iščeznu sa svjetske pozornice. U velikoj povijesti civilizacija značajni su jedino oni kojima pripada *trajanje* i koji se stapaju s dugo proživljavanom stvarnošću. Tako se s one strane već poznate povijesti pronalaze, skrovite koordinate dugotrajnosti prema kojoj se sada moramo uputiti.

Civilizacije u svojim ustrojstvima

Jezik epoha otkriva nam jedino promjenjive slike: na pozornici civilizacija one se pojavljuju, a potom iščezavaju. Ako pokušamo proniknuti u ono što se tijekom odvijanja predstave na toj pozornici uopće ne mijenja, tada na vidjelo izlaze druge, jednostavnije stvarnosti, od nove važnosti. Neke od njih traju tek dvije ili tri predstave, druge pak žive nekoliko stoljeća, dok su neke tako dugotrajne da gotovo vjerujemo kako su nepromjenjive. Pogrešno, dakako, jer se i one kreću, no polako i neprimjetno.

• ***Takve su stvarnosti preispitane u prethodnome poglavlju: neprekidne prisile prostora, kolektivne »psihologije« i ekonomske nužnosti, naime, sve one duboke, ali na prvi pogled teško prepoznatljive sile, osobito onima koji ih žive, kojima izgleda da se one podrazumijevaju i da ne postavljaju nikakav problem. Današnji jezik te stvarnosti naziva »strukturama«.***

U svome uobičajenom, prebrzom kronološkom kazivanju ni sâm povjesničar ih isprva ne zamjećuje. Stoga je te stvarnosti u njihovu vrlo sporom razvitku moguće razumjeti samo ako se razmatraju, ako se neštedimice troše, ogromna vremenska razdoblja. Kretanja po površini o kojima smo maloprije govorili, događaji i sâmi ljudi tada nestaju pred našim očima, dok na vidjelo izlaze velike stalnosti, ili polustalnosti, istodobno i svjesne i nesvjesne. To su »temelji«, ili bolje rečeno »strukture« civilizacija: npr. vjerski osjećaji, ili nepokretljivost seljaštva, ili pak stavovi o smrti, o radu, o užitku, o obiteljskom životu...

Općenito govoreći, te su stvarnosti, ta ustrojstva *drevna* i dugotrajna, i uvijek su *distinktivna i izvorna obilježja.* One civilizacijama daju njihov poseban lik, njihovo biće. Civilizacije ih nikad ne razmjenjuju, jer ih svaka smatra nezamjenjivim vrijednostima. Dakako, većina ljudi uglavnom nije svjesna tih stalnosti, tih naslijeđenih izbora ili tih otpora spram drugih civilizacija. Da ih se jasno izdvoji, važno je da se čovjek misaono udalji od svoje vlastite civilizacije.

Evo jednostavnog primjera, koji dodiruje dubinske strukture: uloga žene u XIX. stoljeću u datom društvu, npr. evropskome. Osobitosti te uloge možemo uočiti samo onda (toliko ih smatramo »prirodnima«) ako ih usporedimo s ulogom muslimanske žene ili, na drugome kraju lanca, s ulogom Amerikanke u SAD. Ako želimo shvatiti *razlog* takvoga društvenog položaja, moramo se vratiti daleko u prošlost, barem do XII. st. u doba »udvorne ljubavi«, kako bismo u glavnim crtama razumjeli poimanje ljubavi i ljubavnog para na Zapadu. Pritom

valja pribjeći nizu tumačenja: kršćanstvu, pravu žena na pohađanje škole i sveučilišta, ideji Evropljanina o odgoju djece, ekonomskim uvjetima: razinama života, radu žene u kući ili izvan kuće, itd.

Uloga žene potvrđuje se kao civilizacijska struktura, kao test, zato što je u svakoj civilizaciji *dugotrajna* stvarnost, koja *odolijeva* vanjskim utjecajima i *teško se mijenja* od danas do sutra.

● ***Civilizacije uglavnom zaziru od preuzimanja kulturnog dobra koje u pitanje dovodi jedna od njenih dubinskih struktura. Ti su otpori i prikrivena neprijateljstva razmjerno rijetki, ali nas uvijek vode do srca civilizacije.***

Civilizacije svakodnevno posuđuju od susjednih civilizacija, »reinterpretiraju«, usvajaju ono što su preuzele. Na prvi pogled svaka je civilizacija slična nekom robnom kolodvoru koji neprestano prima i šalje raznovrsnu prtljagu.

Međutim, izazvana, civilizacija je u stanju tvrdoglavo odbacivati određeni vanjski doprinos. Marcel Mauss upozorio je na činjenicu da ne postoji civilizacija dostojna toga naziva koja se nije nečemu usprotivila ili nešto odbila. Svakiput je takvo odbijanje posljedica dugih oklijevanja i iskustava. Promišljeno i sporo odlučeno, ono uvijek poprima krajnje velik značaj.

Nije li klasičan primjer za to zauzeće Konstantinopola od Turaka 1453. godine? Jedan današnji turski povjesničar smatra da se grad predao sâm, da je bio pobijeđen iznutra već i prije napada Turaka. Premda pretjerana, njegova tvrdnja nije netočna. Pravoslavna je crkva zapravo pretpostavila pokorenje Turcima uniji s »latinskim« svijetom, koja joj je bila jedina mogućnost spasa. Ovdje nije riječ o »odluci« na brzinu donesenoj na licu mjesta, u toku samoga događaja. Radilo se o prirodnom okončanju drugog procesa, dugog kao i sâmo propadanje Bizantskoga carstva, koji je neprestano isticao protivljenje Grka za suradnju s latinskim svijetom, od kojega su ih dijelila teološka razmimoilaženja.

Unija je bila moguća. Car Mihajlo VIII Paleolog prihvatio ju je na lionskome koncilu 1274. Car Ivan V je 1369. javno ispovijedao katoličku vjeru. Godine 1439. mješoviti koncil u Firenci ponovo je dokazao mogućnost ujedinjenja. Vodeći grčki teolozi, Ivan Bek, Dimitrije Kidon, Besarion, u svojim su se tekstovima zalagali za ujedinjenje s takvom nadarenošću kojoj njihovi protivnici nisu mogli suprotstaviti ništa slično. Međutim, Grci će između Turaka i Latina izabrati Turke. Po mišljenju Fernanda Grenarda, »Bizantska je crkva iz ljubomore prema nezavisnosti, pozvala neprijatelja i izručila mu Bizantsko carstvo i kršćanstvo«, jer joj je neprijatelj, kako je to već 1385. carigrad-

ski patrijarh pisao papi Urbanu VI, ostavljao »punu slobodu djelovanja«; to su ključne riječi. Fernand Grenard kaže također: »Zauzeće Konstantinopola od strane Mehmeda II bio je trijumf antiunionistički nastrojenog patrijarha.« Doduše, Zapad je dobro poznavao tu odbojnost Istoka prema njemu. »Ti su nas šizmatici mrzili srcem i dušom«, pisao je Petrarca.

Još jedan primjer neprihvaćanja koje se sporo formuliralo (u Francuskoj će za to trebati gotovo cijelo stoljeće) jest neprihvaćanje reformacije u Italiji i na Iberskom poluotoku, a zatim u Francuskoj, koja je bila bojno polje, dugo vremena neodlučno između dva načina vjerovanja u Krista.

Još jedno neprihvaćanje, i to ne samo političke naravi, jest ono koje razvijeni Zapad i anglosaksonsku Ameriku (s Kanadom) udaljuje od marksizma i totalitarističkih rješenja socijalističkih republika: to »ne« je kategorično u germanskim i anglosaksonskim zemljama, dok je u Francuskoj, Italiji, pa i u zemljama Iberskog poluotoka umjereno i iznijansirano. Vjerojatno je ovdje riječ o tome da jedna civilizacija ne prihvaća onu drugu.

U istom kontekstu razmišljanja, mogli bismo reći da, kad bi Zapadna Evropa prihvatila komunizam, organizirala bi ga vjerojatno na svoj način, kao što sada organizira kapitalizam, sigurno drugačije nego SAD.

● ***Taj napor – ili prihvaćanja, ili neprihvaćanja – što ga neka civilizacija vrši spram vanjskih civilizacija – ona vrši, sporo, i spram sebe same. Taj je izbor gotovo uvijek vrlo malo svjestan, ili je podsvjestan. No upravo se zbog njega neka civilizacija malo-pomalo preobražava, »odvajajući se« od nekog dijela svoje vlastite prošlosti.***

U mnoštvu dokaza ili ponašanja koje joj njena prošlost ili njeni razvoji donose i predlažu, civilizacija malo-pomalo odabire, odbacuje ili prihvaća, i svojim izborima tako ponovo slaže svoju vlastitu sliku, nikad ni posve novu ni posve istu.

Ta unutarnja neprihvaćanja mogu biti otvorena, umjerena, trajna ili kratkotrajna. Trajna neprihvaćanja jedina su bitna u onim područjima koja postupno razjašnjavaju proučavanja u psihologiji povijesti, usklađena s dimenzijama ili neke zemlje, ili civilizacije. Alberto Tenenti autor je dvaju pionirskih radova o životu i smrti u XV. i XVI. stoljeću. R. Mauzi preispitao je ideju sreće u svome djelu *Ideja sreće u Francuskoj osamnaestog stoljeća.** Michel Foucault autor je nadahnute i odušević javajuće knjige *Povijest ludila u doba klasicizma* (1961).**

* R. Manzi: L'Idée de bonheur en France au XVIIIe siécle.
** M. Foucault. Histoire de la Folie à l'âge classique.

U ova tri slučaja riječ je o djelovanju što ga neka civilizacija, sukobljena sâma sa sobom, vrši na samu sebe; ono je prilično rijetko u potpunosti uočljivo. Odvija se tako usporeno da suvremenici to nikad ne uočavaju. Eliminacije – kao i komplementarne dogradnje koje ponekad iz njih proizlaze – uvijek traju stoljećima, praćene zabranama, barikadama i sporim, često nepotpunim, no uvijek prilično dugim zacjeljivanjima.

Svojim posebnim jezikom M. Foucault to naziva »odvojiti« se, što, naime, znači da neka civilizacija stanovitu poricanu vrijednost odbacuje s onu stranu svojih granica i ispravnog toka svoga života. Foucault piše: »Mogli bismo prikazati povijest *granica,* tih opskurnih činâ, nužno potisnutih nakon samog izvršenja, pomoću kojih neka civilizacija odbacuje nešto što će za nju biti Izvanjsko; i tijekom cijele njene povijesti ta izdubena praznina, taj prazni prostor kojim se ona izolira, određuju je isto kao i njene vrijednosti. Jer ona svoje vrijednosti stiče i održava u povijesnom kontinuitetu; međutim, u tom području o kojemu želim govoriti, ona vrši svoje bitne izbore, ona vrši »razdvajanje« koje joj daje sliku vlastite pozitivnosti; u tom se razdvajanju nalazi ona prvobitna gustoća u kojoj se ona oblikuje.«

Taj lijepi citat zaslužuje da ga se čita i prečitava. Neka civilizacija dosiže do svoje osobne istine tako da ono što je smeta odbaci u tminu graničnih i već nepoznatih područja. Njena povijest je bistrenje, tijekom stoljeća, kolektivne ličnosti; poput svakog pojedinca, ona se nalazi između jasne i svjesne sudbine, i neshvatljive i podsvjesne sudbine koja je temelj i osnovni poticaj onoj svjesnoj sudbini, premda nije uvijek prepoznatljiva. Primjećujemo da su na ova proučavanja retrospektivne psihologije djelomice utjecala otkrića psihoanalize.

Knjiga Michela Foucaulta proučava poseban slučaj: razdvajanje razuma i ludila, razumnih i luđaka, koje u evropskome srednjem vijeku ne postoji. Luđak je, kao i svi jadnici, na manje ili više zagonetan način bio izaslanik Božji. XVII. stoljeće, zaljubljeno u društveni red, okrutno će zatvarati luđake, jer su oni, kao i delinkventi i okorjele ljenčine, samo olupine koje treba odbaciti; XX. stoljeće ih zatvara s nekom blagošću, s izvjesnom ljubavlju, jer ih smatra bolesnicima. Međutim, s promjenom stavova nije se promijenio i središnji problem: od klasicizma do danas, Zapad se »razdvajao« od ludila, zabranjivao njegov jezik i protivio se njegovu prisustvu. Tako da trijumf razuma u dubini prati dugotrajna i tiha oluja, jedno gotovo nesvjesno i gotovo neznano postupanje, koje je unatoč tome na neki način sestra vidljive pobjede, osvojenje racionalizma i klasične znanosti.

Dakako, mogli bismo navesti i druge primjere tih razdvajanja ili polurazdvajanja. Knjiga Alberta Tenentia strpljivo prati proces kojim

se Zapad »odvojio« od kršćanskog, srednjevjekovnog poimanja smrti, kao običnog prelaska u istinski onostrani život stvorenja prognanog na zemlju. U XV. stoljeću smrt postaje »ljudska«, vrhunska kušnja čovjeka pred užasom raspadanja tijela. Međutim, u tom novom poimanju smrti čovjek pronalazi i novo poimanje života, koji za njega opet dobiva svoju cijenu i svoju ljudsku vrijednost. Izvjestan strah od smrti nestaje sa XVI. stoljećem koje je, barem u svojim počecima, stoljeće životnih radosti.

● ***Nasilni srazovi civilizacija: naše rasuđivanje je sve dosad pratilo civilizacije u međusobnim miroljubivim odnosima i slobodi svojih izbora. No nasilni odnosi često bijahu pravilom. Uvijek su tragični, i prilično su se često potvrđivali kao beskorisni.***

Neki uspjesi, npr. romanizacija Galije i velikog dijela osvojenoga evropskog Zapada, mogu se objasniti jedino dugotrajnošću kušnje, ali i, štogod da se o tome već kazalo, niskim stupnjem razvitka romaniziranih naroda, njihovim divljenjem pobjedniku, ukratko, izvjesnim pristajanjem uz osvajače. Takvi su uspjesi, međutim, rijetki; oni su izuzeci što potvrđuju pravilo.

Pri tim nasilnim sudarima civilizacija, neuspjesi su bili mnogo češći od uspjeha. »Kolonijalizam« je još jučer mogao pobijediti, no danas nitko ne sumnja u njegovu propast. Međutim, kolonijalizam je potčinjavanje *par excellence* jedne civilizacije drugoj. Pobijeđeni uvijek popuštaju pred jačim, no njihova je pokornost privremena, o čemu svjedoče i cvilizacijski srazovi.

U ovim dugim razdobljima prisilne koegzistencije nije bilo moguće izbjeći uzajamne ustupke ili sporazume, važne i ponekad plodne kulturne posudbe. No one nikad ne prelaze izvjesne granice.

Najljepši primjer kulturnoga prožimanja u znaku nasilja daje nam izuzetna knjiga Rogera Bastidea *Afričke religije u Brazilu* (1969).* To je tragična povijest crnoga roblja, dovedenog iz različitih dijelova Afrike i potom bačenih u patrijarhalno i kršćansko društvo kolonijalnog Brazila. Crnci će mu se opirati, premda će istodobno prihvatiti kršćanstvo. Mnogi »smeđi« Crnci osnovat će nezavisne republike *(quilombos):* republika u Plameirasu, u zaleđu grada Bahía, past će tek pred ratnom prijetnjom. Nije li začuđujući primjer da su ti Crnci, lišeni svega, ponovo uspostavili drevne vjerske običaje i pobjedničke plesove Afrike, da su, štoviše, u svojim plesovima *candombles* ili *macumbas* spojili afričke i kršćanske običaje, i da taj »sinkretizam« još i danas kulturno živi i skoro pobjeđuje? Pobijeđeni su se povukli, ali su se istodobno i održali.

* R. Bastide: *Les religions africaines au Brésil.*

Povijest i civilizacija

Ova putovanja kroz otpore, pristajanja, stalnosti i polagana izobličenja civilizacija dopuštaju nam da formuliramo posljednju definiciju, onu koja civilizacijama vraća njihov jedinstven i posebit lik: one su kontinuiteti, beskonačni povijesni kontinuiteti.

Civilizacija je tako od svih dugotrajnih povijesti najdugotrajnija. No povjesničar ne spoznaje odmah tu istinu: on je otkriva nakon uzastopnih promatranja. Tako se tokom uspona postupno proširuju vidici.

Različit povijesni tempo: povijesna znanost često koristi različite ljestvice i mjerne jedinice: ili dan, ili godinu, ili desetke godina, ili čitava stoljeća.

Ovisno o korištenoj mjernoj jedinici, krajolik će se svakiput mijenjati. Proturječnosti između tih opažanih stvarnosti, između tih vremenâ različitog trajanja pothranjuju *dijalektiku* svojstvenu povijesti.

Da bismo pojednostavnili naše objašnjenje, kažimo da povjesničar radi najmanje na tri razine:

Razina A je razina tradicionalne povijesti, uobičajenog izlaganja koja od jednog događaja žuri k sljedećem, poput jučerašnjeg kroničara ili današnjeg reportera. Tako se tisuće slika, preuzetih iz samog života, odmah slažu u jednu šaroliku povijest, prepunu zapleta poput romana u nastavcima. Međutim, takva povijest, netom pročitana, već biva zaboravljena, i često nas ostavlja nezadovoljnima, nesposobnima da procjenjujemo ili razumijemo.

Razina B odražava epizode, od kojih je svaka viđena *en bloc:* romantizam, francuska revolucija, industrijska revolucija, drugi svjetski rat. Mjerna jedinica je desetak, dvadesetak ili pedesetak godina. Na temelju tih cjelina – koje nazivamo razdobljima, fazama, epizodama ili konjunkturama – povezujemo i tumačimo činjenice i nudimo objašnjenja. Riječ je ovdje, ako tako možemo reći, o dugotrajnijim događajima, već lišenima svojih suvišnih potankosti.

Napokon, na razini C još se više nadilaze takvi dugotrajni događaji i ostavljaju se samo stoljetna ili višestoljetna gibanja. Razina C bavi se poviješću u kojoj je svako gibanje sporo i obuhvaća veliko vremensko razdoblje; to je povijest koju možemo prijeći samo u čizmama od sedam milja. Francuska revolucija u njoj nije drugo doli trenutak, bitan, dakako, u dugoj povijesti slobodarske i silovite revolucionarne sudbine Zapada; Voltaire je tek obična etapa u razvitku slobodnog mišljenja...

U tom posljednjem stadiju – sociolozi bi rekli na toj konačnoj »dubinskoj razini« – civilizacije se, izvan slučajnih događaja i zapleta koji su obojili i odredili njihovu sudbinu, pokazuju u svojim dugovječ-

nostima, ili ako više volite, u svojim stalnostima, svojim strukturama, svojim gotovo apstraktnim, no unatoč tome bitnim shemama.

• ***Neka civilizacija nije, dakle, ni data privreda, ni dato društvo, već upravo ono što kroz čitav niz privreda i čitav niz društava nastavlja živjeti, slamajući se tek neznatno i postupno.***

Dakle, do neke civilizacije možemo doprijeti samo kroz jedno dugotrajno razdoblje, vođeni niti koja se neprekidno i dalje odmotava; zapravo, ono što je tijekom nemirne i često burne povijesti neka grupa ljudi uspjela sačuvati i prenositi iz generacije u generaciju kao svoje najdragocjenije dobro.

U takvim okolnostima nemojmo olako prihvatiti da »svaka povijest« bude povijest civilizacija, kao što je to kazao čuveni španjolski povjesničar Rafaël Altamira (1951), a mnogo prije njega i François Guizot (1855). Dakako, to jest svaka povijest, ali viđena iz jedne određene perspektive, u najvećem mogućem kronološkom prostoru, kompatibilna sa stanovitom povijesnom i ljudskom kohezijom. Da se poslužimo toliko poznatom Fonteneleovom metaforom, to nije povijest ružâ, ma kako one bile prekrasne, već povijest vrtlara koga ruže smatraju besmrtnim. I civilizacije se društvima, privredama i tisućama incidenata s kratkim povijesnim životom čine besmrtnima.

Takva povijest dugoga daha, takva povijest iz daljinske perspektive, ta dugolinijska plovidba po pučini vremena, a ne tek oprezna priobalna plovidba, gdje se obala nikad ne gubi iz vida – takav povijesni postupak, kakvogod bilo ime ili slika kojima ga ukrasili, ima svoje prednosti i nedostatke. Njegove su prednosti: on primorava na razmišljanje, na objašnjavanje pomoću neuobičajenih termina i na korištenje povijesnog tumačenja, kako bi čovjek shvatio svoje vlastito vrijeme. Njegovi su nedostaci, pa čak i opasnosti: on može dovesti do pojednostavljenih poopćivanja filozofije povijesti, ukratko, jedne više imaginarne nego priznate ili dokazane povijesti.

Povjesničari su svakako u pravu kad su nepovjerljivi prema suviše zanesenim putnicima, poput Spenglera ili Toynbeea. Svaka povijest razrađena do općega tumačenja zahtijeva neprestana vraćanja na konkretnu stvarnost, brojke, karte, precizne kronologije, ukratko, zahtijeva verifikacije.

Dakle, da bismo pojmili što civilizacija jest, valja se posvetiti više proučavanju konkretnih slučajeva nego gramatici civilizacija. Sva prethodno definirana pravila slaganja i neslaganja razjasnit će i pojednostavniti primjeri koji slijede.

II.

IZVANEVROPSKE CIVILIZACIJE

PRVI DIO

ISLAM I MUSLIMANSKI SVIJET

ŠTO NAS UČI POVIJEST

Civilizacijama treba beskrajno mnogo vremena da se rode, srede svoj prostor, da se podignu.

Sasvim je točno, a istovremeno netočno i nerazumljivo tvrditi da se islam rađa u nekoliko godina, s Muhamedom. I samo kršćanstvo rodilo se i s Kristom i mnogo prije njega. Bez Muhameda i bez Krista ne bi bilo ni kršćanstva ni islama; međutim, te su nove religije svaki put zahvatile tijelo već postojećih civilizacija. Oba puta one su im bile duša: od početka su imale pogodnost da preuzmu bogato naslijeđe, prošlost, cijelu sadašnjost, pa čak i budućnost.

Islam, novi oblik Bliskog istoka

● ***To je »izvedena« civilizacija: kao što je kršćanstvo naslijedilo Rimsko Carstvo i nastavilo ga, islam će u svojim počecima zahvatiti Bliski istok, jedno od najstarijih, a možda i najstarije raskršće civiliziranih ljudi i naroda na svijetu.***

Ta činjenica imat će značajne posljedice: muslimanska civilizacija preuzet će stare geopolitičke zahtjeve, urbane oblike, institucije, običaje, obrede, stare načine vjerovanja i življenja.

Način vjerovanja: u samoj vjeri islam se nadovezuje na judaizam i kršćanstvo, na Abrahama i Stari zavjet, na njihov strogi monoteizam. Jeruzalem mu je sveti grad, Isus najveći prorok prije Muhameda, koji ga jedini nadvisuje.

Način življenja: pokreti stari više tisućljeća kroz islam su preživjeli sve do današnjeg vremena. U *Tisuću i jednoj noći* pozdravlja se vladar

»ljubljenjem zemlje između njegovih ruku«. No ta se gesta običavala izvoditi već na dvoru partskog kralja Hozroja (531–579), a sigurno i ranije. U XVI. i XVIII. st., pa i kasnije, taj su pokret nastojali izbjeći evropski poslanici u Istambulu, Isfahanu i Delhiu, nalazeći da je ponižavajući za njih, a još više za vladara kojega predstavljaju. Već se Herodot zgražao nad egipatskim običajima koji su mu se činili odvratnima: »Nasred ulice, u znak pozdrava bacaju se gotovo ničice jedan pored drugoga; izigravaju pse spuštajući ruke do koljena«; taj se pozdrav održao do danas. Ima i drugih pojedinosti: maurske ili turske kupelji, tzv. *hamami,* samo su stare rimske terme koje su arapskim osvajanjima prodrle u Perziju i drugdje; Fatmina ruka, muslimanski parnjak našim amajlijama i škapularina, krasio je već nadgrobne spomenike Kartažana; što se tiče tradicionalne odjeće muslimana, E. F. Gautier, od kojeg smo preuzeli ove podatke, lako u njoj prepoznaje odjeću starih Babilonaca kako ju je opisao Herodot prije više od dvadeset i četiri stoljeća. Po njemu »Babilonci nose najprije lanenu tuniku koja im dopire do stopala (u Alžiru bismo je nazvali *gandurah,* komentira E. F. Gautier); iznad nje je druga tunika, vunena (nazivali bismo je *đelaba* ili *galabeja*); zatim oblače lagani bijeli ogrtač (mogli bismo ga zvati bijelim *burnusom*); na glavi nose mitru (rekli bismo *fes* ili *tarbuh*).«

Na tom putu određivanja što jest a što nije islamsko gdje bismo stali? Zar neki nisu već tvrdili da je sjevernoafrički kuskus rimsko jelo, čak punsko! U svakom slučaju, muslimanska kuća – niska, s *unutrašnjim dvorištem,* koja prevladava u Egiptu i u Magrebu, predislamska je i odgovara grčkoj kući s peristilom i »afričkoj kući prvih stoljeća naše ere«.

To su pojedinosti, no njihov je govor jasan: muslimanska civilizacija, kao i zapadna, *izvedena je, drugotna,* da preuzmemo terminologiju Alfreda Webera. Nije izrasla ni iz čega, već iz stijene one šarolike i vrlo žive civilizacije koja joj je prethodila na Bliskom istoku.

Životopis islama ne počinje, dakle, Muhamedovim propovijedanjem, niti za onih desetak godina prvih munjevitih osvajanja (632–642). Započinje ustvari beskrajnom poviješću Bliskog istoka.

Povijest Bliskog istoka

Bliski su istok ujedinili Asirci, a zatim, tijekom dugih godina, osvajanja Kira, Kambiza i Darija (546–486). Dva stoljeća kasnije velebna se građevina Ahemenida srušila pod udarom Grka i Aleksandrovih Makedonaca (334–331). Ovo je osvajanje bilo još brže nego što će to biti, *deset stoljeća kasnije,* munjevito osvajanje Arapa.

Tih deset stoljeća uglavnom je izuzetno »kolonijalno« razdoblje. Za to vrijeme Grci će vladati ogromnim neomeđenim prostorom između Sredozemlja i Indijskog oceana. Kao kolonizatori gradit će gradove, velike luke (Antiohiju, Aleksandriju), golema carstva (Seleukidi, Lagidi...). Miješajući se sa svojim podanicima, neće se s njima stopiti: oni nikad ne žive na selu, koje im ostaje potpuno strano. Ukratko, mali grčko-makedonski narod kolonizirao je taj veliki dio Azije, kao što će kasnije Evropa kolonizirati Afriku, namećući joj svoj jezik, upravu, prenoseći joj dio svoje dinamičnosti.

I rimsko se osvajanje proteglo na Malu Aziju, Siriju, Egipat, ne prekidajući *kolonijalnu eru*: iza rimske fasade ostaje grčka civilizacija koja će ponovo prevladati poslije pada Rimskog Carstva u V. st. kad ga nasljeđuje Bizant – dakle opet grčka civilizacija. Emile Felix Gautier je, živeći u Alžiru, bio opsjednut tom velikom kolonijalnom pustolovinom koju će povijest jednog dana pomesti ne ostavljajući od nje skoro ništa.

Kolonizirani Bliski istok nije volio svoje gospodare. Već 256. prije nove ere uspostavila se u Iranu prostrana država partskih Arzakida, zatim perzijskih Sasanida (od 224. n.e) od međa Inda do nesigurne sirijske granice. Rim i Bizant vodili su mukotrpne ratove protiv tog moćnog susjeda – organiziranog, ratobornog, vlastelinskog, birokratskog, koji raspolagaše brojnom konjicom i vezana s dalekom Indijom, Mongolima i Kinom (luk partskih konjanika, čija je strijela probijala rimske oklope, vjerojatno potječe iz Mongolije). Oslanjajući se na »uzvišenu Zaratustrinu religiju« snažno se borio protiv »uljeza helenizma.« Ali to političko neprijateljstvo nije ga spriječilo da, u svoje vrijeme, prihvati kulturna strujanja Zapada: grčki filozofi koje je protjerao Justinijan naći će utočišta u velikoj prijestolnici Ktesifonu. Preko Irana su i nestorijanci, heretički kršćani što ih je progonio Bizant, stigli u Kinu, gdje su kasnije imali velikog utjecaja.

• ***Na tom nesklonom Bliskom istoku – u stalnoj borbi protiv grčke prisutnosti – obraćenom na kršćanstvo, uznemirivanom stalnim i žestokim vjerskim smutnjama, prva su arapska osvajanja odmah naišla na naklonost.***

Sirija 634, a Egipat 639. prihvaćaju pridošlice. Ubrzo im prilazi i Perzija, iako je to manje očekivano: staro se carstvo, iscrpljeno vjekovnim borbama s Rimom i Bizantom, slabo brani od okrutnih prodora arapskih vodiča deva. Bliski istok se predao, prepustio novopridošlima. Teže im je bilo domoći se sjeverne Afrike od sredine VII. do sredine VIII. stoljeća, ali kad su završili ovo osvajanje lako su se domogli Španjolske (711).

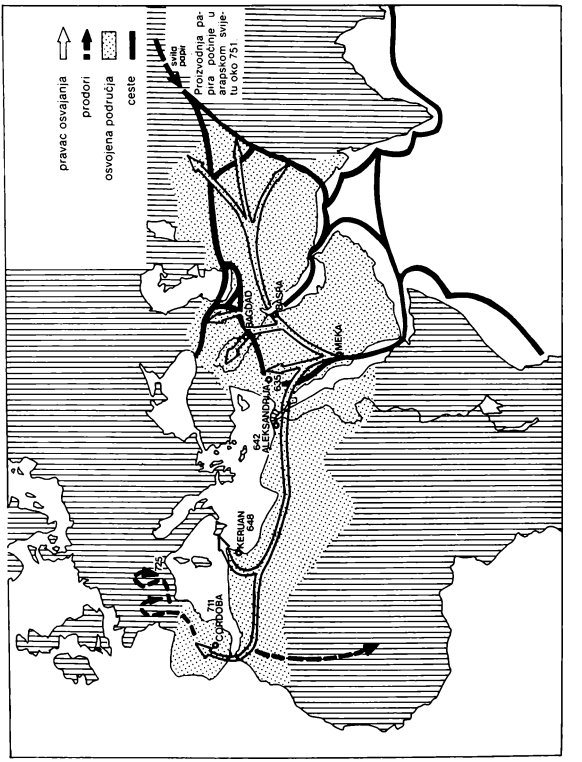

3. Arapska osvajanja

Sve u svemu, arapski su osvajači vrlo brzo, uz izuzetak brdovite Male Azije, koju je branio i čuvao Bizant, zaposjeli cijeli Bliski istok, a zatim mu prešli granice daleko na zapad.

Je li ta brzina:

a) učinak iznenađenja u korist napadača kojeg nitko nije očekivao;

b) prirodni uspjeh tih žustro vođenih rušilačkih napada koji su izolirali gradove i prisiljavali ih da se predaju jedan za drugim;

c) ishod dugog propadanja Bliskog istoka na »putu dekolonizacije«, kako bismo to danas rekli?

Proizlazi, nesumnjivo iz svih triju uzroka. Ipak, u perspektivi povijesti civilizacija, ova kratkoročna tumačenja ne zadovoljavaju. Susretljivošću i umorom ne možemo objasniti *trajnost* uspjeha te najezde. Trebalo bi, čini se, uvesti duboku i vrlo staru religioznu i moralnu bliskost, plod dugog zajedničkog života? Nova vjera koju razrađuje Muhamed izgrađena je na samom raskršću Bliskog istoka, u skladu s njegovom dubokom vokacijom, s njegovim duhom.

Islam je u početcima svog širenja samo oživio drevnu istočnjačku civilizaciju; ona je glavno lice toga pothvata i barem »drugi stup« kuće koja se gradila (prvi je, očigledno, sama Arabija). Ta čvrsta civilizacija izgrađena je u vrlo bogatim krajevima prema kojima Arabija djeluje bijedno.

Sudbina islama bit će da izbaci ovu staru civilizaciju u novu putanju, da je dovede na jednu novu razinu.

Muhamed, Kuran, islam

Neposredni korijeni islama dovode nas odmah do jednog čovjeka, jedne knjige, jedne religije.

● ***Između 610. i 612. (nesigurni ali vjerojatni datumi) i 632, godine njegove smrti, nastaje Muhamedovo presudno djelo.***

Bez njega Arabija, rascjepkana na plemena i suparničke saveze, otvorena stranim utjecajima, kolonijalnim nastojanjima Perzije, kršćanske Etiopije, Sirije i bizantskog Egipta, ne bi ostvarila jedinstvo i ne bi, zahvaljujući tom uspjehu, izbacila pljačkaše prema dugim sjevernim granicama.

Ni Bizant ni Parti u vjekovnom sukobu, nisu se ni najmanje nadali ozbiljnom neprijatelju iz tako siromašnih zemalja. Dolazilo je, bez sumnje, do žestokih prodora. Ali pljačkaši bi dolazili i odlazili. Tko da se zbog toga brine, naročito u tim područjima – često ničijoj zemlji o koju su se sporili Perzijanci i Grci, na rubu »plodnog polumjeseca«?

Sve se mijenja poslije Muhamedova uspjeha. Učena istraživanja izdvojila su njegov životopis iz nanesene pozlate. Slika dobivena

poslije čišćenja još je ljepša, dirljivija. Rođena oko 570, Muhameda su prvih četrdeset godina života progonile nevolje. Taj nepoznati dio života dopire do svjetske povijesti tek kad prorok zađe u četrdesetu, oko 610–612. »Jedne noći prve desetine mjeseca ramazana, u pećini brda Hijra«, nedaleko od Meke, dok je drijemao, »došlo je do prelijevanja Nestvorene riječi u odgovarajući svijet, silazak iz knjige u srce Proroka«. Tajanstveno biće pokazalo mu je u snu svitak tkanine prekriven znakovima i zapovjedilo mu da čita... »Ne znam čitati«, reče Muhamed. »Čitaj!«, ponovi još dva puta anđeo, stežući tkaninu oko vrata spavača. »Što da čitam?« – »Čitaj u ime tvog Gospoda, koji je stvorio čovjeka...« »Izabrani se skruši sa sviješću da mu knjiga sišla u srce« (E. Dermenghem). Mala primjedba: anđelova zapovijed može se prevesti glagolom »čitati« ili »propovijedati«, tako da nikad nećemo znati sa sigurnošću je li prorok znao ili nije znao čitati i pisati.

Ovo »žiće« dobro je poznato. Zna se da se Muhamed poslije riječi arkanđela Gabrijela (to bi bio tajanstveni posjetilac) smatra Božjim izaslanikom, posljednjim i najvećim prorokom biblijske tradicije; da u početku nailazi na podršku samo svoje žene Hadidže i gotovo odmah na neprijateljstvo bogatih trgovaca iz Meke, svojih rođaka; da je još pun nesigurnosti – na rubu očaja, ludila, samoubojstva. Čemu slijediti korak po korak te »muke«, kako ih rekonstituiramo u odbljescima kroz svjedočanstva, prorokove izreke (hadis) i poglavlja (surate) Kurana, te posmrtne zbirke Muhamedovih objavljenja, što ih je prenijela predaja? Važno je biti osjetljiv na ljepotu, eksplozivnu snagu, na »čistu glazbu«, ovog »nedostižnog« teksta (»dokaz« da je božanski), ovih propovijedi (kojima je često prethodio strahoviti zanos u kojem je Muhamed dugo gubio svijest), biti osjetljiv na tu izvanrednu poeziju, snažno skandiranu, koju ni prijevod ne može potpuno prikriti. Predislamska Arabija proživljava tada svoja homerska vremena: poezija u njoj otvara uši i srca.

Godinama prorok propovijeda samo malom krugu vjernika, nekolicini rođaka, nesretnika, često vrlo siromašnih: Meka, uz trgovce koji se bogate karavanskim prometom između Sirije, Egipta i Perzijskog zaljeva, ima i svoje trudbenike, obrtnike, robove, kao što je naprimjer Bilal, crni rob kojeg je otkupio Abu Bakr (prijatelj i budući prorokov tast). On će biti prvi mujezin islama.

Bogati će se, naprotiv, uskoro uplašiti propagande koja ih je najprije nasmijavala, zatim ljutila. U opasnosti, Muhamedovi su sljedbenici prisiljeni da se sklone, neki u kršćansku Etiopiju, drugi, njih šezdesetak, u oazu Jesrib, sjeverno od Meke. I Muhamed će se tamo skloniti u svoje vrijeme: Jesrib će postati prorokov grad (Medina), a taj bijeg, Hidžra, bit će polazište muslimanske ere (20. 9. 622). Primjedba, ali sitna: čini se da se grad već zvao Medina i prije Hidžre.

To je tada pretežno seljački grad s dva arapska plemena u međusobnom neprijateljstvu i znatnim, uglavnom trgovačkim, židovskim dijelovima. Prema ovim Muhamedova će se politika razvijati od simpatije do nepovjerenja, pa i neprijateljstva. Molitva, dotada okrenuta prema Jeruzalemu, otada će se vršiti u smjeru Meke. Sve se to događa u klimi stalnog rata: da bi preživjeli, muslimanski bjegunci pljačkaju susjede, napadaju duge karavane stanovnika Meke. Taj desetogodišnji rat omogućio je konačno proroku da se u Meku vrati kao gospodar, pošto je u strahovitim teškoćama često pokazao jedinstvenu odlučnost, ali i oprez i trpeljivost.

● ***Kao »objavljena« religija, izgrađena malo-pomalo poglavljima onoga što će se zvati Kuran te riječima i djelovima proroka, islam (podložnost Bogu) pokazuje primjernu jednostavnost.***

Njegovih su pet stupova: priznavanje jednoga Boga, Alaha, čiji je izaslanik Muhamed – to je šahada; ponavljanje molitava pet puta dnevno; post tijekom 29 ili 30 dana ramazana; davanje milostinje siromašnima; hodočašće u Meku. Džihad, sveti rat, nije sastavni dio osnovnih propisa, iako će mu uskoro pripasti važna uloga.

Vjerska simbolika islama nema misterija, iako su mnoga pitanja sporna i otvaraju razne mogućnosti složenih interpretacija mistike. Islamska teologija u tome ništa ne zaostaje za kršćanskom: obje pripremaju duhu mukotrpne putove.

U pitanju molitve prorok se inspirirao kršćanskom i židovskom praksom. Što se tiče hodočašća, ostao je vjeran tradiciji Arapa i Meke. Zadržao je stare običaje međusobno povezanih hodočašća Ćabi u Meki i na brdo Arafat u blizini grada, možda stare svečanosti proljeća i jeseni, od kojih prva odgovara Blagdanu sjenica iz Starog zavjeta. Ovi stari običaji, čiji se pravi smisao bio izgubio u dalekoj prošlosti, preneseni su na novi jezik. »Muhamed je prisvojio staru ustanovu, opravdavajući je naknadno nekom vrstom kulturne legende: Ibrahim (Abraham) je, tvrdio je on, u svoje vrijeme, zajedno sa sinom Ismailom (Jišmaelom), pretkom Arapa, ustanovio kult svete Ćabe i ceremonije hodočašća. Tako se postavljalo prvenstvo islama u odnosu na judaizam, koji je stvorio Mojsije, i na kršćanstvo, vezano s Isusom.« Može li se vezivanje za Abrahama potpuno objasniti političkim računom, željom za prvenstvom? Zar religije nemaju svoju religijsku logiku? Svoje istine? To iznosi Youakim Moubarac *(Abraham u Kuranu,** 1958). Za Louisa Mossignona: »Islam pozdravlja u Abrahamu prvog muslimana, što je istinito, teološki istinito«.

* *Abraham dans le Coran,* 1958

Bitno je razumjeti koliko religiozna vjerovanja i običaji opterećuju život muslimana, nametući im strogu disciplinu. Za njega sve izvire iz Kurana (računajući i pravo). Vršenje vjerskih dužnosti i danas je u islamu mnogo življe nego u kršćanskim zemljama.]»Već tisuću tristo šezdeset godina, piše Louis Mossignon 1955, nađe se svake godine u Arafatu... oko 150.000 hodočasnika iz svih zemalja«. A u nekom selu u Egiptu razmjerno onoliko tih hodočasnika koliko ima u nekom francuskom selu vjernika koji samo povremeno dolaze u crkvu. Prednost, očito, pripada islamu. Ali treba li to obavezno pripisati jačoj vjeri? Kršćanstvo se moralo suočavati s unutarnjim teškoćama, onima koje proistječu iz same civilizacije na koju se ono oslanja, poteškoćama što ih je islam dosada jedva naslutio. Zar se on ne oslanja na drevna, arhajska društva u kojima se vjerski obredi prenose poput drugih društvenih običaja – kao i ostali život?

Arabija: Problem jedva urbanizirane kulture

Kakvu je zapravo ulogu u uspjehu Muhameda i širenju islama igrao Arapski poluotok? Odgovor nije jednostavan.

• ***Prvenstvo gradova: Muhamed je živio, gradio (ako tako možemo reći) u gradskoj sredini, na rubu još primitivne Arabije, u Meki.***

Uspon tog grada tada je još bio novost, a zasnovan je na karavanskom prometu, nastao iz veza s drugim gradskim središtima, dalekim i stranim, do kojih su dopirali samo velika trgovina i taj trgovački »kapitalizam« stanovnika Meke koji bijaše tek u začetku.

Muhamed, pratilac karavana prije »objave«, bez sumnje je baš u sirijskim gradovima – više nego u samoj Arabiji – upoznao judaističke i kršćanske krugove. U svakom slučaju, njegovi propisi pretpostavljaju gradski okvir: pozivi *mujezina,* zajednička molitva petkom, feredža za žene, dostojanstvo koje se zahtijeva od vjernika i njihovih imama (predvodnik molitava). Svemu tome trebaju svjedoci, gomila, gradska gužva.

»Taj prestrogi i suviše čedni ideal dolazi od isposničkih trgovaca iz Hedžasa. I u tome Islam teži više gradskom odijelu nego seoskoj nemarnoj vanjštini« (X. de Planhol). Tako gledajući treba protumačiti neke prorokove hadite: »Za svoj se narod bojim mlijeka u kojem se skutri đavao između vrhnja i pjene. Rado će ga piti i vratit će se u pustinju, *napuštajući središta u kojima se zajednički moli.*« (Potcrtao autor.) I drugi iskaz prorokov, ovog puta gledajući ralo pluga: »Ovo nikada ne ulazi u kuće vjernika a da s time ne uđe i sramota«.

Ukratko, kako tvrdi i sam Kuran: »Pustinjski Arapi najokorjeliji su u nečistoći i licemjerju«. Gradovi su dakle središta vjere u tom prvotnom Islamu, a to stanje podsjeća na kršćansku crkvu u njezinim počecima na Zapadu: nije li tada nevjernik seljak (franc. *paysan* < *paganus*), poganin?

● ***Čudni seljaci su ti beduini Arabije. Još na početku XX. st. moglo se naći jednakih kakvih se bez sumnje i sada može ponekad sresti u srcu današnje Arabije.***

Islamolog Robert Montagne (1893–1954) napisao je vrlo lijepu knjigu o toj pustinjskoj civilizaciji, koju bi etnolog sigurno odbio zvati drukčije nego kulturom.

I doista, nema gradova, a kad ih ima, kako su primitivni! Jesrib u vrijeme Hidžre nije ni Teba u Beotiji u doba Epaminonde! Oko tih »gradova«, u dolinama koje imaju ma i najmanje vode, živi nekoliko seljaka sjedilaca, kmetova vezanih uz zemlju, ali malobrojnih. Većinu Arapa čine nomadi, »slični rojevima pčela«, tvoreći sasvim male društvene skupine: patrijarhalne porodice, rodove, plemena, saveze plemena. Ove su etikete dali današnji istraživači i predstavljaju naprosto način brojenja: rod čini 100 do 300 šatora; pleme, 3000 ljudi, na toj je ljestvici najveća jedinica koja ima neku čvrstoću. U njemu se mogu još održati zamišljene i stvarne krvne veze, jedine koje beduin priznaje. Pleme je velika jedinica za borbu: u njemu se živi među braćom, rođacima, štićenicima. Savez je, naprotiv, krhka veza čiji su pripadnici raspršeni na ogromnim razdaljinama.

Mukotrpan život beduina kroz pustinje i polupustinje Arabije moguć je samo zahvaljujući *uzgoju deva*. Skromna, otporna na žeđ, omogućuje duga putovanja od jednog pašnjaka do drugog. Pri pljački stoke *(rezu)* i u ratu omogućuje prijenos krmiva, mješina vode, žita. Tek u zadnjim trenucima konji, koje su oprezno štedjeli do tada, služe za napad u galopu.

Svakodnevni život trči za »travom koja bježi«. S teretnom devom i bijelom trkaćom devom tumaraju potpuni nomadi ponekad na putanjama od po tisuću kilometara od sjevera na jug i natrag. Prema sjeveru, na granicama zemalja Plodnog polumjeseca, između Sirije i Mezopotamije, nomadski se život polako gubi, postaje tromiji u dodiru sa sjediocima. Uzgoju deva dodaje se uzgoj ovaca, koje imaju mali raspon kretanja. Beduin koji uzgaja ovce samo je *chauja,* ovčar. Ispod njega, uzgajivač goveda ili bivola spada u najnižu kategoriju, kategoriju sjedilaca.

Na jugu i u središtu Arabije nomadski život s uzgojem deva zadržava »čistoću«, pretenzije na plemenitost. Ta su »plemenita plemena«

uvijek u ratu: jača tjeraju slabija. Prenaseljena pustinja istjeruje tako svoje ljudske viškove, a izlazak je obično na zapadnim putovima: most Sinaja, uska vrpca Nila, nisu zapreka prema Sahari i zemljama zalaska sunca.

Razlozi tog egzodusa prema zapadu zemljopisne su i povijesne naravi. *Zemljopisni* razlozi: tople pustinje prelaze na sjeveru u hladne. Arapi nisu pobijedili u VII. st. u Maloj Aziji jer im deve nisu bile otporne na oštre hladnoće visoravni današnje Anadolije gdje se, naprotiv, prilagođava deva iz Baktrije. Sahara je, naprotiv, produžetak pustinje Arabije s onu stranu jarka Crvenog mora. *Povijesni* razlozi: te sjeverne pustinje srednje Azije imaju vlastite nomade, vlastite dvogrbe deve, konje i konjanike, vlastita snažna migracijska kretanja. To zasigurno nisu prazni prostori gdje bi se lako moglo naseliti.

Beduinska Arabija stavila je u službu islama svoju izuzetnu borbenu moć, iako ne bez oklijevanja. Nomadi se nisu obratili od danas do sutra. I dalje će ostati svadljivi, nestalni. U osvojenoj Španjolskoj, u vrijeme kalifa Omejida, ponovo će se rasplamsati svađe između stranaka Jemena i *Qaisa,* na tisuće milja daleko od zemalja gdje su nastale raspre.

Uostalom, kad je prorok umro, pobunili su se svi nomadi koji su bili prividno podložni. Represija je dugo trajala, a Muhamedov nasljednik, kalif Omar (634–644) nije našao drugog načina za rješenje tih paklenih svađa nego da konjanike i vodiče deva pošalje u *džihad:* to je istovremeno bio način da ih udalji iz Arabije i da izbjegne plemenske kavge.

Tako su beduini donijeli prve pobjede islamu. Treba zamisliti put koji su prevalili ti minijaturni narodi na nepreglednim putanjama, njihove pratnje, šatore od devine i kozje dlake, kako sa sobom nose sve svoje navike, običaje, oholost, duboku želju pastira da ostanu pastiri, prezir prema zagušljivom životu sjedilačkog stanovništva. Nepregledni prostor koji će muslimansko osvajanje ispuniti prema zapadu bit će upravo zasut ovim elementom. Oni se svugdje udomaćuju, a s njima i njihov jezik, folklor, mane i vrline; među ovim posljednjima u prvom je redu strasni smisao za gostoprimstvo, odlika koja krasi cijeli islam.

Poznat je tako trag tumaranje plemena Beni Hillal: krenuvši s juga iz Hedžaza u VII. stoljeću, slabo žive u Gornjem Egiptu oko 978, sručuju se u Sjevernu Afriku u XI. stoljeću poput najezde skakavaca; zatim će ih u XII. stoljeću savladati Berberi (bitka kod Setifa 1151) i tada će se raspršiti po čitavom Magrebu. Njihova epopeja živi i danas u folkloru, »od pustinje Transjordanije do Biskre i do Port Etiennea u Mauretaniji«.

● ***»Civilizacija« i »kulture« u islamskom svijetu: uloga arapskih plemena privlači pažnju načinom kojim je islam, ta uskoro tako profinjena civilizacija, temeljio redom skoro sve svoje uspjehe na živoj sili ratničkih »kultura«, primitivnih naroda koje je svaki put asimilirao i brzo »civilizirao«.***

Arapska plemena osigurala su mu tijekom prvog stoljeća prvi uspjeh. Zatim je uz pomoć grubih sjevernoafričkih gorštaka, Berbera, islam osvojio Španjolsku i izgradio Egipat Fatimida. I konačno se poslužio tursko-mongolskim nomadima koje je našao na svojim granicama, skoro kod kuće, u Srednjoj Aziji, znajući ih islamizirati. Već od X. st. turski plaćenici sačinjavaju glavninu vojske bagdadskih kalifa, a oni su uostalom sjajni vojnici, izvanredni strijelci i konjanici.

Jahiz, veliki arapski pisac iz IX. st. ruga se pomalo tim grubijanima u njihovom nezaboravnom portretu. Ali povijest će se još jednom ponoviti: siromašni će se obogatiti, nomadi postati građanima i potruditi se da dokažu kako je ponekad kratak put od sluge do gospodara. Jučerašnji plaćenici postat će sutradan gospodari, a Turci Seldžuci i Osmanlije bit će novi vladari islama. Zapad će osmanlijskim suverenima dati naslov »Veliki gospodar« ili »Veliki Turčin« kad osvojenje Konstantinopola 1453. (koji će postati glavni grad carstva), definitivno utvrdi njihovu moć.

Možda je zakon sudbine da islam privuče, upotrijebi primitivne narode koji okružuju ili presijecaju njegovo područje, ali i da podlegne pod težinom njihove silovitosti. Sve se zatim smiruje i zarasta. Primitivni, a korisni svadljivac gubi se u svemoćnom urbanom životu islama.

ŠTO NAS UČI ZEMLJOPIS

Islam obuhvaća niz međusobno povezanih prostora koji se na rubovima znatno razlikuju, budući da islam nije imao i nema ni sada mirnu povijest.

Međutim, te razlike (u usporedbi s cjelinom tog ogromnog prostora) ostaju relativne. Nepregledna islamska pozornica pokazuje uglavnom izrazitu postojanost. Pruža se kao niz stvarnosti i objašnjenja.

Islamske zemlje i mora

Karte pokazuju ono što je glavno. Prikazali smo predjele koje je islam zauzimao a zatim napustio, uvijek suprotstavljen stranim i suparničkim civilizacijama. Nasuprot Zapadu: Sicilija, Iberski poluotok, Septimanija, južna Italija, zapadno Sredozemlje. Kreta, Balkan, nasuprot istočnoj Evropi, uglavnom pravoslavnom kršćanstvu; središnja nizina Inda i Ganga, sjeverni i srednji Dekan, nasuprot hinduističkom svijetu.

Današnja područja islama, ona kojima je oduvijek ili bar odavno vladao, još su uvijek ogromna. Nisu uvijek baš bogata; prostiru se od Maroka i atlantskog dijela Sahare do Kine i Insulindije, »od Dakara do Džakarte« kako kaže naslov jedne novije knjige.

U tom nabrajanju ne smijemo zaboraviti ogromna morska područja, nekoć više ili manje korištena a danas skoro uvijek izvan domašaja muslimanskih država osim uskih obalnih rubova. More pripada onome tko njime plovi, a danas više praktički i nema muslimanske mornarice. Nekada to nije bilo tako na Sredozemlju, Crve-

nom moru, Perzijskom zaljevu, Kaspijskom moru, i naročito Indijskom oceanu: zahvaljujući izmjeni monsuna, živa plovidba održavala je dugo značajne razmjene u korist arapskih jedrenjaka, zvanih *butra,* tih lađa čije su daske spojene pomoću užadi od palminih vlakana i u čijoj se izgradnji nije koristio ni jedan čavao. Već od IX. st. ovi jedrenjaci stižu do Kantona. Vasco da Gama će ih goniti i pljačkati 1498. Međutim, ni Portugalci ni kasnije Nizozemci ili Englezi neće ih istisnuti iz jeftine trgovine u Indijskom oceanu. Tek će ih krajem XX. stoljeća istisnuti parobrodi.

Tako je ta pomorska epopeja bila dugog daha. Staru slavu islama ne čine samo podvizi njegovih konjanika, nego i pomoraca. Simbol im je Sindbad Pomorac.

● ***Prvenstvo Sredozemlja: na Sredozemlju se odigrala glavnina tog velikog Podviga.***

Sindbad priča o lutanjima, ali kroz zabljesnutost, divote, katastrofe Indijskog oceana. No, ako se ne varamo, pomorska, čak svjetska sudbina islama odlučena je na Sredozemlju. Tamo će najprije pobijediti, zatim se ogorčeno boriti i konačno podleći.

Među važnim osvajanjima islama nalazilo se, uz Siriju, Egipat, Perziju, sjevernu Afriku i Španjolsku, i gotovo čitavo Sredozemlje. Ova pobjeda bila bi zapečaćena da su se muslimani, ukotvljeni na Kreti od 825, tamo i zadržali; no Bizant je 961. ponovo osvojio tu važnu predstražu, a održao se i na Cipru i Rodu, zadržao ključeve putova koji vode u Egejsko more.

To je dakle neuspjeh, polovičan neuspjeh na istoku: Bizant će zadržati to more posuto otocima i oko Balkana veliko Crno more i Jadran, taj talijanski put koji će koristiti prvi, skromni uspjesi Venecije: to je put prijevoznika drveta, soli, žita za račun prebogatog Bizanta.

Međutim, drugi, zapadni dio Sredozemlja pao je u ruke pomoraca Egipta, sjeverne Afrike, Španjolske, koji su svi prešli pod zeleni barjak. Kao što su Andalužani bili osvojili Kretu 825, Tunišani su od 827. do 902. držali Siciliju. Otok je tada doživio sjajan uspon. On je bio živo srce »saracenskog« Sredozemlja, s Palermom, njegovim najljepšim urbanim dostignućem, usred Zlatne školjke koju tada navodnjavanje pretvara u rajski vrt.

Muslimani su se našli i na raznim dijelovima Korzike i Sardinije, nakratko i u Provansi; prijete Rimu, vrijeđaju ga, iskrcavaju se kako im se sviđa na ušću Tibra. Čvrsto su ukotvljeni na Balearima, otočju bitnom za veze zapadnog Sredozemlja, postaji koja omogućava izravnu plovidbu od Španjolske do Sicilije.

To more koje je donosilo bogatstva odjednom prelazi u službu islama; njime rastu i dišu primorski gradovi: Aleksandrija (već tada podružnica ogromne unutrašnje metropole, Kaira), Palermo, Tunis (uz rub mora, kao da se oprezno povukao). I drugi gradovi rastu ili se ponovo rađaju: Bejaia s obližnjim šumama, neophodnim za brodogradnju, Alžir, Oran, oba još skromna grada, živahna španjolska luka Almeria i, na Guadalquiviru (velikoj rijeci), živa metropola nasuprot Atlantiku, Sevilla.

Ovaj će procvat trajati dulje od jednog stoljeća. Bez sumnje, islam se tu rano sudara s kršćanskim gusarima: sudbina je bogatih da služe kao plijen i kušnja siromašnima. Suprotno kasnijem stanju koje će se uvriježiti, u X. st. bogataš je musliman, a gusar kršćanin. Amalfi, Pisa, Genova pravi su osinjaci. Sve se kvari i preokreće kad Normani zauzmu Siciliju (1060–1091). Njihove brze lađe napadaju i muslimanske jedrenjake. Osvojenje Sicilije prvi je proboj u pomorski monopol »nevjernika«.

Zbog toga dolazi do gušenja, postepenog zatvaranja, nelagode koja se rano osjeća na cijelom »muslimanskom jezeru«. Oko 1080, u vrijeme Cida Campeadora, pred dolazak Almoravida (koji stižu iz Sudana i sjeverne Afrike u pomoć muslimanskoj Španjolskoj 1085), jedan arapski pjesnik sa Sicilije oklijeva prihvatiti ponudu da dođe u Španjolsku, unatoč nagradi od 50 zlatnih dinara koje mu nudi kralj Toleda, Motamid: »Ne čudite se što mi je glava posijedila od tuge, čudite se što mi oči nisu pobijelile! More pripada kršćanima, brodovi njime plove izlažući se velikim opasnostima, samo čvrsto tlo pripada Arapima!« Kakve li odmazde već tada!

Križarski ratovi koji uskoro započinju (1095–1270) *omogućit će* brodovlju talijanskih gradova *oslobađanje Unutarnjeg mora,* zajedno s bizantskim prostorom. Veliki klasični događaji (osvojenje Jeruzalema 1099, osnivanje država Svete zemlje, latinsko osvajanje Konstantinopola 1204. poslije poznatog skretanja 4. križarskog pohoda) ne smiju nam sakriti ovu drugu stvarnost: *osvajanje pomorskog* i *trgovačkog prostora Sredozemlja.* Premda 1291. s gubitkom Akre (Akko) kršćanstvo gubi i zadnje *važno* uporište u Aziji, ipak zadržava neospornu premoć na cijelom Sredozemlju.

Islam će uzvratiti tek dva stoljeća kasnije. Turci Osmanlije pokušat će tada preoteti pomorsku premoć. Kad pobijede u Prevesi 1538. zamalo da im ne pripadne Sredozemlje, ali strašni poraz kod Lepanta 1571. gotovo odmah će zaustaviti tu promjenu sreće koja je bila usmjerena samo na vojnu nadmoć. Turska je mornarica oduvijek sasvim slaba, s brodovima za prijevoz (uglavnom grčkim i ograničenim na promet između Istanbula, Crnog mora i Egipta) nasuprot brojnom brodovlju Venecije, Genove, Firence...

Kasnije će doći do dugog djelovanja muslimanskih gusara, među kojima su naročito slavni alžirski. Međutim, Sjevernoafrikanci nikada nisu imali *trgovačkog* brodovlja.

Tako su se na Sredozemlju izmjenjivale slava i katastrofe. U Indijskom oceanu vremena su mirnije tekla do dolaska Portugalaca 1498, poslije oplovljavanja Rta Dobre Nade. Otada je islam zaobiđen, uhvaćen s leđa.

● ***Esejist Essad Bey s pravom kaže: »Islam je pustinja«, ali ta pustinja, ili bolje, skup pustinjā, s jedne strane smještena je između dvije plovidbe, dva morska prostranstva: Sredozemlja i Indijskog oceana; s druge strane smjestio se između tri guste skupine ljudi: Dalekog istoka, Evrope i crne Afrike.***

Islam je prije svega »prijelazni kontinent« koji međusobno povezuje ta ogromna prostranstva.

Naravno, od Atlantika do sibirskih šuma i sjeverne Kine ima različitih pustinja: vruće pustinje juga razlikuju se od hladnih pustinja sjevera: prve su područje jednogrbe deve, druge područje dvogrbe ili prave deve. Ova dva područja dijeli otprilike crta povučena od Kaspijskog mora do ušća Inda.

Nema, naravno, pustinje koja nema svoje obale, svoje »sahele« sjedilačkog stanovništva, stepe i oaze u kojima ralo i motika sjedilaca mogu uzgajati i uzgajaju neke kulture. U tim starim civiliziranim, »rajskim« zemljama ima čak riječnih oaza Nila, Tigrisa, Eufrata, Inda, Amu i Sir Darje, postoje odlična tla, ali rijetka i odavno obrađivana, tako da su, istina, često istrošena. Zbog klime su često nepostojana, pretjerano osjetljiva na najmanju ljudsku grešku ili prirodnu nepogodu. Invazija, dugi rat, jake kiše, opasna prenaseljenost dovode do ruba propasti velika poljoprivredna područja u pravom smislu riječi: pustinja je progutala, pokopala sela i gradove...

Islam tako ugrađuje u svoju sudbinu mnogobrojne krhkosti na kojima počiva. Pregolemi gradovi, napučeni trgovinom, preuska poljoprivredna područja, uvijek ugrožena civilizacija u znaku su neprestanih poteškoća. To jasno pokazuje današnja karta njegovog stanovništva: islam se sastoji od nekoliko područja guste naseljenosti s ogromnim prazninama među njima. Ni domišljatost hidrauličkih gradnji, ni uspjesi dry farming-a, uzgoja na suhom tlu, ni zdušni rad strpljivih i skromnih seljaka, ni uzgoj stabala tako sjajno prilagođenih kao što su maslina i datuljna palma, ne uspijevaju osigurati islamu život sigurne svakodnevice, a kamoli obilja: svako je obilje u njemu trenutno – ili u iznimnom znaku raskoši, osim kad je povlastica pojedinog grada.

Takav je slučaj Meke, paradoksalan samo na prvi pogled, s ogromnim bogatstvima koja joj donosi priljev hodočasnika. Tamo je sve moguće, čudesno moguće. 1326. je Ibn Batuta, najveći od svih arapskih putopisaca, opjevao njeno izobilje, »izvrstan tek masnog mesa«, vrsnost voća, grožđa, smokava, bresaka, datulja »kojima nema ravnih u cijelom svijetu«, neusporedive dinje... I zaključuje: »Jednom riječju, svi trgovački predmeti koje nalazimo razasute po raznim krajevima skupljeni su u ovom gradu«. Drugdje je glad neizbježni pratilac. »Znam zatvoriti glad u nabore svoje utrobe«, kaže jedan arapski pjesnik, »kao što spretna prelja čvrsto drži žice koje uvijaju njezini prsti«. A pratilac Muhameda, Abu Horaira, kaže o proroku: »Otišao je s ovog donjeg svijeta a da se nikada nije nasitio ječmenoga kruha...«

Posljedice je lako uočiti. Njihov je obični ishod uspostavljanje isključivog pastirskog, nomadskog života, koji poprima različite oblike što smo ih spomenuli govoreći o Arabiji. Ista slika može se primijeniti, *mutatis mutandis,* na čitavo pustinjsko područje na kojem je islam osuđen da živi. To su odrednice sile. Često su bez milosti slikali portret beduina kao primitivca, usprkos njegovom plemstvu. Kao što on ne razumije sjedioce, oni mu obično uzvraćaju istom mjerom. Islamolog Jacques Berque piše s razlogom: »Kako je lijep ovaj tako često kuđeni beduin!« Da, to je divan uzorak ljudske animalnosti. Međutim, za islam je on suradnik kojeg je teško ukrotiti, voditi! Ali ipak suradnik, oruđe, jer bez njega...«

Međutim, bijedni život koji ga okružuje i zarobljava otežava ono što bismo danas nazvali »društvenim napredovanjem«, tim više što se ono ne može izvršiti bez prilagodbe sjedilaštvu, čega se grozi. To su u velikim razmjerima poduzele mnoge muslimanske države. Osmanlijsko Carstvo je u tome uspjelo već od XVI. st, milom ili silom, istovremeno u azijskoj i evropskoj Turskoj, postavljajući posvuda kolonije svojih *yuruka,* nomada. Ovaj neumitni nomadski život i njegova zatvorena »kultura« znak su očitog determinizma. Tu je čovjek zarobljenik svog »odgovora«, da se vratimo na riječi Arnolda Toynbeea.

● ***Kao civilizacija kojoj manjkaju ljudi, islam je nekad bio primoran da koristi ljude kakve je nalazio na dohvat ruke. Kronična nestašica ljudi bila je jedan od oblika njegovog iskonskog siromaštva.***

Danas, kako ćemo vidjeti, ima ih previše: 365 do 400 milijuna, sedmina ili osmina čovječanstva, što je mnogo, jako mnogo, s obzirom na njegove izvore.

Ali nekoć, u vrijeme svog procvata, islam je imao oko 30 do najviše 50 milijuna ljudi, prema 300 do 500 milijuna stanovnika svijeta. A to je

malo, jer ako *vrlo globalno* razmjeri ostaju isti, očito je da je islam tada imao mnogo teže zadatke nego danas. On tada vodi (prije otkrića Amerike) ukupnu povijest ovog planeta koji čini stari svijet (Evropa, Azija, Afrika).

Odatle toliko golemih zadaća: vladanje, trgovina, rat, vojni nadzor. Da bi ih uspješno izvršio, islam je morao posvuda prihvaćati ljude kakve je nalazio, s trpeljivošću kakvu Zapad, demografski bogat, nije nikad upoznao. K tome ih je morao tražiti izvan svojih granica, svugdje, s upornošću koja klasični islam čini primjernom robovlasničkom civilizacijom.

To beskrajno, neprekidno snabdijevanje dugo je podržavalo pothvate islamskog svijeta. Sve su susjedne zemlje, jedna po jedna, platile svoj danak: evropski kršćani koje bi muslimani sami uhvatili na kopnu ili na moru, ili ih nekako kupili (kao slavenski ratni zarobljenici koje su u IX. st. prodavali židovski trgovci iz Verduna); afrički crnci, Abesinci, Indijci, siromašni Turci i Slaveni, stanovnici Kavkaza. U XVI. st. Krimski Tatari koji u svojim napadima hvataju Ruse, snabdijevaju robljem turski Istanbul.

Ovi robovi ponekad izvanredno uspijevaju. Tako egipatski Mameluci, koji će prigrabiti vlast u trenutku neuspjeha križarskog rata svetog Luja (1250): odgojeni kao robovi ratnici, većinom turskog ili kavkaskog porijekla, vladat će Egiptom s određenim uspjehom do otomanskog osvajanja 1517, koje ih neće udaljiti. Napoleon će ih sresti u bici kod piramida. »Mameluci su skorojevići«, piše jedan današnji povjesničar, »ali oni nemaju njihovu niskost.« Turski janjičari, također poznati, sliče im po mnogo čemu.

U stvari, svaki muslimanski grad ima svoje četvrti s različitim rasama, vjerama, jezicima. 1651, za vrijeme jedne pobune u palači otomanskog padišaha »prokletstvo Babilona pogodilo je u Saroju Ičoglane (sultanove paževe i časnike) i oduzelo im moć«. U svom uzbuđenju ljudi su zaboravili umjetno naučeni osmanlijski govor »i začudene uši svjedoka«, piše Paul Ricaut 1668, bile su zbunjene bukom glasova i različitih jezika. Jedni su dozivali na gruzijskom, drugi na albanskom, bosanskom, mingrelijskom turskom ili talijanskom«. Lijep primjer među tolikim drugima (sjetimo se turskih gusara u Alžiru)!

Međukontinent ili prostor u pokretu: gradovi

Siromašan, islam ne bi bio ništa bez puteva koje mu, presijecajući njegov pustinjski prostor, daju duha i životi. Putevi čine njegovo bogatstvo, razlog postojanja i civilizaciju. Stoljećima je zahvaljujući njima zauzimao »prevladavajuću« ulogu.

Do otkrića Amerike nadvisuje Stari svijet, *ravna* u stvari njegovom »svjetskom« poviješću. Da ponovimo, samo on povezuje velike kulturne prostore na koje je razdijeljen Stari svijet: Daleki istok, Evropa, crna Afrika. Ne može proći ništa s čim se on ne suglasi, ili bar ne zažmiri. On je *posrednik.*

• ***Brodovi, karavane i trgovci: ma koliko se ponekad činio teškim njegov politički položaj – a često je takav i bio – islam ostaje geografski korisnik nužnih prolaza.***

Jasno, on nije ni uvijek svjestan ni uvijek potpuni gospodar tog posebnog položaja. Tako je islam, nasuprot hladnim pustinjama Azije, žrtva krhkosti svoje slabo učvršćene, marginalne vladavine nad vrlo nemirnim nomadskim stanovništvom. Muslimanski Turkestan, niz oaza, područje je predstraža, a nikad uspješnih obrana. Doista je nemoguće presjeći turkmenskim i mongolskim Turcima put od Aralskog do Kaspijskog i Crnog mora. Najsnažniji od tih nomada doprijet će do Irana, ugroziti, Bagdad... pogledajte na karti strašno rasulo koje će za Istok značiti provala Mongola u XIII. st.

Međutim, islam će stoljećima jedini prevoziti sudansko zlato i crne robove k Sredozemlju, te svilu, papar, začine, bisere Dalekog istoka prema Evropi. U Aziji i Africi trgovina s Levantom pripada njemu. Ona prelazi u ruke talijanskih trgovaca tek od Aleksandrije, ili Alepa, Bejruta ili Tripolija u Siriji.

Islam je dakle u pravom smislu riječi civilizacija pokreta, prolaza što podrazumijeva daleke plovidbe i bujni karavanski promet razvijen u prvom redu između Indijskog oceana i Sredozemlja. Uveden je i od Crnog mora do Kine i Indije, djelotvoran i između zemalja Crne i Sjeverne Afrike.

Unatoč postojanju slonova na Istoku, te konja i magaraca posvuda, te *karavane* su u prvom redu karavane deva. Teretna deva može prenijeti i do trista kilograma korisnog tereta. Kako karavana okuplja katkad 5 do 6000 deva, njezin se ukupni kapacitet može usporediti s obujmom jako velikog teretnog jedrenjaka.

Karavana se kreće poput vojske: s vodom, štabom, strogim pravilima, obaveznim postajama, ritualnim mjerama opreza protiv nomadskih pljačkaša s kojima je razumno sklapati sporazume. Duž puta ona na utvrđenim razmacima svakoga dana putovanja (osim usred pustinje) nailazi na ogromne *konake za karavane* ili *hanove* za djelomični smještaj životinja i ljudi. To su karavanska pristaništa. Nema nijednog evropskog putopisca a da nije opisao te divovske prostorije i njihovu kakvu-takvu udobnost. Neki su preživjeli do danas, poput divnih alepskih *hanova.*

Taj se karavanski sustav ne može bez goleme polukapitalističke organizacije uskladiti s plovidbom. Islam ima svoje *trgovce (muslimane* i *nemuslimane).* Slučaj je sačuvao pisma židovskih trgovaca iz Kaira još iz vremena prvoga križarskog rata (1095–1099): ona otkrivaju poznavanje svih kreditnih sredstava i plaćanja, kao i svih oblika trgovačkih udruživanja (neće ih kasnije izmisliti Italija, kao što se olako zamišljalo). Ona svjedoče o trgovini na daljinu: koralji idu iz Sjeverne Afrike u Indiju; robovi se kupuju u Etiopiji; željezo se doprema iz Indije, zajedno s paprom i mirodijama. Sve to pretpostavlja velik promet novca, robe i ljudi.

Zato se ne treba čuditi za ono vrijeme čudesno zamašnim *putovanjima arapskih putnika.* Sam islam, koji je pokret i živi od pokreta, navodi na njih. Ibn Batuta, Marokanac rođen u Tangeru 1304, a već 1325–1349. »obišao sviјet« (Egipat, Arabiju, donju Volgu, Afganistan, Indiju, Kinu), stigao je 1352. u zemlju crnaca i na obalu Nigera, gdje će se uostalom tužiti da Sudanci, iako su muslimani, ne pokazuju dostatan obzir prema »bijelcima«. U Sidjilmasi, zlatnom gradu, susreće, doduše s čuđenjem, svog sunarodnjaka iz Ceute, brata nekog Al-Bukria što ga je upoznao u Kini... Islam tog vremena pun je takvih iskorijenjenih putnika, koje muslimansko gostoprimstvo (slično ruskom) neizostavno prima, od Atlantskog do Tihog oceana.

• ***Ta bi kretanja bila nezamisliva bez moćnih gradova kojih je islam naravno, pun. Oni su pokretači koji omogućuju to neizmjerno kruženje.***

Jer sve prolazi kroz njih: roba, teretne životinje, ljudi, pa i najvrednija kulturna dobra... O ovim posljednjima, na putu u Evropu, mogla bi se sastaviti počasna lista (raznorodna i nikad dovršena): biljke iz dalekih krajeva (šećerna trska, pamuk), dudov svilac, papir, kompas, indijske brojke (zvane arapskima), (možda) barut i – zajedno s jednom posebnom, čuvenom medicinom – klice najstrašnijih epidemijskih bolesti iz Kine i Indije, domovina kolere i kuge...

Sve u svemu, svi su gradovi slični. Ulice su im uske, obično strme da bi ih kiša sama prala. Tako su uske da se često dva natovarena magarca ne mogu mimoići. Sa sedam lakata širinom koju predviđa jedan prorokov *hadit,* to bi mimoilaženje još bilo moguće. Ali kuće lako zadiru u kolnik – a pravo se tome samo teoretski opire; uostalom, često imaju izbočeni dio, kao i srednjovjekovne kuće na Zapadu. To se može objasniti ako se sjetimo da islam zabranjuje (uz iznimke kao u Meki, Dždi, njezinoj luci, i Kairu) kuće na kat, kao po sebi odvratan znak oholosti vlasnika.

S obzirom na nered, odsutnost gradske uprave, čim u gradu nastane ozbiljniji demografski rast, te niske kuće rašire se na svom prostoru, sabiju jedne na druge, gomilaju se.

Thevenot, Francuz čudio se 1657. što »nema u Kairu lijepe ulice, nego bezbroj uličica koje kruže i skreću, po čemu se vidi da su sve kuće izgrađene bez plana i da svatko zauzima sve prostore koji mu se svide za gradnju, ne vodeći računa zatvara li time neki prolaz«. Jedan drugi Francuz, Volney, opisuje sto godina kasnije (1782) te iste ulice: »Kako nisu popločane, mnoštvo ljudi, deva, magaraca, pasa što se u njima guraju podižu neugodnu prašinu; vlasnici često polijevaju pred svojim vratima; umjesto prašine stvara se blato i smrdljiva isparavanja. Nasuprot uobičajenim navikama na istoku, kuće su na dva-tri kata, a završavaju popločanom ili glinenom terasom: većina ih je od zemlje ili loše pečene opeke, ostale su od mekoga kamena lijepog zrna koji se vadi u obližnjem brdu Mokatam; sve te kuće sliče na zatvore, jer nemaju prozora na ulicu . . .« Istu sliku daju o Istanbulu sredinom XIX. st.: »ne samo kola već i konji teško mogu proći. Ulica Divana, najšira u to vrijeme, nije prelazila 2,5 do 3 metra na nekim mjestima.«

Sve je to uglavnom točno. Međutim, u XI. st. Kairo je imao kuće od 7 do 12 katova; Samara u IX. st. ima ravnu aveniju dugu nekoliko kilometara, široku 50 do 100 metara. To su iznimke koje potvrđuju pravilo!

Ma kako uska bila, ulica je u muslimanskom svijetu uvijek puna živosti, ona je mjesto okupljanja, naročito za narod, koji je otvoren. Ona je »glavna arterija . . . tamo se skupljaju pripovjedači, pjevači, krotitelji zmija, lakrdijaši, nadriliječnici, šarlatani, brijači, svi ti pripadnici zanata jako sumnjivih učiteljima vjerskog prava i moralistima islama. Skupljaju se i djeca sa svojim ponekad silovitim igrama . . .« Uz ulično saobraćanje postoji i pogodnost saobraćanja preko terasa, što je namijenjeno ženama.

Nered, dakle. No on nikad ne isključuje *cjeloviti plan,* već zato što je povezan sa samim strukturama grada i sa životom njegovih stanovnika. U sredini, velika džamija s tjednom propovijedi »u koju se sve stječe i od koje se sve vraća, kao da je srce« (J. Berque). U blizini *bazar,* tj. trgovačka četvrt sa svojim ulicama dućana *(sukovima)* i konačištima koja su i skladišta robe i javne kupelji, izrasla i održala se usprkos brojnim osudama koje su izazvala. Zanatlije su koncentrično raspoređeni od velike džamije: najprije proizvođači i prodavači mirisa i tamjana, zatim dućani koji prodaju tkanine i pokrivače, nakit, prehrambene trgovine i konačno najmanje plemeniti zanati: kožari, postolari, kovači, lončari, sedlari, bojadisari . . . Kad se naiđe na njih znači da smo na kraju grada. Svako takvo staleško mjesto određeno je u načelu jednom za svagda. Isto se tako, u načelu, vladareva četvrt *(maghzen)* nalazi na rubu grada, zaštićena od narodnih pobuna i iznenađenja. Pokraj nje, pod vladarevom zaštitom, nalazi se židovska četvrt, *mellah.* Ovom mozaiku treba dodati veliko šarenilo raskošnih

stambenih četvrti, podijeljenih po etničkim skupinama i religijama (u Antiohiji bilo je 45 četvrti). »Grad je skup naselja koja žive pod pritiskom straha od pokolja.« Vidimo da rasnu segregaciju nigdje nije stvorila zapadnjačka kolonizacija, iako je nigdje nije ni ukinula.

Ova krutost ispod prividnog nereda još je pojačana time što su gradovi ograđeni *zidinama s raskošnim vratima,* opkoljeni ogromnim grobljima u koja će urbana izgradnja teško zadirati. Danas potrebni promet kola i automobila prisiljava na promjene koje su često bez prave mjere. Za jedne takve groznice širenja Istanbul se zadnjih godina preobrazio u nevjerojatno gradilište: kuće su presječene popola a njihova unutrašnja vrata otvaraju se u bezdan, na novu glavnu ulicu izbijaju sporedne ulice strme »kao ledenjačke doline«, šuma cijevi ostala u zraku poslije naglog rušenja...

Ako je i istina da muslimanski gradovi nisu imali ni političkih sloboda ni smisla za arhitektonski red kakve su naselja na Zapadu nastojala steći čim bi se dovoljno razvila, ipak su imali sve funkcije koje čine jedan grad, pa čak i svoje uvijek konformističko građanstvo, kao i gomile siromaha, bijednih zanatlija, lupeža, koji svi žive od »bogataških mrvica«. Pa i život rafiniranih slojeva, slobodniji nego kod drugih, čija su zadovoljstva izgledala čistuncima nepodnošljivo izopačena. Zahvaljujući školama uz džamije, *medresama,* kao i sveučilištima, oni su tvrđave duha. Konačno, oni stalno privlače okolne seljake koje pripitomljuju i krote po starim pravilima igre, nepromjenjivim otkad je gradova i sela. »Nema na svijetu bića kojima je potrebnije da budu popravljeni, jer oni su lupeži, rasipnici, zločinci« – kaže jedan stanovnik Seville, misleći sigurno na beskrajne svađe do kojih dolazi na gradskim vratima ili na samim tržnicama sa seoskim prodavačima stoke, mesa ili koža, užeglog maslaca, patuljastih palmi, »zelene trave« ili graška. No nema straha: oprez i lukavost građana osvećuje se deseterostruko. Lopov biva pokraden bez ikakva obzira, jer islamski građanin, još više nego zapadnjački, čvrsto drži u svojim rukama seoski svijet, naročito grub, koji mu je na vratima; tako Damask postupa s obližnjim seljacima iz Gute i gorštacima iz Djebel Druza; tako gusarski Alžir sa seljacima Fahsa, Mitidje i Kabilskih planina; tako postupaju u svilu odjeveni građani Granade s jadnim seljacima, obučenim u pamuk, iz obližnjih planina.

Ali ponovimo, to su obilježja *svih* gradova. Izvornost muslimanskih naselja u odnosu na Zapad bila bi, s jedne strane, njihovo rano pojavljivanje, a s druge, njihove izvanredne dimenzije. Ne bi smjela čuditi važnost islamskih gradova: ona dolazi od same biti te civilizacije. Gradovi, ceste, brodovi, karavane, hodočašća, sve to čini jedno: to su zrake *pokreta,* »silnice« muslimanskog života o kojima rado govori Louis Mąssignon.

TREĆE POGLAVLJE

SJAJ I UZMAK ISLAMA (VIII–XVIII. STOLJEĆE)

Vrhunac sjaja islama dostignut je između VIII. i XII. stoljeća. U tome se svi slažu. Međutim, od kada računati propadanje? Ako prihvatite često objašnjenje, odsudno povlačenje započelo je već u XIII. stoljeću. No to znači miješati dvije vrlo različite stvari: kraj prevlasti i kraj civilizacije.

U XII. stoljeću islam je očigledno izgubio svoj vodeći položaj. Ali opasno zaostajanje za njega je počelo tek u XVIII. tj. po sporom mjerilu civilizacija, tek nedavno. On dijeli sudbinu mnogih naroda, danas nazvanih nerazvijenima jer su propustili industrijsku revoluciju, prvu revoluciju sposobnu da unaprijedi svijet čudesnom brzinom stroja.

Uslijed tog očitog neuspjeha islam nije odumro kao civilizacija. Samo kasni dva stoljeća za Evropom, ali koja dva stoljeća!

Islamska civilizacija ne pojavljuje se prije VIII. ili IX. stoljeća

Islam se rodio u nekoliko godina, godina koje su bile potrebne Arapima da osvoje jedno carstvo. Ali islamska civilizacija proizašla je iz stapanja tog carstva s drevnim civilizacijama. A za to je trebalo mnogo godina, zapravo mnogo ljudskih naraštaja.

• ***Malo obraćenja, mnogo podanika: prvi ciklus osvajanja, arapski ciklus, stvorio je carstvo, državu, ali ne i civilizaciju.***

U početku arapski osvajač nije težio širenju vjere, čak naprotiv. Samo je iskorištavao stare civilizacije koje su mu dopale šaka: Perziju, Siriju, Egipat, Afriku (tj. rimsku Afriku, *Ifriqya,* kako su je zvali Arapi, koja obuhvaća današnji Tunis), Španjolsku (tj. Andaluziju, *al-Andalus*). Ako bi kršćani pokušali prijeći na islam, osudili bi ih na bičevanje. Jer poreze su plaćali samo nemuslimani: zašto da novi gospodari tako smanje svoje prihode?

»Stanovništvo zaposjednutih zemalja ... zadržava svoj način života bez zlostavljanja ... ali s njima se postupa kao s nekom boljom stokom na koju se pazi jer plaća najveći dio poreza«. (Gaston Wiet)

Tako će biti za četiri prva Muhamedova nasljednika, »dobro usmjerena kalifa« (632–660) (kalif znači nasljednik, namjesnik, zamjenik upravljača, prema različitim tumačenjima), zatim za vladavine kalifa Omejida (660–750) koji će postaviti svoju prijestolnicu u Damasku. Za vrijeme tih neprekidnih ratova nikada ili gotovo nikada nisu vjerski razlozi bili u prvom planu. Tako je i s Bizantom rat političke a ne vjerske naravi. Štoviše, u osvojenim zemljama uprava ostaje u rukama »domorodaca«, piše se i dalje bilo na grčkom, bilo na jeziku pehlevi (srednjo + perzijski). Konačno, i sama je umjetnost nadahnuta helenizmom, čak i u gradnji džamija. Unutarnja dvorišta, redovi stupova i lukova, kupole, oponašaju bizantski uzor. Samo je minaret, iako podsjeća na zvonike, izvoran i namijenjen *mujezinovu* pozivu na molitvu.

• ***Prekretnica Abasida: tek sredinom VII. stoljeća nastaju presudne promjene u smjeru velikog političkog, društvenog a uskoro i kulturnog preokreta, kad kalifat dopada dinastiji Abasida i kad njihov crni barjak zamijeni bijeli barjak Omejida.***

Tada muslimanski svijet skreće malo istočnije i udaljava se malo od Sredozemlja koje ga je dotada fasciniralo. Pod novim se kalifima prijestolnica premješta iz Damaska u Bagdad, što će doprinijeti masovnom usponu Iranaca i drugih »štićenika« i pokorenih naroda. Tako završava »vladavina čistokrvnih Arapa« koja je trajala najviše jedno stoljeće, vrijeme triju ili četiriju sjajnih naraštaja, toliko da njihova »superiorna kasta« ratnika propadne u užicima bogatstva i raskoši, u zadovoljstvima civilizacije. O toj će civilizaciji kasnije reći Ibn Haldun, arapski plemić iz Andaluzije, da predstavlja »utjelovljenje zla«.

Sada glavnu ulogu dobivaju stare civilizirane zemlje, u vrijeme kad veliko materijalno blagostanje svugdje dolazi do izražaja. Oko 820. kalifovi prihodi su možda peterostruko veći od godišnjih prihoda tadašnjeg Bizantskog Carstva. Stvaraju se golema bogatstva zahvalju-

jući ranom trgovačkom kapitalizmu čije se veze protežu od Kine i Indije, Perzijskog zaljeva, Etiopije, Crvenog mora, Ifriqye, Andalu-zije...

Riječ *»kapitalizam«* nije toliko anakronična. S jednoga kraja planetarnog područja islama na drugi robne spekulacije takoreći nemaju granica.

Arapski pisac Hariri stavlja u usta trgovcu ove riječi: »Hoću da perzijski šafran donesem Kini gdje sam čuo da je jako na cijeni, a zatim kineski porculan u Grčku, grčki brokat u Indiju, indijski čelik u Alep, alepsko staklo u Jemen a jemenske prugaste tkanine u Perziju...« U Basri se izravnavaju računi upravo po onom načelu koje se danas zove *kliring.*

Bez gradova nema trgovine. Zato se grade ogromne naseobine: one vode igru a ne samo Bagdad (koji će od 762. pa dok ga Mongoli brutalno ne razore 1258. biti bez sumnje najveća i najbogatija prijestolnica Starog svijeta, a zasigurno i »najsjajniji grad«. K tome, nedaleko od njega, na Tigrisu golema Samara (osnovana 836), velika luka Basra, Kairo, Damask, Tunis (to novo utjelovljenje Kartage), Cordoba...

Svi su oni iz jezika Kurana i tradicionalne poezije skovali ili ponovo proizveli (jedva da je ta riječ prejaka) arapski zvan »pismeni«, taj učeni jezik, sigurno umjetni ili radije književni, koji će biti zajednički jezik svih islamskih zemalja, kao što je to latinski bio u kršćanskom svijetu. U odnosu na njega i sam arapski koji se govori u Arabiji i drugdje, različiti govorni jezici, sve će više poprimati značaj narječja, dijalekata. Tako se u Bagdadu razrađuje ne samo jezik nego i književnost, misao, ekumenski zanos, civilizacija i odatle zrače nadaleko.

Već prije Abasida došlo je do ozbiljnog preokreta u biranju činovnika. 700. godine omejidski kalif Abd-el-Malik pozvao je budućeg redovnika Ivana Damascena, svog tadašnjeg savjetnika i priopćio mu da je od tog dana odlučio izbaciti grčki jezik iz svih akata javne uprave, što je bilo jako mrsko Sargunu (ili Sergiju, a to je bilo drugo ime Ivana Damascena koji je vrlo ojađen napustio kalifa; kad je sreo grčke činovnike, reče im: »Tražite neku drugu plaćenu službu, jer vam je ovu koju vršite upravo Bog oduzeo.«

To je bio kraj takvoga *modus vivendi,* dugog razdoblja uzajamne trpeljivosti muslimana i kršćana; počinjalo je potpuno novo doba.

S jedinstvom jezika stvoreno je sredstvo prijenosa neophodno za intelektualne razmjene, za poslove, vladavinu i upravu. I pisma židovskih trgovaca koja smo spomenuli pisana su na arapskom, iako hebrejskim pismom.

Kultura će imati ogromne koristi od tog jezičnog instrumenta. Sin slavnog Harun al-Rašida, Ma'mum (813–833) dat će prevesti na

arapski znatan broj stranih djela, naročito grčkih. Ovo se znanje brzo širilo, tim više što je islam vrlo rano poznavao papir, toliko jeftiniji od pergamenta. Kažu da je u Cordobi kalif El-Hakam II (961–976) posjedovao knjižnicu od 400.000 rukopisa (s 44 sveska kataloga), a čak i ako su ove brojke pretjerane, treba znati da je knjižnica Karla V (sina Ivana Dobrog) imala samo 900 rukopisa.

Tih važnih stoljeća dolazi do pravog unutarnjeg preobražaja. Muhamedova religija komplicira se tumačenjima na bizantski način; prati je mistika u kojoj stručnjaci rado vide oživljavanje neoplatonizma. Čini se da čak i jaki zamah *šiitskog* raskola izvire iz dubina koje su djelomično strane prvobitnom arapskom islamu. Šiiti se priklanjaju pobožnom kalifu Aliu koga su ubili Omejidi.

Suprotstavljaju se sunitima, većini islama i njegovoj tradiciji. Jedno od njihovih mjesta hodočašća, Kerbela u Iraku, okuplja danas na tisuće vjernika. »Ali se pričinja kao drugi Krist, Fatima, njegova majka, kao Bogorodica. Smrt Alia i njegovih sinova priča se poput muka svetaca.« (E. F. Gautier)

Tako se izgrađuje islam, sve do svoje vjerske srži, posuđujući iz podmlađenih starih istočnjačkih i sredozemnih civilizacija, zahvaćenih zajedničkim svjetovnim i duhovnim zadatkom i mrežom zajedničkog jezika; u tome je Arabija bila samo jedna epizoda; muslimanska civilizacija, gledajući s jednog stanovišta, počinje tek masovnim obraćenjem nearapskih naroda na islam, kao i uvođenjem škola na cijelom području »Umma«, zajednice vjernika, koja se prostirala od Atlantika do Pamira. Još su jednom starim vinom napunjene nove mješine.

Zlatno doba islama: VIII–XII. stoljeće

Tijekom četiriju ili pet stoljeća islam je bio najsjajnija civilizacija starog svijeta. To zlatno doba traje, grubo uzevši, od vladavine sina Harun al-Rašida, Ma'muma (813–833, tvorca Doma znanosti u Bagdadu, istovremeno knjižnice, centra za prevođenje i astronomskog opservatorija) do smrti Averroesa, posljednjeg velikog muslimanskog filozofa (1198. u Marakešu, u dobi od preko sedamdeset dvije godine). Ali ti slavni trenuci islama ne daju se objasniti samom poviješću ideja i umjetnosti.

- ***Odlučujuće su, u prvom redu, opće povijesne okolnosti.***

Povjesničar muslimanske filozofije Léon Gautier kaže da su razdoblja koja su pogodovala razvoju islamske misli *»epohe mira i općeg blagostanja«* kad su imala sreću da naiđu na zaštitu prosvijećenih

i svemoćnih kalifa: tako su na Istoku u VIII. i IX. stoljeću abasidski kalifi, od El-Mansura do El-Mutawakila neprestano pomagali, tijekom skoro cijelog jednog stoljeća, širenje grčke nauke i filozofije u muslimanskom svijetu, zahvaljujući ogromnom prevodilačkom djelovanju kršćana nestorijanaca... tako su na Zapadu u XII. st. almohadski kalifi običavali voditi duge spekulativne razgovore u četiri oka sa svojim liječnikom ili omiljenim filozofom. Isto su tako bila pogodna razdoblja kada, naprotiv, opadanje carske moći olakšava smjelim misliocima da među malim glavarima izaberu blagonaklonog zaštitnika kao što je u prvoj polovini IX. st. alepski emir Sayf al-Dawla, zaštitnik Al-Farabia...«

Léon Gautier postavlja problem kao historijsko-politički. Civilizacija je ovisila o vladarima, »prosvijećenim despotima«. Naglo propadanje bagdadskoga kalifa o kojem svjedoče mnoge nezgode, uz nečuveno komadanje političkog prostora, nije škodilo razvoju misli, baš naprotiv. Ono je pogodovalo određenoj intelektualnoj slobodi, bar utoliko što je omogućavalo ponekom piscu da bježi iz jedne države ili od jedne vladarske zaštite u susjednu državu ili novom pokrovitelju. To će biti uobičajena praksa talijanske renesanse ili Evrope XVII. i XVIII. stoljeća. Islam se često koristio takvim pogodnostima.

No te prednosti duha nikada nisu dostatne same. Podržavaju ih i objašnjavaju jake materijalne povlastice.

Oko 750. islam je uglavnom dosegao svoje vanjske granice; njegovo širenje sprečavaju strani protuudari (opkoljeni Konstantinopol spašava 718. godine hrabrost Leona Izaurijca i grčka vatra; Galiju i Zapad sačuvala je pobjeda kod Poitiersa 732. ili 733. i istovremena pobuna u Magrebu). Tako nastaje nekakav vanjski mir (relativan ali stvaran), a za uzvrat vrlo jaka privreda širom cijelog carstva dobiva podlogu, ritam rasta, blagostanje.

Taj zamah dovodi do stvaranja *tržišne ekonomije, monetarne ekonomije,* rastuće »komercijalizacije« poljoprivrednih proizvoda: oni se djelomično troše na licu mjesta, a viškovi postaju roba koja će opskrbljivati gradove i omogućivati njihov polet. Trgovina datuljama pokreće svake godine više od 100.000 teretnih deva. Gradske tržnice zovu se *kućama dinja,* a dinje iz Merva u Transoksijani posebno su na glasu. Masovno se šalju i sušene, daleko na zapad; stižu od Bagdada posebnim poštanskim zapregama u kožnatim navlakama s ledom. Uzgoj šećerne trske dovodi do razvoja industrije.

U tom krugu prehrambenih proizvoda treba spomenuti razvoj mlinarstva zahvaljujući vodenicama (kao što su one pokraj Bagdada) ili vjetrenjačama koje spominju već 947. u Seistanu, dok se u Basri koristi snaga Tigrisa za pokretanje kotača plutajućih mlinova.

Ta živost privrede objašnjava razvitak mnogih vrsta industrije,

željeza, drva, tekstila (lan, svila, pamuk, vuna) i veliki razvoj pamučnih polja na istoku. Već su slavni sagovi iz *Buhare,* Armenije, Perzije. Basra uvozi velike količine grimiznog crva i indiga za bojenje tkanina u crveno i plavo. Indijski indigo koji prolazi kroz Kabul više se cijeni nego onaj iz gornjeg Egipta.

Sva ta kretanja izazivaju nebrojene posljedice. Novčana privreda poremetit će osnove društva koje je prije svega plemićko i seljačko: bogati postaju još bogatiji i oholiji, siromašni sve bjedniji. Ako dodamo da širenje tehnike navodnjavanja zahtijeva i pojačava kmetski odnos seljaka, da bogatstvo omogućava islamu kupovinu potrebnih robova po pet ili šest puta višoj cijeni od drugih, mogu se nazrijeti društvene napetosti koje iz toga proizlaze.

Ako to blagostanje i nije određivalo sve, ono objašnjava mnoge stvari, a naročito revolucionarnu klimu, neprekidni niz nemira u selima i gradovima, često vezanih uz nacionalističke pokrete koji su vidljivi u Iranu. Književnost tog doba podsjeća na vrlo suvremene riječi: nacionalizam, kapitalizam, klasna borba. Poslušajmo pamflet Al-Ifrikija, napisan oko tisućite godine: »Ne, sigurno neću moliti Boga dok sam tako siromašan. Prepustimo molitve šeiku, vojnom zapovjedniku čiji su podrumi prepuni. Zašto da molim? Jesam li moćan? Imam li palaču, konje, bogatu odjeću, zlatni pojas? Bilo bi puko licemjerje moliti kad ne posjedujem ni komadić zemlje.«

Kako je sve međusobno povezano, islamske hereze koje bujaju u tom vijeku velike djelatnosti, imaju sve socijalne i političke korijene kao i hereze u srednjovjekovnoj Evropi. Inovjerne skupine rađaju se, razvijaju, zatim izobličuju ovisno o protjerivanju ili propuštanju. Povijest muslimanske misli neprestano je vezana uz ove eksplozivne skupine.

• ***Historičar A. Mez upotrijebio je želeći odrediti zlatno doba islama dvosmisleni naziv renesansa.***

To znači sugerirati da se njegov sjaj može usporediti samo s čudesnom talijanskom rénesansom. Ta usporedba, u svakom slučaju, ima prednost što privlači pažnju na tu mješavinu materijalnih i intelektualnih bogatstava, koja su značila i za islamsku civilizaciju i za talijansko XV. st. izuzetno slavne trenutke.

I jedna i druga civilizacija oslanjaju se na gradske sredine, povlaštene trgovinom i bogatstvom; i jedna i druga izrastaju u blistavim i vrlo uskim krugovima iznimnih duhova koji – crpeći iz izvora antičke civilizacije koju duboko poštuju i kojoj vraćaju počasno mjesto – žive stoljećima ispred vlastitog doba. A u oba slučaja izvan granica pojavljuje se barbar s jedva prikrivenim prijetnjama.

Za Italiju taj je barbar gorštak iz švicarskih kantona ili Nijemac sjeverno od Brennera, ili Francuz, ili Španjolac u platnenoj obući, ili Turčin (Otrant je osvojen 1480). Za Islam Avicenina ili Averroesova vremena to je seldžučki Turčin, Berber, ili stanovnik Sahare, ili zapadnjački križar. Tog barbara često zovu, potiču kao što je to bio slučaj u Italiji. Već od prve faze bagdadskoga kalifata, pozivalo se, kao što smo rekli, robove i turske plaćenike. Te robove nude kupcima sami njihovi roditelji, »zabrinuti za njihovu budućnost«. U Španjolskoj će se dugo vremena moći za nekoliko zlatnika otarasiti kršćana koji nadiru sa sjevera i potjerati ih kućama. Zatim će jednog dana borba postati ozbiljna. Kralj Seville Al-Mutamid bit će tada prisiljen da bi se zaštitio od kršćanskih »barbara«, tražiti pomoć drugih barbara, Almoravida iz Sjeverne Afrike.

• ***Gledajući u cjelini, islamska se civilizacija pokazuje u godinama koje smo naveli (813–1198) kao svjetska i regionalna, tj. kao jedinstvena i različita, što je samo naoko proturječno.***

Jedinstvena je po tome što se svugdje grade džamije, medrese koje sve spadaju u podjednako namjerno »apstraktnu« umjetnost. One predstavljaju pravilan uzor (unutrašnje dvorište, arkade, bazen za obredno pranje, zatim *mihrab,* nišu što pokazuje smjer molitve, i *minbar,* propovjedaonicu u lađi na stupovima namijenjenoj vjernicima, te minaret); one koriste iste arhitektonske elemente: stupove s kapitelima, lukove (različitih oblika: šiljaste, potkovaste, trolisne, mnogolisne, lađaste, u obliku stalaktita), rebraste kupole, mozaike, keramiku i konačno, umiljate kaligrafske ukrase arabeska.

Jedinstvena je i po tome što je, ma gdje je čuli, poezija vjerna istim postupcima i općim mjestima. Ona slavi Boga (»Bog je ruža bez mane«), prirodu, ljubav, junaštvo, plemenitu krv, konja, devu (krupnu kao planina... Zemlja je kao opasana otiscima njezinih koraka«), nauku, zabranjeno vino i cvijeće, sve cvijeće. Cijelim islamskim svijetom kruže i iste narodne priče, podrijetlom iz Indije, koje možemo naći i u *Tisuću i jednoj noći,* nastale kasno, u XIV. stoljeću, nakon dugog dozrijevanja.

Jedinstvena je i po filozofiji *(falsafa)* koja je posvuda ponavljanje grčke misli Aristotela i *peripatetičara;* ona predstavlja golemi napor da se Boga smjesti u kozmos koji će prema Grcima proglasiti vječnim i koji zato izmiče svakom stvaranju.

Jedinstvena je i po tome što je svugdje ista tehnika, ista industrija i, kako pokazuju iskapanja, (kao ona u Medinat al-Sahri, blizu Cordobe) isto pokućstvo i industrijski predmeti. A svugdje je i ista moda, po ukusu Bagdada koji daje ton. Širom Španjolske, te rubne zemlje,

može se pratiti pristizanje putujućih kulturnih dobara, modu nadimaka preuzetih od slavnih istočnjačkih pjesnika kojima se kite, širenje burnusa dolaskom Almoravida, književne teme koje su u modi, liječničke recepte...

Da završimo s nekoliko letimičnih slika: spomenimo lutanja žonglera, obično egipatskih, od Perzije do Andaluzije, ili pjevačica i plesačica, obučenih u Medini ili u Bagdadu, odjevenih u žuto na istoku, u crveno na zapadu, o kojima govore svi pjesnici. Svugdje se mogu vidjeti i igrači šaha ili kuraga, vrlo omiljene igre s figurama konja u suknji, izrezbarenim od drveta. To je opojna igra: »Ibn Martina, vojskovođu Al Mutamida, iznenadila je u Cordobi, u njegovoj *kući*, četa neprijateljskih vojnika u času dok je igrao *kurag*.«

Još dvije slike: vezir, regent Korasana u X. stoljeću, »uputio je poslanstva u sve zemlje, tražeći od njih da zapišu običaje svih dvorova i svih državnih službi u Grčkom Carstvu, Turkestanu, Kini, Iraku, Siriji, Egiptu, zemlji Zheng, zemlji Zabula i Kabula...« Ozbiljno ih je razmotrio i zadržao sve običaje koje je smatrao najboljima, da bi ih nametnuo na dvoru i u upravi Buhare; ili, da ne prelazimo stroge granice muslimanskog svijeta, slika kordovskoga kalifa Hakama II koji je naređivao da mu kupe, čim bi izašle, sve knjige napisane u Perziji, Siriji ili drugdje, i koji je »poslao tisuću dinara, u čistom zlatu Abulfaradžu al-Isfahaniu da bi dobio prvi primjerak slavne antologije« (Renan).

• ***Ipak, to kulturno jedinstvo neće uništiti očite i tvrdokorne partikularizme.***

Za vrijeme velikog dijeljenja koje će razbiti carstvo u X. stoljeću, svaka pokrajina može opet slobodno raspolagati sobom i zahvaljujući tome slobodnije disati iskazujući svoj pojedinačni duh koji se, iako je mnogo žrtvovao cjelini i mnogo posudio od nje, ipak brižljivo čuvao. Tada se počinju ocrtavati geografske raznorodnosti.

Muslimanska Španjolska, kroz sva prilagođavanja, razrađivanja i kontaminacije, teži da postane samosvojna, jedna Španjolska u nizu brojnih Španjolskih tokom povijesti.

Iran još više afirmira svoje žive i snažne osobitosti. S Bagdadskim Kalifatom doživio je polet, svoju vlastitu moć: Bagdad je iranski grad. Doba Abasida donijet će uspjeh emajliranoj terakoti koja potječe iz Perzije i majoliki s metalnim odsjajem, koja je druga njezina dragocjenost. Iwani, ogromni trijemovi, podsjećaju na Hozrojevu palaču. Arapski zadržava prevladavajuću ulogu, ali perzijski, pisan uostalom arapskim slovima, postaje još jedan veliki književni jezik koji će neprestano zračiti nadaleko, naročito prema Indiji (a mnogo kasnije

i po cijelom Otomanskom Carstvu). Kao napola narodnom jeziku, prednost mu je da ima prilično široku publiku, a pogoduje mu i gotovo potpuno povlačenje grčkog. Pjesnik Firdusi piše krajem X. st. *Knjigu Kraljeva* u slavu starih Iranaca. Znanstvenopopularna djela na perzijskom jeziku živa su već u XI. stoljeću.

Perzija se zasigurno pojavljuje kao nacionalna civilizacija snažne individualnosti, *ali unutar* sad već ogromne islamske civilizacije. Predivna pariska izložba (listopad 1961) o iranskoj umjetnosti značajna je u tom pogledu: ona jasno razlučuje dva razdoblja, predislamsko i islamsko. A među njima je jasan rez, duboki preobražaj, ali i neki kontinuitet.

Ova suprotnost – univerzalnost i regionalizam – nalazi se širom islamskog svijeta: pomislimo na krajnje slučajeve poput muslimanske Indije, muslimanske Indonezije, crne Afrike, oblikovane islamom a ostavši, međutim, čudesno svoje.

U Indiji je dodir dviju civilizacija stvorio pravu indo-islamsku umjetnost, čija su slavna vremena počela tek u XII, te pogotovo u XIII. stoljeću. Naročito u Delhiu ostaju zadivljujuće razvaline čija neobičnost postaje jasna kad se zna da su, naprimjer, prvu džamiju u gradu, sagrađenu 1193, projektirali muslimani a izveli indijski zidari i kipari koji su izmiješali indijske cvjetne volute s arapskim kaligrafskim ukrasima. Iz toga je proistekla posebna umjetnost u kojoj je, zavisno o stoljeću i mjestu, prevladavao čas hinduistički čas muslimanski utjecaj, uvijek međusobno izmiješan, tako da ih je na kraju nemoguće razlučiti.

U svojim gornjim slojevima muslimanska je civilizacija u zlatno doba istovremeno ogroman znanstveni uspjeh i izvanredno oživljavanje antičke filozofije. Ovi uspjesi nisu jedini (sjetimo se književnosti), ali oni zasjenjuju sve ostale.

Znanost i filozofija

• ***Prvenstvo znanost: tome su »Saraceni« (tako ponekad nazivaju muslimane u ovim izuzetnim vjekovima) najviše doprinijeli.***

Donijeli su ništa manje, da kažemo kratko, nego trigonometriju i algebru (karakterističnog imena). U trigonometriji izumili su sinus, tangentu; znamo da su Grci mjerili kut po tetivi upisanog kruga: sinus je polovina te tetive... Le Korasanac (nadimak Muhameda Ibn Muse) objavljuje 820. traktat o algebri koji ide do jednadžbi drugog stupnja: preveden na latinski u XVI. stoljeću, postat će zapadnjačka knjiga uvođenja u struku. Kasnije će muslimanski poznavaoci algebre rješavati bikvadratne jednadžbe...

Isto bi tako mogli pohvaliti geografe-matematičare, astronomske opservatorije i njihove instrumente (posebno astrolab), ako ne savršena a ono izvrsna mjerenja zemljopisne dužine i širine koja su ispravila očite Ptolomejeve pogreške. Dajmo im, iako su učitelji a ne đaci, vrlo visoke ocjene iz optike, kemije (destilacija alkohola, proizvodnja eliksira, sumporne kiseline), iz farmacije (više od polovine lijekova koje će koristiti Zapad dolaze iz islama: ljekarija od kasije (metlice), rabarbara, tamaris, bljuvače, grimizni crv, kamfor, sirupi, napici, melemi, pomasti, mirisne masti, destilirana voda . . .); njihova je medicina neosporno odlična. Egipćanin Ibn al-Nafis, iako mu je otkriće ostalo bez primjene, otkrio je mali krvotok i plućni krvotok tri stoljeća prije Michela Serveta . . .

• ***Na području filozofije riječ je o ponovnom otkrivanju, o preuzimanju bitnih tema peripatetičke filozofije.***

Polet ovog ponovnog osvajanja ne ograničava se na preuzimanje i prenošenje – što ni samo za sebe ne bi bila mala zasluga; to preuzimanje znači i produžavanje, iznalaženje novog, stvaranje.

Aristotelova filozofija presađena u muslimansku sredinu mora izgledati kao opasno objašnjenje čovjeka i svijeta, nasuprot objavljenoj religiji poput islama koji je isto tako opće tumačenje svijeta, i to krajnje kruto. Ali svi su *falasifat* (sljedbenici *falsafa*, tj. *grčke* filozofije) opsjednuti, opčinjeni Aristotelom. I u tome usporedba A. Meza s renesansom dobija smisao: postojao je neki muslimanski *humanizam*, vijugav, istančan, čiji pregled možemo zbog nedostatka mjesta iznijeti samo u glavnim crtama. Riječ je o dugom razvoju misli koju treba smjestiti u prostor i vrijeme. Svest ćemo ga na pet glavnih imena: Al Kindi, Al Farabi, Avicena, Al-Gazali, Averroes. Najpoznatiji su Avicena i Averroes, ovaj drugi svakako najvažniji zbog golemog odjeka širom Evrope onoga što će se zvati *averoizam*.

Al-Kindi (poznata je samo godina smrti, 873) rođen je u Mezopotamiji gdje je njegov otac bio guverner Kuffaha. Po svom mjestu rođenja nazvan je »filozofom Arapa«. *Al Farabi*, turskog podrijetla, rođen 870, spada u sljedeće stoljeće, živio je u Alepu a umro u Damasku kud je pratio svog zaštitnika, Sayf al-Dawlu u vrijeme osvajanja tog grada (950). On je »drugi učitelj« (znači, poslije Aristotela). Avicena, pravim imenom Ibn Sinna, rođen je 980. u Afsheni, blizu Buhare; umro je 1037. u Hamadanu. *Al-Gazali*, rođen 1058. blizu Tusa, umro 1111. u Tusu. Na kraju života postaje više »antifilozof«, strastveni branitelj tradicionalne religije. A što se tiče *Averroesa* (pravim imenom Ibn Ruzd), rođen je u Cordobi 1126, umro u Marakešu 10. 11. 1198.

Ove topografske i kronološke pojedinosti dokazuju da se radi o kretanju kroz prostor i vrijeme muslimanskog svijeta u cjelini, tim više što su oko svakog od ovih velikih učenjaka djelovale i mislile skupine drugih filozofa, slušača, strastvenih čitalaca.

Konačno, ovaj popis svjedoči da je posljednja luč muslimanske filozofije gorjela u Španjolskoj, posljednja ali ne i najjača, kao što smo rekli, no upravo će ona upoznati Zapad s arapskim filozofima i samim Aristotelom.

U toj dugoj perspektivi pravo pitanje postavlja Louis Gardet (uostalom, odgovarajući negativno): *Je li uopće postojala muslimanska filozofija?* Što istovremeno znači: 1) Postoji li između Al-Kindia i Averroesa neka kontinuirana filozofija, *jedna* filozofija? 2) Može li se ta filozofija objasniti samom klimom Islama? 3) Je li ona izvorna? Kao što to često biva, oprezan i neodređen odgovor (i da i ne) pokazuje se više kao neophodnost nego spretno izvlačenje.

Da, riječ je o *jednoj* filozofiji: beznadno zatvorena između grčke misli s jedne strane i kuranа s druge, ona stalno udara o te zidove i vraća se svom početku. Ona svoje očite, ali ne i isključive racionalističke sklonosti duguje i Grčkoj, i težnji islama k znanosti. Svi su filozofi ono što bismo nazvali znanstvenicima – bave se astronomijom, kemijom, matematikom, i uvijek medicinom. Često su upravo preko medicine pridobivali naklonost vladara i zarađivali za život. Avicena je napisao medicinsku enciklopediju (Kanon). I Averroes će je napisati, tako da će dugo muslimanska medicina značiti u Evropi zadnju riječ nauke, pa i za »Molièreove liječnike«.

Grčki utjecaj pridao je unutarnje jedinstvo muslimanskoj filozofiji: »Autor je ove knjige«, piše Averroes u svojoj *Fizici*, »Aristotel, sin Nikomahov, najmudriji od Grka. Utemeljio je i dovršio logiku, fiziku i metafiziku. Kažem da ih je utemeljio jer sva djela... napisana prije njega o tim naukama ne vrijede truda da se o njima govori... Nitko od onih koji su slijedili za njim sve do naših dana, tj. tijekom blizu 1500 godina, nije ništa uspio dodati njegovim spisima, niti naći u njima neku značajniju grešku.« Kao štovaoci Aristotela, arapski filozofi prisiljeni su da vode dijalog s tisuću preokreta između *prorokove* kuranske objave i ljudskog filozofskog tumačenja koje dolazi od Grka, dok u toj tjeskobnoj raspri i objašnjenje i objavljenje zahtijevaju međusobne ustupke razuma i vjere.

Vjera objavljena preko Muhameda prenosi ljudima božansku poruku: može li mislilac sam otkriti istine o svijetu i postaviti svoj razum za suca vrijednosti dogmi? Pred tom dilemom svi su ovi filozofi vješti dijalektičari, možda i previše vješti. Avicena, kaže Maxime Rodinson, »nije uzalud bio genij, našao je rješenje.« Evo otprilike njegovog rješenja koje mu ne pripada potpuno: proroci su otkrili više

istine »u obliku mitova, legendi, simbola, alegorija, slikovitih predodžbi«. To je jezik za mase, da osigura njihovu sreću. A filozof ima prava da ide mnogo dalje od tog jezika. Tako sebi ostavlja veliku slobodu izbora, čak i kad je između ta dva jezika izričito i nepomirljivo protuslovlje.

Filozofi vjeruju, naprimjer, u *vječnost* svijeta, kao i Grci. No ako je on oduvijek postojao, je li razumljivo stvaranje, *vremenski određeno* objavljenjem? Slijedeći do kraja svoju logiku, Al-Farabi tvrdi da Bog ne može poznavati pojedine predmete i bića nego samo koncepte, opće pojmove, dok Bog u Kuranu i u Starom zavjetu »zna sve što postoji na kopnu i u moru. Ne pada ni list a da on to ne zna. Nema ni sjemena u mračnoj zemlji, ni zelene vlati, ni suhe travke koji nisu pohranjeni u izričitom zapisu« *(Kuran)*. Ima i drugih proturječja: Al-Farabi očito ne vjeruje u besmrtnost duše. Avicena je prihvaća ali ne vjeruje, naprotiv, u uskrsnuće tijela koje iskazuje Kuran. Poslije smrti duša stiže u svoj svijet, svijet bestjelesnih bića. Po toj logici nema ni posebne kazne, ni nagrade, ni pakla ni raja... Bog, bestjelesna bića, duše, tvore idealni svijet prema kojem je i materija nepokvarljiva, vječna – vječna jer »kretanje nije prethodilo odmoru niti odmor kretanju... Svako kretanje ima svoj uzrok u nekom prethodnom kretanju... Bog nema razloga da bude nov.«

Ovi navodi posuđeni od Renana dovoljni su da pobude našu radoznalost a ne da je zadovolje. Trebalo bi mnogo pažnje i truda da slijedimo ne uvijek uvjerljive veze ovih sustava tumačenja.

Ni filozofi koji su se poslije Renana bavili tim retrospektivnim problemima nisu se tako lako odlučivali. Njihovo će tumačenje ovisiti o njihovim racionalističkim ili idealističkim ili, što se svodi na isto, o njihovoj tajnoj sklonosti prema ovom ili onom filozofu: Al-Kindi plovi religioznim vodama koje još nisu uzburkane nikakvom olujom; Avicena je neosporno idealist; Averroes je filozof kraja svijeta. Al-Gazali, branitelj vjere, tradicije, preuzeo je tvrdoglavu skolastiku prvih muslimanskih teologa; hoće da ignorira peripatetičku filozofiju da je čak uništi, jer njegova ga misao tjera na sasvim drugi put, put mistike. Tada ostavlja svijet da bi uzeo bijeli ogrtač *(suf)* koji nose *sufi*, poklonici prije mistične nego razumske vjere, »Božji luđaci«, kako ih zovu.

Averroes, liječnik iz Cordobe, postao je vjerni tumač i izdavač Aristotelovih djela. Njegova je zasluga što je *in extenso* navodio arapski prijevod grčkog teksta i što mu je pridodao rasprave u obliku opaski i digresija. I tekst i komentari bit će u Toledu prevedeni s *arapskog* na latinski, i tako će stići u Evropu u kojoj će razbuktati strahoviti prevrat XIII. stoljeća. Tako muslimanska filozofija nije odmah podlegla pod snažnim i očajničkim udarcima Al-Gazalija,

suprotno onome što se ponekad o tome može čuti. Ona će ipak umrijeti, kao i muslimanska nauka, i prije konca XII. stoljeća. Tada će Zapad preuzeti luč.

Zastoj ili propadanje: XII–XVIII. stoljeće

• ***»Saracenska« civilizacija naglo se gasi u XII. stoljeću, poslije izuzetnog procvata. Čak se ni u Španjolskoj napredak znanosti i filozofije, te materijalno bogatstvo života uopće ne nastavljaju poslije zadnjih desetljeća tog stoljeća.***

Taj nagli zastoj postavlja se kao opći problem:

1) *Jesu li tome krivi, kao što se donedavno tvrdilo, strastveni i navodno ubojiti napadi Al-Gazalia na filozofiju i slobodu misli?* Nitko to ne bi mogao ozbiljno pomisliti. Al-Gazali je proizvod svog vremena: on je isto toliko posljedica koliko i uzrok. Uostalom, uvijek je postojao otpor prema »filozofiji«, od njenih početaka, kao što to dokazuju bezbrojne osude knjiga na lomaču, nezamislive bez žestoke mržnje puka, kako to potvrđuju tolike spektakularne nemilosti filozofa osuđenih na protjerivanje, uostalom uz mogućnost da se vrate kad se okolnosti promijene; to dokazuju i razdoblja kad suvereno vlada kuranski pravni nauk, *fig,* koji sili filozofe na šutnju. Osim toga, poslije Al-Gazalia još je cvala *falsafa,* i to ne samo s Averroesom.

2) *Je li to krivnja barbara?* To je nedavno ustvrdio historičar S. D. Gothein. Barbari, tj. upravo vojnici spasitelji islama ugroženog i na Zapadu i u Aziji, i njegovi unutarnji ubojice.

Ti opasni spasioci su u Španjolskoj Almoravidi, zatim Almohadi, prvi su Sudanci, stanovnici Sahare i Berberi, drugi Berberi. Na Bliskom istoku to su seldžučki Turci, nomadi koji potječu iz »hladne stepe« Srednje Azije, ili bivši robovi podrijetlom iz kavkaskih zemalja.

Rasulo navodno nastupa čim pridošlice ugrabe vlast, »When power was taken over by barbarian soldiers slows in almost all the Muslim States«. Jer tada se »razbija jedinstvo mediteranskog svijeta«, jedinstvo kojim se hranio islam i koje ne poznaju »ti barbarski narodi koji ne dijele tradicije Sredozemlja«.

Moglo bi se uzvratiti da ti barbari, kako na Zapadu tako na Istoku, nisu bili mnogo barbarskiji od velike većine Arapa koji su iznijeli prva osvajanja, i da su se, kao i oni, više-manje brzo civilizirali u dodiru sa starim zemljama islama. Almohadski kalifi štite Averroesa. U tradicionalnoj povijesti križarskih ratova Saladin, veliki sultan kurdskog podrijetla, protivnik Rikarda Lavljeg Srca, ostavlja sasvim povoljan dojam, bar u očima kršćanskih »barbara«. Konačno, islam je zahvalju-

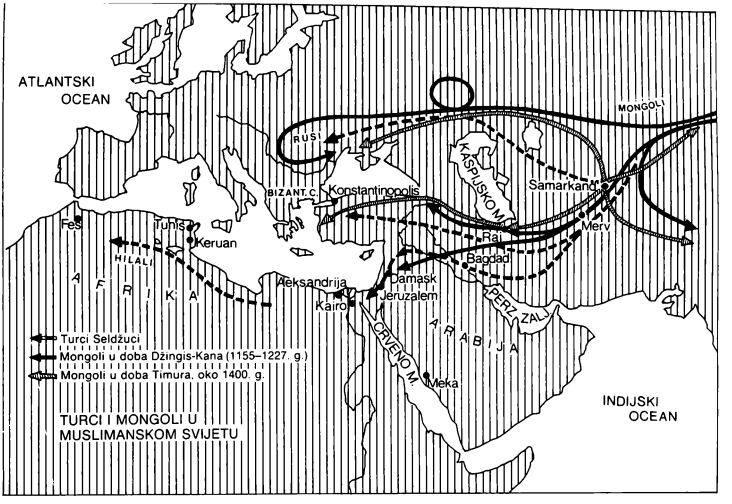

4. Jesu li Mongoli ubrzali propadanje islama?

Džingis Kan (»vladar svijeta« – 1155–1227) podvrgao je sva mongolska plemena pod svoju vlast (1205–1208). Zatim osvaja sjevernu Kinu. Nakon toga okreće se zapadu, dopire do Kavkaza kroz »Uralo-kaspijska vrata«. Poslije njega Mongoli provaljuju u Evropu i Aziju: 1241. stižu do Poljske i Mađarske, 1258. zauzimaju Bagdad.

Tamerlan (1336–1406) obnavlja osvajanja: 1398. osvaja Delhi u Indiji; 1401. razara Bagdad.

jući Egiptu uspostavio svoju autonomiju porazivši Mongole u Ain Djalutu u Siriji 3. 9. 1260. i domogao se 1291. Svetog Ivana od Akre, zadnje kršćanske utvrde u Svetoj zemlji.

(3) *Je li to krivnja Mediterana?* Krajem XI. st. Evropa započinje ponovno osvajanje Unutrašnjeg mora. Tada izmiče islamu to hraniteljsko more; slavna teorija povjesničara Henria Pirennea ovoga puta vrijedi u obrnutom smjeru. Pirenne je mislio da se za vrijeme muslimanskih osvajanja Zapad, lišen slobodne plovidbe Sredozemljem, povukao u sebe između VIII. i IX. stoljeća. Naprotiv, u XI. stoljeću Sredozemlje se zatvara islamu i nepovratno koče njegov zamah i otežava svakodnevno disanje.

Zanimljivo je da E. F. Gautier, koji je prvi snažno upozorio na nagli zastoj saracenske civilizacije, nije 1930. nastojao upotrijebiti objašnjenje Henria Pirennea koje je u isto vrijeme izazivalo velike odjeke. Na sadašnjem stupnju naših znanja to je vjerovatno najbolje globalno objašnjenje naglog opadanja islama.

● ***Islamska civilizacija preživjet će to nazadovanje. Neće više poznavati nekadašnje procvate i žetve ali će i dalje trajati.***

Kad je Paul Valéry rekao 1922: »Civilizacije, znamo da ste smrtne«, zasigurno je pretjerao. Kroz godišnja doba i kroz povijest smrtni su samo cvjetovi i plodovi, stablo ostaje. Ili ga je bar mnogo teže uništiti.

Poslije XII. stoljeća islam će zasigurno proživjeti teške trenutke: *u odnosu na Zapad* bit će to duge nevolje križarskih ratova (1095–1270), iz kojih će izaći, kako smo rekli, s polovičnim uspjehom, poslije ponovnog osvajanja Svetog Ivana od Akre (1291). No premda je ponovo osvojio kopnene predjele, izgubio je morske. *U odnosu na Aziju:* surove, divlje i dugotrajne provale Mongola (1202–1405) preplavit će ga dopola i poraženi Turkestan, Iran, Mala Azija nikad se neće sasvim oporaviti. Zauzeće Bagdada 1258. simbol je tih pustošenja. Islam će samo djelomično zaliječiti te rane.

S druge strane, u tim mračnim vjekovima, XIII, XIV. i XV. posebno islamskim teškoćama treba pridodati opće, *svjetske* privredne teškoće. Dugotrajna kriza sručila se tada na sav stari svijet, od Kine do Indije i Evrope. Sve je tada u opadanju, i to traje stoljećima. U Evropi se kriza, čini se, pojavila kasnije (od 1350. ili 1375) i potrajala kraće (završava između 1450. i 1510); no očita je: njen je znak rat zvan stogodišnjim (1337–1453), dugi slijed ratova među narodima, niz građanskih i socijalnih sukoba, pustošenja i nevolja.

I u tegobama islama treba dakle lučiti ono što je »svjetsko« od onoga što je čisto muslimansko.

U svakom slučaju, baš se u toj općoj klimi nesreća, crnog pesi-

mizma može razumjeti uznositost misli Ibn Halduna u kojemu gledaju, ne bez razloga, posljednjeg velikana muslimanske misli. Kao povjesničar, (danas bismo rekli »sociolog«), podrijetlom Andalužanin, ali rođen u Tunisu 1332, upoznat će burni život diplomata i državnika u Granadi, Tlemsenu, Bejaii, Fezu, Siriji, da bi konačno umro kao *kadija* u Kairu 1406, godinu dana poslije Tamerlana kojemu je bio upućen kao poslanik.

Ogromna historijska kompilacija koju je ostavio, Kitab el-Ibar, obrađuje na originalan način povijest Berbera. Prethodi joj predgovor, preveden na francuski u XIX. stoljeću pod naslovom *Prolegomènes:** to je samo za sebe vrlo značajno djelo, metodološki i sociološki pregled muslimanske povijesti u cjelini.

• ***S povratkom dobrih svjetovnih vremena koja oživljuju cijelu svjetsku privredu, sve u svemu početkom XVI. stoljeća, islam ponovo koristi svoj položaj posrednika između Istoka i Zapada. Turska će moć trajati do »razdoblja tulipana«, tj. do XVIII. stoljeća.***

Politički do ovog ozdravljenja dolazi u znaku brzih i munjevitih osvajanja osmanlijskih Turaka, započetih već prije pada Konstantinopola 1453. Ali ta nadaleko čuvena pobjeda simbolički označava one koje će slijediti i u XVI. stoljeću učiniti Tursku jednom od velikih sila Sredozemlja.

Sav ili gotovo sav će se Islam uskoro naći okupljen pod novim gospodarima Bizanta, čak i sveta mjesta Arabije. Poslije 1517. osmanlijski sultan, »veliki gospodar«, postaje *Kalif* svih vjernika. Turcima će izmaći samo daleki Turkestan, Maroko koji se nalazi iza alžirskog »namjesništva« i šiitska Perzija, koja je, s procvatom dinastije Sefevida, nacionalističkija nego ikad. U međuvremenu mongolski i turski plaćenici – pod vodstvom Babura, dalekog Tamerlanova potomka – osvajaju Delhijsko carstvo i osnivaju 1526. Carstvo Velikog Mogula koje će se nametnuti najvećem dijelu Indije.

Iste 1526. godine, kad Turci smrtno pogađaju kršćansku Mađarsku (Mohačka bitka), jasno je da dolazi do *općeg preporoda turskog i sunitskog oblika islama,* što svugdje dovodi do pobjede tradicionalne vjere i pravovjerja. Riječ je o ogromnom zamahu moći, o strogom upokorenju duhova, o uspostavljanju čvrstog režima.

Turska vladavina poklopila se, na Balkanu i Bliskom istoku, s očitim materijalnim blagostanjem i jakim demografskim porastom, sa stvaranjem manufakturnih gradova. Konstantinopol ima 1453. jedva nekih 80.000 stanovnika. U XVI. stoljeću, kad postane Istanbul, broji

* naš prijevod: Ibn Haldun, *Muqaddima,* pr. Hasan Sušić, Sarajevo: Logos, 1982.

700.000 duša, što u samom gradu, što u grčkoj četvrti Pera iza Zlatnog Roga, što s onu stranu Bospora, u azijskom dijelu Üsküdar. Ova prijestolnica u kojoj su spojene, kao i u svim velikim gradovima, velika raskoš i strahovita bijeda, pružala je uzor carske civilizacije na kojem su joj zavidjeli i koji se pod Osmanlijama nadaleko širi, izvozeći nacrt svojih džamija medu kojima je i Sulejmanija, džamija izgrađena za Sulejmana Veličanstvenog.

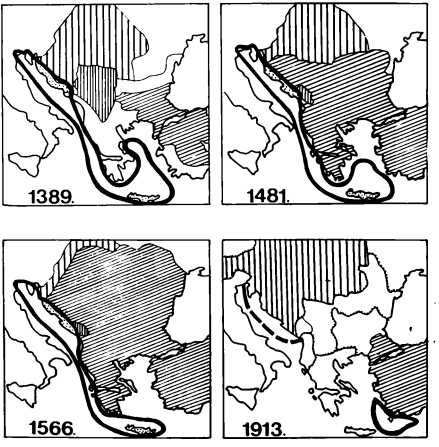

5. Sudbina Otomanskog carstva

Crno – otomanski posjedi. Šatirano – Srbija. Svjetlije šatirano – Mađarska. Zaokružen debelom crnom crtom – venecijanski, zatim (1913) talijanski posjedi.

Malo – pomalo istinska veličina Turske, kasnije zanijekana, ponovo izlazi na svjetlo dana zahvaljujući istraživanjima povjesničara: konačno uređeni prebogati turski arhivi počinju se otvarati za istraživače i otkrivaju, jedan po jedan, kotačiće mnogostruke birokracije, precizne, napredne, autoritarne, sposobne da izvrši detaljne popise, da zamisli čvrstu unutarnju politiku, da sakupi ogromne zalihe zlata i srebra, da (dovodeći nomade) sustavno kolonizira Balkan, štit Carstva prema Evropi. Uvodi sustav prisilnog rada, zadivljujuću, strogo obučenu vojsku... Zaista čudesne novosti.

S vremenom se taj stroj kvari, ali ne prije *kraja XVII. stoljeća.* Posljednji trzaj bit će opsada Beča 1687... Umire li tada Tursko Carstvo zagušeno na moru, budući da nije uspjelo izaći na slobodne morske prostore: Atlantik od kojeg ga dijeli Maroko, Indijski ocean na koji slabo prodire preko Crvenog mora, i Perzijski zaljev gdje nailazi na otpor Perzijanaca, a još više na otpor evropskih pridošlica s njihovom superiornom mornaricom i snažnim trgovačkim kompanijama?

Je li umrlo zato što se nije brzo i dobro prilagodilo novim tehnikama?

Ili, što je još očitije, zato što se na njega u XVIII, a pogotovo XIX. stoljeću okomila golema moderna Rusija? Jer pobjede austrijske konjice u vrijeme vojevanja Eugena Savojskog (naročito od 1716. do 1718) ugrozile su samo rubove Turske u Evropi. Ali rusko uplitanje označava suprotstavljanje jedne mlade sile umirućem ili bar umornom divu.

Svakako, Tursko Carstvo nije od svog ulaska u igru onaj »bolesnik« kojeg će bezobzirno ponižavati diplomacije velikih sila u XIX. stoljeću. Turski će islam dugo igrati veliku, sjajnu i zastrašujuću ulogu. Isto tako i Perzija Sefevida kojoj se divi u XVII. stoljeću francuski putopisac, dobar promatrač kao što je Tavernier... Kao i Veliki Mogul, koji je početkom XVIII. stoljeća, kad ga Englezi i Francuzi čak i nadziru, ugrabio na jugu skoro cijeli Dekan.

Klonimo se tolikog mnoštva prebrzih sudova o ranoj propasti islama! I nemojmo anticipirati događaje!

U Istanbulu vlada u XVIII. stoljeću »razdoblje tulipana«, pravih i stiliziranih, odmah prepoznatljivih: na majoliki, minijaturama, vezovima, taj se motiv neumorno ponavlja. »Razdoblje tulipana«, lijepog li imena za doba kojemu nije nedostajalo ni dražesti ni snage.

ČETVRTO POGLAVLJE

ISLAM I NJEGOV DANAŠNJI PREPOROD

Islam je nazadujući stigao do tog pakla ili čistilišta živih ljudi koje danas nazivamo Trećim svijetom. Kažemo nazadujući zato što je nekada neosporno bio u *relativno* boljem položaju.

To izrazito opadanje, bez obzira je li do njega došlo ranije ili kasnije, donijelo mu je u XIX. stoljeću niz poniženja, jada i stradanja, a zatim je potpuno potpao pod vladavinu stranaca. Činjenice su dobro poznate. Samo je Turska izbjegla zajedničkoj sudbini, i otuda njezina gruba i uspješna reakcija na čelu s Mustafom Kemal-pašom uoči najveće nesreće. Bila je to primjerna reakcija ponuđena kao uzor nacionalnim pobjedama koje će uslijediti. Danas je oslobođenje islama potpuno ili skoro potpuno.

Ali problem je osigurati njegovu nezavisnost; još je teže napredovati »ukorak sa svijetom« i otvoreno gledati u budućnost.

Kraj kolonijalizma i mladost nacionalizma

Lako je danas naznačiti kronološke etape kolonizacije a zatim »dekolonizacije« raznih islamskih zemalja koje su jedna po jedna postizale punu političku nezavisnost (osim muslimanskih sovjetskih republika).

● ***Je li riječ o sovjetskom kolonijalizmu? To klasično pitanje obično se odnosi na engleski, francuski, belgijski, njemački ili nizozemski kolonijalizam. Njihov je udio zasigurno bio ogroman. Ali postoji i ruski, zatim***

sovjetski kolonijalizam, o kojem se manje govori: on još uvijek drži najmanje 30 milijuna muslimana, što čini više od današnjeg stanovništva cijelog Magreba.

Odgovara li riječ kolonijalizam u ovom slučaju? Od ruske revolucije 1917. napravljen je ogroman napor oslobađanja i decentralizacije. Dati su ustupci lokalnim autonomijama, postignut je ogroman materijalni napredak. »Danas svi muslimanski narodi SSSR-a, naročito Turkmeni i kavkaski narodi, imaju svoje vlastite znanstvene, upravne i političke kadrove, svoju inteligenciju. Nadoknadili su kašnjenje u odnosu na Tatare i ne moraju pribjegavati uslugama intelektualaca iz Kazana«, bivšeg, a do jučer i isključivog središta muslimanske kulture u Rusiji.

U tom je razvoju odnosa oslabila prirodna solidarnost između različitih muslimanskih republika i zanemaren projekt stvaranja velike »turanske« države. U sadašnjem federativnom sovjetskom poretku kultura je »nacionalna po obliku ali proleterska i socijalistička po sadržaju«. Posljedica toga je da je ona postala izrazito svjetovna na štetu religijskih vrednota islama, a nacionalna strujanja ograničena su na provincijske vidokruge, bez ikakvog obraćanja na *Umma* braće po islamu; i ona se obično izražavaju kratkoročnim zahtjevima »u cilju uređivanja institucija« ili »zahtjevima za kadrovima drugog podrijetla«.

Jednom riječju, čini se da muslimanski problemi u SSSR-u zasada ostaju, izvan uobičajenih traženja islama koja se glasno izražavaju na međunarodnom planu. Sovjetske muslimanske republike su samostalne ali čvrsto povezane sa sovjetskom cjelinom (zajednička vanjska politika, ovisnost u narodnoj obrani, financijama, javnom obrazovanju, željeznicama).

Daleko smo dakle od iskustva i snova Sultana Galieva, visokog komunističkog dostojanstvenika (1917–1923), zatim proturevolucionarnog agitatora do osude na smrt (1929). On je kao musliman sanjao o ujedinjenju svih muslimana iz sovjetskih zemalja u jednu državu i o snažnom prenošenju, pomoću njihova dugog ticala uperenog na istok, ideološkog i revolucionarnog prevrata do srca Azije – tog kontinenta osuđenog na političke kataklizme, dok mu se industrijalizirana i radnička Evropa činila još samo »ugašenim ognjištem revolucije«. Bi li islam bio sposoban zapaliti baklju koja svijetli prema Aziji?

• ***Panarabizam, politička vodilja podijeljenog islama: u otvorenim međunarodnim sporovima panarabizam se i odviše lako shvaća kao cijeli islamizam. Samo se njega vidi i čuje.***

Čisto arapski svijet očito je i zahtjevno srce islama, njegova raskrsnica. Odatle do brkanja Srednjeg istoka (i njegova magrepskog produžetka) s cjelinom islama, do viđenja, do svođenja pogleda samo na to područje i njegovu istaknutu ulogu, samo je korak: u informiranju se on olako čini. To očito znači zamjenjivanje cjeline njezinim dijelom.

No nije i upravo podmukla podjela i raskomadanost njegova prostora i cjeline bitna i upadljiva crta današnjeg islama? Ponegdje do toga dolazi zbog uvijek djelatne politike, drugdje iz geografskih razloga koji dovode neke odjeljke islama pod isključivi utjecaj drugih civilizacija ili posebnih ekonomija.

U Insulindiji, 80 milijuna muslimana koji žive nakalemljeni ili pomiješani s dubokim slojevima hinduizma i animizma, uključenih, uostalom, u sasvim posebne privredne strukture, napola su izgubljena djeca islama. U Indiji, Pakistan je sastavljen od dva ogromna dijela koje dijeli prostrana i mnogoljudna Indija (prijeteća već po samom broju stanovnika). U Kini 10 milijuna muslimana čine odvojenu skupinu: i oni su nepovratno izgubljena djeca. U crnoj Africi osvajački islam biva osvojen i izobličen žilavim i mnogolikim animizmom.

Islamizam tih naroda često im služi kao nacionalistički argument, kao sredstvo otpora. Ali za islam u cjelini izgubljene su ili na putu da se izgube sve zemlje koje više ne gledaju prema Meki onako striktno kao nekad, ne sudjeluju više tako strogo u zajedničkim hodočašćima niti u političkoj ideji stvarnog i jedinstvenog panislamizma. Razdaljine, politika, napredovanje ateizma, bezboštvo doprinose svemu tome. Od 1917. u Meki je bilo jedva nekoliko stotina sovjetskih hodočasnika.

• ***Je li »garibaldinska epoha« sadašnja formula islama? U srcu muslimanskih zemalja, na Bliskom istoku, panislamizam se sukobljava s oštrim, raspaljenim lokalnim nacionalizmima.***

Nova epizoda razdvajanja UAR rujna 1961. (Ujedinjene Arapske Republike nedavno sastavljene od Egipta i Sirije) upadljiv je primjer. Pakistan, Afganistan, Iran, Turska, Libanon, Sirija, Irak, Jordan, Saudijska Arabija, Tunis, Alžir, Maroko, Mauretanija, Jemen, sve su to jedinice vezane uz svoje pojedinačne prerogative, često u više ili manje prikrivenom neprijateljstvu jednih prema drugima, čak ako ponekad i pokazuju trenutačnu slogu u odnosu prema vanjskom svijetu i njegovim opasnostima.

Ti razjareni nacionalizmi tjeraju svoje ljude i strastvenu mladež – sa studentima na čelu – na spektakularno, dramatično ponašanje, te vrlo često izgledaju i suviše zastarjeli u *nepravednim očima zapadnjaka.* Imamo previše dobrih razloga da i sami žalimo zbog svojih donedav-

nih nacionalizama koje je Evropa tako skupo platila, a da bismo bez zanimanja i, da ponovimo, donekle nepravedno, gledali, u vrijeme Evropskog zajedničkog tržišta, to cvjetanje lokalnih pokreta, tim više što se ti nacionalizmi žestoko okomljuju na Zapad.

Nepravda? Doista, evo što kaže prekrasnim jezikom jedan afganistanski intelektualac, Nadjm ud-Dine Bammate (1959): Islam mora danas proživjeti istovremeno jednu vjersku revoluciju usporedivu s reformacijom, intelektualnu i moralnu revoluciju kao što je bila *Aufklärung* (njemačka riječ koja odgovara istovremeno onome što zovemo *prosvjetiteljstvom* i *prosvijećenim apsolutizmom* XVIII. stoljeća), ekonomsku i socijalnu revoluciju poput one koju je Evropa proživjela u XIX. stoljeću (industrijska revolucija) i u vrijeme dviju velikih geografskih sfera (misli se na dva velika bloka, Istok i Zapad), on mora proživjeti svoje male nacionalne revolucije. U trenutku kad se sklapaju planetarni savezi, muslimanske zemlje još čekaju i traže svoje Garibaldie).«

Nema ni spomena o tome da se usput obezvrijedi svijetlu uspomenu na Garibaldia. Ali ratovi za nacionalno ujedinjenje, jučer neophodni, imali su za Evropu strahovite i poznate nam posljedice.

Je li i hoće li biti podjela na nacije korisnija današnjem islamu? Nema li opasnosti da odvede muslimanske države u slijepu ulicu u ekonomskom svijetu koji ne dozvoljava takve raskomadanosti? Zar ona ne rađa opasne sukobe? Svaka nezavisna zemlja, samo ako raspolaže nekakvom vojnom silom, tumači i *panislamizam* i *panarabizam* na svoj način i jezikom svojih uskih interesa i težnji. Tako postupaju na očigled sviju Pakistan, Irak, Egipat, a poprište je otvoreno i drugima.

Ti su nacionalizmi ipak obavezna etapa, cijena uloge koju su očigledno odigrali u teškoj borbi za nezavisnost. Svaki je nacionalizam bio i ostao »antikolonijalizam«, protuotrov stranoj vladavini, potencijalno oslobođenje.

Ne treba nas čuditi da se svi arapski nacionalizmi spajaju u neprijateljstvu prema starom protivniku, Izraelu. Stvorena odmah po završetku drugog svjetskog rata, izraelska država pričinjava se kao samo djelo Zapada, i to najomraženijeg Zapada. Izraelska zadivljujuća tehnička dostignuća – kojima doprinosi kapital iz cijelog svijeta, njegovo dokazivanje snage 1948. protiv Egipta i u vrijeme sueske krize, s pobjedničkim maršem njegove male vojske preko golemog poluotoka Sinaja 1956, izazivaju zavist, bojazan i ogorčenje koji se talože na vrlo stari antagonizam. Jacques Berque s pravom piše: »I Arapi i Židovi su, ako se tako može reći, Božji narodi. Dva Božja naroda istovremeno previše je i za diplomate i za štabove! Nepomirljivi sukob upravo i leži u srodstvu protivnika, potomaka Abrahamo-

6. *Muslimani u današnjem svijetu*

(Crtež ne pokazuje proširenost islama na gotovo cijelu nekadašnju Indiju.)

vih, oplemenjenih istim monoteizmom... Slijedili su različite puteve u odnosu na Zapad. Jedni su u *dijaspori* isto toliko očuvali ideal svoje zajednice koliko su se prilagodili tvrdokornom načinu »neždova«. Oni drugi, ostali na svojoj zemlji, ali izloženi osvajanjima, rastavljeni, doživjeli su sreću, ili nesreću, da uglavnom ostanu što su i bili. Otuda sadašnja nejednakost sredstava kojima raspolažu, opreènost mišljenja i govora. Najpronicljiviji arapski esejisti gorko su promišljali ono što zovu »slomom«... 1948. Taine ili Renan poslije 1870. savjetuju svojim sunarodnjacima ispravke koje bi mogle spriječiti da se ponove takvi događaji«.

● ***Nacionalizam će igrati ulogu u skoroj budućnosti: sve muslimanske zemlje, ma o kojoj se radilo, naći će se pred obaveznim programom stroge štednje.***

Radi se u stvari o programima solidarnosti i socijalne discipline; nacionalizam će pomoći svakoj od tih mladih zemalja da se suoči s ozbiljnim privrednim teškoćama koje je pritišću. Pomoći će im da prihvate potrebne inovacije koje su u sukobu s drevnim društvenim, vjerskim, obiteljskim strukturama – vjekovnim navikama predaka koje su se održale u očitom arhaizmu islama i koje mogu izazvati surove reakcije.

No islam će se u svakom slučaju morati modernizirati, prihvatiti velik dio zapadnjačkih tehničkih dostignuća koja su danas osnova svjetskog življenja: njegova budućnost ovisi o prihvaćanju ili odbijanju te svjetske civilizacija. Moćna tradicija navodi na odbijanje; za prihvaćanje radi nacionalistički ponos koji tjera narode da prihvate ono što instinktivno odbijaju.

Često su osporavali islamu fleksibilnost potrebnu tom nasilnom prilagođavanju. Tako mnogi promatrači tvrde da će islam zbog »nepropusnosti«, »nepomirljivosti« srca, duha, pa i same civilizacije biti zaustavljen u svim naporima modernizacije. Je li to tako sigurno?

U stvari, islam je već prihvatio, pa može još više prihvatiti taj moderni svijet koji ga opkoljava. Ni kršćanstvo ga donedavna nije lako prihvaćalo, niti je to učinilo bez sukoba i oklijevanja. Na koncu, ni u toj igri, ni u neminovnim ustupcima, nije ništa izgubilo od svoje izvornosti.

Pripisati islamu iznimnu vjersku nepomirljivost, potpuni nedostatak prilagodljivosti znači zaboraviti njegove mnogobrojne hereze koje već same svjedoče o uznemirenostima i mogućnostima skretanja. I sam Kuran, uostalom, otvara reformizmu nikad zatvorena vrata *ijtihada.* »Smatra se da je Prorok predvidio slučaj kad će i Kuran i Sunna (tradicija) ostati bez odgovora: on preporuča da se u tom slučaju

pribjegne razmišljanju po analogiji, *quias;* ako je i ono neprimjenjivo, morat će se vježbati svoje razmišljanje i svoj pogled, *ray,* na svim prethodnim osnovama. Taj osobni napor tumačenja, *ijtihad,* zauzimat će važno mjesto u izgrađivanju muslimanske misli u budućnosti. U naše vrijeme reformizam izričito želi ponovo otvoriti njezina vrata« (Pierre Rondot). Jer svaka religija ima svoja vrata za slučaj nužde. Islam može biti kočnica, zapreka; no može se i izmijeniti, dopustiti da ga izmijene.

Ekonomisti u borbi sa svakodnevnom stvarnošću neprestano se protive tim gotovim i pretjeranim tumačenjima, tim nepokolebivim konstantama muslimanskog života.

U stvari, teškoće dolaze prije zbog veličine skoka koji treba izvesti, kažu oni. Islam kasni za Zapadom dva stoljeća, upravo ona dva stoljeća koja su više preobrazila Evropu nego što se ona preobrazila od antike do XVIII. stoljeća. Kako bi islam mogao odjednom i sam preskočiti tu ogromnu razdaljinu, prodrmati, skrenuti ta arhaična društva kad ima samo bijednu, nesigurnu poljoprivredu, razdrobljenu, pojedinačnu industriju, kao ubačenu padobranom usred svoje privrede koja je nesposobna da dosegne i da podigne mnoštvo previše plodnog i nepokretnog stanovništva? Osim toga, kao i svako društvo, muslimansko ima svoje bogataše, malobrojne ali tim moćnije. Često su vjerovanja i tradicija alibi povlaštenih koji nalaze interesa u održavanju nekih zaista »srednjovjekovnih« društva, kao što je jemensko, feudalnih kao što je iransko, ili zastarjelih kao ono u Saudijskoj Arabiji, unatoč nafti ili baš zbog nje.

Pred ovakvim teškoćama djelo reformatora služi kao nepobitan test: okrutno i genijalno djelo Mustafe Kemala u Turskoj, nasilno Kasemovo u Iraku, Naserovo u Egiptu, izvršeno u znaku tvrdoglavosti ili pak u znaku spretnosti i sigurne mudrosti, kao Burgibino u Tunisu. Ma kakve naravi i naglaska bili, pred tim djelima su iste zapreke. Sve su te reforme oborile dobar broj tobožnjih *tabua* muslimanske civilizacije. Sasvim pouzdan test predstavlja oslobođenje žene, što se probija ali se mnogo sporije ostvaruje: Nestanak poligamije, i ograničena u jednostranom otpuštanju od strane muža, ukidanje feredže, pristup sveučilištima i kulturi, namještenjima, pravo glasa: sve te pojedinosti imaju ogromno značenje.

One dokazuju da reformizam nije unaprijed izgubljen slučaj, ali da treba branitelje, odlučne pobornike. Borba koja počinje bit će mnogostruka. Najveća bi opasnost bila dozvoliti da od toga odvrate draži, lakoća ili potrebe aktualne politike koja se dramatizira svakim povodom li bez povoda.

Što je ideal? Činiti jedno po jedno, no svaki put izabrati bitno. No politika nije kartezijanska spekulacija. Sam bi ekonomski napredak

zahtijevao, kako u islamu tako i drugdje, prvenstvo, čak isključivu političku brigu. A svijet u kojem moramo živjeti često prisiljava da se rješavaju stare i nove poteškoće onim redom kojim se pojavljuju.

Sve ove države, ponosne na nezavisnost, imaju tako zahtjevne, dramatizirajuće političke stavove kojima treba udovoljiti i skrenuti ih od nekih briga kojima nema lijeka; imaju ponos koji treba obzirno štedjeti: islam ga ima koliko i Evropa, što nije malo. Islam ima svoju mladež, svoje studente nestrpljive zbog tapkanja u mjestu; slične francuskim studentima iz 1830; ima svoje vojnike sposobne za ludosti i vojne udare, poput vojnika Latinske Amerike prije 1939; ima svoje gramzive stranke, političare opijene vlastitom slikom i žestinom svojih govora. Zar ne treba podići glas da se nadvlada žamor okolnog svijeta?

Naravno, tu su stranci: Francuska u sjevernoj Africi, Britanija u Kuvajtu i u polupraznom južnom dijelu Arabije; SAD su posvuda kao nepokolebljivi dobavljači savjeta i kredita; tu je i SSSR, od slučaja do slučaja široke ruke ili suzdržan, uvijek budan na tom prostranom bojištu. I konačno, socijalna revolucija svugdje pomalja lice i postavlja svoje zahtjeve.

Za nju radi povijest: u Turskoj je vojni udar 27. 5. 1960. probudio tolike nade u društvene reforme, no one kasne; u Iranu revolucija odozgo, konzervativna i napredna, ubire bodove unatoč mladeži koja joj se suprotstavlja i pristalica bivšeg ministra Mosadika, te unatoč skrivenoj igri komunističke partije, zvane Tudeh; u Transjordaniji odvažni kralj odolijeva svim opasnostima koje ga okružuju; u Libanonu koji u svojim časovima mudrosti sebe vidi kao Švicarsku Bliskog istoka; u Iraku je revolucija više verbalna nego stvarna, ali kurdski ustanak predstavlja duboku ranu; u Egiptu je, odmah nakon otcjepljenja Sirije, Bikbašir odlučno izabrao put socijalnog komunizma već napola ostvarenog, što se može proširiti poput vatre... Pregled bi bio potpun da se uz ovo navedu bojazni Pakistana koji uznemiruje Indija, ratobornija nego što se to donedavna pretpostavljalo, koja hoće da ugrabi Kašmir; Indoneziju koja bi ohrabrena uspjehom Indije protiv Goe htjela zauzeti Nizozemsku Gvineju – Irijan – kao svoj protektorat; cijelu Sjevernu Afriku koja poslije razrješenja alžirske tragedije čeka da vidi koji će pravac izabrati za svoj život... Sve ove brige pritišću politiku islamskih država, izlažu ih neočekivanim provalama strasti koje im svaki put nanose ozbiljne udarce, uz teške posljedice po druge. Tko da ustanovi koliko je strastvena afera oko Bizerte stajala Francusku (no ona je bogata) i Tunis (no on je siromašan)? Je li sudbina Bizerte zaista bila jedini zalog ove krize ili su je još više zamrsila dva uzajamno povrijeđena ponosa? Francuska je ogorčena jer smatra da je mnogo učinila za islam (što je sasvim očito); islam je

ogorčen jer smatra da nezavisnost koja mu je udijeljena nije potpuna, a istina je da nijedna zemlja nije zaista nezavisna ako je njezina privreda odmah baca u Treći svijet.

Bivši kolonizatori samo su djelomično odgovorni za tu ekonomsku ovisnost. Ima i mnogo drugih razloga tom slabijem položaju, kao što su prošlost islama, prirodno siromaštvo, pretjeran rast stanovništva. To su strahovite bolesti, iako nisu neizlječive.

Različite islamske zemlje u odnosu na današnji svijet

• ***Uvijek teško sazrijevanje: za islam vrijedi dilema koja se postavlja pred cijeli Treći svijet. Da bi se uključio u svjetski privredni život mora provesti, što je brže moguće, industrijsku revoluciju.***

Tu zadaću koju je lako izreći riječima morat će skupo platiti, cijenom teškog rada čiji plodovi neće odmah biti vidljivi i neće se odmah odraziti na životni standard. Razdoblje kolonizacije nije ih na to pripremilo i u tome bez sumnje leži najteža odgovornost zemalja kolonizatora.

Sigurno se ne može nijekati, iskreno govoreći, da je prinos kolonizatora koloniziranim zemljama bio značajan. Vrlo arhaična društva čiji život se vjekovima nije mijenjao naglo su pridružena vrlo naprednim civilizacijama. Iz toga su ponešto dobili: kao prvo modernu medicinu i higijenu što je u ogromnim razmjerima smanjilo smrtnost; veće ili manje obrazovanje, već prema slučaju (u tome se francuskoj kolonizaciji najmanje može zamjeriti); brojne materijalne infrastrukture: luke, ceste, željeznice; moderno organiziranje poljoprivrede, često s branama za navodnjavanje; ponekad razborit začetak industrijalizacije.

To je mnogo, reći će netko. I jest i nije. Jer s jedne strane, taj je prinos djelomično uništio stare strukture, a s druge one su prilično nesavršeno obnovljene. Rekonstrukcija nije vođena da bude nacionalna ekonomija nego neka pridružena ekonomija, ovisna o kolonizatoru i o svjetskom životu. Otuda toliko nepravilnosti razvoja od grane do grane kao i potreba mladih nezavisnih država da reformiraju svoje strukture kako bi odgovarale svim nacionalnim potrebama. Ta poteškoća dolazi uza sve druge brojne poteškoće koje proizlaze iz njihove vlastite civilizacije i siromaštva najvećeg dijela njihovih zemalja.

U izvršenju tih zadataka muslimanskim su zemljama potrebne one same, a ništa manje i drugi. Moraju se dakle prilagoditi nepostojanoj i dosta surovoj politici svijeta povlaštenih, za što su savršeno sposobni

i toga svjesni. Ne nedostaju im ni razum ni politička lukavost. Još je potrebnije da se prilagode sami sebi i povežu sa stvarnim životom svijeta. U tome leži najteži dio njihove zadaće, njihova kvadratura kruga.

● ***Privreda i nafta: nema lakog i jedinog rješenja. Čak ni onog koje nudi nafta, naoko tako pogodna.***

Nafta je nesumnjivo bogatstvo i njeni se blagotvorni učinci osjećaju u privrednom položaju svih država proizvođača. Zna se da je Bliski istok izdašno obdaren tim bogatstvom.

Ipak, glavni su korisnici velike međunarodne kompanije koje su jedine mogle podnijeti velike troškove istraživanja terena i vađenja nafte: one uzimaju naftu na izvoru uz plaćanje naknade, one je prerađuju i prodaju. Zadržati je na izvoru, kako je u jednom času (1951) htio Iran, kako to sada (1961) namjerava Irak, sigurno je uzaludan trud: nafta vrijedi samo ako se prodaje. No u današnjem svijetu nema više nestašice nafte, čak suprotno, čini se da u atomsko doba njezina vladavina i neće trajati u nedogled.

Da dodamo još i ovo: nije u pitanju samo omrznuta strana eksploatacija. Plaćanje naknada stvara u muslimanskim zemljama društveno raslojavanje. Taj se novac ne dijeli pravedno, on i previše često podržava neprirodno raskošan život jedne klase, a taj luksuz ne služi oživljavanju lokalne proizvodnje: on se rasipa na kupovinu dobara u inozemstvu koja nikad neće biti produktivna na licu mjesta. Saudijska je Arabija zahvaljujući nafti podigla nove gradove, nove ceste, željezničke pruge, aerodrome – i to je očiti napredak. Ali duguje nafti i neobuzdani luksuz kraljevske porodice i glavnih plemenskih vođa. Taj prizor ne veseli ni mladež ushićenu egipatskom revolucijom, ni građanstvo koje teži da preuzme svoj dio javnih poslova.

Dobrom se promatraču nafta Bliskog istoka čini isto što i srebro iz Amerike u XVI. stoljeću: ono je tada prošlo Španjolskom ne ojačavši njezinu privredu i pridružilo se živim evropskim privredama. U svakom slučaju, nafta jest i bit će povod mnogim sporovima na Bliskom istoku. Najnoviji suprotstavlja s jedne strane Irak i njegovog vođu, generala Kasema (Zaima), a s druge osam velikih međunarodnih naftnih kompanija (*The Majors*, kako ih zovu), a čiji je tamo glavni predstavnik IPC (*Iraq Petroleum Co*).

Pregovori koji se vode tri godine upravo su ponovno prekinuti. Kompanijama je oduzeta koncesija na neeksploatirane zemlje. Pomirenje je bez sumnje i dalje moguće, i možda će Irak izvući koristi i povoljniju podjelu od tradicionalnog dijeljenja napola *(fifty-fifty)*. Sigurno je već našao mogućnost da u istraživanje terena, a naročito

u spektakularne pothvate u podmorju Perzijskog zaljeva uvede talijanske i japanske naftaše, pomirljivije jer su zadnji stigli u trku. Ali na tom polju zemljama proizvođačima nafte prijete neka razočaranja, unatoč njihovim adutima.

● ***Sve muslimanske države dale su se na posao; već su postignuta neka velika ostvarenja, došlo je do općeg napretka proizvodnje. Međutim, porast stanovništva dovodi sve u pitanje. Iako sve napreduje, ipak će trebati sve započeti ispočetka.***

Demograf Alfred Sauvy govoreći o Bliskom istoku 7. 8. 1956. naveo je to »Le Mondeu« u jednom članku koji nije izgubio ništa od svoje snage: »Arapski svijet«, piše on (a mogao je reći muslimanski svijet u cjelini), žu punoj je demografskoj eksploziji: natalitet je među najvišim na svijetu, oko 50 na 1000 ili 6 do 7 djece po obitelji. Nestajanjem poligamije i napretkom same higijene, ne samo da se nije smanjio, nego se čak i povećao. Za razliku od maksimalnog nataliteta, smrtnost je u jakom padu zbog nestajanja epidemija, gladi i međuplemenskih ratova. Današnja stopa smrtnosti nije baš poznata, no snižava se na oko 20 sa 100. Porast stanovnika od 2,5 do 3% godišnje nije više izniman. Takav je u Alžiru, Tunisu i sigurno u Egiptu. Taj je ritam (udvostručenje stanovništva za života jednog naraštaja) mnogo više od ritma koji je uskomešao Evropu u doba njezina bujanja (1 do 1,5% godišnje). Nema ni otjecanja iseljavanjem ili kolonijalizmom. U muslimanskom svijetu spajaju se evropska smrtnost iz 1880. s natalitetom kakav mora da je dostigla u najplodnijim razdobljima srednjeg vijeka. Ta je kombinacija eksplozivna.« Zato je dosta naivno smatrati da će se te zemlje, kojima brzo raste broj, dakle i potrebe, od kojih neke imaju naftu, druge naftovode, a treće (Sueski) kanal, pomiriti s odvlačenjem bogatstava izvan ili preko njihovih teritorija ne tražeći velik dio za sebe.

● ***Demografski rast utječe u prvom redu na povećanje ili bolje, česte stagnacije životnog standarda u muslimanskim zemljama, unatoč porastu proizvodnje. To je česta pojava u zemljama Trećeg svijeta.***

Ipak, svugdje su poduzete pozitivne mjere. Tako se smanjio broj nezaposlenih. U Tunisu, da uzmemo samo taj primjer, samim priručnim sredstvima i bez velikih ulaganja zaposleno je 200.000 ili 300.000 nezaposlenih ili polunezaposlenih zahvaljujući gradnji cesta, zemljanim radovima protiv erozije tla, otvaranju gradskih gradilišta ili naprosto sađenjem stabala. Iz novijih izračunavanja ekonomista može se zaključiti da je poljoprivredna proizvodnja na Bliskom istoku rasla između

1952. i 1958. istim ritmom kao i svjetska proizvodnja između 1952. i 1958. A kad je riječ o industriji, nema grane koja nije napredovala. Uzmemo li slučaj Egipta, imamo sljedeći opći indeks za manufakturne industrije (baza 1953 = 100): 1951–95; 1952–98; 1953–100; 1954–107; 1955–117; 1956–125; 1957–132; 1958–143 ... U Pakistanu industrijska proizvodnja prelazi od 100 u 1952. na 128 u 1954, na 215 u 1958...

Tako dolazi do napretka, povećanja ukupne mase nacionalnog dohotka, što bi značilo i do povećanja mogućnosti investiranja i održavanja određene stope rasta. No javlja se demografski rast kao protustruja. Broj se ljudi povećava još brže nego masa dobara koju treba dijeliti, a dohodak po glavi stanovnika spušta se kao i svaki razlomak čiji nazivnik (stanovništvo) raste brže nego brojnik. Kad plivač pliva protiv smjera valova, što više nastoji da napreduje, to se više muči i manje napreduje. Uza sve to što islam u svemu napreduje, njegov životni standard nazaduje ili s mukom ostaje isti.

Dodajmo ipak da te vrijednosti nacionalnog dohotka nisu apsolutno sigurne. I sam broj stanovnika često je nesiguran (katkad uz odstupanja od 20%). Masa prihoda također prije se procjenjuje nego računa. Naročito, kako je to često slučaj, u nedostatku ikakvog strogog *nacionalnog knjigovodstva.* A uostalom, kako točno procijeniti prihode raspršenog i često arhaičnog zanatstva, ili prihode poljoprivrede koja obuhvaća velika primitivna područja proizvodnje za obiteljsku potrošnju?

Ti su dakle računi uvijek samo procjene, samo red veličina i ništa više. Ali i to je mnogo.

• ***Ako se uzme u obzir takav demografski rast, i sama činjenica da se dohodak po glavi stanovnika zadržava na istoj razini svjedoči o sigurnoj privrednoj vitalnosti sposobnoj da se suprotstavi ogromnom biološkom prirastu.***

Sve u svemu, muslimanske zemlje pokazuju tu vitalnost, a ako ponekad i dolazi do nazadovanja, ono nije znatno. Ljudi tamo žive prosječno s manje od 2600 kalorija dnevno (što je prag razvijenih zemalja), no žive često iznad životnog minimuma, a svugdje (osim pokojeg saharskog područja) iznad nesmiljenih granica gladi: dakle ispod granice između bogatstva i siromaštva, ali iznad granice između siromaštva i bijede. Već je i to dostignuće.

Među ovim dvjema međama različit je položaj pojedinih zemalja. Ovako izgleda njihov poredak odozdo prema gore, ako ih rasporedimo po iznosu nacionalnog dohotka po glavi stanovnika (u USA dolarima): Libija 36; Afganistan 50; Nigerija 64; Pakistan 66; Indone-

zija 88; Jordan 100; Sirija 110; Iran 115; Egipat 122; Tunis 132; Irak 142; Maroko 159; Alžir 210; Turska 219; Libanon 247. To su skromne brojke. Svaka usporedba s evropskim zemljama (iznad 1000) ili SAD (2200) porazna je. One dolaze do izražaja tek u usporedbi s brojkama Crnog kontinenta naprimjer.

Treba primijeniti da se zemlje koje su nekad bile ili su danas pridružene Francuskoj (Libanon, Sirija, Maroko, Alžir, Tunis) nalaze na skoro najboljim mjestima. Naravno, nije to zasluga francuske kolonizacije same po sebi, iako je ona, po našem mišljenju, *nekad* bila zaslužna – u prvom redu zbog stvaranja izvjesne klase intelektualaca i kadrova i zbog tješnje povezanosti civilizacija i ljudi u dodiru nego što je to drugdje bio slučaj.

Libanon duguje svoj relativni rekord moći svojih trgovačkih iseljenika, kapitalističkih i *kulturnih,* širom cijelog islamskog svijeta, Crne Afrike, Latinske Amerike, kao i svojoj pripadnosti dvjema religijama (kršćanskoj i muslimanskoj); Alžir to zahvaljuje francuskim i međunarodnim investicijama (značajni poljoprivredni uspjesi, brane, ceste, školstvo, medicinske usluge, naftna postrojenja u Sahari, iseljavanje radnika u Francusku) što nije prekinuo ni dugi rat započet 1954.

U neizbježnoj borbi svaka privreda ima svoje izglede i svoje glavne adute: Irak, Iran, Saudijska Arabija, Alžir, imaju naftu; Egipat ima plodonosnu vodu Nila, Sueski kanal, pamuk visoke kakvoće, tekstilnu industriju; Turska i Maroko imaju vrlo često pametnu industrijalizaciju; Indonezija kaučuk, naftu, rudnike kositra; Pakistan ima ogromno bogatstvo u žitu i juti.

To su odlične karte, ali ishod igre je i dalje težak i neizvjestan.

• ***Problemi koje treba riješiti vrlo su teški. Istodobno su privredni i društveni te se tako tijesno prepliću da se čini nemoguće pristupati im pojedinačno. A svi zajedno čine izvanredno zamašan program.***

Doista, trebalo bi:

a) *Prije svega, unaprijediti poljoprivredu.* To znači snažno zahvatiti u arhaični sustav vlasništva; uhvatiti se ukoštac s brojnim problemima: od navodnjavanja do erozije što pustoši obradivu zemlju. Potrebne su dakle agrarna tehnologija i politika.

b) *Uvesti industrijska poduzeća* (teška ili laka, privatna ili državna) i ako je moguće povezati ih s cjelokupnom privredom svake zemlje. Ona se moraju oslanjati na globalni sustav te privrede i oživljavati ga svojim djelovanjem.

c) *Regulirati goruće pitanje investicija,* jer ono pretpostavlja stranu pomoć (privatni međunarodni kapital – preko švicarskih banaka – sov-

jetsku, američku ili francusku vladinu pomoć, uskoro i kapital Evropskog zajedničkog tržišta).

d) *Stvoriti tržište.* Poteškoća je dvostruka: nema tržišta bez određenog životnog standarda (što vraća upravo na polazni problem). A nema valjanog tržišta ni ako se ono ne proteže daleko izvan nacionalnih granica. Odatle ideja o svearapskom, magrepskom ili afričkom tržištu pronesena s više upornosti nego uspjeha. Mudri ali teško ostvarljivi snovi.

e) *Odgojiti, osposobiti radnu snagu,* zato što bi automatizacija, iako moguća u industriji koja kreće od početka, zanemarivala sadašnje preobilje radne snage. To je ključni problem, koji treba riješiti prije svih drugih.

f) *Osposobiti kadrove:* tehničare, inženjere, profesore, administratore... Na dnevnom su redu tehnički odgoj i obrazovanje. Ali to je dugoročan posao. Samo će ogromno narodno oduševljenje koje se izražava prema obrazovanju omogućiti da se tu savladaju goleme poteškoće.

Sve u svemu, potrebna su ogromna ulaganja; neka od njih isplativa su tek na vrlo dugi rok. »Naraštaji ljudi unaprijed su žrtvovani. To znaju samo poneki, što je žalosna povlastica. Nekoliko mladih sirijsko-libanonskih pjesnika navode, da bi sami sebi objasnili tu pojavu, mit o Tanusu, istočnjačkom bogu osuđenom na bolnu smrt ali i na ponovno rođenje. Tako izvještavaju o neprekidnom zanosu i o sadašnjem ogorčenju njihova naroda« (J. Berque).

● ***Predstoji izbor: razumljivo je da pred jasnim problemima, ogromnim i neizbježnim žrtvama oklijevaju u izboru strategije. Svijet im nudi barem dvije, a njihov izbor određuje i nadilazi cjelokupnu sudbinu islama.***

Uglavnom, mogućnost je ili ostati u krugu zapadnjačkog kapitalizma, napola liberalnog, napola intervencionističkog, u znaku određenog političkog liberalizma; ili poći linijom socijalističkih iskustava, a to mogu biti ili sovjetsko, jugoslavensko ili kinesko.

Jednostavnije rečeno, može se ili zadržati društvo i vladu kakvi jesu poboljšavajući ih koliko se god može, ili odjednom sravniti građevinu sa zemljom i ponovo je izgraditi na drugim osnovama.

Ti izbori nisu nažalost čisto intelektualni niti čak empirijski. Ovise o mnoštvu unutarnjih i vanjskih činilaca.

Svugdje ili gotovo svugdje pojavljuje se buržoazija, sitno građanstvo, klasa intelektualaca (često mladih) koja je u usponu. Ona još pamti jaka razočaranja koja joj je nanijelo povođenje za Zapadom. Na polju politike, naprimjer, osim Afganistana i Jemena, sve musliman-

ske države imaju svoje parlamente, no što su time dobile? To razočarano građanstvo, nestrpljivo da sudjeluje u poslovima, okreće se komunizmu, jer u njemu vidi sredstvo da jednog dana uspostavi svoju hegemoniju; birokratski okviri i sovjetski ideal planiranja čine mu se jamstvom stabilnosti i sredstvom rješavanja gotovo nerješivih ekonomskih problema... Mladu muslimansku inteligenciju privlači modernistički privid marksističke nauke i misli; to je samo reakcija na skoro srednjovjekovne okvire koji još umrtvljuju islamsku misao, ali ona je tim opasnija što su njezini pokretači već pokušali naći – bez uspjeha – u liberalnoj i demokratskoj misli Zapada sredstvo približavanja racionalnoj i modernoj kulturi. Sad im se marksizam pričinja kao jedini mogući put« (A. Beningsen).

Zapad previše naginje mišljenju da su povezivanje i dogovaranje islamskih država sa SSSR-om samo lukavstvo da nabave jeftine strojeve, oružje ili kredite. Problem je mnogo dublji. Socijalistička iskustva očaravaju mladež islamskih zemalja. Zapad se često oslanja samo na nazadnu aristokraciju, na papirnati društveni kazališni dekor. Nedostaje mu, u tome kao i u drugome, istinska »planetarna politika«.

Nije problem u tome da se uvjeri islam kako je zapadnjačko rješenje samo po sebi bolje ili poželjnije od nekog drugog. Ni u tome da nađe više ili manje izdašnu zlatnu žilu kredita. Problem je u tome da se nerazvijenim zemljama pruži valjani, *primjereni model* planiranja, koji će im otvoriti put nade i budućnosti.

Muslimanska civilizacija u odnosu na XX. stoljeće

Dovodi li ova teška kriza u opasnost i samu civilizaciju islama? Pitanje se postavlja na više načina:

1. Postoji li još u velikoj rascjepkanosti naroda i političkih suparništava *jedna,* uvijek prepoznatljiva muslimanska civilizacija?
2. Ako ta civilizacija još uvijek postoji, ne ugrožava li je »prihvaćanje planetarnog odijela tehnika i ponašanja«, kako kaže Jacques Berque, tj. pristup industrijskoj civilizaciji koju je stvorio Zapad i koja se sada proteže na cijeli svijet?
3. Zar nije još veća opasnost ako islam, da bi je dosegao, izabere put marksizma, sposoban da uništi jedan od najboljih izvora njegove kohezije, njegovu religiju?

● ***Postoji li još islamska civilizacija? Čini se da političke podjele islama isključuju još za dugo vremena snove o panislamizmu. Ali danas kao i jučer, panislamizam postoji kao činjenica i kao civilizacijska stvarnost.***

Na nju ćete neosporno naići u svakodnevnom životu: u sličnosti običaja, navika, obiteljskih odnosa, ukusa, razonoda, igara, ponašanja, pa i samoj kuhinji... Kao Evropljanin, prenesen naglo iz jednog mediteranskog islamskog grada u drugi, više ćete biti zapanjeni sličnostima nego razlikama. Ako stignete u Pakistan ili Insulindiju, razlike će biti izrazitije, a još više u muslimanskoj crnoj Africi: to je zato što se tu muslimanska civilizacija sudara s drugim civilizacijskim strujama, koje su jednako jake a često i jače od nje.

U crnoj Africi veza je samo religijska – ako je uopće ima! Propovijeda se (jer Egipat je u ime panarabizma poduzeo veliku »misionarsku« akciju) na *francuskom.* To znači da kulturnih veza gotovo i nema, ili da su krhke i posredne. A nije ni sigurno da se tą religijska veza pokazuje djelotvornom u afričkim masama koje snažno preobražavaju, *afrikaniziraju* muhamedanstvo s istom slobodom kao i Kristovu vjeru. Ukratko u crnoj Africi utjecaj panislamizma, ako on postoji, politički je ili socijalan; on nije u punoj mjeri civilizacijska činjenica.

Što se tiče Pakistana, on je dio civilizacije opravdano nazvane indo-muslimanskom. Nacionalni jezik – *urdu* – miješa riječi iranskog ili arapskog porijekla s riječima sanskrta. Urdu se piše zdesna nalijevo kao arapski, ali mu ne nalikuje.

A upravo je jezik jedan od najsigurnijih znakova zemalja koje zaista zahvaća jedinstvena muslimanska civilizacija. XX. je stoljeće očuvalo književni arapski, jezik koji je nekoć bio cement islama, to je zajednički pisani jezik, kojim se služe novine, pišu knjige. Nacionalni jezici samo su *govorni.*

Druga veza: ekonomski i društveni problemi gotovo svugdje se pojavljuju u istom obliku, već zbog toga što oni uglavnom i nastaju iz sraza arhaične islamske civilizacije sačuvane do danas, s modernom civilizacijom koja je okružuje sa svih strana. To što je ovdje problem tek naznačen, ondje već ozbiljno načet, ne mijenja činjenicu da će rješenja koja se nameću vrlo vjerovatno, po logici stvari, biti slična zbog istovjetnosti polazišta; zemlje koje su odmakle u reformi tek su buduća slika drugih.

I u tome se izgnani islam – u Crnoj Africi, Indiji, Insulindiji, Kini – razlikuje od cjeline islama jer mu je sudbina vezana uz druge civilizacije.

● ***Drugo pitanje: hoće li islam s približavanjem industrijalizaciji i modernoj tehnologiji odbaciti svoju drevnu tradicionalnu civilizaciju kao staru košulju?***

Ovo se pitanje ne odnosi samo na islam. Ono znači: hoće li moderna civilizacija, civilizacija stroja a uskoro i elektroničkog

mozga, automatike, atomske energije, ujednačiti svijet, učiniti da nestanu pojedine civilizacije?

Mehanizacija je sa svojim brojnim posljedicama sigurno sposobna da iskrivi, uništi i ponovo izgradi mnoga ustrojstva civilizacije. Ali ne sva. Ona sama po sebi nije *civilizacija.* Tvrditi to značilo bi kazati da je današnja Evropa nanovo rođena u vrijeme industrijske revolucije, premda je ova za nju bila brutalan potres. No ona svim svojim korijenima seže mnogo dalje od mašina. Razmišljajući uostalom o narodima Evrope možemo dozvoliti jaku sumnju u moć mehanizacije da ujedini i ujednači svijet. Budući da su već dio zajedničke civilizacije, civilizacije kršćanskog i humanističkog Zapada, povučene gotovo istovremeno, prije više od jednog stoljeća u istu pustolovinu industrijalizacije, i oboružane istom tehnikom, znanošću, istovrsnim institucijama, svim društvenim oblicima koje nameće mehanizacija, ti bi narodi morali već poodavno izgubiti one jake osobitosti koje dozvoljavaju da govorimo o francuskoj, njemačkoj, engleskoj, mediteranskoj civilizaciji... No dovoljno je da Francuz prijeđe La Manche, da Englez stupi na Kontinent, da Nijemac dođe u Italiju pa da se bez ikakve muke uvjere da industrijalizacija nije izjednačavanje. Ako je tehnika nesposobna da uništi regionalne partikularizme, kako bi mogla poništiti snažne osobitosti kakve su velike civilizacije, zasnovane na sasvim različitim religijama, filozofijama, ljudskim i moralnim vrijednostima?

No, bi li se problem drugačije postavio kad bi se islamu ponudila tehnika popraćena marksizmom, tj. vrijednostima suprotnim tradicionalnim duhovnim vrijednostima islama? Nije ni lako ni sasvim moguće odgovoriti na ovo preciznije, često postavljano pitanje. Nisam siguran da se time doista mijenja srž našeg problema. Usudit ćemo se reći: marksizam nije sam za sebe civilizacija koja bi mogla zamijeniti drugu; on je društvena usmjerenost, hotimični humanizam, racionalizacija. Kad bi se jednog dana primijenio na islam, doveo bi nesumnjivo do koegzistencije, podijeljenosti, kao u Zemlji sovjeta, između ruske civilizacije i marksizma, kao u Kini, između kineske civilizacije i marksizma. Ako i jest snažno na njih djelovao, marksizam nije dokinuo ni jednu ni drugu od tih civilizacija, a to mu nije ni cilj.

Naravno, Y. Moubarac je u pravu kad kaže da bi se u takvom iskustvu »Islam teže nego kršćanstvo odupro marksističkom utjecaju jer još ne luči duhovno od svjetovnog. Duhovno bi lakše prošlo uz tehnicističku materijalizaciju muslimanskog društva kad bi ono postalo komunističko.« Zašto je u pravu? Zato što je kršćanstvo svugdje ili gotovo svugdje već prije sraza industrijske revolucije bilo preživjelo udar znanstvenog, racionalističkog i svjetovnog zamaha te što se tijekom tog dugog priučavanja prilagodilo, ne bez otpora, uz

održavanje ravnoteže i napuštanje onog što je moralo napustiti. Stvorilo je obrane pred tehnikom, pred racionalizacijom, pred samim marksizmom.

Za islam, kojemu vjerski život diktira svaku životnu radnju, tehnika (bila ona marksistička ili ne) je vatreni obruč kroz koji mora skočiti da bi prestao biti zastarjela civilizacija i pomladio se u plamenu današnjeg vremena. Put koji će izabrati ovisi i o njemu i o svijetu, tom dvostrukom svijetu koji se poput ogromne vage naginje čas na jednu čas na drugu stranu. Islamu, kao i cijelom Trećem svijetu, prijeti opasnost da pođe ne tamo gdje bi želio, već prema onom bloku koji prevagne.

DRUGI DIO

CRNI KONTINENT

I. POGLAVLJE

PROŠLOST

Crna Afrika ili, bolje rečeno, zemlje Crne Afrike gotovo su zatvorene između dva oceana i dvije pustinje: vrlo prostrane Sahare na sjeveru, prostranog Kalaharia na jugu, Atlantskog oceana na zapadu i Indijskog oceana na istoku. Tamo su to ozbiljne zapreke, to više što ravnjačka Afrika loše izlazi na susjedne oceanske prostore. Ona nema dobrih luka, ni lako dostupnih rijeka zbog brzaca, vodopada i pješčanih sprudova na širokim ušćima.

Ali ove zapreke nisu nepremostive. Indijski ocean vrlo su rano oživjeli jedrenjaci, koristeći smjer monsunskih vjetrova. U doba velikih evropskih otkrića, počevši od XV. stoljeća, osvojen je Atlantik. Što se tiče Sahare, nju su prelazili još u kasno antičko doba, a dolazak jednogrbe deve u sjevernu Afriku prvih stoljeća naše ere, udeseterostručio je saharsku trgovinu solju i tkaninama sa sjevera, a crnim robovima i zlatnim prahom s juga.

Ukratko, Crna Afrika slabo se i kasno otvorila za vanjski svijet. Pa ipak, bilo bi pogrešno zamišljati da su njena vrata i prozori bili stoljećima zatvoreni. Priroda, koja ovdje oštro zapovijeda, ipak nikad jedina ne nameće svoje zapovijedi. Povijest je često imala svoju riječ.

Prostori

• ***Da geografski determinizam nije iznad svega, pokazuje prije svega jednostavno proučavanje granica, rubnih područja crnoga kontinenta koji zauzima samo dio Afrike.***

a) *Prema sjeveru, sjeveroistoku i istoku Sahara, koja jest ili nije nepropusna pregrada, nameće se kao karakteristična granica crnoga svijeta.*

Crna je Afrika, kako kaže ime jedne komisije Zajedničkoga tržišta, »Afrika južno od Sahare«. Od mediteranskoga ruba do sudanskog Sahela afričko je pučanstvo bijele rase. Toj bijeloj Africi nesumnjivo treba dodati Etiopiju. Ona posjeduje nedvojbeno bijele etničke elemente, koji su se stopili u miješanom pučanstvu, ipak vrlo različitom od pravih Melanoafrikanaca. Još više svojom civilizacijom, svojom kršćanskom religijom (počevši od 350. godine poslije Krista), kakvoćom svog poljodjelstva, koje poznaje istodobno uzgoj domaćih životinja i plug, žito i vinovu lozu, Etiopija je izvoran, poseban svijet koji je nekad isto tako dobro odolijevao napadima islama koji ga je uspio okružiti, kao i nedavno evropskim silama koje su ga htjele odvojiti od Crvenog mora i Indijskog oceana.

Prethistoričari i etnografi čak misle da je u davna vremena Etiopija bila drugo po redu središte odakle se raširio plug i domaće životinje, čije je veliko pronalazačko središte bila Indija. Bez etiopskoga posredništva uzgoj domaćih životinja, ta neočekivana povlastica tolikih crnih seljaka koji rade motikom, ne bi se mogao zamisliti.

U stvari, zar ne postoji prostrano područje istočne Afrike čije je središte Etiopija i koje se prostire na sjeveru do zemalja uz rijeku Nil (sve do Šestoga katarakta), prema istoku do raznih pustinjskih Somalija, a prema jugu do Kenije, pa čak još i dalje? To je ta prijelazna Afrika, ni bijela ni crna, ali istodobno i jedno i drugo, koja kao i bijela Afrika posjeduje pismo (dakle i povijest), te civilizaciju, povezanu s velikim središtima sjevera. Tu je Afriku neosporno zahvatila beskrajna pustolovina između Azije, Sredozemlja i Evrope. Primijetit ćemo konačno da se Sahara na istoku Etiopije nastavlja na Eritreju i na Somalije, to jest na duga suha i pusta područja koja također označavaju granicu crnoga kontinenta.

(b) *Prema jugu, povijesni događaji zaustavljaju i još će dugo zaustavljati prirodno širenje Crne Afrike.*

Nizozemci su se u XVII. stoljeću, u želji da podignu pristanište na putu za Indiju, smjestili na južnom kraju kontinenta, na zemlji koja je tada bila praktički prazna. Englezi su 1815. osvojili taj strateški položaj, pa su nizozemski naseljenici, Buri (seljaci), iselili prema sjeveru i zaposjeli travnate visoravni *Velda* i tu uveli napredan uzgoj domaćih životinja.

Tako je malo-pomalo nastala bijela Afrika na jugu kao i na sjeveru kontinenta. Ona je napredna, bogata zbog svojih rudnika zlata i dijamanata, zbog svoje industrije. Prije svega, namjerava se braniti od crne plime (3 milijuna bijelaca, 10 milijuna crnaca, 1.5 milijuna mješanaca). Južnoafrička Unija se okamenila u očajnoj rasističkoj politici (*apartheid,* segregacija) zbog koje je morala prekinuti veze s Commonwealthom (1960). Je li ta drama samo epizoda ili konačni

raskid? U svakom slučaju ona neće, niti može zaustaviti kotač povijesti.

(c) *Posljednji izuzetak, i ovoga puta povijesni, predstavlja veliki otok Madagaskar: treba ga smjestiti izvan crnoga kontinenta.*

Njegovo se stanovništvo, kao što znamo, oblikovalo od dva elementa: Bantu-crnaca koji su došli s bliskoga kontinenta i od malezijskih plemena koja su u više valova došla s istoka. Između ovih elemenata bilo je brojnih miješanja, ali zapadni dio otoka više je bantuski, a istočni više malezijski. Prema još nepotpunim istraživanjima većinu čine mješanci. U ovoj etničkoj mješavini Indonežani i Afrikanci stoje u odnosu 1 prema 2 u korist afričkog elementa.

Međutim, etničkoj se različitosti suprotstavlja snažno kulturno jedinstvo koje pak daje prednost indonezijskom elementu. Malgaški jezik je indonezijski, ratarske i obrtničke tehnike nedvojbeno indonezijske: »krčenje vatrom, lopata s dugačkom drškom, navodnjavana rižišta, uzgoj tara,[1] jama,[2] banane, uzgoj psa, crne svinje, peradi... ribolov na ulješuru, na kornjaču, kanu s plovkom, lov kopljem, puhaljkom, praćkom, pletenje košara i prostirki što su osnovni dio namještaja...« Ovi su pomorci nesumnjivo došli sa sjevera, ali ne izravnim putovanjima. Dokaz za to (slab, ali ipak dokaz) je činjenica da su Maskarenski otoci: Réunion, Mauricijus i Rodriguez pusti sve do XVII. stoljeća, a predstavljaju prirodne, čak i neizbježne etape na izravnom putu morem između Insulindije i Madagaskara.

Ukratko, povijest i civilizacija *Indijskog oceana* pripojile su sebi veliki otok i otele ga afričkom kontinentu. Ali blizina tog kontinenta doprinosi danas tome da se njegova sudbina povezuje sa sudbinom mlade Malgaške Republike.

• ***Za razumijevanje crnoga svijeta zemljopis je važniji nego povijest. Zemljopisni okviri su najznačajniji, makar nikad nisu jedini na koje se treba oslanjati.***

Klima objašnjava slijed prostranih područja s drvećem i travama: to podrazumijeva obavezno drukčije načine života.

Prema zapadu voda ekvatorskih kiša ostaje na mjestu i stvara beskrajno mnoštvo prašuma, sličnih amazonskim i indonezijskim koje se prostiru na istim geografskim širinama.

To je »kišna šuma poput spužve napojena vodom, s gustim masivima divovskoga drveća, s ispreplетenim šumskim raslinjem, koje odolijeva svakom krčenju; neprikladno je za ljudsko naseljavanje, čak

[1] Taro, vrsta gomolja (op. prev.)
[2] Jam, tropska biljka čiji se korijeni jedu (op. prev.)

i za promet, osim za riječni. Područje nesigurna i osamljena života utemeljena na ribolovu i lovu«. To je u pravom smislu utočište gdje žive Pigmejci, preživjeli potomci onih Negrila koji su bez sumnje bili prvo stanovništvo Afrike.

Ova se šuma širi više sjeverno nego južno od ekvatora i obrubljuje Gvinejski zaljev na njegovoj sjevernoj strani od Liberije do Kameruna. Središnji prekid, što ga označava naša karta, sa svojim istaknutim savanama i nasadima palmi odgovara južnom Dahomeju. Prema istoku ekvatorska je šuma zaustavljena Kongoanskom kotlinom, na rubu visokih površina istočne Afrike.

Oko ove beskrajne šume prostiru se koncentrično sve sušnije tropske šume, šumovite savane (visoke trave, skupine od nekoliko stabala), galerijske šume duž vodenih tijekova, gole savane i konačno stepe.

S čovjekova gledišta razlikuju se dva područja: jedno i drugo s izmjeničnim kišnim i sušnim razdobljima i od toga jedno s uzgojem domaćih životinja, a drugo bez njega (zbog »cece« muhe).

Na područjima uzgoja domaćih životinja, koja su najživlja u Crnoj Africi, taj je uzgoj kao pridodan kulturi sa svugdje prisutnom motikom. Životinje se zapravo ne koriste kao stoka za vuču. Kulture su, kako u kojem slučaju, proso, sorgum,[3] jam, kukuruz, riža, a izvozu su naročito namijenjeni pamuk, arahidi, kakaovac, a ne smije se zaboraviti ni uljevita palma, jedno od bogatstava posebno Nigerije.

U svakom je slučaju vrlo očigledno da dolazi do velike podjele između ova dva tipa seoskoga života od kojih jedan ima domaće životinje, a drugi ih nema. Isto je tako vrlo očigledno da je, *prema sjeveru i prema istoku, vanjska zona, gdje se uzgajaju domaće životinje, nužno bila velika povijesna pozornica, i to upravo zato jer je najbogatija, jer je vrlo ujednačena i također jer je od davnine najotvorenija prema vanjskom svijetu.*

Iznad ove seoske podjele prostora, tu je i podjela na etnička područja. Melanoafrikanci, koje nimalo nije uputno smatrati jednom jedinom rasom, dijele se vrlo općenito u četiri grupe, a to su: Pigmejci, vrlo zaostali divlji ostatak (njihov je jezik jedva artikuliran), male arhajske grupe Khoija (Hotentoti) i Sana (Bušmani) na rubu pustinje Kalahari, sudanski narodi od Dakara do Etiopije, te Bantu-plemena od Etiopije do južne Afrike.

Dvije su velike skupine Sudanci i Bantu, a obje su prije svega lingvistička i kulturna jedinstva. Bantu, porijeklom nesumnjivo s afričkih Velikih jezera, sačuvali su veću koheziju nego Sudanci. Ali i jedni

[3] Sorgum, danas znan kao »kineska šećerna trska« (op. prev.)

i drugi pokazuju mnogostruke i duboke različitosti koje su uzrokovane bilo povijesnim promjenama, bilo pokrajinskim različitostima. Kod Sudanaca treba uzeti u obzir i križanja s islamsko-semitskim narodima zbog prodiranja Maura, islamiziranih berberskih Peula, pastira koji se uostalom sve više naseljavaju.

Etnička karta Crne Afrike sa svim svojim pojedinostima prkosi svakom pamćenju koje se ne temelji na velikom iskustvu s terena; ona neprestano pokazuje sukobe, kretanja, seobe, prodore jednih a potiskivanja drugih. Otuda miješanja i napetosti koje nalazimo duž cijeloga crnoga kontinenta, gdje se nekad kao i nedavno pučanstvo stvaralo u uzastopnim valovima koji su jedni druge prekrivali ili potiskivali. Ništa još nije sasvim postojano. Možemo zamisliti od kakve bi koristi bilo poznavanje svih ovih selidbenih valova, njihovih vremena, nihova smjera, njihove brzine. A spretnom istraživaču to ne bi bilo nemoguće jer rijetko »stanovnici nekog sela ne znaju za rodno selo utemeljitelja svoje zajednice«.

Možda se najveći broj ovih napetosti javlja između 12. i 15. stupnja sjeverne širine, na području sudanskog stanovništva. Najtipičniji su primjer potisnuta stanovništva koja nazivamo paleonegritskim (pretpostavljajući, a to je vjerojatno, da su ona najstarija, izuzevši Pigmejce). Ta se stanovništva sastoje od primitivnih ljudi, koji se uzdržavaju lovom i skupljanjem, ili od seljaka koji se svim silama trude da učine plodnima planinske zemlje, često vrlo siromašne, ali koje uspijevaju zbog intenzivnog vrtlarstva zadržati ovdje gustoću od 50 pa i više stanovnika na kvadratni kilometar. Ona uglavnom zauzimaju jake položaje koji se mogu lako braniti. To je isto tako slučaj Dogona, najistočnijih od ovih čvrsto ukorijenjenih naroda, kao i svih onih »golih naroda« u Africi kao što su: »Konjagi i Basari iz Gvineje, Boboi i Lobi iz Obale Bjelokosti, Nankase iz moderne Gane, Kabrei i Sombe iz Toga i Dahomeja, Fabi i Angi iz Nigerije«. To su uvijek male etničke skupine, sitne mrlje na karti.

Kao široke skupine između ekvatorske šume i Sahare valja navesti ova imena: Tukuleri, Mandinge, Bambare, Hause, Jorube i Iboi. Ova dva posljednja naroda tvore dvije guste skupine moćne Nigerije, najbogatije i najnaseljenije zemlje Crne Afrike.

Svaki od ovih naroda ima vjerovanja, načine života, društvene strukture, kulture koje nikada nisu sasvim jednake. *Ova raznolikost* čini beskrajno zanimljivom Afriku, gdje se od jedne do druge točke iskustva neprestano, naširoko mijenjaju i gdje se neizbježno s poteškoćama ocrtavaju zajedničke sudbine. »Često se područja utočišta za domoroce koji ne žele prihvatiti nikakav autoritet izvana nalaze u susjedstvu s najrazvijenijim glavnim gradovima.«

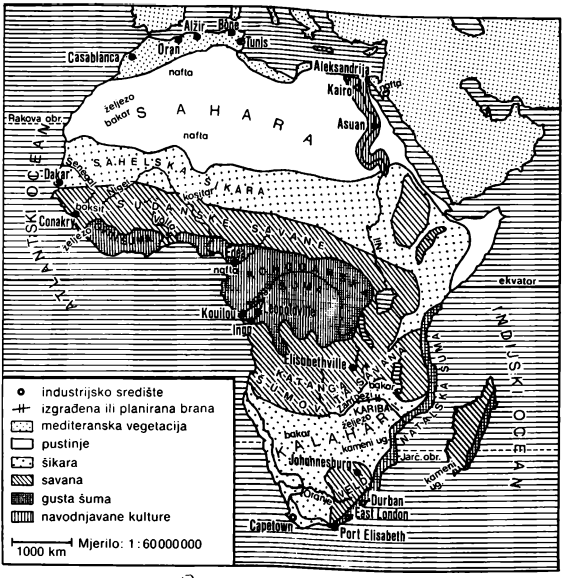

(7) *Afrička raznolikost: geografija*

Ukratko, različitost boje kože od najtamnije crne u Sudanaca do svijetle, pomalo žute kože Hotentota i Bušmana, samo je antropološki, fiziološki znak mnogo bitnije različitosti ljudi, društava i *kulturâ*.

• ***Ovaj kontinent trpi i trpio je od brojnih oskudica i od teških zajedničkih slabosti.***

Ne bismo mogli nabrojiti sve, niti pokazati kako su one prema epohama bivale teže ili lakše. Naveli smo slabu otvorenost crnoga svijeta prema vani kao ozbiljnu teškoću, jer je svaki napredak civilizacije olakšan ukrštanjem, vezama jedne civilizacije s drugom. Ova razmjerna zatvorenost objašnjava znatne šupljine koje se uopće nisu ispunile (još ni sada!) prije dolaska Evropljana i prije velikih naselja-

vanja: Opažamo, naprimjer, da nema kotača, pluga, vučne stoke, pisma (osim u Etiopiji, ali to zapravo i nije dio Crne Afrike, i osim u rano islamiziranim zemljama istočne obale i u sudanskim zemljama, ali tada pismo potječe od islama).

Ovi primjeri sami po sebi dokazuju da su se vanjski utjecaji vrlo često samo malo-pomalo probijali prema afričkom beskraju južno od Sahare.

Tako to pokazuje pitanje utjecaja faraonskog Egipta na crna društva, o kojem se toliko raspravljalo ali ipak nije razjašnjeno. U Gabonu su nađene staklene kuglice, a u Malongi, na jugoistoku bivšeg Belgijskog Konga, jedan Ozirisov kipić, drugi na jugu Zambezija. To su slabi dokazi, ali ipak otvaraju mogućnosti za neke slabašne veze, osobito na širokom području umjetnosti i umjetničkih tehnika (kao što je lijevanje pomoću nestajućeg voska).[4]

Naprotiv, treba dopustiti da su bez sumnje kasnija dostignuća, dolazak vanjskih biljaka kao što su: neke riže s Dalekog istoka, kukuruz, šećerna trska, manioka.To se ne odnosi na stari crni kontinent koji ih vjerojatno nije poznavao.

Druge slabosti: tanki sloj (što ipak ne objašnjava sve) lateritne obradive zemlje-crvenice (*živo* crvenilo označava, naprotiv, debele slojeve rahla tla, ali koji su rijetki), kratko trajanje radnih dana za ratarski posao uslijed klime, redoviti nedostatak mesne hrane koje je, kako se čini, lišen najveći dio stanovništva.

U većini afričkih plemena meso se jede samo za velikih svečanosti. Koze i ovce, koje kikujski ratari u Keniji uzgajaju na ugaru oko svojih polja, čuvaju se za žrtvovanja i javne obrede. Njihovi nomadski susjedi, masajski pastiri, žive od proizvoda svojih stada, ali životinje su im odveć dragocjene a da bi ih ubijali. Meso, to meso koje daje snagu i muževnost, svugdje je rijetkost i predmet čežnje, koju surovom iskrenošću izražava ova lovačka pjesma Pigmejaca:

U šumi gdje nitko ne prolazi osim tebe,
Lovče, uzdigni svoje srce, šuljaj se, trči, skači,
Meso je pred tobom, golemo radosno meso.
Meso koje korača nalik brežuljku,
Meso koje raduje srce,
Meso koje će se peći na tvom ognjištu,
Meso u koje se zabadaju zubi,
Lijepo, crveno meso, krv koju pijemo dok se puši.

Pa ipak, nemojmo pretjerivati s ovom negativnom bilancom. Prije svega, prošlost Crne Afrike pokazuje napredovanja koja su se odvijala

[4] Postupkom »nestajućeg voska« glineni se kalup premazuje voskom, a onda se na vosak stavlja sloj rastaljene kovine. Vosak koji se time rastapa »nestaje«. (op. prev.)

takvom brzinom da u tome nije trebala ništa zavidjeti ni staroj Evropi na njenom napretku. Očigledni se uspjesi pokazuju također i na području umjetnosti, da spomenemo samo divne bronce i bjelokosti iz Benina (XI–XV. stoljeća) ili ništa manje divne tkanine, izatkane od različitih biljnih vlakana. Konačno, Afrika je vrlo rano primjenjivala metalurgiju, taleći željezo od 3000. pr.n.e. Besmisleno je i sasvim netočno smatrati da su crnci upoznali željezo tek nakon dolaska Portugalaca na rt Bojador. Oružje od željeza bilo je poznato vrlo rano. Rodežani su usavršili metalurške postupke sigurno već u srednjem vijeku. Obrađivanje kositra u Gornjoj Nigeriji poznato je vjerojatno već 2000 godina. Napokon, značajna je pojedinost da se u crnim društvima često zapažala posebna organizacija moćnih kovačkih kasti, koje su ulijevale strah i zacijelo bile povezane s vrlo starim tradicijama.

Prošlost crnog kontinenta

Duga prošlost Crne Afrike slabo je poznata, kao i prošlost svih onih naroda koji nisu poznavali pismo i čija nam povijest stiže usmenom predajom, arheološkim istraživanjima ili opisima vanjskih i slučajnih svjedoka.

Međutim, iz ove nejasne prošlosti izranjaju tri niza činjenica:

a) razvoj gradova, kraljevstava, carstava koja sva imaju civilizacije i koja su sva miješane krvi;

b) trgovina crnim robljem, koja je vrlo davna i koja poprima đavolske razmjere u XVI. stoljeću, kad je američki kontinent počeo dobivati na vrijednosti. Bila je to odviše teška zadaća, a da bi je Evropa mogla sama privesti kraju;

c) konačno, surovo nastupanje evropskih sila, koje su na Berlinskom kongresu (završni čin: 1885) dovršile međusobnu podjelu na karti svega što je još ostalo bez teoretskoga gospodara na prostranom kontinentu, napola nepoznatom, a ubuduće potpuno koloniziranom.

• ***U Crnoj Africi povijest nije pogodovala procvatu viših političkih i kulturnih oblika osim tamo gdje je s jedne strane bilo sredstava vezanih s poljodjelstvom i uzgojem domaćih životinja, te tamo gdje je, s druge strane, bio osiguran doticaj s vanjskim svijetom, bilo duž saharskih rubova, bilo kraj Indijskog oceana. Upravo se tamo nalaze stara carstva i stari napredni gradovi.***

Tako se pomalo ističe posebna Afrika, čija je prošlost prilično poznata, sa svojim društvima i kulturama, koje se organiziraju

u države, nasuprot »međuprostornoj« Africi koja nam povijesno govoreći izmiče. Glede domorodaca s atlantskih obala Sahare neki je portugalski istraživač u XV. stoljeću s prezirom rekao: »Oni nemaju čak ni kraljeva.« Postoji tako Afrika s kraljevima – koju povijest prilično dobro poznaje – i druga bez kraljeva koju je progutao zaborav.

Crna se Afrika dakle razvijala na dvama od svojih vrlo dugačkih rubova, na onima gdje joj je bilo moguće doći u doticaj s islamom. Taj doticaj nije bio uvijek ni miroljubiv ni ugodan. Često je predstavljao kolonizaciju, ali upravo je zahvaljujući toj kolonizaciji Crna Afrika mogla udisati vanjski zrak.

Prva svjetla obasjavaju afričku istočnu obalu. Ta je obala stoljećima prije kršćanske ere bila povezana s Arabijom i poluotočnom Indijom. Međutim, tek s prvim muslimanskim napredovanjem u VII. stoljeću uspostavile su se vrlo redovite veze između Arabije i Perzije s jedne strane i istočne Afrike s druge strane. Počevši od 648. god. stvara se niz trgovačkih mjesta: Mogadishu, Sofala, Malindi, Mombasa, Brava i Zanzibar, koji su 739. osnovali Arapi na jugu poluotoka, dok će Kilwu osnovati u X. stoljeću »Shirazi«, ljudi iz Shiraza u Perziji.

U ovim je gradovima vladala dosta velika aktivnost zbog trgovine robljem, bjelokošću i zlatom. Zlatom obiluje prostrano zaleđe Sofale; o čemu svjedoče već arapski geografi kao Masudi (916) i Ibn al Wardi (975). Izgleda da se zlatonosna polja i rudnici nalaze na visoravni Matabele, između Zambezia i Limpopa, te nesumnjivo na sadašnjem području Transvaala, makar se tvrdilo suprotno. Riječ je o zlatu u prahu ili u komadima. Sva je ova trgovina monsunskim vjetrovima povezana s Indijom, odakle dolazi željezo i pamučne tkanine.

Ovi u svojoj srži afrički gradovi imaju samo slabu manjinu arapskih i perzijskih kolonista. Uostalom, oni još žive više u povezanosti s poluotočnom Indijom negoli s Arabijom. Njihova će prevlast doseći svoj vrhunac u XV. stoljeću, ali u tom im je razdoblju gospodarstvo još prednovčano (trgovanje razmjenom), barem što se tiče trgovine u smjeru afričke unutrašnjosti koja je iz toga ipak izvukla neku korist. U njenim su dubinama poznate neke političke tvorevine od kojih je kraljevstvo Monomotape u južnoj Rodeziji (Monene Motapa: gospodar rudnika), koje je bez sumnje više slavno nego što je stvarno poznato i koje je u XVII. stoljeću razorio Mambo (vladar) iz klana Rowzi.

Je li ulazak Portugalaca u Indijski ocean nakon putovanja Vasca da Game (1498) zadalo smrtni udarac trgovačkim gradovima na južnoj afričkoj obali? Danas ne mislimo tako. Ova miješana civilizacija, poluarapska, poluafrička, nastavila je široko zračiti prema unutrašnjosti, koju obalni gradovi nisu nastojali potčiniti. Ruševine na obalama

Kenije i Tanganjike, za koje se još nedavno smatralo da potječu iz srednjega vijeka, čini se da zapravo potječu iz XVII, XVIII, pa i XIX. stoljeća. Podsjetimo usput na pojedinost koja je bitno obilježje ove skupine gradova: zajedničko korištenje kineskog plavog i bijelog porculana.

Carstva na okuci rijeke Niger vode nas prema drugoj nemirnoj i plodnoj kulturnoj granici s islamom.

Doticaj s obalama i saharskom trgovinom proširio se, kako smo rekli, zahvaljujući dolasku jednogrbe deve u sjevernu Afriku i na pustinjske staze. Uspon trgovine (zlato i robovi), sve veći broj karavana doveo je do prodiranja bijele Afrike (hamitsko-semitske) u crnačke zemlje (arapski *Bled es Soudan).*

Prvo carstvo, Gana, vjerojatno je stvoreno oko 800. (suvremenik je Karla Velikoga). Njegov glavni grad Gana, čuven po poslovičnom bogatstvu, smjestio se u Kumbi Salehu, 340 kilometara sjeverno od Bamaka, na saharskoj granici. Moguće je da su ga stvorili ljudi bijele boje kože, dakle ljudi koji su došli sa sjevera. U svakom slučaju brzo je došlo pod vlast crnih naroda koji pripadaju Soninkama, ogranku narodâ Mande (a ovi potječu iz skupine Mandinka). Glavni su grad napali muslimani, te ga zauzeli i razorili 1077.

Ali kako se *trgovina zlatom* (polazeći od senegalskih zlatonosnih polja, od Benuea i gornjeg Nigera) održala, uskoro je niklo drugo carstvo, premješteno malo prema istoku u korist Mandinka i u znaku islamske religije: *carstvo Mali* (prostirat će se uz cijelu okuku rijeke Niger). Pod vladavinom Mansa Muse (1307–1332), koji je hodočastio u Meku, došli su na obale Nigera brojni trgovci i pismeni ljudi. Timbuktu je tada blistavi glavni grad u koji redovito navraća nomadski narod Tuarega. Oni će kasnije, pošto su prisvojili grad, doprinijeti propasti carstva.

Novi polet prema istoku izazvat će procvat *carstva Songhai* (glavni gradovi Gao i Timbuktu). Pogodovale su mu njegove veze s Kirenaikom i podvizi Sonnia Alia (1464–1492), nesumnjivo najsnažnije ličnosti od svih ovih utemeljitelja carstava. On osobno nije bio naročito pravovjeran musliman, ali pošto je uzurpator Muhamed Askia srušio njegova nasljednika, doći će do odlučne pobjede islama u novom carstvu.

Pa ipak, prošla su tada slavna vremena nigerijskih carstava. Morski put što su ga otkrili Portugalci odvlači zlato iz crnih zemalja prema Atlantiku i znatno oslabljuje saharsku trgovinu, ali je ipak ne ukida. U okviru ovog očiglednog nazadovanja treba sagledati činjenicu da je neka marokanska ekspedicija, koju su vodili otpadnici španjolskoga porijekla, osvojila Timbuktu i razorila songajsko carstvo 1591. Marokanski sultan, Mulay Ahmed, dugovat će njihovu uspjehu nadimak El

Mansur (Pobjednik) i El Dehbi (Zlatni). Ali je zato ekspedicija potpuno razočarala svoje pokretače koji su mislili da odlaze na basnoslovno osvajanje zlatnih krajeva. Sultan će zadržati samo formalnu i daleku vlast nad ovim siromašnim zemljama u kojima će se od 1612. do 1750. izredati barem 120 paša, običnih igračaka u rukama maurskih posada, koje su ih birale i, ako treba, isto tako svrgavale.

U XVIII. stoljeću moć se u nigerijskoj zemlji dijelila, u stvari, između nomada i Bambara iz Segua i Kaarte. Razdoblje velikih carstava je prošlo; bogata transsaharska trgovina jedina je izazvala i održavala njihov blistav i preuranjem postanak. Ta su carstva umrla s njom.

Ove nas velike države, dakle, ne trebaju zavaravati. One su bile izuzetak. Obična država u Crnoj Africi samo je rijetko imala slični opseg. *Tako je Benin, uspješan već u XI. stoljeću* (a u XV. stoljeću dosegao je stanovito umjetničko savršenstvo), vrlo osrednje površine. On je uglavnom prolaz, doduše loše organiziran, kroz gustu masu ekvatorske šume, koju kišni vjetrovi gomilaju između vode Gvinejskog zaljeva i unutrašnjih visoravni. Smješten je u jorupskoj zemlji od delte Nigera do sadašnjeg grada Lagosa, na vrlo rano urbaniziranom području.

Ugled mu nadmašuje površinu. Imao je prednost, koja nije bila bez loših strana, da cestama sa sjevera dosta rano dođe u doticaj s bogatim gostima iz Kaira i njegovim umjetnicima, a zatim kasnije i s Portugalcima; imao je prednost, isto tako zbog ovih veza, da bude neobično umjetničko središte kipara, koji rade u bjelokosti i ljevača bronce. Dosadna povijest beninskih knezova neće objasniti ovaj neobičan sjajan uspjeh. Treba li možda, slijedimo li tumačenje afrikanista Paula Merciera, uzeti općenito u obzir veliku gustoću stanovništva jorupske zemlje i posebno Benina, njegovo gradsko ustrojstvo i konačno mogućnost što je ovdje pruža klima u susjedstvu s Gvinejskim zaljevom da se računa s dvama kišnim razdobljima (dvostruki sunčev prolaz zenitom) i dakle s dvjema godišnjim žetvama umjesto s jednom?

● *Trgovina crnim robljem. Nema nikakve sumnje da je važna činjenica u XV. a još više u XVI. stoljeću razvoj trgovine crnim robljem, koja se unatoč službenim zabranama nastavila na sjevernom Atlantiku do otprilike 1865, a na južnom Atlantiku možda još i dulje. Napokon, trajat će do XX. stoljeća na putevima koji vode prema istoku do Crvenoga mora.*

Trgovina crnim robljem nije bila evropski đavolski izum. Islam je u vrlo ranom doticaju s Crnom Afrikom preko zemalja između Nigera i Darfura i preko svojih trgovačkih mjesta u istočnoj Africi prvi

naveliko trgovao crnim robljem iz istog razloga, uostalom, koji će kasnije i samu Evropu navesti na to, a taj je razlog sljedeći: nedostatak ljudi za mnogostruke i preteške zadaće s obzirom na mogućnosti. No, trgovina ljudima bila je opća pojava u svim primitivnim ljudskim društvima. Ni islam, koji je u najvećoj mjeri robovlasnička civilizacija, nije izmislio ropstvo kao ni trgovinu robljem.

Trgovina crnim robljem ostavila je za sobom vrlo brojne dokumente (u evropskim trgovačkim arhivima, u arhivima Novoga svijeta) odakle se mogu izvući statistike i cjenici. Ova brojčana povijest, po sebi neugodna, sigurno nije cijela povijest trgovine crnim robljem, ali ipak nužno pokazuje njen opseg.

U XVI. stoljeću u Ameriku dolazi godišnje od 1000 do 2000 robova; u XVIII. stoljeću od 10 do 20 tisuća; najveći broj dolazi u XIX. stoljeću, u onim posljednjim godinama u kojima je trgovina još bila dopuštena, možda 50.000 godišnje. Ove su brojke nesigurne, a isto tako i *okrugli* proračuni, na koje se možemo osloniti da bismo odredili konačnu brojku crnaca koji su bili prebačeni u Novi svijet. Najvjerojatnije su brojke P. Rinchona, oko 14 milijuna, a to je više no što je smatrao, istina – godine 1842. – Moreau de Jonnès (12 milijuna), a manje no što je smatrao demograf Carl Saunders koji je sklon brojci od 20 milijuna, što nesumnjivo nije razumno. Ta bi brojka dala zapravo prosjek od gotovo 60.000 robova godišnje za tri i pol stoljeća, od 1500. do 1850. No, čini se da se ta brojka slabo slaže s mogućnostima prijevoza.

Potrebno je još znati da li se u ovim proračunima radi o odlascima iz Afrike ili o dolascima u Novi svijet. Jer bilo je znatnih gubitaka prilikom zarobljavanja, ali isto tako i za vrijeme prijevoza ljudi u krajnje teškim uvjetima. Zato pustošenja *samo evropske trgovine robljem* uvelike nadmašuju prije navedene brojke. Trgovina robljem značila je golemo ljudsko uništavanje crnoga kontinenta.

Ovo je uništavanje to katastrofalnije što njime nisu prestala odvlačenja ljudi u islamske krajeve, koja su se od kraja XVIII. stoljeća još samo uvećala; tada su viđene karavane iz Darfura kako stižu u Kairo i dovode *odjedanput* 18 do 20 tisuća robova. 1830. godine samo je zanzibarski sultan uzimao postotak na 37.000 prodanih robova godišnje; 1872. godine 10 do 20 tisuća robova napušta godišnje Suakim da bi krenuli za Arabiju. Dakle islamska trgovina robljem obuhvaća na prvi pogled veća mnoštva ljudi nego evropska trgovina koju je nužno kočila duljina morskih putovanja Atlantikom, prilično skučene dimenzije brodova, te ukidanje trgovine robljem. To se ukidanje proglašavalo više puta tijekom XIX. stoljeća što samo dokazuje da se trgovina nastavlja usprkos zabranama, ali uz poteškoće što ih ima svako krijumčarenje.

V. L. Cameron (1877) je izračunao da ovi gubici sjeverom i istokom u smjeru islamskih krajeva iznose 500.000 ljudi *godišnje*, pa je zaključio: »Afrika gubi svoju krv svim porama.« Ova se golema brojka može prihvatiti samo uvjetno, ali kretanje je sigurno bilo neobično opsežno, a demografski gubitak strahovit za crni kontinent.

No, postavlja se pitanje, u kolikoj je mjeri crni narod nadoknadio ovu katastrofalnu bilancu svojim demografskim priraštajem.

Oko 1500. godine stanovništvo u Africi iznosi 25 do 35 milijuna ljudi, uključujući i bijelu Afriku, prema *povjesničarevu proračunu;* 1850. ono iznosi barem 100 milijuna. Ima dakle demografskog priraštaja unatoč tome što je trgovina robljem oduzela znatan broj stanovnika. *Ljudstvo u porastu* podnijelo je strahovitu trgovinu robljem. To i objašnjava njeno donedavno trajanje. Ovo je, naravno, samo pretpostavka.

Bez okolišanja moramo priznati da je evropska trgovina robljem prestala u trenutku kad je Amerika više nije nužno trebala. Evropski je iseljenik zamijenio crnog iseljenika u smjeru Novoga svijeta. U prvoj polovici XIX. stoljeća odlazio je u Sjedinjene Države, a u drugoj polovici u Južnu Ameriku.

Isto je tako istina da je u Evropi uvijek bilo suosjećanja s crncima i negodovanja zbog njihova ropstva, što ide u prilog Evropi. Ovi osjećaji nisu bili čisto formalni jer su ipak jednog lijepog dana doveli u Engleskoj do pokreta političara Wilberforcea za oslobođenje crnaca i ukidanje ropstva.

Tako ne tvrdimo da je trgovina robljem prema Americi bila ljudskija ili barem manje neljudska od trgovine prema islamskim krajevima, ipak ćemo spomenuti činjenicu, koja je važna za sadašnji crni svijet, da danas ima u Novome svijetu živih crnaca. Jake etničke jezgre razvile su se i održale do naših dana na sjeveru i na jugu Amerike, ali niti jedno od iseljenih afričkih pučanstava nije preživjelo u Aziji ili u islamskim zemljama.

• ***Ovdje ne kanimo ni osuđivati, a još manje hvaliti evropsku kolonizaciju u Africi, nego samo naznačiti da ta kolonizacija, kao gotovo sve pojave koje proizlaze iz civilizacijskih potresa, ima svoje kulturne dobitke kao i svoje kulturne gubitke.***

Ne znači da branimo kolonizaciju, njene grozote, surovosti ili neosporne lakrdije (kupovanja prostranih zemljišta za nekoliko bala tkanine ili za malo alkohola), ako dopustimo da je šok što ga je izazvala često bio odlučan, pa čak na kraju i blagotvoran za društvene, ekonomske i kulturne strukture crnih koloniziranih naroda. U stvari, posljednja vrlo velika pustolovina evropske ekspanzije bila je uoči

8. Afrika i njezine unutarnje raznolikosti

Iznad nacionalnih raznolikosti pružaju se još krhke veze grupa pojedinih država.

završnog čina Berlinskog kongresa (1885). Iako je ovo kasno nametanje skrbništva bilo kratkoga vijeka (manje od jednog stoljeća), susret je bio vrlo živ, dok su se Evropa i svjetska ekonomija nalazile u punom zamahu.

Zrelo, zahtjevno industrijsko društvo, koje raspolaže suvremenim sredstvima djelovanja i komuniciranja, naglo je prodrlo u crni svijet i podijelilo ga. A taj je svijet prijemljiv, pokretljiviji no što su etnografi još nedavno pretpostavljali, kadar usvojiti predmete i oblike koje mu Zapad nudi, i pogotovo ih *reinterpretirati,* dati im novi smisao, povezivati ih svaki put kad je to moguće s imperativima svoje *tradicionalne kulture.*

Čak u Južnoj Africi gdje je bantuski svijet bio podvrgnut *akulturaciji,* koja je bila to brža što je industrijalizacija i urbanizacija naprednija nego drugdje, razvijeni crnac, makar živi na zapadnjački način, želi ostati povezan uz tabue naslijeđene iz prošlosti, barem što se tiče braka, obitelji, uloge braće, najstarijeg ili najmlađeg sina. Uzmimo samo jedan primjer: miraz zaručničinom ocu plaća se danas u novcu, ali novac se pretvara u grla stoke, da bi odgovarao davnim običajima.

Kad govorimo o izvjesnim dobicima od kolonizacije, ne mislimo na ona čisto materijalna dobra kao što su ceste, željezničke pruge, luke, brane, postrojenja za iskorištavanje tla i donjih slojeva zemlje što su ih kolonizatori postavili u čisto koristoljubive svrhe. Ova ostavština,

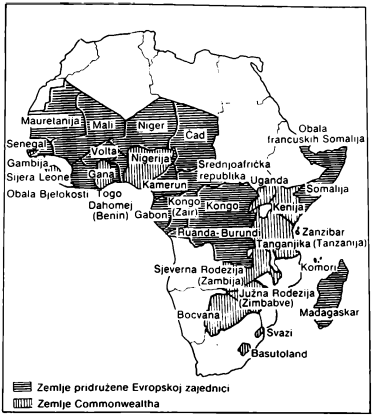

9. Afrika i Zapad

Uz Afriku »francuskog jezičnog izraza« ocrtava se i raštrkanija Afrika engleskog jezičnog izraza. Kulturnim vezama odgovaraju ekonomske veze.

koliko god katkad izgledala značajna, bila bi od slabe koristi i vrlo kratka vijeka, da nasljednici nisu stekli, tijekom mučnog iskušenja kolonizacije, i ono što im danas omogućava da je svrsishodno koriste. Školstvo, stanovita razina u tehnici, higijeni, medicini i državnoj upravi najveća su dobra što su ih kolonizatori ostavili u nasljeđe kao pozitivnu protutežu razaranjima do kojih je evropskim doticajem došlo u starim plemenskim, obiteljskim i društvenim običajima na kojima je počivala sva organizacija i sva kultura. Nikad se neće moći kazati do koje je mjere kao novost mogao djelovati plaćeni rad, novčana ekonomija, pisana riječ, osobno zemljišno vlasništvo i kakve su bile posljedice toga. Bez sumnje je zadano mnogo udaraca starom društvenom poretku. No, zar ti udarci nisu nužni za razvoj koji je danas u toku?

● ***Nasuprot tome, kolonizacija je imala ozbiljan nedostatak jer je rascjepkala Afriku na niz područja, francuskih, engleskih, njemačkih, belgijskih ili portugalskih čije se podjele i danas nastavljaju u procvatu nezavisnih država, koje su odviše brojne, pa se katkad govori o »balkanizaciji« Afrike.***

Treba li gledati kao zlo kojem nema lijeka ovu umjetnu i zemljopisnu, rijetko kulturnu rascjepkanost? Možemo se upitati, neće li ona ozbiljno smetati ostvarenju nekih snova o afričkom jedinstvu ili barem o zajedničkom afričkom tržištu? No, nije sigurno da je Afrika zrela za političko ili tek kulturno jedinstvo. Rascjepkanost ovdje ne čine samo stare kolonijalne administrativne granice. Nju također čine i unutarnje etničke različitosti, religije, pa čak i jezici. Današnjim nacionalnim podjelama bez sumnje bi se najviše moglo prigovoriti što nisu vodile računa o ovim kulturnim različitostima. No, zar je to bilo moguće prije jednog stoljeća i više?

Evo još težeg prigovora: dajući crnim narodima kao korisno sredstvo međunarodni i moderni zajednički jezik, kolonizacija je napakostila Africi time što joj je dala najmanje dva jezika: francuski i engleski. Treba se plašiti da sav onaj sadržaj što ga jezik donosi sa sobom i donosi školstvu i uobičajenom načinu razmišljanja, ne razdijeli Afriku u njenom naporu da se ujedini, tako da s jedne strane bude francuska Afrika, a s druge engleska. Nema izgleda da bi jedna lako mogla preplaviti drugu, da bi brojčana prednost koju, naprimjer, ima anglofona Afrika bila dovoljna da umanji kulturno snažniju frankofonu Afriku i koja već dulje vremena ima valjano školstvo koje joj je osiguralo pouzdan politički i administrativni kadar, a to je danas najbolji zalog njenog uspjeha.

Za budućnost *afričkog jedinstva* isto tako treba žaliti što se ova važna podjela pridružuje svim onim podjelama koje je Afrika u prevelikom broju već primila od svoje povijesti i svog zemljopisa.

II. POGLAVLJE

DANAŠNJICA I SUTRAŠNJICA CRNE AFRIKE

Za proučavanje civilizacije Crna se Afrika nudi kao povlašten slučaj. Nezavisne države, koje su se ovih zadnjih godina proširile na najvećem dijelu njenog prostora, njena »crnoća« koja dobiva na vrijednosti kao i taj »humanizam koji se rađa« i počinje biti svjestan svojih vlastitih vrijednosti i mogućnosti, živo traženje povijesti koju treba stvarati, čak i izmisliti, sve to daje Crnoj Africi veliku prednost da se može predstaviti kao kulturni svijet u punom nastajanju. Ona nudi našem promatranju sve oblike: od najarhaičnijih do najnaprednijih urbanih oblika te sve stupnjeve *akulturacije.*

Buđenje Afrike

Izgleda da se svi afrikanisti slažu u tome kako treba imati povjerenja u golemu podatnost crnačkog karaktera, u njegove beskrajne mogućnosti prilagođavanja, usvajanja i strpljivosti. Ove će mu mogućnosti trebati da sve više i više sâm prijeđe golemi put koji valja prijeći od još nerazvijene do sasvim moderne ekonomije, od života zahvaćena prošlošću i tradicijama, koje su sačuvale svoju privlačnost, do krutih nužnosti sadašnje preobrazbe, od društva, u kojem je još vidljiva plemenska organizacija, do kadrova s nacionalnom disciplinom, nužnom za modernizaciju i industrijalizaciju. Sve tu treba stvoriti, čak i mentalitete.

Nemojmo zaboraviti da Crna Afrika pristupa ovom dugoročnom iskušenju na raspršen način, slabim snagama i putovima koji se mijenjaju prema područjima i narodima.

(1) *Prije svega, ona je često odviše slabo naseljen kontinent,* lišen mnoštva radne snage, koja ostale nerazvijene zemlje istodobno opterećuje i oživljava. U skupini ovih potonjih ona je na posljednjem mjestu i zato je njen napredak najupadljiviji, ali podrazumijeva i najdulje putove što ih treba prijeći.

(2) *Ona nije istinski jedinstvena čak ni u srži svojih starih kultura* jer je njena tradicionalna civilizacija s mnogovrsnim vjerovanjima i stavovima, koja su istodobno elementarna i tvrdokorna, primila uz to još i tuđe religijske doprinose: prije svega islam, s njegovim društvenim i intelektualnim doprinosom i uza sve to osrednjim kuranskim školama. Ali islam je morao činiti goleme ustupke primitivnim religijama (prelazi preko njih, ali ih ne isključuje). Zatim je primila kršćanstvo, koje se uglavnom razvijalo tamo gdje je ekonomska razmjena bila življa i koje se također postavilo iznad cijele jedne skupine vjerovanja i starih običaja.

(3) *Dodajte ovim razlikama one koje stvara ekonomija,* nečuvena suprotnost između otvorenih područja i zatvorenih pojaseva, između gradova i seoskih krajeva.

Htjeli bismo pratiti ovo pomalo neobično mnoštvo u njegovu ubrzanom prelaženju u sutrašnjicu, na koju, kako se čini, crni političari i intelektualci hrabro i vedro gledaju.

Ova je pustolovina sigurno važna, važnija nego politika i stavovi što ih ove mlade zemlje zauzimaju prema svijetu ili prema problemima koje postavlja sam afrički kontinent, njegovo moguće jedinstvo ili njegove žestoke suprotnosti, otkrivene na Konferencijama u Kazablanki (siječanj 1961), Monroviji (svibanj 1961) i Lagosu (veljača 1962).

Politiku, naravno, ne treba zanemariti, ali ona je samo sredstvo. Politika se mijenja i može se mijenjati na najmanju promjenu vjetra; ona ne upravlja sama tom ogromnom sudbinom koja je zapravo vuče za sobom.

Primitivne kulture i religije kao zapreka: cijela tradicionalna prošlost koči općeniti polet i otežava ili barem usporava nužne prilagodbe.

Najveći dio stanovništva Crne Afrike (osobito u selima, a sela su u golemoj većini) još uvijek je zatvoren u primitivne kulture i religije, *na kojima počiva sav društveni poredak.*

Ova tradicionalna religija poprima različite oblike prema područjima i etničkim grupama. Budući da je animistička, ona svugdje počiva na vjerovanju u duhove koji nastavaju sva bića u prirodi, a iza njihove smrti nastavljaju živjeti. Ti duhovi stanuju i u predmetima (fetišizam). Druga je konstanta da gotovo svugdje nailazimo na štovanje predaka.

Poglavice ili legendarni junaci, štovani najprije kao preci, na kraju se pomiješaju s višim bogovima, kojima se često priključe Veliki Bog Neba, Bog Zemlje ili Bog Svemira. Duhovi predaka ili afrička božanstva ne objavljuju se samo živima nego se mogu i vratiti pa zaposjesti smrtnike. Upravo je to značenje brojnih posvećenih plesova, na primjer, onih obrednih plesova u Dahomeju kad se bogovi Vodun i Orišas »spuštaju na glavu« nekih izvođača koji padaju u zanos u trenutku kad se bog u njima nastani.

U svim obredima treba ispred oltara bogova ili predaka »izreći molitve i zazive, prinositi hranu i palmino ulje, žrtvovati životinje . . .«. Oni »hrane« pretke i bogove. Zauzvrat očekuju od njih razna posredovanja ili zaštite.

Ova je religiozna organizacija jamstvo društvene, koja je u Africi uvijek temeljena na pojmu srodstva, na patrijarhalnoj porodici, prema strogoj hijerarhiji, koja daje patrijarhu potpunu vlast nad cijelom zajednicom koja je u srodstvu ili u rodu (prenošenje ove vlasti općenito se vrši na osnovu sredstva po očinskoj liniji, a rjeđe po majčinskoj liniji).

U društvima, koja su nekad bila podvrgnuta utjecaju velikih carstava, društvena hijerarhija daje nekim rodovima aristokratsku pomoć nad ostalima i to pomoću »kasta« prema obrtničkim zanimanjima. Svakoj skupini odgovaraju bogovi i preci čija moć točno odražava moć samih društvenih skupina.

Veza između religije i društva tako je jaka da u gradovima, gdje je taj društveni poredak poremećen modernim životom (pogotovo školovanjem), kršćanstvo ili islam, kako u kojem slučaju, nastoje u velikim razmjerima nadomjestiti oslabljeni animizam koji ostaje religija sela.

Svaki grad, svako područje koje je zahvaćeno školovanjem, modernizacijom putem neke radničke ili industrijske organizacije, hvata se, dakle, ukoštac s ovim teškim problemima akulturacije (ulazak u neku drugu civilizaciju).

Dat ćemo kao primjer ispitivanje što ga je 1958. izvršio u gradu Porto Novo sociolog Claude Tardits. Ono očito ne vrijedi za cijelu Afriku, ali daje predodžbu o problemu.

Porto Novo, sadašnji glavni grad Dahomeja, stari je grad, slabo povezan s morem i zato ga je Kotonu, grad lakšega pristupa, potisnuo na drugo mjesto. Ali i oslabljen, taj grad nije prestao živjeti u zemlji koja je školovanija i na višoj intelektualnoj razini od svojih susjeda. Emmanuel Mounier kaže da je Dahomej »Latinska četvrt Crne Afrike«.

To ne znači da *školovanje* jednom zauvijek osigurava budućnost

onima koje dahomejski jezik naziva »razvijenima«, koji idu u školu i koji su, kako se to ovdje kaže, »vidjeli svjetlost« (1954. za cijeli Dahomej 43.419 djece, to jest 15% stanovništva u školskoj dobi, ali ova brojka, koja je najveća u Africi, ne treba nas zavaravati). Bit će velikih i malih »razvijenih«. Na vrhu društvene piramide cjelokupnoga stanovništva od oko 1,500.000 osoba (možda i više) i gradskoga stanovništva od samo 100.000 osoba stvarna će elita brojati najviše tisuću odista kulturnih osoba, a to je trostruko više od bijelih doseljenika kojih je nedavno bilo samo 300. A kolikih li poteškoća, da bi se stvorila ova tanka, neprimjetna opna!

Unaprijed pogađamo da je u samom gradu Porto Novo glavna kočnica nepokretnost tradicionalnog društva, koje je različito, najmanje troyrsno: *Guni,* koji potječu od dahomejskih seljaka, došljaka u grad; *Yorube,* trgovci koji su porijeklom iz susjedne Nigerije; na kraju »Brazilci« (crnci koji su se vratili iz Brazila, često kršćani, a katkad nakon neobičnih pustolovina obraćeni na islam). Svaka od ovih skupina ima svoje vlastite boje, svoje osjetljivosti, svoje oblike otpora. Svi imaju svoje »rodove«. Dakle, zamislite, po rodovima se grupiraju nastambe, po njima su se sklapali i još se uvijek sklapaju brakovi, po njima se obdržavaju religijska pravila i običaji. Navest ćemo sud nekog misionara u Porto Novu o vrijednosti religije, tog društvenog cementa: »Kazat ću samo jednu riječ o fetišizmu, a ta će riječ možda imati neku vrijednost jer dolazi od misionara: fetišizam je lijepa institucija koja odlazi, ali ne kažem«, dodao je, »da je to lijepa religija.«

Žena se prva pobunila protiv rodova, da bi osigurala pobjedu braka po svom izboru (danas je od dva braka jedan po izboru). Ali ova se emancipacija ulovila na ljepilo poligamijske i vraški konzervativne prošlosti. Prosudite sami o tome po ovom početku jednog povjerljivog razgovora među ženama: »Kad je moj muž uzeo drugu suprugu, povjerio mi je novac jer sam bila njegova prva žena, pa sam ga dijelila ostalim suprugama. I ja sam izabrala dvije druge supruge svoga muža, koje je uzeo nekoliko godina nakon našeg vjenčanja. Te me supruge pozdravljaju na koljenima i vrše službe koje od njih zatražim.« Neka druga priznaje: »Na koljenima pozdravljam svog svekra, svoju svekrvu, stričeve, tetke, stariju braću i sestre svoga muža. Ne kleknem pred mlađom braćom i sestrama, ali im dugujem poštovanje. Poslužujem cijelu obitelj svoga muža: idem u kupovinu, radim kućanske poslove, crpim vodu za sve, idem na tržnicu, usitnjujem papriku. Kad pripremam neki obrok, ponudim s vremena na vrijeme ponešto hrane koju sam skuhala, tetki, stricu ili bratu svog muža, svojoj svekrvi ili svekru.«

Zamislite, dakle, nekog »razvijenog« crnca usred takva roda, koji je

u gradu ostao više nego napola seljak. Bit će zarobljen između svojih novih kulturnih običaja, katkad stečenih u inozemstvu, i ovih obreda, koji za njega nisu nužno izgubili sav smisao, između privrženosti koju osjeća prema obitelji i poslušnosti koju mu je nemoguće pokazivati.

Urbana sredina sa svojim radom, školom, pa i uličnim prizorima, sve je poremetila, dok daleko od grada sve uporno ostaje na mjestu. Neka »razvijena« krojačica izučila je svoj zanat kod sestara iz Kotonua, zatim se udala za službenika. I sva je sretna sa svojom radnjom i svojim mušterijama. »Nakon godine dana braka, moj muž, inače upravni činovnik, bio je poslan na sjever gdje ja više nisam imala posla jer se žene tu oblače u lišće ili idu gole.« Na kraju je muž premješten. »Već godinu dana živim u Porto Novu... Muž mi je kupio drugi šivaći stroj.«

U smjeru ovog istraživanja pomislimo na otmjene gradske dame, na dakarskog manekena umotanog u divnu bijelu tkaninu. Slika budućnosti vidi se u ovim modernim gradskim smjelostima, bez sumnje manje poetičnima, ali zato suvremenijima od starih kolonijalnih nastamba na otočiću Gore koji je preko puta.

Gradovi i sela započeli su dijalog, star kao i svijet, dijalog između civilizacija odozgo i kultura odozdo. Ali gradovi su još samo neznatan dio crnoga svijeta. A brzina kojom će se razvijati crni svijet, ovisit će konačno o zamahu gradova ili o njihovoj slabosti.

● ***Iako su brzo uspostavljene, nezavisne su se vlade pokazale neočekivano čvrste.***

Budući da je to opća pojava, ona zahtijeva i opće tumačenje, unatoč posebnim slučajevima koji mogu biti ne znam kako zanimljivi. U stvari, podanici su beskrajno strpljivi prema ovim vlastima. Mnogo strpljiviji nego negdašnji podanici Luja XIV prema »Kralju-Suncu«. Upravljanje u Crnoj Africi neizbježno znači kraljevanje. Tko bi to mislio da obavljanje vlasti ovdje čovjeka ne troši nego pomlađuje, osnažuje. Liberijski predsjednik Tubman, na dužnosti od 1944, vlada još 1962. To je za njegove poslove već prilično dugo vrijeme. Hoćemo li reći da je vlast ovdje nesumnjivo posebne naravi, koja je štiti od evropskih nepostojanosti, i da je u svojoj biti gotovo kraljevska?

U svakom slučaju, na postolju ganskoga kipa Osagyefa (»Pobjednik u svemu«), predsjednika N'Krumaha, čitamo ovu dosta dobro sročenu izreku: »Traži najprije političko kraljevstvo, a ostalo će biti nadodano«. To kratko rečeno znači: »Najprije politika!«

Dakle, vlast treba zgrabiti i čuvati. Budući da se vlast ne dijeli, niti kontrolira, opozicija nema razloga postojanja. Kad bi se pokazala, to bi za nju značilo sigurnu propast. Gana, Sijera Leone, Gvineja – otvo-

reno nam to govore. Već mladi intelektualci, koji su raščistili s diktatorskim režimima svojih zemalja, obilaze Evropu ili američka sveučilišta, ukoliko nisu otpušteni ambasadori koji smatraju da je bolje ne vratiti se. Takvo stanje uopće ne odgovora našim zapadnjačkim ukusima. Odatle ova rečenica senegalskog premijera koja odgovara našem osjećaju stvari: »*Ganokracija* nas ne zanima«. To je dokaz da čak i na političkom planu Afrika nije jedinstvena.

Pa ipak, priznajmo da je većini ljudi na vlasti potrebno mnogo mudrosti da ne bi popustili pred onim što se gotovo samo od sebe nameće. Ako mi, Evropljani, ne želimo biti odveć nepravedni prema ovim vlastima koje nas zbunjuju, moramo svratiti pozornost na mali opseg vladajuće klase. Oko gospodarâ Crne Afrike motaju se isti rijetki ljudi, mnogo malobrojniji nego nekoć oko jednog Renéa Anžuvinca ili Filipa Dobroga. Liberijom zapravo upravlja 2% Afroamerikanaca, za koje se ne bismo mogli zakleti da su svi namješteni s punim radnim vremenom. Mnoštvo stanovništva ostaje nepokretno izvan takozvanog »zakonitog zavičaja«. To ne znači da ove uske grupe nisu podijeljene. Beskrajno su podijeljene, tako da energične i neočekivane geste vlasti imaju opravdanja.

S druge strane, iako vladanje postavlja malo političkih problema, to se ne može reći za administrativne probleme. Da bi se ljudi angažirali na putu modernizacije, treba ih uvjeravati, vrbovati. Okušavajući se u ovoj teškoj zadaći, neke su se vlasti dale zavarati vlastitom demagoškom igrom.

Da bi upravljanje bilo uspješno, potrebni su ljudi, stručnjaci, bespri-jekorna odanost, disciplina; da bi se iznova gradilo, potreban je kapital, brižljivo proračunate investicije – pa i razum bi trebao vladati, a to je najrjeđa stvar u svim zemljama svijeta.

U Gvineji, prvom od bivših francuskih posjeda koji je izabrao slobodu i nezavisnost kad im je taj izbor ponudila vlada generala de Gaullea (1958), trogodišnji plan vlade Sekou Tourea, koja je podržavila privatna poduzeća, nije sam po sebi ni loš ni pogrešan, ali bio je napravljen prema ekonomskim pravilima i nizovima brojki, dok je tradicionalno društvo sastavni dio problema, koji treba uvijek uzimati u obzir. »Različita državna poduzeća, zadužena za uvoz stranih proizvoda, propala su jedna za drugim: 'Alimag', specijaliziran za opću prehranu; 'Libraport', za knjižarstvo i proizvodnju papira; 'Ematec', za tehnički materijal; 'Pharmaguinée', za farmaceutske proizvode i sva srodna poduzeća.« Nije se to dogodilo samo zbog unutarnjih (ili vanjskih) skandala. Ta su poduzeća propala zato što su bila ustrojena tako da se nije vodilo računa o gvinejskim ljudima. Njihova je organizacija trebala pretpostavljati ne samo poštene i obrazovane ljude,

nego i upravnu hijerarhiju, stručnjake, nadzor itd. Svako uspješno prelaženje u društveno vlasništvo pretpostavlja posebno kompetentne i brojne stručnjake. Ovdje bi ih trebalo tek obrazovati.

Gospodarski i društveni ulozi

• ***Sudbina crnih država još se slabo ocrtava. Na afričkoj šahovnici, kao i na svjetskoj, partije se igraju živahno i s nekim iluzijama.***

Među ove igre, u kojima se nužno ne dobiva, stavit ćemo imperijalizme kratka dometa u odnosu na neposrednog susjeda. Rascjepkanosti, umjetne – kao što smo rekli – pospješuju ih, ali ih ipak ne opravdavaju.

Maroko zahtijeva cijelu Mauretaniju, Rio de Oro, Ifni i dio alžirske Sahare. Gvineja Sekoua Tourea bacila je pogled na gusto naseljenu Sijera Leone. Gana, čije se ime, ne bez neke namjere, pripisuje velikom nestalom carstvu, postavlja povijesne zahtjeve prema kojima bi joj pripali Togo i Obala Bjelokosti. Mali (s isto tako značajnim imenom) sanja o tome da »udruži« Gornju Voltu i Niger, te da pripoji sebi komad alžirske Sahare. Šire su igre, ako ne i ozbiljnije, okupljanje država u dvije grupe, zacrtane na suparničkim konferencijama 1961. Kazablanška skupina: Maroko, UAR (Ujedinjena Arapska Republika, – danas ukinut savez između Egipta i Sirije), Gvineja, GPRA[5] i Mali – očito su ekstremistički. Monrovijska grupa: Tunis, Libija, Mauretanija, Senegal, Sijera Leone, Liberija, Obala Bjelokosti, Gornja Volta, Nigerija, Niger, Čad, Kamerun, Srednjoafrička Republika, Gabon, Kongo (Brazzaville), Etiopija, Somalija i Madagaskar – očito su umjereni, razboriti.

Ništa nam ne kaže da će se ova razvrstavanja održati. Nedavna nezavisnost Alžira unijet će u to novinu čiji se utjecaj ne može predvidjeti. Igra ostaje otvorena, uključujući igru jedinstvom ili traženjem jedinstva. To je u svakom slučaju bio ulog treće konferencije koja se održala u Lagosu početkom veljače 1962. Kako ju je nigerijska vlada loše pripremila, ta je konferencija bila promašaj: »dvanaestorica« iz Brazzavillea sukobila su se s opozicijom Kazablanške grupe kojoj je činjenica da GPRA nije bila pozvana poslužila kao izvrsna izlika.

Zapravo, uvijek se radi o zamršenim igrama. Nema nikoga tko ne bi bio za načelo potpuno slobodne Afrike, ali ta se sloboda može shvatiti na više načina. Predsjednik N'Krumah bi htio da evropska

[5] GPRA, Gouvernement provisoire de la République algérienne – Privremena vlada Alžirske Republike.

okupacija ili ono što je od nje preostalo bude ukinuta najkasnije do 31. prosinca 1962, ali istodobno želi iz ove politike jake ličnosti, izvući za sebe *vodeći* položaj, koji mu ostale države nisu sklone priznati. To je sasvim sigurno zadržalo stvaranje saveza između Gane i Gvineje na stupnju preliminarnih razgovora...

Za sada uopće ne vidimo koje bi se područje ili skup područja mogao uzdići iznad ostalih i nametnuti jedinstvo cjelini. Vladanje je isto tako pitanje mudrosti i surovosti, a još više pitanje stvarne moći nego političke snage.

Što se tiče bogatstva u ljudima i svega što ono znači u ravnoteži slabo naseljenog kontinenta, anglofona Afrika sigurno prednjači, zahvaljujući velikoj gustoći stanovništva i gradovima Gane, Sijera Leonea i Nigerije. Gradovi predstavljaju napredak, a gradovi Nigerije najveći su u Crnoj Africi. Lagos broji više od 300.000 stanovnika, a Ibadan više od 500.000.

Crna Afrika francuskog jezičnog izraza osim Gvineje (Mali se upravo složio s pariškom vladom o ekonomskom programu) oslanja se na moć Zajedničkog tržišta. No, ni Nigerija, ni Gana vjerojatno neće prihvatiti takvo udruženje, makar i sama Britanija ušla u EEZ.

Francuska Afrika raspolaže također vrijednim stručnjacima u kulturi unatoč priličnoj demografskoj slabosti; nastava se ovdje aktivno potiče. Konačno, govorili smo o gradovima. Geografi kažu i ponavljaju da je jedan jedini grad po svojoj moći i geografskom položaju i prijestolnica i svjetski grad: Dakar. Vlada južnim Atlantikom i odonud poprečnom zračnom osovinom Afrike. Sve se to očito može promijeniti ili učvrstiti prema ritmu svjetskih komunikacija.

• ***Zar prava igra nije razvoj izražen snagom, brojem i gospodarskim napretkom?***

Privreda tog kontinenta, u velikom zakašnjenju, izvozi neprerađene mineralne ili prehrambene proizvode (ako izuzmemo uljare u Senegalu ili tvornice aluminija u Gvineji), a kupuje industrijske. Sve će nužno ovisiti o kupcima i dobavljačima. Prema normalnim uvjetima trgovačkih bilanca, mogućnosti razvoja i godišnjih ulaganja još su uvijek neobično slabe, a njihovo napredovanje sporo. Žele li to prevladati, zapadaju u politiku kreditiranja koja otvara vrata neposrednim ovisnostima, htjeli oni to ili ne. Ako SSSR opskrbljuje tračnicama željezničku prugu od Conakrya do Kankana, koju treba održavati i popravljati, onda se postavlja problem tehničara koji će ih namjestiti, željezničara i njihovih sindikata. Ako Senegal i Dahomej poduzmu osnivanje nekog velikog fakulteta (koji mogu zamisliti samo

prema njima znanim francuskim propisima: pouka bi morala biti gotovo potpuno besplatna), trebat će profesore i kredite koji dolaze iz Francuske, isto tako kao i tehničare i nastavnike srednjih škola koje od nje traže. Sve je povezano.

Crna Afrika dakle neće moći prestati tražiti pomoć od dvaju blokova industrijskih zemalja, a ne smijemo zaboraviti ni treći, kineski blok koji nudi svoje usluge u duhu križarskoga rata, uvijek popraćene ljudskom invazijom koja se tumači njenom vlastitom prenapučenošću.

U svakom slučaju, treba prihvatiti neko od ovih rješenja, ili istodobno sva, jer inače nema velikih javnih radova niti privrednih planova. Ni tako goleme žrtve, na koje je pristao Niger povodom svog nacionalnog praznika (19. prosinca 1961. – rođendan njegove nezavisnosti) kao što su smanjene plaće za članove vlade, ukidanje službenih automobila, ukidanje plaćenih prekovremenih sati, povećanje poreza – sve te žrtve neće biti dovoljne. Prijeko je potrebno oruđe. Mali su nedavno, nakon raskida sa Senegalom, spasili kamioni koje mu je poslala bonska Republika i koji su osigurali vezu s Kankanom, s prugom prema Conakryu i dalje, oceanu.

Ostalom, svi strojevi ovoga svijeta neće značiti ništa, neće biti ništa bez stručnjaka sposobnih da ih koriste. Ovaj temeljni problem ovisi o prethodnom unutarnjem razvoju, o svjesnom naporu.

U Gvineji pod vlašću Sekoua Tourea, koja simpatizira s komunizmom, neki švicarski novinar izvještava o razgovoru s češkim tehničarima: »Vidite,« reče mi jedan od njih, »Francuzi su imali prednost koju mi nemamo. Mogli su zapovijedati. Jučer mi se na autu dogodio sitni kvar na svjetlima. U garaži upravo nisu me slušali i crni je radnik odmah dirnuo u rasplinjač. Njihova je bolest da se odmah bacaju na najosjetljiviji dio. Posljedica je da otad idem pješice, a to bi moglo potrajati. Francuz bi urlao. Mi to ne smijemo. A to bi ipak bilo shvatljivo i korisno pod ovim nebom, u ovoj vlazi. Stvarno ne mogu shvatiti kako su Francuska i Britanija mogle natovariti na sebe takvo breme kakvo je Afrika. Imam ugovor na godinu dana i otići ću presretan, a da nikoga nisam ništa naučio, jer je to zaista nemoguće.« Iz ove male sociodrame proizlazi samo sljedeća pouka: svaki je odgoj samo onda koristan kad je prihvaćen s oduševljenjem.

Da ovaj slučaj ne bi dobio pretjerano značenje, navedimo uz njega kao primjer i drugo svjedočanstvo: mladi francuski profesor stiže na Obalu Bjelokosti u listopadu 1961. i sav ushićen otkriva kod svojih učenika u trećem i četvrtom razredu neobičnu žeđ za učenjem, spontanu i inteligentnu marljivost. Oni znaju da su sutrašnja Afrika.

Umjetnost i književnost

• ***Što nam umjetnost i književnost svjedoče o ovom svijetu u pokretu i o njegovoj rastrganosti između današnjice i sutrašnjice?***

Za svakog promatrača *samonikla umjetnost u kojoj je Zapad uživao – maske, kipovi od bronce, bjelokosti i drveta – kvari se i umire pred našim očima.* Ona je već mrtva. Je li to, kako se često kaže – a to je djelomično istina – zato što se društveni a posebno religijski okviri, kojih se umjetnost oduvijek drži, i sami kvare pod snažnim i učestalim udarcem gradske, industrijske civilizacije?

U svakom je slučaju neosporno da se *izvjesna Afrika udaljava od nas sa svojim pjesmama, plesovima, umjetničkim shvaćanjima, religijama, svojim pjevanim ili psalmodiranim pričama,* svojim shvaćanjem izgubljenog vremena, svemira, ljudi, biljaka, životinja i bogova, sve u svemu tradicionalna civilizacija koja će, kao što znamo po primjeru čak i Zapada, biti pometena kad se ubrzaju sadašnja kvarenja.

Međutim, Evropa je od svoje tradicionalne prošlosti sačuvala više prepoznatljivih ostataka, koje i dalje u svom srcu miluje, a da toga nije ni svjesna. Što će Afrika zadržati od svoje civilizacije?

Dok nas umjetnost vraća u nestalu civilizaciju, stariju od civilizacije koja je pred našim očima, *mlada crna književnost koja je pod snažnim zapadnim utjecajem* (makar to bilo samo zbog upotrebe evropskih jezika; ima svega nekoliko književnih pokušaja na afričkim, *usmenim*, kasno i teško transkribiranim jezicima, vraća nas na drugi kraj crnog razvoja, kakav će više-manje biti kad većina Afrikanaca bude »vidjela svjetlost«. Ove sažete i žive priče zapravo su afrička stvarnost kakvu vide »razvijeni«, a oni bacaju izvanredno svjetlo na tu stvarnost, i to upravo u onom njenom dijelu koji je najizvorniji i koji se najmanje može svesti na tuđe vrijednosti.

Pročitajmo na primjer *Nove priče Amadua Kumbe,* koje je napisao već slavni pisac Birago Diop. Građa im je dakako jučerašnja, ali njihov oblik, linearan način na koji ih okružuje jedna priča, uravnotežena prema pravilima književnog umijeća, nisu više, kako je napisao Jean Duvignaud, »onaj izgubljeni raj« iz pučkih priča. Njihov zapadnjački oblik sam je po sebi znak književnosti, »otrgnute od svojih zajednica ako nastavi o njima sanjati«. Sjetimo se isto tako prvih latinskih pisaca u Galiji. Gdje god se ocrtava trenutak nove književnosti crnih (ili iz Afrike ili iz Novoga svijeta, na bilo kojem od zapadnih jezika, od francuskoga do engleskoga, španjolskoga, portugalskoga) – s piscima kao što su Langston Hughes, Richard Wright, Aimé Césaire, Senghor (predsjednik Senegalske Republike), Diop, Fanou, Glissant, Oyono, Diolé, Camara Laye – gdje god zvoni taj čas,

nemojmo govoriti o izdaji nego naprotiv o žarkoj privrženosti, o obaveznoj razdaljini, o prijeđenoj etapi.

»Oni su promijenili dubinske strukture svoje ličnosti u onoj mjeri u kojoj je jezik biće, poseban način postojanja. U tom je prijenosu nešto zauvijek mrtvo: neposredne mitologije«, vrlo je dobro rekao Jean Duvignaud. Bez sumnje je tako. Ali jezik nije jedina strukturna promjena koju su ovi ljudi podnijeli. To je kao kad te zahvati zupčanik, kako priča *Crno dijete* Camare Layea, ta autobiografija mladog seljaka, sina »velike kovačke obitelji«, koji će poći na studij u Pariz. Njegova majka nemoćno prisustvuje njegovim učestalim odlascima. »Da, ona je morala vidjeti kako sam zahvaćen zupčanikom i kako me to odvelo od škole u Kurusi (seoska škola) do Conakrya i na kraju do Francuske; i cijelo vrijeme ... dok se borila, morala je gledati kako se zupčanik okreće: najprije ovaj pa onaj kotač, zatim treći i još ostali kotači, mnogo drugih kotača koje možda nitko nije vidio. Ali što učiniti, da bi se spriječilo to okretanje zupčanika? Mogli smo samo gledati kako se okreće, gledati sudbinu kako se okreće: moja je sudbina bila da odem!«

Da, *javlja se više ili manje uspješno nova civilizacija*, slabašna ili sigurna u svoju budućnost, iz starih voda *tradicionalne civilizacije koja je žilava i koja uvijek »hrani«*. I upravo je to veoma važno. Afrika napušta tisućgodišnju civilizaciju, ali ipak neće izgubiti *svoju* civilizaciju. Makar preobražena i rastrgana, ona će ipak ostati posebna civilizacija, duboko obilježena psihologijom, ukusima, sjećanjima i svime što je vlastito nekom tlu. Senghor čak kaže »fiziologijom«, koja nalaže stanoviti »emotivni stav« spram svijeta, koja djeluje tako da je za »Negroafrikanca magijski svijet stvarniji od vidljiva svijeta,« da on predstavlja zapravo sredstvo spoznaje. Upravo oni crni pisci, koji su po svom izgledu i svojoj kulturi najviše poprimili od Zapada, najviše naglašavaju posebnu duševnost svoje rase.

Prosudimo o tome po drugim recima iz *Crnog djeteta*. To dijete opisuje neke izvanredne i gotovo magijske darove svoje majke. »Danas mislim na ova čudesa – bila su to uistinu čudesa – kao na nevjerojatne događaje iz daleke prošlosti. Pa ipak, ta je prošlost sasvim blizu. Ona je od jučer. Ali svijet se miče, svijet se mijenja, a moj možda brže nego neki drugi, pa se čini da prestajemo biti ono što smo bili, da zapravo više nismo ono što smo bili i da već u trenutku, kad su se ova čudesa događala pred našim očima, nismo više bili točno mi sami. Da, svijet se miče, svijet se mijenja; on se miče i mijenja, tako da mi je moj vlastiti totem – ja također imam svoj totem – nepoznat.«

Može li se bolje opisati raskid? Ali autor također kaže: »Pomalo oklijevam reći kakve su bile ove moći (moći moje majke), čak ih i ne

želim sve opisati jer znam da će se moje pričanje o tome dočekati sa sumnjom. Ni ja sam, kad ih se prisjetim, ne znam više kako da ih dočekam. Čine mi se nevjerojatne. Pa one i jesu nevjerojatne! No, dovoljno je da se sjetim što sam vidio, što su moje oči vidjele... Ja sam vidio te nevjerojatne stvari. Ponovo ih vidim kao što sam ih viđao. Zar posvuda nema stvari koje se ne objašnjavaju? Kod nas ima beskrajno mnogo stvari koje se ne objašnjavaju, a moja je majka živjela u prisnoj vezi s njima.«

Te »stvari koje se ne objašnjavaju«, možda su upravo one posebna tajna svake civilizacije.

TREĆI DIO

DALEKI ISTOK

UVOD U DALEKI ISTOK

Namjera nam je razmatrati *isključivo* zajedničke crte, konvergencije zemalja Dalekog istoka, služeći se geografijom, povijesnom znanošću i vrlo dalekim ishodištima civilizacija koje još žive pred našim očima. Pri tome će svakako najvažnije biti ovo posljednje.

Što nam pokazuje zemljopis

Vidjeti Daleki istok, smjestiti u prostor tu ogromnu scenu, znači više nego upola razumjeti njegovu sudbinu, njegove čudne civilizacije. Najbolji će nam vodiči za taj prvi dodir biti putopisci, novinari, geografi. Ali pod uvjetom da se ne nastoji baš sve objasniti nekim apsolutnim zemljopisnim determinizmom koji ne djeluje u Aziji kao ni u Evropi, ni u bilo kojoj zemlji koju je gradila povijest i strpljivi rad ljudi.

Daleki istok je, grubo gledano, tropski i suptropski svijet

To je »kotao« Indije, njezine šume i džungle; srednja Kina, kišovita i topla; Indonezijski arhipelag sa svojim golemim šumama i čudesnim brzo rastućim biljkama (neke lijane u Botaničkom vrtu »Buitenzorg« na Javi izrastu i po metar dnevno).

Međutim, Indija je i Ind, srednji Ganges, sušni Dekan u sjeni Istočnih Gota – dakle i očito neplodni ili slabo plodni krajevi; Kina je i sjeverna Kina, neizmjerno »polje« prapora i novih naplavina s oštrim zimama, te šumovita Mandžurija, ledene pustinje sjevera.

Sva ta sjeverna Kina na čijem je krajnjem rubu carska prijestolnica

Peking, pod udarom je zime. Seljak tamo zimi spava na peći. Poslovica kaže: »Neka svatko pomete snijeg pred svojim pragom ne mareći za slánu na crepovima susjednih kuća«. Jedan pisac iz 17. stoljeća kaže: »Zimi, u vrijeme mrazeva, kad dođu rođaci i siromašni prijatelji na naša vrata, najprije ćemo pripremiti veliku pliticu riže koju ćemo im dati u ruke, a dodat ćemo i tanjurić mariniranog đumbira. To je najbolji način da se zagrije starce i okrijepi uboge... Skuhat ćemo guste kaše i sladiti se stišćući pliticu objema rukama, vrâta uvučena među ramena: u mrazna i snježna jutra jedući to jelo osjeti se kako toplina struji čitavim tijelom«.

Dogodi se da se ove žestoke hladnoće i snijeg spuste prema tropskom jugu. 1189. sniježilo je u Hanzhouu, prijestolnici južnog Songa, nedaleko od Yangzijianga (Chiang Jiang). »Grane bambusa lomile su se uz čudan prasak.«

Tako zemljopis na prvi pogled svjedoči o raznolikosti, a ne o jedinstvu ovih mnogolikih krajeva. Ali možda nas on krivo vodi i možda je na taj način problem krivo postavljen? Nije zemljopisna sredina, sama po sebi vrlo raznolika, ono što povezuje jugoistočnu Aziju, već prilično jednolična *materijalna* civilizacija koja se gotovo svugdje nameće i nadopunjuje zemljopisne, fizičke i ljudske elemente. Ova je civilizacija previše stara, previše ukorijenjena u drevna vremena, ona je »proizvod prevelikog boja pojedinačnih i kolektivnih psihičkih procesa a da bi se mogla pripisati samo lokalnoj fizičkoj sredini« (P. Gourou). Ona postoji sama za sebe, kao sila dobrim dijelom nezavisna, koja i sama određuje.

• ***Ova se civilizacija, ma gdje da su vršena istraživanja, uvijek i neosporno pokazala kao isključivo biljna civilizacija.***

Nekad kao i danas, svi su zapadnjački putopisci bilježili ovu istinu čim bi stupili na tlo Azije.

Japanci jedu od mesa samo divljač, kaže jedan od njih, Španjolac, 1609. Neki njemački liječnik primjećuje 1690. da ne poznaju mlijeko i maslac. Hrana je *gokost,* »pet plodova zemlje« (kao i u Kini, broj *pet* svet je i u Japanu): riža, »bijela kao snijeg«; sake, rakija od riže; ječam, obično namijenjen stoci, ali od kojeg se prave brašno i kolači (klasje ječma, kaže taj isti liječnik, predivne je crvene boje); i konačno, soja, nalik našem bobu. Tome dodaju proso, povrće, ribu, ali uvijek malo, vrlo malo mesa.

Dvadeset godina ranije, u Indiji, jedan se francuski liječnik, promatrajući ogromni metež povorke koja je pratila velikog mogula Aureng Zeba na njegovom putu od Delhia do Kašmira, čudio umjerenosti vojnika, »... vrlo skromnih u jelu... Od tog velikog broja konjanika

niti desetina, čak ni dvadesetina, ne jede meso za vrijeme marša. Ako dobiju *kišri* ili mješavinu riže i drugog povrća prelivenog prženim maslacem..., oni su zadovoljni«.

Stanovnici Ašem na Sumatri isto tako nemaju velike prohtjeve. »Riža im je jedina hrana«, kaže jedan putopisac iz 1620. »Bogatiji joj dodaju malo ribe i povrća. Na Sumatri samo velika gospoda jedu pečenu ili kuhanu kokoš... Oni kažu da bi 2000 kršćana ubrzo potpuno iscrplo zalihe goveda i kokoši na otoku.«

I Kina živi u istom znaku. »Kad bi Kinezi jeli onoliko mesa koliko mi u Španjolskoj«, primjećuje opat de las Cortes (1626), »ne bi im ni izdaleka bila dovoljna sva njezina plodnost.« Čak su i bogati malim zadovoljni: »Da bi potakli tek, oni nabadaju za stolom pokoji komadić ćak svinjetine, piletine ili drugog mesa koje je posluženo; danas bismo to nazvali sitnim predjelima. Isto to navodi još jedan engleski putopisac iz 18. stoljeća.« Čak i u Pekingu, gdje uostalom stiže stoka iz tatarskih krajeva, narod jede vrlo malo mesa koje miješa s povrćem da mu poboljša okus. Kinezi slabo poznaju mlijeko, maslac, sir. Nije da osjećaju odbojnost prema mesu, baš naprotiv. Ako životinja ugine nesretnim slučajem ili od bolesti, bilo to govedo ili deva, ovca ili magarac, odmah je pojedu. »Ovaj narod ne razlikuje čisto i nečisto meso«, zaključuje Englez s nešto gađenja. U Kini se jedu zmije, žabe, štakori, psi, skakavci.

Ovim svjedočenjima dodajmo bezbrojne naznake u samoj kineskoj književnosti, neobično preciznoj u temama o svakodnevnom životu. Mlada udovica, kaćiperka, lice romana, »jednog dana traži patku, sutradan ribu, drugi put opet svježe povrće, kašu od bambusovih klica; kad nema posla, treba joj opet naranača, kolačića, lopoča. Pije mnogo (rižinog) vina; svake večeri jede pržene vrapce, soljene rakove; pije tri litre vina od sto cvjetova«. Sve je to, očito, razvrat, bogataški hir...

Tcheng Pan K'ia, učeni pjesnik, slikar i kaligraf (1693–1765), plemeniti čovjek kakvog treba tražiti, želi da svi ukućani sudjeluju u danima gozbe. »Svaki put kad ima ribe, riže na vodi, voća, kolača,« piše on u *Obiteljskim pismima,* »dobro je provesti pravilnu raspodjelu svima redom«. Hrana koju spominje u svojim pismima su pogača od heljde, guste kaše od vruće riže... Takva su pravila. Bogati lihvar, vlasnik zalagaonice, vraški škrt, koji će se obradovati najsitnijoj pari koju nađe na putu, jede »hladnu rižu prelivenu vrelom vodom«.

Ništa se u stvari nije promijenilo do danas. Aludirajući na istančanost kineske kuhinje, jedan novinar piše 1959: »Znam da je kineska kuhinja oduvijek bila umijeće pripremanja mrvica kojim se taj odviše brojan narod kome je uskraćeno uzgajanje goveda – to strašno rasipanje kalorija – trudi da iskoristi sve što bismo mi pustili da propadne«.

Kinezi i danas ostaju vegetarijancima: 98% kalorija koje troše potječu od biljnih namirnica; ni maslaca, ni sira, vrlo malo ribe. Ugljikohidrate na sjeveru dobivaju djelomično iz pšenice, prosa, na jugu iz riže koja tamo prevladava; bjelančevine dobivaju iz soje, zrnaca gorušice i raznih biljnih ulja.

Samo jedna zemlja, Japan, mijenja se sada u tom pogledu, povećavajući jako potrošnju ribe i naročito, usvajajući meso.

● ***Sveprisutnost riže na jugoistoku i njen izvoz na sjever bitno su utjecali na širenje vegetarijanstva.***

Zapad koji jede pšenicu ili žitarice koje su joj nadomjestak morao je zbog tog običaja vrlo rano prihvatiti sustav ugara i plodoreda, bez čega se zemlja brzo iscrpljuje i pšenica prestaje rađati. Dio zemlje obavezno se na taj način prepušta livadama i pašnjacima, tim više što uzgajanje pšenice traži znatnu ispomoć stoke.

Riža, naprotiv, zauzima *svake godine isti prostor, u nedogled.* Najveći dio poslova obavlja se ručno. Bivol služi samo za lako oranje u blatu rižinog polja. Vrtlarenje se posvuda izvodi ručno, pomno i pažljivo. U tim bi uvjetima prehrana mesom bila ludo rasipanje. Životinje bi morale jesti zrnje. Čovjek ga radije pojede sam.

Prvu posljedicu ovog načina života predstavlja jači demografski prirast nego u bilo kojem sustavu prehrane u kojem namirnice životinjskog porijekla imaju većeg udjela. Ako je ishrana isključivo vegetarijanska, jedan hektar može prehraniti šest do osam seljaka. Na jednakoj površini biljni je prinos za preživljavanje ljudi nedvojbeno viši. To objašnjava vrvljenje »azijskih gomila«.

Gusta naseljenost Kine i Indije bez sumnje je razmjerno nova pojava: ona počinje u 11. i 12. stoljeću na jugu Kine, širenjem rane riže koja omogućava dvije žetve godišnje. Stanovništvo u 13. stoljeću dostiže vjerojatno 100 milijuna. Od konca 17. vijeka progresija se naglo ubrzava. Danas bi već sama mnogobrojnost bila zapreka da to mnoštvo izabere drugačiji način ishrane, čak kad bi to i željelo. Ono je samim tim determinizmom civilizacije primorano da ustraje na putu koji im je ova zacrtala«. Već u 18. stoljeću i Indija je prešla brojku od 100 milijuna stanovnika.

● ***Wittfogelova teza: civilizacija riže zahtijeva sustav »umjetnog« navodnjavanja, pun građanskih, društvenih i političkih stega.***

Riža vezuje narode Dalekog istoka za vodu, za cisterne južne Indije, a u dolini Inda i Gangesa za zdence i kanale za navodnjavanje iz rijeka; isto tako u Kini navodnjavanje poprima sve te oblike: vezano je

istovremeno uz mirne rijeke juga (pa tako i uz redovne poplave jezera P'oyang i Tungt'ing na rubu Yangtzea), uz bunare, kanale čiji je savršeni primjerak Carski kanal (istovremeno prometnica i prokop za navodnjavanje), uz divlje rijeke sjevera kao Pei Ho i Huang Ho koje je trebalo pregraditi branama, ukrotiti, a čije su snažne provale i danas česte. Svugdje, na terasama Filipina ili Jave, kao i u kantonskoj Kini ili Japanu, natapanje, često pomoću zračnih kanala od bambusa, primitivnih ili suvremenih crpki, zahtijeva strogu radnu disciplinu i poslušnost nalik na one u starom Egiptu, klasičnom primjeru prinuda koje nameće navodnjavanje.

Uzgoj riže, započet bez sumnje u drugom tisućljeću prije nove ere na niskim tlima u visini vode, proširio se malo pomalo na sva tla koja se moglo zalijevati. Istovremeno je usavršavan odabirom sjemenja koji je omogućio razvoj brzorastućih vrsta. Već tada je uzgoj riže, kako kaže Wittfogel, donio ovim narodima Dalekog istoka autoritativne birokratske režime s mnoštvom državnih službenika.

Ovo objašnjenje, može se pobijati u mnogim pojedinostima i odviše je pojednostavljeno. Ako postoji, a očito postoji neki determinizam ukorićene vode, vode potrebne za rižu, pa i riže same, ove su prisile samo jedan elemenat mnogo složenije građevine. Tu istinu ne smijemo zaboraviti. Ali ne smijemo gubiti iz vida ni prisile civilizacije riže: one su bile važne nekad, a važne su i danas.

● *Ogromni su predjeli na Dalekom istoku ostali primitivni ili divlji, a razvijale su se uglavnom nizinske civilizacije, vezane uz navodnjavanje.*

Plavljenje planinskih rižinih polja doduše je stvarnost, ali samo na uskim terasama u prenapučenim krajevima gdje je bio moguć ogroman posao gradnje terasa prekrivenih vodom (kao na Javi). Inače, civilizirani čovjek na Dalekom istoku zadržava samo vrlo mali dio prostora, onoliki koliko to dopušta intenzivni način kulture. Ostatak, naročito viši dijelovi zemlje, nepristupačni krajevi, neki otoci, utočišta su primitivnih žitelja i kultura.

Knjiga Georgesa Condominasa *Pojeli smo šumu* (1957)* vodi nas u blizinu Sajgona, iza ljetne stanice Dalat, u primitivno pleme čiji nam život priča iz dana u dan. Pleme živi od šume koju dio po dio obrađuje iz godine u godinu: stabla bivaju zasječena uokrug, oborena i spaljena. U tako iskrčenu zemlju »sadi se pomoću štapa za rovanje; brzo izdubena rupa, koje zrno sjemena, zatim zemlja poravnata nožnim palcem«. Glavninu uroda sačinjavat će riža *uzgojena nasuho*. Svake godine pojede se jedan okrajak šume. Poslije dvadeset godina vraća se

* Georges Condominas: *nons avons mangé la forét.*

na početak ako je sve u redu, tj. ako se šuma »ostavljena na ugar« u međuvremenu obnovila.

Ova lutajuća poljoprivreda (koju na malajskom zovu *ladang*, a koju nalazimo posvuda pod raznim imenima) primitivna je i praktički ne upotrebljava domaće životinje. Ona je osnova života tisuća pripadnika vrlo zaostalih naroda. Današnje im vrijeme ne pogoduje, ali preživljavaju u udaljenim krajevima.

Zapad je, naprotiv, znao vrlo rano asimilirati svoje primitivne narode. Imao je i on izoliranih i zaostalih predjela, a prepoznaju se i danas, ali on je stigao do njih, poučio ih vjeri, doveo do svojih gradova, ukrotio njihove životne snage.

Ništa slično ne nalazimo na Dalekom istoku. Ta ogromna razlika objašnjava zašto u Kini postoji toliko naroda koji »nisu pokineženi«; u Indiji toliko plemena izvan kastinske podjele i njenih zabrana (dakle izvan indijske civilizacije). To nam objašnjava i mnoge pojedinosti i sadašnjosti i prošlosti. 1565. na bojnom polju Talikote, hindsko je kraljevstvo Vidšayanagar na Dekanu, unatoč brojnosti od milijun boraca, smrtno pogođeno konjicom i još više topništvom muslimanskih sultana. Ogromni, predivni grad našao se bez zaštite, a njegovi stanovnici bez mogućnosti bijega, jer su sva kola i svi zapretni volovi pošli s vojskom. Ali neće ih opljačkati pojedinci koji se, umjesto da prodru u grad, zadržavaju progoneći pobijeđene i koljući ih, već se primitivni narodi iz okolice grada, horde Brindišara, Lambadijaca i Kurumba sručuju na grad i pustoše ga...

Jednom njemačkom liječniku na putu za Tajland povjerava se japanski trgovac koji je nekoliko godina ranije, 1682, doživio brodolom na nekom pustom otoku blizu obale Luzona. Desetak brodolomaca živjelo je od preobilnih jaja divljih ptica i debelih nakupina školjki na obalama. Poslije osam godina tako neobičnog života sagrade brod i na jedra konačno stignu do otoka Hainan u Tonkinskom zaljevu, da bi doznali kako su za dlaku izbjegli sigurnu smrt. Otok je pola kineski, pola neciviliziran. Imali su sreće što su pristali na kineskoj strani. Divljaci ih ne bi poštedjeli. Tako je i Tajvan koji su Kinezi osvojili 1683. ostao podijeljen na kineski i nekineski dio, kao i mnogi drugi otoci i »skoro hermetički zatvoreni predjeli toga kontinenta«.

Današnje brojke koje se odnose na Kinu i njezine nekineske stanovnike svakako su dojmljive. Iako ti primitivni narodi čine tek 6% ukupnog stanovništva (ili otprilike 36 milijuna ljudi) njima pripada 60% kineskoga područja (računajući, doduše, i one posebne oblasti kao Gobi, Turkestan i Tibet). Prostorno, oni i danas prevladavaju.

To su Čuangi iz Kuangsia, te Miao, Li, Tai i Yi (četiri naroda široko rasprostranjena od Junana do Kansua), Hovei iz Kansua, te Yao.

Prema svima njima, ili gotovo svima, politika carske Kine i dojučer Kine Čang Kai-šeka bila je stroga segregacija. Na vratima gradova Yia moglo se čitati: »Zabranjuje se Yiima okupljanje i hodanje ulicom u grupama većim od tri osobe«. »Yiima zabranjen prolaz na konju«. Današnja Kina poboljšala je njihovu sudbinu i priznala im neki stupanj autonomije, ali ne onakvu polunezavisnost kakvu je Sovjetski Savez dao svojim etničkim manjinama. Međutim, sva su ta zaostala društva (u kojima još postoje robovi kao u Yia iz Liangsana ili kmetovi, *ula*, u Tibetanaca), doživjela preokret. Odlučno se radi na tome da i najzaostalija područja dobiju pisane jezike. Tako se danas samo Kina brine (na njihovo dobro i sigurno na njihovo nezadovoljstvo) za svoje zaostale populacije.

Predjeli divljih ljudi između civiliziranih područja istovremeno su i carstvo divljih životinja.

Ova osobitost obilježje je cijelog Dalekog istoka u kojem vrve divlje zvijeri: lavovi na području Pandžaba, veprovi na obalama Sumatre, krokodili u filipinskim rijekama, a posvuda tigar, kralj okrutnih životinja, kradljivac i žderač ljudi.

To je današnja istina koju nalazimo, živopisnije obojenu, u tisuću starih opisa. Opat de las Cortes, španjolski isusovac koji je doživio brodolom blizu Kantona 1626, govorio je o tigrovima koji vrve kineskim predjelima i koji se približavaju sve do sela i gradova da ugrabe ljudski plijen.

Francuski liječnik François Bernier posjetio je deltu Gangesa oko 1660. Bengal je zasigurno daleko najbogatiji i najnaseljeniji dio Indije, »dar Gangesa« kao što je Egipat »dar Nila«, veliko područje na kojem se uzgajaju riža i šećer. Usred tog blagostanja ima pustih otoka između samih rukavaca rijeke, i na njih dolaze gusari. »Ove otoke, kaže Bernier, nastavaju samo tigrovi koji ponekad prelaze plivajući s jednog otoka na drugi, ili gazele, svinje i podivljala perad. Kad se plovi između ovih otoka brodićima na vesla, kao što je to običaj, upravo zbog tih tigrova opasno je pristati na mnogima od tih mjesta. Valja dobro pripaziti da brod koji se noću vezuje na neko stablo ne bude preblizu obale: priča se da se našlo tako odvažnih tigrova da su ušli u unutrašnjost broda i odnijeli zaspale ljude, birajući čak (ako je vjerovati tamošnjim lađarima) najkrupnije i najtustije.

Barbarstvo protiv civilizacije: svjedočanstvo povijesti

Masovne civilizacije Dalekog istoka – prije svega Indija i Kina – bile bi živjele spokojno da su ih uznemiravala jedino unutarnja područja

divljine, njihovi bijedni poljodjelci koji »jedu« šumu. Njihova muka poput pravih biblijskih katastrofa dolazila je iz prostranih pustinja i stepa (zapadno i sjeverno od Kine i Indije) užarenih suncem ljeti, a zimi zatrpanih ogromnim nanosima snijega.

Ta neljudska prostranstva napučena su pastirskim narodima: Turcima, Turkmenima, Kirgizima, Mongolima... Mnoštvima konjanika. Otkad povijest zna za njih oni su siloviti, pljačkaši, okrutni, ludo smjeli, a takvi će i ostati do kraja svog povijesnog uspona, tj. otprilike do sredine 17. stoljeća. Tada, tek tada konačno će ih nadvladati sjedilački narodi, zahvaljujući barutu i topu. Držat će ih na razmaku; savladani, svedeni skoro ni na šta, oni samo nadživljuju sami sebe i bijedno životare do današnjih vremena. Ni obje Mongolije (Unutrašnja i Vanjska, kineska i sovjetska), ni Turkestan (kineski i sovjetski) nemaju danas sami po sebi važnosti na šahovskoj ploči svijeta. Neku ulogu igraju jedino njihova prostranstva i aerodromi, ali oni im ne pripadaju.

• ***Ali zašto nas zanimaju ti nomadi kad je riječ o sadašnjosti civilizacija? Zato što su njihove nekadašnje strahovite provale neosporno usporile razvoj susjednih velikih civilizacija.***

Hermann Goetz u svojoj klasičnoj zbirci »Epohe indijske civilizacije« (1929) kaže to povodom Indije, ali njegova primjedba može se bez oklijevanja proširiti i na Kinu. Jer Indija se prema nomadskom svijetu otvara samo uskim prolazom Khaibar, kroz afganistanske planine, dok Kina ima nesreću da graniči s ogromnom pustinjom Gobi protiv koje Kineski zid, izgrađen već u 3. stoljeću prije nove ere, predstavlja važnu ali više simboličnu nego stvarnu prepreku koja je tisuću puta savladana.

Po sinologu Owenu Lattimoreu, ovi nomadi su nekadašnji seljaci. Razvoj naprednije poljoprivrede potisnuo je slabije prilagođene seljake prema višim predjelima gdje se »jedu« šume, naročito prema stepskim i pustinjskim rubovima. Tim seljacima, potisnutim iz plodnijih krajeva, ostali su na raspolaganju samo nepregledni ali vrlo slabi pašnjaci. Tako je civilizacija rodila barbarstvo, a od bivših je stvorila nomadske pastire. Ali iz tih pribježišta barbar se zbog unutarnjih kriza, socijalnih preokreta, eksplozivnih demografskih valova, neprekidno vraća prema zemlji sjedilačkog stanovništva, a taj je povratak rijetko kad miroljubiv. On se vraća vrlo često kao gospodar, pobjednik, pljačkaš: tada nomad prezire, omalovažava pobijeđenog starosjedioca... Poslušajmo tim povodom uspomene Babura koji se 1526. domogao sjeverne Indije:

»... Iako je po svojoj naravi Hindustan zemlja puna čari, njegovi su

stanovnici lišeni privlačnosti, a u ophođenju s njima ne nalazi se ni zadovoljstva, ni ljubaznosti, ni stalnih veza. Bez sposobnosti, bez oštroumnosti, bez druželjubivosti, oni ne poznaju plemenitost ni muževne osjećaje. U shvaćanjima kao i u djelima nedostaje im smišljenosti, lijepa ponašanja, pravila, načela. Nemaju ni dobrih konja, ni ukusnog mesa, ni grožđa, ni dinja, ni slasnog voća. Ovdje nema ni leda, ni svježe vode. Na tržnicama ne može se nabaviti ni biranih jela, ni dobrog kruha. Kupke, svijeće, luči, svijećnjaci, sve su to ondje nepoznate stvari...

»Osim rijeka i potoka koji teku usjecima i riječnim koritima, oni ni u vrtovima ni u palačama nemaju tekuće vode. Njihove su građevine bez ljupkosti, otmjenosti, pravilnosti i elegancije. Seljaci i siromašniji ljudi obično hodaju bosi. Jedini odjevni predmet im je nešto što zovu *langota,* a to je samo kratki komad tkanine koji im visi oko tijela dva pedlja ispod pupka. Ispod tog kratkog komada tkanine postoji drugi koji se među bedrima pričvrsti pomoću uzice. On se provlači kroz langotu, a služi da se zakači sa stražnje strane. Žene vezuju oko tijela *lang* kojeg jedna polovina visi niz križa a druga na glavi.

»Velika je prednost Hindustana, osim njegova golemog prostranstva, i ogromna količina zlata, bio u polugama ili u kovanom novcu«.

Tako ovaj musliman iz Turkestana, uznesen pobjedom, iz svoje pustinje i svog pustinjskog ponosa, s visine vlastite islamske veličine, sudi o drevnoj civilizaciji Indije, njezinoj umjetnosti i arhitekturi. Njegova oholost, iako nije »oholost zapadnjaka«, nije time ništa simpatičnija.

• ***Veliki osvajački pohodi Mongola ne zanimaju nas ovdje u pojedinostima nego samo utoliko ukoliko su uzdrmali Kinu i Indiju, udarajući ih svaki put posred srca, kao prilikom zadnjih dviju najezda u 13–14. i 16–17. stoljeću.***

Slike pokazuju kronološke granice i različitu organizaciju prodora, bilo prema zapadu i dalekoj Evropi, bilo prema istoku, s varijantom prema jugu i Indiji, ali uvijek s povratnim protuudarom prema Kini. To je vjerojatno zato što je već od početka 15. stoljeća Kina »bolesnik« koji privlači pohlepne pljačkaše. Timur Lenk je 1405. godine, kad je umro, upravo pripremao napad na Kinu.

U svakom slučaju, kad god bi se ražestio ratoborni svijet nomada, Kina i Indija bivale su žestoko pogođene, sve do u svoje prijestolnice. To nam najbolje pokazuju ova četiri datuma: 1215. (godina bitke kod Bouvinesa). Džingis Kan zauzima Peking: 1644. Mandžurci potpomognuti Mongolima ponovo zauzimaju Peking; 1398. Timur Lenk zauzima Delhi; 1526. Babur ponovo zauzima Delhi.

Ovi su događaji nečuvene katastrofe. Svakog se puta radilo o milijunima ljudskih života. Zapad sve do tehničkih ratova 20. stoljeća ni približno ne poznaje toliko krvoprolića. (Indija, u kojoj su ratovi otežani borbom dviju civilizacija (Barbari koji u nju provaljuju islamske su vjere), imala je strašnu povijest, punu mnogobrojnih upada koje će konačno nadvladati, kao i Kina, samo zahvaljujući izvanrednoj životnoj snazi, a i zato što nikada nije bila potpuno zaposjednuta, sve do vrha rta Comorin, i što je Dekan oduvijek živio od privrede (katkada i od emigracije) vezane sa zemljama Indijskog oceana.

Za Indiju su, kao i za Kinu, ove bujice uvijek značile razaranja, ponovne zastoje. Ove su zemlje konačno upijale svoje napadače, ali po koju cijenu? Je li onda barbarski osvajač u velikoj mjeri odgovoran za sve veće zaostajanje u odnosu na Zapad? Je li to osnovni ključ za tumačenje sudbine Dalekog istoka?

Za Indiju bi se to moglo lako ustvrditi. Na početku (2. tisućljeće pr. n. e.) Arijci iz Pandžaba na analognom su stupnju razvoja kao preci Helena, Kelta, Italaca, Germana. Ilijada i Odiseja podudaraju se s viteškom kulturom ratova za osvajanje gornje doline Gangesa koju prenosi Mahabharata. U 5. tisućljeću prije nove ere, vremenu Bude, sjeverna Indija puna je aristokratskih republika i malih kraljevstava analognih onima u Heladi, s početkom trgovine, kao i u Grčkoj. U 3. tisućljeću Čandragupta i Ašoka osnivaju prvo carstvo koje će ujediniti Afganistan i cijelu Indiju osim južnog dijela Dekana, koji je uvijek bio neukrotiv. To je razdoblje nastanka Aleksandrovog grčko-makedonskog carstva. Istovremeno s rođenjem Kristovim počinje sjeverozapadnim prolazom prodor skitskih naroda koji će dovesti do stvaranja golemog carstva Gupta između 3. i 8. stoljeća, koje će obnoviti za Indiju nikad završenu borbu između ljudi svijetle i tamne puti. Uskoro se, kao i u zapadnjačkom srednjem vijeku, javljaju mase potčinjenih seljaka i, od 10. do 13. stoljeća, feudalne države. Nema, naravno, strogog paralelizma, naročito ne u obliku ovih dvaju društava, ali ni previše izrazite razlike u stupnju razvoja, sve do 13. stoljeća i velike mongolske najezde.

Otada će se jaz postepeno produbljivati. Isto se pitanje postavlja i za Kinu: koliko je njezin razvitak zaustavljen mongolskim osvajanjem koje je završeno 1279. i mandžurskim osvajanjem (1644–1683)? Kinu, tehnički i znanstveno napredniju, bar do 13. stoljeća, tada će preteći daleki Zapad.

Ipak, jasno je da se ne može stepskim osvajačima pripisati sva odgovornost za zamršenu sudbinu Dalekog istoka. Pustošenja osvajača bila su strašna. Međutim, sve se s vremenom sredilo, zaraslo.

Čovjek bi rekao: čak i predobro zaraslo. Invazije koje su na Zapadu značile prijelom i rađanje novih civilizacija, prelaze preko Indije

i Kine kao *materijalne* katastrofe, ali one uistinu ne mijenjaju ni njihov način mišljenja ni socijalne strukture. U njih nikad nije bilo skoka poput onoga koji je antičku civilizaciju prenio iz Grčke u Rim, i od Rima na kršćanstvo; ili poput prelaska Bliskog istoka na islam.

Ova izvanredna vjernost Dalekog istoka samome sebi, njegova nepomičnost, proizlazi i iz unutarnjih razloga. Oni djelomice tumače njegovo kašnjenje, koje je, uostalom, sasvim relativno, Daleki istok zapravo nije nazadovao; ostao je tamo gdje je bio stoljećima i stoljećima, dok je ostatak svijeta naočigled napredovao i svakog ga dana sve više prestizao.

Drevni počeci: Razlozi kulturne nepokretnosti

Vjerojatno sve bijaše odlučeno mnogo prije početka povijesti, već u osvit prvih civilizacija. Civilizacije Dalekog istoka pojavljuju se kao cjeline koje su vrlo rano dostigle značajnu zrelost ali u takvom okviru da je on neka njihova bitna ustrojstva učinio gotovo nepromjenjivima. Otuda proizlazi njihovo začuđujuće jedinstvo, kohezija, ali i krajnja poteškoća da se same preoblikuju, da se ushtjednu i uzmognu razvijati, kao i ustrajno odbijanje promjena i napretka.

• ***Valja pokušati razumjeti da su ove dvije velike civilizacije Dalekog istoka tisućgodišnje; valja zaboraviti naša zapadnjačka iskustva.***

Na Dalekom istoku, gdje se spomenici i prebrzo oštećuju, često i zato što su, kao u Kini i Japanu, pravljeni od lakih materijala, čini se da su čovjek, društvo i kultura neuništivi. Oni nisu od jučer, već potječu iz vrlo davnih vremena. Zamislite kakav bi bio faraonski Egipat da se kojim čudom sačuvao i koliko-toliko prilagodio suvremenom življenju, zadržavajući svoja vjerovanja i neke od svojih običaja.

Hinduizam, još vrlo živ, gotovo je nepromijenjeni temelj cijele indijske civilizacije posljednjih tisuću godina; k tome je on preuzeo i prenio neke, još nekoliko tisuća godina starije vjerske pojmove.

U Kini se kult predaka i bogova prirode koji seže najmanje u prvo tisućljeće prije nove ere, održao i kroz taoizam, konfucijanizam i budizam koji ga zasigurno nisu ukinuli. On i danas živi.

Ovim se starim i tvrdokornim vjerskim oblicima pridružuju isto tako žilave društvene strukture: indijski kastinski sustav, kineska hijerarhija porodice i društva. Čini se da je u oba slučaja riječ o vjerskoj ukorijenjenosti koju prati usko povezana društvena dugovječnost. Ovo obilježje karakterizira primitivne kulture čiji su svi oblici života i mišljenja potpuno i neposredno vezani uz nadnaravno. Ovo još više zbunjuje u tako velikim i razvijenim civilizacijama kao što su

Indija i Kina, u svim njihovim najrazličitijim područjima života, ali je tim značajnije.

● ***Za razliku od Zapada koji jasno dijeli ljudsko i božansko, Daleki istok ne poznaje tu razliku.***

Vjersko poimanje prožima sve oblike ljudskog života: država je religija, filozofija je religija, moral je religija, društveni odnosi su religija. Svi ti oblici spadaju potpuno u područje svetlosti. Odatle im i tendencija za nepromjenjivošću, za vječnošću.

Razumljivim proturječjem, božansko, pomiješano sa svim, čak i najprizemnijim životnim radnjama, daje često zapadnjaku, naviklom da vjeru postavlja na neki duhovni pijedestal, utisak odsuća religioznih osjećaja, zamijenjenih obrednim formalizmom. Naime, zapadnjaku je teško shvatiti važnost i pravi smisao tih obreda.

Poštovati ih, znači pokoravati se božanskom redu koji upravlja svim ljudskim. To znači živjeti prema vjeri. Tako se u biti hinduizam mnogo više sastoji u priznavanju vrijednosti koje predstavlja hijerarhija kasta, nego u »vjerovanju u duhovna bića i u veličanje bogova koji čine samo jedan njegov dio«.

Isto tako i Kinezi slabo mare za razlikovanje beskonačnog niza bogova. Bitno je održati prema njima sve obredne obaveze, ukazati kultu predaka svu dužnu pažnju, i konačno, pridržavati se u obiteljskom i društenom životu svih obaveza koje propisuje složena hijerarhija.

Istina je da je duhovno okružje vrlo različito u Indiji i Kini, te da odgovarajuće vjerske i društvene forme nisu nimalo slične. Ako globalno usporedimo Zapad i Daleki istok, zapadamo u opasnost da ne vidimo jasne suprotnosti ovog posljednjeg. Indija nije Kina, treba li to uopće reći? A ako se Kina, u odnosu na Evropu čini kao da živi u znaku sveobuhvatnog vjerskog života, u odnosu na Indiju ona izgleda kao racionalistička zemlja koju je usput obilježila snažna intelektualna kriza Ratujućih kraljevstava (5–3. st. prije n. ere), po nekima slična istinskoj filozofskoj krizi koja je u Grčkoj označila početak znanstvenog duha. Konfucijanizam je, kako ćemo vidjeti, prigrlio nasljeđe ove agnostičke i racionalističke krize, prilagodio ga političkim potrebama i omogućio mu da preživi silnu religioznu krizu između 3. i 10. stoljeća te ga preoblikovao u ono što će se zvati neokonfucijanizam koji nadvladava od 13. stoljeća nadalje.

U Kini se, dakle, dotiču dvije struje, a nepromjenjivost društva proizlazi iz nekih političkih, privrednih i društvenih struktura, dok u Indiji nadnaravno igra prvorazrednu ulogu. Kako bi se ondje moglo reformirati, dovesti u pitanje ljudsko društvo, kad se njegova organizacija prikazuje kao bogomdana?

KLASIČNA KINA

Ovoj klasičnoj Kini od koje moramo poći, jer je još daleko od potpunog nestanka, dugo je trebalo dok nije postigla i jasno ocrtala svoja izvorna obilježja.* Njezina je slika nalik čvrstoj cjelini koju je teško podijeliti na razdoblja kako se to obično radi. Kroz tolika stoljeća, kroz beskrajne katastrofe i osvajanja, ona kao da pokazuje svoje nepromjenjivo lice.

Ipak, ma koliko bio spor razvoj ove ogromne stvarnosti, ona nikad nije bila nepromjenjiva. Kao i sve civilizacije, i kineska gomila svoja iskustva, stalno nanovo bira između vlastitih bogatstava i tendencija: i konačno, unatoč prividu, ona nije zatvorena prema vanjskom svijetu. Dašci izvana dopiru do nje i nameću joj svoju nazočnost.

Vjerske dimenzije

Prve i najvažnije dimenzije, najteže shvatljive, one su koje se odnose na vjerski život. Taj vjerski život nema jasnih obrisa. On dozvoljava više sustava, kao zapadnjačka vjera, ali ovi se međusobno ne isključuju. Pobožnost vjernika poprima razne oblike, dopušta istovremeno misticizam i racionalizam. Zamislite Evropljanina koji bi se kolebao, a da pri tome ne nailazi ni na kakvu intelektualnu ili vjersku zapreku, između reformirane crkve,** katolicizma i ateizma,

* Promjenu francuske Vissièrove transliteracije kineskih riječi, koja je primijenjena u izvorniku, a u nas je malo poznata, u općeprihvaćenu transliteraciju *pinyin* proveo je prof. Mario Rebac. O transliteraciji i transkripciji kineskih riječi vidjeti: V. Anić-J. Silić, Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, SNL i ŠK, Zagreb, 1986, str. 146. (Op. ur.)

** kalvinizam

posvuda se dobro snalazeći. »U najagnostičnijem i najkomformističnijem Kinezu pritajen je anarhist i latentni mistik... Kinezi su ili praznovjerni ili puni povjerenja u znanost ili – točnije – i jedno i drugo istovremeno« (Marcel Garnet). A baš to »istovremeno« često je teško razumljivo zapadnjaku.

Ove primjedbe, koje vrijede i za novu Kinu, korisno je napomenuti na pragu povijesnog izlaganja. One unaprijed objašnjavaju temeljnu istinu kako se, ukorjenjujući se u kinesku zemlju, ni konfucijanizam ni daoizam,* kao ni mnogo kasniji budizam, nisu uzajamno iskorijenili, unatoč njihovim svađama i borbama. Istodobno se nisu prestali uvijek međusobno razlikovati. Svi su se oni nataložili na jedan mnogo stariji primitivan i moćan, vjerski život. Kaže se da su »tri velikana« plovila tim starim religioznim vodama. U stvari, oni su se u njima prosto naprosto utopili.

● ***Temelji života Kine daleko prethode trima velikim smjerovima njezina duhovnog života. Žilavo i raznoliko nasljeđe održalo se u osnovi svih vjerskih običaja.***

Riječ je o starom nasljeđu, uspostavljenom već prije prvog tisućljeća prije nove ere, u osvit prve ujedinjene Kine, nasljeđu koje ništa neće sasvim izmijeniti.

U to vrijeme pojava pluga omogućuje mnogo gušću naseljenost pučanstva, okupljenog u selima, na vlastelinstvima. Ta prva Kina poštuje kult predaka i kult božanstava vlastelinskog tla, što nas prenosi, po našoj volji, bilo u arhajsku Grčku, bilo u daleka ishodišta Rima, u samu atmosferu *antičkoga grada.*

Kult predaka pridaje iznimnu važnost porodičnim skupinama *muške loze* (kojima se prenosi ime s oca na sina). Iznad ovih porodica šira skupina, rod (na kineskom *xing*), okuplja ljude koji potiču od jednog zajedničkog pretka, koji zbog toga nose zajedničko rodovsko ime. Tako je prvi predak roda Ji kralj Proso, a roda Si Yu Veliki, legendarni junak koji je izlio vode Potopa.

Takva organizacija tiče se u početku samo plemićkih porodica. Kasnije će i plebejske porodice oponašati ovaj uzor i klanjati se svojim precima kao bogovima.

Pored predaka, gotovo na istoj razini, nalaze se lokalni bogovi vlastelinstva, od bogova kuće, brežuljka, vodenog tijeka, raznih prirodnih sila zamišljenih u pojedinim dijelovima zemljišta, pa sve do boga tla vlastelinstva, she, koji je nad svima njima. »Jedan vladar Chena, pobijeđen 548. prije n. ere, predavajući se, pošao je u koroti

* U staroj transliteraciji: taoizam. (Op. M. R.)

ususret pobjedniku, držeći u rukama boga tla, a pred njim je koračao njegov vojskovođa noseći posude hrama predaka: tako je predavao svoje vlastelinstvo«. (H. Maspéro).

Kad je političko ujedinjenje podvrglo plemiće vlasti monarha, svim se ovim lokalnim bogovima nametnuo jedan veliki bog kraljevskog tla: gospodar Zemlja. Dosta prirodno on je postao bog mrtvih: »ljubomorno ih je čuvao u svojim mračnim tamnicama, posred Devet tmina, blizu Žutih izvora«. Postojao je i bog neba (Gornji bog), bogovi planina, bogovi četiriju mora, rijeka (knez rijeke bog je strašne rijeke Huanghe...) U stvari, bogovi su isto toliko brojni koliko je ideogramskih znakova klasičnog kineskog jezika. Ovo mnoštvo koje buja vjeruje u život duše, bilo na Žutim izvorima, paklenom boravištu, bilo u nebeskom svijetu Gornjeg boga, bilo na zemlji, u hramu predaka. Ova hijerarhija boravišta na onom svijetu često je kopija ovozemaljske društvene ljestvice. Vladari, ministri i velikaši ovog svijeta uživali su sva blaženstva Neba gdje su najvažniji među njima i dalje bili okruženi svojim slugama. Obični smrtnici išli su na Žute izvore, u Devet tmina: za njih je bio pakao. Polubogatima je bio namijenjen život u grobu predaka. Sve je to dosta nejasno, budući da svaki čovjek ima više duša i da je zagrobni život moguć samo zahvaljujući darovima i žrtvama živih, sličnih žrtvama i darovima koji se prinose bogovima. Mrtvi i bogovi jedu: »Napunit ćemo darovima drvene i zemljane posude«, kaže obredni pjev prilikom prinošenja žrtava: »Čim se raširi miris žrtve, Gornji bog počinje jesti.«

Između bogova i živih ljudi sklapaju se pogodbe: zaštite odgovaraju darovima. Jedan bog kaže: »Ako mi prinosite žrtve dat ću vam sreću.« Neki vladar izjavljuje: »Moji su darovi obilni i čisti. Duhovi će mi sigurno dati podršku.« Neki drugi se žali: »Kakvo su zlo počinili današnji ljudi da im Nebo šalje pogibelj i nemire, oskudicu žita i povrća! Nema bogova koje nisam častio; nisam škrtario na žrtvama!«

● ***Kriza »Zaraćenih država«. Između 5. i 3. stoljeća prije naše ere feudalna se Kina raspada za vrijeme burnog razdoblja nazvanog »Zaraćene države«.***

Vlastelinstva tada nestaju u korist većih ili manjih, više ili manje postojanih, kneževina, usred neprestanih ratova. Zatim će nastati Carstvo Han i nametnut će mir ujedinjenja.

Ovu dugu i žestoku krizu prati vrlo jak moralni nemir koji kineske mislioce u njihovim ideološkim nesuglasicama potiče da reagiraju protiv najstarijih oblika religije i njezina formalizma. Cijela je intelektualna sudbina Kine u znaku ovog razdoblja koje nas podsjeća, ako se upustimo u usporedbe, na Grčku VI. i V. stoljeća prije nove ere ili na

renesansnu Italiju s njezinim društvenim i političkim dramama za vrijeme kojih je problem i tirana i njihovih podanika bio kako živjeti i preživjeti.

Tako je i Kina od 5. do 3. stoljeća imala političare koji su pokušavali proračunati kakvu priliku ili izglede ona može pružiti vladaru ili državi. A imala je i retore, »sofiste« koji su skrbjeli za javno dobro. Oni se često povezuju sa starom školom Mo-Dija (ili Mo Zia), moizmom.

Jesu li učenici Mo Zia tvorili nešto kao viteški red u službi potlačenih ili neku vrst kongregacije dominikanaca? Ove usporedbe dosta govore o njihovoj aktivnosti, njihovoj »angažiranosti«. A nadimak »sofisti« koji su im povjesničari kasnije dali, govori o njihovoj strasti za besjedom, uvjeravanjem riječju, beskrajnim izlaganjem svakoga od njih, već prema vlastitom interesu. U pozadini ovih žučnih raspri izbija čitava jedna relativistička, a i racionalistička misao, odvojena od strogih vjerskih naloga. Epoha Han zadržat će samo dio ovih filozofskih obnova, uglavnom ono što će sačinjavati konfucijanizam, tj. jednu čisto racionalističku tendenciju kao reakciju na staru religiju; ali i kao reakciju na retorička pretjerivanja »sofista«, mnogobrojnosti njihovih doktrina i političke i društvene posljedice koje one mogu implicirati.

Konfucijanizam je istovremeno intelektualno, političko i socijalno sređivanje ideja.

Bilo kako bilo, upravo zahvaljujući njemu održat će se u Kini neki pseudoracionalizam, nasuprot vrlo jakim vjerskim prodorima daoizma i naročito budizma do 10. stoljeća. On će se u 13. stoljeću čvrsto obnoviti neokonfucijanizmom.

● ***Konfucijanizam nije samo racionalistički pokušaj objašnjenja svijeta, on je i neka vrst političkog i društvenog morala. Ako nije prava religija kako se tvrdilo, on je barem filozofski stav koji prihvaća kako neku religioznost tako i skepticizam, pa čak i najotvoreniji agnosticizam.***

Ime mu potječe od Konfucija (kin. Kongfuzi, 551–479. prije nove ere, prema tradiciji). Iako od njega nije ostalo ništa napisano, i premda su njegovu doktrinu prenijeli učenici, upravo on je osnivač tog sustava koji je postao baština same klase koju predstavlja, kineske inteligencije.

a) *Konfucijanizam je doista i prije svega izraz jedne kaste, kaste obrazovanih, mandarina,* predstavnika novog društvenog i političkog poretka koji se malo pomalo uspostavlja poslije feudalnog rasula, dakle predstavnika upravljača i činovnika te nove Kine.

Učeni činovnici, predstavnici državne vlasti, javljaju se istovremeno

s prvim većim kneževinama, kad je pismenost postala uvjet poretka i upravljanja. Dugo su bili ograničeni na niže položaje, dok su najviše službe pripadale aristokratskim porodicama, ali je stvaranje prvog velikog carstva, carstva Han (206. pr. n. e.– 220. n. e.) označilo njihov trijumf.

Razvoj konfucijanizma usko je povezan s razvojem *nastave* za obrazovanu klasu. U Velikoj školi koju je 124. pr. n. e. osnovao car Wu poučava se po već tada složenoj doktrini koja se zasniva na čitanju i komentiranju pet klasičnih knjiga *(Mijene, Ode, Dokumenti, Proljeća i jeseni, Obredi)* koje su po tradiciji vezivane uz Konfucija, ali koje su istovremeno i novije i starije od njega, i čiji tekst potpuno rekonstituiraju i jasno komentiraju tek učenjaci iz 4. i 3. stoljeća prije nove ere.

Svaki učitelj tumači uvijek jednu te istu knjigu i prema jednoj jedinoj interpretaciji. Tako na Velikoj školi ima onoliko katedara koliko ima mogućih interpretacija (npr. 15 u 1. stoljeću nove ere). Svaki se učitelj izravno obraća samo desetorici asistenata koji onda poučavaju učenike. Godine 130. naše ere Škola je brojila 1800 studenata i 30.000 slušača. Uspješnost studija procjenjivala se strogim ispitima. Pitanja su bila ispisana na drvenim tablicama koje su kandidati gađali odapinjući luk: strijela je pokazivala pitanje na koje će morati odgovoriti.

Ovaj će sustav u cjelini potrajati gotovo do naših dana, iako je tijekom stoljeća bilo nekih preinaka: sastavljeni su komentari i pravi pregledi, mi bismo ih nazvali novim udžbenicima. Najvažniju od tih preinaka izradilo je između 8. i 12. stoljeća pet učitelja, osnivača onoga što se zove *neokonfucijanizam.* Najslavniji među njima, Zhu Xi (umro 1200) razradio je iz toga učenje, koje je do pada Kineskog Carstva (1912) ostalo neizmijenjeni vodič i službena doktrina kineske mudrosti.

(b) *Konfucijanizam kao učenje profinjenih duhova pokušaj je tumačenja svijeta koji nastoji izbaciti primitivna narodna vjerovanja, poštujući glavni smisao tradicije.*

Odatle sadrži prilično oholo i čak prezirno udaljavanje od narodne religije, kao i očiti skepticizam. Konfucije nikada ne govori o bogovima, a duhove, pretke, sve poštujući ih, više voli držati po strani. »Kako bi onaj tko ne zna služiti ljudima«, kaže on, »znao služiti duhovima? Kako će poznavati mrtve onaj tko ne poznaje žive?«

Konfucijevci daju globalno objašnjenje prirodnih sila, odnosa ljudi prema nadnaravnom svijetu, i u tome se može vidjeti nagovještaj neke znanstvene teorije svemira. Životom svijeta ne upravljaju hirovi bogova, njihovi bjesovi ili dobročinstva, već igra bezličnih sila čije je međusobno djelovanje odgovorno za sve pojave i mijene. Tako oni neće reći *Gornji bog* nego *Nebo*... Međutim, konfucijevci su za ta

nova objašnjenja često zadržavali vrlo stare riječi i pojmove narodskog ili seljačkog porijekla i pridavali im novi, filozofski, smisao. Tako je sa *yin* i *yang*.

U narodnom govoru i književnosti ove su dvije riječi zorno evocirale »skup suprotstavljenih slika: *yin* je označavao sjenu, *yang* sunce, *yin* hladno i kišno vrijeme, zimu, *yang* suho, toplinu, ljeto; *yin* žensko, pasivno, *yang* muško, aktivno . . .

Konfucijevci su se dočepali tih dviju riječi da od njih naprave simbole »dvaju konkretnih i komplementarnih vidova svemira koji se suprotstavljaju u prostoru a izmjenjuju u vremenu«, dva vida koji samim svojim suprotstavljanjem potiču sve energije kozmosa. Ova dva doba beskrajno se izmjenjuju, »doba odmora, zvano *yin,* doba djelatnosti, zvano *yang;* nikada ne koegzistiraju nego slijede jedno drugo unedogled, a njihovo izmjenjivanje upravlja svime«. A naročito godišnjim dobima: *yin* jesen-zima slijedi *yang* proljeće-ljeto; tako se objašnjava izmjena dana i noći, hladnoće i topline. U čovjeku ovaj »dvoboj« postaje ljubav i mržnja, radost i srdžba . . .

Ritam koji uspostavlja naizmjenična gibanja *yina* i *yanga* zove se *dao,** načelo samog izmjenjivanja, dakle i jedinstva svakog bića i svakog razvitka. Poslovica kaže: Jednom *yin,* drugi put *yang;* to je jedinstvo, dao«.

Nažalost ako u prirodi sve slijedi svoj dao, svoj pravi put; ako se nebeski *yang* i zemaljski *yin* neprekidno izmjenjuju da bi sredili sve probleme prirode i čovjeka, čovjek je u prirodi jedinstveni činilac, smetač, jedini koji je slobodan slijediti svoj *dao,* napustiti njegov put. Tada čovjek svojim lošim djelima uništava predodređeni sklad.

Konfucijevci su mislili da čovjek djelujući tako izaziva sve poremećaje, bilo fizičke (pomrčine, potrese, poplave . . .), bilo ljudske (pobune, opće nevolje, oskudice itd). Neokonfucijevci svode naprotiv tu ljudsku prevratničku moć na samog čovjeka. Svojim nedostatkom vrline čovjek osuđuje samoga sebe na pad. Upravo to je načelo carske moći, kao što ćemo vidjeti: vladari se automatski uzvisuju ili svrgavaju prema tome poštuju li ili ne poštuju nebeski zakon.

c) *Na taj način konfucijanizam vodi životnom pravilu, moralu kojemu je cilj održati red i poredak u državi, a koji oštro reagira na intelektualnu i društvenu anarhiju sofista i pravnika.*

Polazeći od drevnih vjerskih običaja konfucijevci su nizu *obreda,* vjerskih i obiteljskih ponašanja pridali važnu ulogu moralne ravnoteže, vladanja osjećajima. Obredi ravnaju svačijim životom, položajem koji mu pripada, njegovim pravima, dužnostima. Slijediti svoj

* U staroj transliteraciji: *tao.* (Op. M. R.)

put, svoj *dao,* prije svega znači da svatko ostaje na mjestu koje mu pristaje, ili bolje, koje mu pripada jednom zauvijek na društvenoj ljestvici. To je duboki smisao slavne Konfucijeve definicije dobre vlade: »Neka vladar bude vladar, podanik podanik, otac otac, a sin sin!«

Naravno, poslušnost i poštovanje koji se duguju vladaru ili mandarinu proizlaze iz njihove više vrijednosti: »Vrlina vladara je kao vjetar, vrlina malih ljudi je kao travka. Pri puhanju vjetra travka se uvijek povija. Glavna vrlina podanika bit će apsolutna poslušnost, uvjet sklada zajednice.« Zato je konfucijanizam održao važnost »kulta predaka, oslobođenog svake religioznosti, ali potrebnog kao osnove hijerarhije« (E. Balazs), jer kult predaka održava u samoj obitelji apsolutnu hijerarhiju i poslušnost. Očito je da »vrline koje propovijedaju konfucijevci: poštovanje, poniznost ... poslušnost i podređenost višima po položaju i po dobi« snažno jačaju političku i društvenu vlast kaste obrazovanih, tj. njihove vlastite klase. Taj tradicionalni i formalistički moral mnogo je doprinio kontinuitetu i nepromjenjivosti društva u Kini.

● ***Otprilike suvremenik konfucijanizma, rođen iz iste dugotrajne krize, daoizam je mistična potraga i individualna religija spasa. U svom narodnom obliku vezan je sa životom tajnih društava, tako važnih u Kini.***

Njegov se početak teoretski povezuje uz naučavanje Lao Zia* (»Učitelja«), mitske ličnosti iz 7. stoljeća prije nove ere. Ali knjiga koju mu pripisuju i koja sadrži njegovo učenje potječe tek iz 4. i 3. stoljeća prije nove ere.

Daoizam je mistično traženje apsolutnog i besmrtnosti

Poput konfucijevaca, i daoisti su na svoj način protumačili opće pojmove *yin, yang* i *dao.* Za njih je *dao* mistično apsolutno, izvorna životna snaga, »ono po čemu sve postaje.«

Definirati to apsolutno nije moguće. Čujmo što o njemu kaže stari tekst koji se pripisuje Lao Ziu: »*Dao* kojega nastojimo izraziti nije sam *dao.* Ime koje mu se želi nadjenuti nije ime koje mu pristaje. Bez imena on je početak svemira. Imenovan, on je majka svih bića. Shvatimo njegovu tajnu kroz nebitak; kroz bitak nađimo pristup njemu. Nebiće i biće, proizlazeći iz iste osnove, razlikuju se samo po imenu. Ta zajednička osnova zove se Tmina. Zamračiti tu tminu pristup je svim divotama.«

Savršenstvo, svetost za kojom teže daoisti, mistična je veza s vječnim *dao;* to znači »živ se povući u tu izvornu i vrhunsku prisutnost

* Po staroj transliteraciji: Lao Ce

koja sve obuhvaća a da nikad ne može biti obuhvaćena«, u »bezobličnо što rađa sve oblike, u *dao* koji posjeduje vječni život«. To znači ujedno postići besmrtnost.

Riječ je o mističnom iskustvu koje je samo po sebi teško uhvatljivo, a koje se postiže askezom i meditacijom. »Ne slušajte uhom nego srcem (srce Kinezu znači duh); ne slušajte srcem već dahom (disanjem)... A dah, kad je prazan, dohvaća stvarnost. Sjedinjenje s daoom postiže se samo prazninom; ta praznina post je srca«.

Cilj je postići dugim godinama meditacije i pročišćavanja, ponavljanjem dobrih djela, ono što obdareni postiže, kako kažu, za nekoliko dana: »Poslije tri dana mogao se odvojiti od vanjskog svijeta; nakon sedam dana uspio se odvojiti od bliskih stvari; nakon devet dana uspio se otrgnuti od vlastitog življenja. Zatim... je zadobio jasnu proniclјivost, sagledao Jedinstveno. Kad je sagledao Jedinstveno, uzmogao je dospjeti u stanje bez sadašnjosti i prošlosti. Napokon je postigao stanje bez života i smrti«. Ovim putem daoizam se spaja sa svim mističkim iskustvima, bila ona kršćanska, islamska ili budistička.

b) Međutim, besmrtnost kojoj teže daoisti nije samo spas duše, ona je i besmrtnost tijela, zahvaljujući nizu recepata za dugi život, pročišćavanje i »olakšavanje« tijela.

Postupci su doista bezbrojni: vježbe disanja koje omogućuju slobodno strujanje daha i krvi, te izbjegavanje začepljenja, grušanja i čvorišta. Pažljiva dijetetika koja odbacuje uobičajenu hranu (naročito žitarice) i zamjenjuje ih biljnim ili mineralnim drogama; konačno, alkemijski postupci. Što se tiče ovog posljednjeg, tu je zlatno posuđe koje pročišćava svu hranu, otopljeno zlato (zlatna tekućina) i naročito rumenica (spoj sumpora i žive) koja je devet puta zaredom pretvorena iz rumenice u živu i iz žive u rumenicu, da bi se od nje napravila »crvena pilula besmrtnosti«. Poslije raznih postupaka te vrsti »kosti postaju zlato, pŭt jantarna, a tijelo nepokvarljivo«; olakšano kao slamčica, može se uzdići u apoteozi koja uznosi tijelo posvećenoga, sada besmrtnoga, prema sjedištu bogova. Da ne uzbuni svijet živućih, on će hiniti da umire kao ostali, ostavivši za sobom štap ili sablju kojima će dati privid leša.

Ova alkemijska istraživanja eliksira dugovječnosti daju smisao priči o Chang Chunu (Vječnom proljeću), tom daoističkom redovniku od sedamdeset i tri godine (iako su mu ih pripisivali dvjesto), kojeg je Džingis-kan prisilio da napusti svoj samostan, da mu se pridruži u Mongoliji i donese mu recept duga života. Kad je stari redovnik stigao na kraj svog puta, 9. prosinca 1221. car ga upita: »Kakav si mi

lijek donio?« Kinez odgovori: »Nikakav. Imam kod sebe samo dao kao jamstvo života«. I car i redovnik umrli su u razmaku od nekoliko dana 1227.

c) Na koncu, postoji i jedna pučka daoistička vjera koja ne poznaje ni svetost učitelja, ni složene postupke traganja za dugim životom.

I sam kineski jezik razlikuje »daoistički puk«, *dao min,* od pravih posvećenih, *dao shi.*

Mnoštvo pripadnika *dao mina* zadovoljava se sudjelovanjem u mnogim obredima, mnoštvom žrtava, pokorom. Ovi vjernici ne mogu težiti za besmrtnošću, ali onima koji vode čist život osigurano je bolje življenje na drugom svijetu. Neće izbjeći žute izvore, ali bit će činovnici boga Zemlje i vladat će nad bijednom gomilom mrtvih. Ove posljednje pojedinosti pokazuju koliko je daoizam zbog naroda morao prihvatiti stara vjerovanja u ovoj kao i u nekim drugim stvarima. Ovaj pučki daoizam nekoliko se puta organizirao u vrlo stupnjevite crkve, kao i u niz sekti, više ili manje tajnih, s anarhističkim i mističkim tendencijama. Daoizam je, za razliku od tradicionalističkog konfucijanizma, pristalice društvenog poretka, uvijek bio simbol individualizma, osobne slobode, pobune.

● *Budizam, zadnju po redu od »triju velikih religija«, prenijeli su misionari iz Indije i srednje Azije. Ali i on je posizao u zajedničku podlogu kineske misli i duboko se preobrazio u dodiru s njom.*

a) Budizam je nastao u Indiji od 6. do 5. stoljeća pr. n. e.;

Tamo je doživio razdoblje procvata u vrijeme cara Ašoka (273–236. pr. n. e.). Malo-pomalo odbačen, asimiliran hinduizmom, zadržava neki utjecaj na sjeveru i sjeverozapadu Indije za vrijeme grčkih vladara koji potječu od Aleksandrovih osvajanja, zatim se širi na srednju Aziju, Baktriju (sjeverni Afganistan) i Tarimsku zavalu.

Tu ga sustiže kinesko osvajanje oko 2. st. pr. n. e. Trebat će mu tri stoljeća da se počne uvlačiti u carstvo dinastije Han u 1. stoljeću naše ere putevima srednje Azije, ali i morskim i junanskim putem. A tek će se u 3. stoljeću, dakle s velikim zakašnjenjem, proširiti u cijelo kinesko društvo, među elitu i narodne mase. Tamo će imati presudni utjecaj do 10. st.

Budizam naučava da se ljudi poslije smrti ponovo rađaju u drugom tijelu u život više ili manje sretan (već prema djelima izvršenim u prethodnim životima), ali uvijek bolan. Jedini izlaz iz te boli jest put koji poučava Buda i koji omogućuje da se postigne Nirvana, tj. da se potpuno izgubi u bezgraničnom vječnom životu i oslobodi lanca

ponovnih utjelovljenja. Taj je put težak, jer upravo žeđ za životom čini da se ljudi ponovo rađaju poslije smrti. Zato nju treba ugasiti ravnodušnošću i odricanjem. Radi toga treba shvatiti da ni Ja ni ono što ga okružuje nema stvarnog postojanja: oni su samo privid. Ovo poimanje nije razumom dokučeno znanje nego intuicija, nadahnuće koje mudrac može dostići samo kontemplacijom i ponavljanjem duhovnih vježbi tijekom jednog, a često i više života.

b) Početni uspjeh ove religije, vrlo strane kineskom duhu, objašnjava se dugotrajnim nesporazumom.

Ona nije pokazala Kinezima svoje pravo lice. Prvi pristaše budizma dolaze iz daoističkih krugova; oni su shvatili budizam kao neku podvrstu, jedva različitu od njihove vlastite vjere. Doista, obje su religije spasa i postupci kontemplacije su izvana slični; iako se budistički, tjelesno manje teški, čine privlačnijima. A sanskrtske tekstove koji su mogli rasvijetliti spor vrlo su kasno upoznali. Budući da su ovi teški za prevođenje, uglavnom su prevođeni uz suradnju indijskih misionara i prvih kineskih pristalica – daoista, pa prema tome samim daoističkim rječnikom, što je još više potpomoglo zabunu. Tako je budističko nadahnuće postalo sjedinjenje s *daoom,* nirvana je prevedena kineskom riječju koja označava boravište besmrtnih itd. Ovaj iskrivljeni budizam brzo se širio zahvaljujući razgranatoj mreži muških i ženskih redovničkih zajednica. Kao i u daoizmu, pučka vjera okupljala je vjernike koji su se zadovoljavali sudjelovanjem u jednostavnim obrednim svečanostima, kazivanjem molitava, čestim davanjem milostinje, izbjegavanjem pet smrtnih grijeha, sudjelovanjem u prikazanjima u kojima je bonzo morao spasiti, prizvati duše predaka iz paklenih prebivališta. Zahvaljujući tome vjernici su se mogli nadati da će poslije smrti doći u zapadno nebo uz zauzimanje svetaca, oslobodilaca duša osuđenih na vječne muke.

c) Nesporazum će se raščistiti tek povećanjem broja prijevoda sa sanskrta, dakle vrlo kasno, ne prije 6–7. stoljeća.

U stvari, daoizam i budizam u dubokoj su opreci. Jedan teži za »drogom besmrtnosti«, neuništivosti tijela, dok drugi tijelo smatra lancem koji ljudima nameće njihova nesavršenost, a koje nema stvarnog postojanja. Ni samo Ja ne postoji za budistu: u nirvani se svaka ličnost rasplinjava, dok u Raju besmrtnih daoistički svetac zauvijek zadržava svoju osobnost.

Tek nekoliko velikih kineskih mislilaca bit će zbunjeno kasnim otkrićem ovih razlika i nemogućnošću »da se služe Budinim postupkom da bi dosegli *dao*«, kao što piše jedan od njih u 7. stoljeću.

Budizam je tad već bio postao »kineski«. Sad u milosti, sad proganjan, snažno pogođen represijom 845. koja je zatvorila sve budističke samostane, budizam je usprkos svemu održao određeni broj »propisno probranih vjerovanja koja je Kina primila u svoju baštinu ne mijenjajući ih za vlastitu upotrebu« (Demieville). Tako je vjerovanje u selidbu duša osvojilo cijelu Kinu, čak i daoističke činovnike. Isto je tako budistička metafizika od 13. stoljeća nadalje duboko prožela neokonfucijanizam...

Nećemo dakle reći da je kineska civilizacija uništila budizam. *On se nakalemio na nju* i obilježio je neizbrisivim pečatom (sjetimo se brojnih umjetničkih djela), dopuštajući da se i sam nepovratno zarazi. Ali takva je bila sudbina svih religija u Kini.

● ***Što je onda religija za većinu Kineza poslije velikih neokonfucijevskih promjena u 13. stoljeću, i što je ona još danas?***

Drugim riječima, što toj većini znače živo obojeni hramovi od opeke koji natkriljuju obične kuće, smeđe ili sive, drvenih ili glinenih zidova? Nikakvu posebnu religiju i istovremeno sve.

Svaki se vjernik ponekad obraća budističkim svećenicima, a ponekad daoističkim. I jedni i drugi služit će u istim hramovima; u njima će se uzdizati Budin kip isto kao i kip lokalnog boga ili kao kip Konfucija, prikazanog gotovo kao boga. Žrtve će se prinositi i jednima i drugima. Za vrijeme posljednjeg rata u nekom kineskom hramu zajednička molitva obraćala se listi od 687 božanstava... među njima i Kristu. Zgodno je napomenuti da to mnoštvo bogova dolazi sa svih strana i da nijedna stara vjerska rasprava nije dala prednost nekom vjerovanju na štetu nekog drugog.

U vrijeme Marka Pola, na dvoru Velikog Kana u čijim su rukama bili Kina i Mongolsko Carstvo, činilo se da će velika vjerska svađa sve raznijeti. Mongol je udaljio konfucijevce (spreman da ih zadrži u svojoj službi kao činovnike). Progonio je nasmrt daoiste, bio sklon mongolskim šamanima (animistima) i, još više, budistima, ali tibetanskog obreda, primajući na svoj dvor lame, čudotvorce i čarobnjake. Čak i jedna kršćanska sekta, nestorijanci, iskoristila je povoljne okolnosti. A malo poslije odlaska Marka Pola jedan zapadnjački redovnik, fra Giovanni de Montecorvino, uspio je sagraditi prvu katoličku crkvu u Cambalucu (Peking, kin. Beijing), tako blizu palače da car nije mogao, a da ne čuje njezina zvona. »A taj izvanredni događaj razglasio se na sve strane među narode«, piše fra Giovanni. Ali ni njegove ni kasnije isusovačke nade nisu dale ploda. Može li se obratiti Kineze na samo jednu vjeru? A naročito na stranu vjeru?

Političke dimenzije

Pod ovim naslovom valja nam pratiti polagan i mnogostruk razvoj. Valja nam dati ne samo pregled onoga mnoštva običaja i obreda koji čine veličanstvenu instituciju carstva, već i objasniti kako je njezina snaga počivala na skupini vrlo obrazovanih visokih službenika, mandarina, što je jedna od najvećih osobitosti kineskog društva i civilizacije. Konačno, valja nam istaknuti da te institucije opravdavaju njihovi rezultati: ravnoteža golemog društva, održanje jedinstva na ogromnom prostranstvu. Ovo jedinstvo bilo je smisao postojanja carstva.

Carska monarhija primjer je »kineskoga kontinuiteta«

Slijedeći kineske kroničare i povjesničare može joj se pripisati četiri tisuće godina povijesti, 22 uzastopne dinastije koje je službena kronologija poredala jednu za drugom, bez i najmanjeg prekida. Kao prvo, ovaj je niz imao prekida, nereda, prijevara. Zatim, nije bilo institucije carstva prije kineskog ujedinjenja koje je proveo »prvi car« Qin Shi Huangdi (221–206), a nastavila ga i učvrstila dinastija Han (206. pr. n. e. – 220. n. e.). Ako prihvatimo ovo razumno polazište, carstvo traje od 221. pr. n. e. do 1911/12, kada pada dinastija Mandžu, zvana također dinastija Qing (1644–1911). Riječ je, dakle o dugotrajnom obilježju, o osovini oko koje se polagano, stoljećima, okretala povijest Kine. Zato je razumljiva zaokupljenost kineskih filozofa i povjesničara: trudili su se da podvuku trajnost i legitimitet monarhije, ako treba i uvodeći naknadno reda tamo gdje je to nedovoljno uradila povijest. Tim više što u Kini taj carski poredak nije samo ljudski, nego i vjerski, uspostavljen na nadnaravnim vrijednostima. Društveni poredak i nadnaravni poredak, to su lice i naličje iste zgrade; *ono što čini car spada istovremeno i u svjetovnu i u posvećenu sferu;* njegova djela nikad nemaju potpuno svjetovni značaj. U stvari, car u isto vrijeme nadzire i nadnaravni i naravni poredak u svijetu. On održava u ravnovjesju ta dva svijeta, budući da mu je uloga i da imenuje činovnike i da odlučuje o hijerarhiji hramova, ili da nadjene ime »kojem mudracu ubrojenom među bogove«, ili da bude na čelu obrednog otvaranja poljskih radova, zasijecajući plugom prvu brazdu u vrijeme Svečanosti proljeća...

Sinolozi često kažu: *ova monarhija nije monarhija po božanskom pravu.* To je doista tako ako se usporedi sa zapadnoevropskom monarhijom u srednjem i na početku novog vijeka. Ali našli bismo više no jednu podudarnost između kineske imperije i carstva kakvo je, naprimjer, bio Rim. Kineska politička filozofija nije nikada naučavala ništa slično zapadnjačkoj doktrini božanskoga prava kraljeva, ali je li

to uopće potrebno ako je »car zaista sin neba«, ako vlada po *punomoćju Neba,* po ugovoru koji, prema jednom kineskom filozofu, »nagrađuje samo vrlinu?« Vrlina ima ulogu u tumačenju katastrofa od kojih vladar ne može poštedjeti ni svoje carstvo ni samoga sebe. Poplave, katastrofalne suše, odbijanje plaćanja poreza, porazi na granicama prema barbarima, seljačke bune – a ove su zaista česte – do svih tih poremećaja dolazi zbog gaženja osnovnog ugovora, zbog nedostatka vrline u cara koji time prestaje biti punomoćnik neba. Takvi predznaci ne varaju, oni pretkazuju promjenu dinastije, bez čega bi naraštaji ljudi bili u opasnosti da nestanu u iznenadnom pomoru zbog nekog nedostojnog cara. Seljačke su se bune, bar u staroj Kini, smatrale nagovještajem svrgnuća cara. Stara izreka tvrdi (pomalo kao zapadnjačka »Vox populi, vox Dei«): »Nebo gleda očima naroda!«

Tako će i dopuštenje neba zakonito prelaziti s jedne porodice koja više nema vrijednosti na novu dinastiju koja ih očito ima, budući da joj je pruženo. »Kineska riječ 'geming' kojom prevodimo našu riječ 'revolucija' i koju je usvojila republikanska Kina, doslovno znači: uskratu punomoćja. Uistinu, vladar koji je izgubio tu neophodnu zaštitu mora ustupiti svoje mjesto.« Potrebno je, dakle, za spašavanje kontinuiteta carstva i jedinstva Kine točno prilagoditi kronologiju uzastopnih dinastija, brižno uklanjajući one »umetnute« *(run),* rekli bismo one samozvane i lažne. Kad jedna završi, druga obavezno preuzima punomoće Neba. Zbunjenost kroničara nastaje kad se u nekim nemirnim vremenima osporava vlast, kad se dijeli između više njih. Tada je kineskom povjesničaru teško reći koji je pravi punomoćnik neba, nosilac »kontinuiteta« *(zhengtong),* na zapadu bismo rekli legitimiteta. Nemajući drugog rješenja, on bira one koji se čine »najdostojnijima« i tim izabranicima retrospektivno priznaje »sve poštovanje koje se duguje Sinu Neba«.

Ovaj legitimitet, pravno priznat onome koji je imao moć da preuzme vlast (jer tu mu je moć dalo Nebo) objašnjava kontinuitet Kine unatoč dramatičnim političkim promjenama.

Sjaj ove nepromjenjive monarhije izvanredan je, sa svim blještavilom dvora, palača napučenih ministrima, intelektualcima, eunusima, priležnicama, bludnicama i veličanstvenim svečanostima. Kad car krene prema jugu svoje prijestolnice, glavna avenija koja vodi iz grada u hram već je poravnata i posuta pijeskom. Vojnici su svrstani, bogato nakićeni slonovi stupaju pred carskim kolima, a kad ova krenu, trenutno se gase baklje koje su od sumraka gorjele duž rubova ceste. Ovaj se veličanstveni prizor odvija u ozračju narodnog veselja. Bez sumnje nema na svijetu monarha koji nije računao na dojam nekog složenog i razrađenog ceremonijala, a »ulasci« francuskih kraljeva

u njihove drage gradove ravnahu se također po ovom receptu. Sjaj kineskoga carstva ima isto tako duboke razloge, a njegov je ceremonijal još raskošniji i još izvornije religiozan. Za usporedbu zamislite u Evropi niz carskih dinastija koje sve od Augusta pa do prvog svjetskog rata nisu izgubile ništa ni od svoje veličanstvenosti ni od svog značenja.

● ***Ova monarhija, primitivna u svojoj biti, suopstoji s »modernizmom« skupine »obrazovanih službenika«, mandarina.***

Zapad se čudio njihovoj pojavi. Nije shvatio njihov pravi položaj, tražeći uzalud u Kini Minga ili Mandžurske dinastije društveni okvir koji bi izbliza ili izdaleka podsjećao na Evropu, u kojoj uz monarhiju postoje još i kler, plemstvo i treći stalež. Važnost mandarina pridavala im je, u očima zapadnjaka, položaj plemića. U stvari, radi se o malobrojnim *visokim* službenicima koji se birahu složenim natječajima. Njihova kultura i služba (a ne rođenje), čine ih uskom kastom (možda u svemu 10.000 obitelji u XIII. stoljeću). To je kasta koja zacijelo nije društveno zatvorena, ali u koju nije ni lako ući, budući da je predviđena samo za intelektualce, za ljude koje njihova znanja, govor, preokupacije, ideje, način mišljenja zbližuju u neku vrst zajedništva i istovremeno ih izdvajaju od ostalih ljudi.

Potcrtajmo činjenicu da nikako nisu određeni kao plemići, vlastelini ili bogati posjednici (što oni također jesu). Ako im treba tražiti neku usporedbu, naći ćemo je u današnjem svijetu. Etienne Balasz tvrdi da ništa nije sličnije mandarinima nego tehnokrati naših industrijskih društava. Ovi današnji tehnokrati, predstavnici jake države, vrški su intervencionisti, zabrinuti za djelotvornost, proizvodnost, nepopustljivi racionalisti. Mandarini im bjehu nalik.

1) Kao i oni, društvena prava i izniman ugled postižu svojim intelektualnim zvanjima, natječajima.

2) Kao i oni, i ovi su po broju »vrlo tanak sloj, svemoćan po snazi, utjecaju, položaju i ugledu«.

3) Kao i oni, i ovi »poznaju samo jedno zvanje, a to je vladati, upravljati«.

Poznati ulomak Mencija (umro 314. pr. n. e.) o razlici između onih koji misle i onih koji se muče izražava njihov ideal: »Bavljenja odličnika nisu kao ona siromašnih. Jedni se bave poslovima uma, drugi poslovima tijela. Oni koji se posvećuju poslovima uma *vladaju ostalima*, onima koji rade snagom upravljaju drugi. Oni kojima se upravlja uzdržavaju druge; one koji upravljaju uzdržavaju drugi.« Gnušanje prema tjelesnom radu znak je dostojanstva: ruke učenjaka

s dugim noktima, koje pušta da prekomjerno izrastu, mogu vršiti samo jedan posao: rukovati kistom koji služi za ispisivanje znakova.

Ali što u drevnoj Kini znači upravljati? Otprilike kao i u nekoj današnjoj državi: preuzeti sve zadaće uprave i sudstva. Mandarini ubiru poreze, sude, rukovode policijom, ponekad vode vojne operacije, planiraju radove, grade i održavaju ceste, prokope, brane, sustave natapanja. Njihova je uloga da »ispravljaju okrutnu prirodu«, sprečavaju sušu i poplave, stvaraju zalihe namirnica... ukratko, da omoguće dobro djelovanje složenog ratarskog društva koje traži (ovdje se vraćamo na Wittfogelova objašnjenja) strogu disciplinu, naročito u nadgledanju riječnih tijekova, kao i u funkcioniranju navodnjavanja.

Mandarini predstavljaju tu disciplinu, tu stabilnost društva, privrede, države, civilizacije. Oni su red u odnosu na nered. Bez sumnje, taj red nije imao samo ugodne posljedice, ali za »homogenost, trajnost, životnost kineske civilizacije trebalo je platiti tu cijenu«. Samo je željezna ruka mandarina mogla održati jedinstvo neizmjernog carstva, naspram feudalaca s jedne strane, a s druge strane naspram seljačkog društva koje je uvijek (ovo pravilo nema iznimaka) zapadalo u anarhiju kad je bilo prepušteno samo sebi. Mandarini su isto tako zastupali vrijednosti poretka, javnog reda i konfucijevskog morala, nasuprot daoizmu koji se opire kolektivnoj prisili, a pristalica je povratka prirodi.

U tom smislu oni su veoma odgovorni za društvenu nepokretnost Kine: sačuvali su ravnotežu između veleposjednika, velikaša kojima su ograničavali vlast, i seljaka, koji su iako bijedni, posjedovali svoja jadna imanja, nadzirali su eventualne kapitaliste, trgovce, lihvare, nove bogataše. A ove je obuzdavao, koliko taj nadzor, toliko i sam ugled mandarina: u pravilu je dolazio dan kad bi nasljednike tih obogaćenih trgovaca privukao život kulture i draži vladanja, oni poznati natječaji... Time se može, bar djelomice objasniti to što se kinesko društvo nije razvijalo kao zapadno – prema kapitalizmu. Ono je ostalo na stadiju paternalizma i tradicionalizma.

Kinesko jedinstvo ili sjever i jug

• ***Kineski prostori ujednačit će se tek u XIII. stoljeću, u onom času kad kataklizme pogode cijelu Kinu.***

Mongolska osvajanja (1211–1279) završila su zauzimanjem Kine kojom će ovladati dinastija Južni Song i njezinog glavnog grada Hangzho, koji će malo poslije toga posjetiti Marko Polo i vidjeti ga još

u punom cvatu i ljepoti. Novi gospodari Kine nisu samo razmaknuli što su šire mogli granice kineskog gospodstva, već su tom skupu raznorodnih prostora udahnuli novu snagu i život. Ovi prostori često su bivali ujedinjeni u vrijeme dinastija Han, Tang ili Song, ali tek tada završava davno započeti razvoj koji će učvrstiti bogatstvo i nadmoć južne Kine. Ovo se bogatstvo tada širi na sve dijelove carske Kine.

Stoljećima je jug bio neka vrst »Divljeg zapada«, »polubarbarski jug«, slabo naseljen, i to autohtonim plemenima koja je trebalo potiskivati, ne bez muke. Međutim, jug izranja iz svog polukolonijalnog sna najkasnije u XI. stoljeću, kad brzorastuće vrste riže počinju omogućavati blagodat dviju žetvi. Otada je on žitnica Kine. Ako su u *prva dva tisućljeća* (ona prije XI. stoljeća) dominirali ljudi sa Žute rijeke, treće tisućljeće (od XI. st. do danas) jest ili je zamalo bilo zabran čuvan za ljude s Yangzijianga* i za one dalje na jugu, sve do Kantona (kin. Guangzhou, op. ur.), iako su Hangzhou i Nanjing, prijestolnice Plave rijeke, istisnute u korist Pekinga (kin. Beijing), prijestolnice podignute na sjeveru iz razumljivih geopolitičkih razloga: trebalo se suprotstaviti i održavati bedem protiv opasnosti od barbara i nomada sa sjevera.

Prvenstvo juga ubrzo je postalo prvenstvo broja: u XIII. stoljeću ima deset Kineza s juga na jednoga sa sjevera. Tu je i prednost kakvoće, djelotvornosti, i to sve do danas. Velika većina intelektualaca u tri posljednja stoljeća potječe iz provincija Jiangsu i Zhejiang, većina vođa revolucije u XX. stoljeću dolazi iz Hunana. Sve su to zapravo posljedice premještanja težišta Kine (koje traje gotovo desetak stoljeća). Između XI. i XIII. stoljeća ogromni kineski pješčani sat definitivno se preokrenuo u korist Kine koja uzgaja rižu, a na štetu Kine prosa i žita. Ali ta nova Kina ostaje stara Kina, ona je nastavlja, obogaćuje. Jug je nešto kao kineska Amerika (to će mnogo kasnije, u XX. stoljeću, postati Mandžurija).

Društvene i privredne dimenzije

Ispod slabe okretnosti klasične Kine nazire se slaba pokretnost njezinog ekonomskog i društvenog ustrojstva. Oni su osnova ove ogromne građevine.

● ***Kao i svako globalno društvo, i Kina je spoj društava, kao neki sklop oblika, jednih zastarjelih, drugih naprednih, a njihovo kretanje (kad ga ima) ovisno je o sporom i neprimjetnom razvoju.***

* U staroj transkripciji obično Jangcekjang. Kinezi tu svoju najveću rijeku zovu i Changjiang (Duga rijeka). (Op. M. R.)

To je društvo u osnovi uglavnom poljoprivredno i proletersko, zbog ogromnog mnoštva siromašnih seljaka i bijednih građana. Ovo društvo siromašnih jedva nazire svoje gospodare: veoma rijetko vidi cara ili vladara carske krvi. Bajoslovno bogate, ali malobrojne veleposjednike predstavljaju omraženi upravitelji koje prosuđuju izbliza i na osnovu njihovih postupaka. Visokih se funkcionara koji upravljaju zemljom izdaleka, s bambusovim štapom, pribojavaju, kako kaže opat de las Cortes. Male birokrate, naprotiv, svi simpatiziraju. I konačno, svatko svakodnevno želi sve najgore lihvarima i pozajmljivačima novca.

Tako bar kaže, i to već u vrijeme Songa, glas narodnih pripovjedača.

O takvom se društvu može istovremeno reći da je patrijarhalno, robovlasničko, seljačko i moderno, no zasigurno vrlo daleko od »modela« zapadnjačkih društava.

Ono je *patrijarhalno* zbog moćnih plemena, dugih i neraskidivih niti kulta predaka. »Porodična se solidarnost proteže na najdalje rođake i čak na prijatelje iz djetinjstva. To nije stvar milosrđa nego pravde: povlašteni koji uspije u karijeri koristi vrline obitelji, privlači na sebe blagoslov zajedničkih predaka; zato je pravo da čovjek koji crpi mogućnosti porodice prenosi na svu svoju rodbinu blagodati koje njoj i duguje.«

To isto društvo je i *robovlasničko,* ili je bar ropstvo u njemu često, ako i nije nikada glavni sastojak. Ropstvo je izravna posljedica nemilosrdne bijede i neumoljive prenaseljenosti. Nesretnici se u teškim vremenima sami prodaju, a kao na cijelom Dalekom istoku, roditelji prodaju svoju decu.

Ta se praksa zadržala u Kini do ukaza iz 1908, koji je pri samom kraju dinastije Mandžu ukinuo ropstvo i zabranio prodaju djece. Ali on je dozvoljavao roditeljima da »u vrijeme oskudice potpisuju ugovore za dugoročni rad njihove djece do dvadesetpete godine«. Kinesko društvo, glavninom seljačko, nije u pravom smislu *feudalno.* Nema ni *lena* s investiturom, ni *vezanosti* seljaka, ni seljaka *kmetova.* Mnogi su seljaci vlasnici sitnog komadića zemlje. Međutim, nad njima su »seoski odličnici« *(shenshi)* koji daju zemlju u zakup. Ponekad su lihvari, zahtijevaju tlaku u zamjenu za upotrebu peći ili mlina, i daće, najčešće u naravi, vagan žita ili ćup masti... Ali ti odličnici istovremeno su vezani uz mandarine (često veleposjednike) koji, kao što smo rekli, predstavljaju prije svega interes države i zato nastoje spriječiti svaku pretjeranu nadmoć jedne klase nad drugom, a naročito nadmoć klase feudalaca koji bi mogli konkurirati središnjoj vlasti. Ova mnogostruka društvena potka održava red između četiri sloja stare društvene ljestvice: na čelu, intelektualci *(shi),* zatim seljaci *(nong);* zanatlije

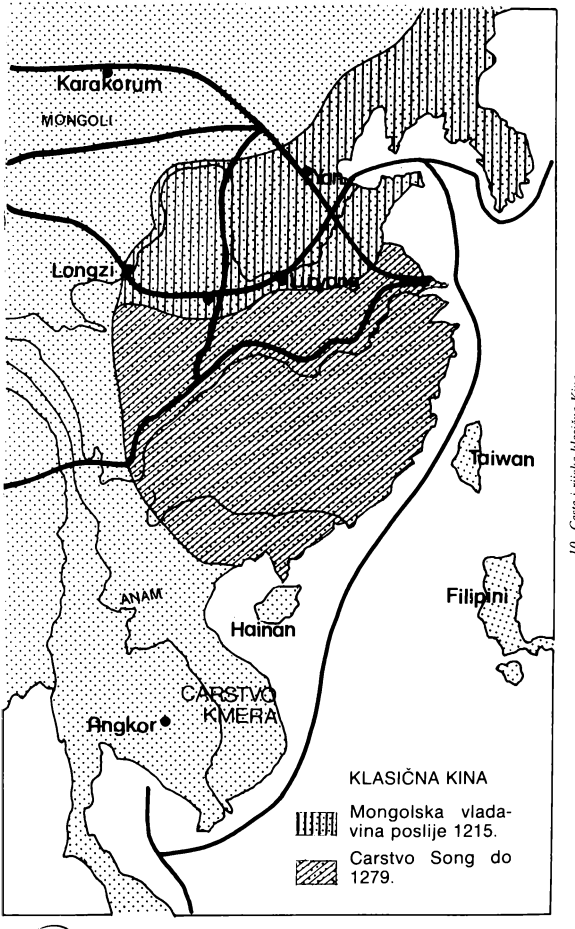

10. Ceste i rijeke klasične Kine
Glavne ceste prikazane su debelom crtom, rijeke tankom

(gong); trgovci *(shang).* Ova dva posljednja sloja koji su mogli igrati vodeću ulogu, držala je na uzdi (kao i ostale), budna uprava. Njihova se uloga nije mogla razvijati bez ekonomskih zamaha, a njih je bilo samo povremeno.

● ***Slabo razvijena ekonomija. Usuđujemo se reći: u zakašnjenju za Zapadom, ma što mislili toliki stručnjaci i povjesničari zaljubljeni u Kinu.***

Naravno, ni trenutak nije riječ o dijagnosticiranju *opće* manje vrijednosti Kine u odnosu na Evropu. Inferiornost se odnosi na strukture, trgovinsko otvaranje, okvire trgovačkoga kapitalizma koji se ovdje mnogo slabije ocrtava nego u islamu ili na Zapadu. Kao prvo, nema slobodnih gradova, a to je bitna razlika. Nema ni trgovačke klase kojom bi vladala neobuzdana strast za dobiti, a koja je, bila ona mrska ili ne, bila na zapadu ferment napretka. Već u XIII. stoljeću kineski trgovci spremni su trošiti iz oholosti i ispraznog razmetanja – u čemu sliče našim trgovcima – ali imaju više smisla i ljubavi za književnost nego zapadnjački. Trgovački sin zna sastavljati svakovrsne pjesme. »Svi opisi života trgovaca (prema narodnim pričama iz vremena Songa) potvrđuju da im je cilj bio zaraditi dovoljno novaca za lagodan život, da bi mogli ispunjavati svoje moralne i društvene dužnosti, a naročito, odužiti se svojim roditeljima i cijeloj porodici za sve što imaju.« A onim jako bogatima – dati nekolicini svojih srodnika mogućnost da uđu u uglednu klasu mandarina.

Može se reći da su samo polovično uključeni u neki zapadnjački kapitalistički duh. Osim toga, stalno susrećemo lutajuće trgovce i obrtnike, a samo to lutanje znak je još nezrele ekonomije. Baš u XIII. stoljeću Evropa djelomice napušta lutajuću trgovinu koja je karakterizirala prva stoljeća njezina srednjeg vijeka, a sve su češće tvrtke sa stalnim sjedištem. Samo siromašni trgovac prati svoju robu, nema podružnica ni prodavača, kao ni mogućnosti da poslove sredi pismenim putem. Samo siromašni zanatlija nosi svu svoju opremu na leđima i putuje gradovima i selima u potrazi za poslom. Pomislimo na one radnike proizvođače šećera koji još u XVIII. stoljeću u Kini sa svojim oruđem dolaze vlasnicima polja šećerne trske, rukama gnječe trsku, proizvode sirup ili nepročišćeni šećer... A koncentracija industrije je rijetka: na sjeveru nekoliko ugljenokopa (još na stupnju obrta); na jugu poznate peći za izradu porculana.

Nepoznati su i zajmovi. Za to će trebati čekati XVIII. stoljeće, često i XIX. Odatle tolika važnost lihvara, zabodenog poput bolnog trna u to staro kinesko društvo, dokaz sam za sebe zaostale ekonomije bez daha.

Zatim klasična je Kina unatoč velikim rijekama, džunkama, sampa-

nima, plutajućim splavima, slobodom trgovine među provincijama, nosačima, karavanama deva na sjeveru, ipak slabo povezana među svojim dijelovima i još slabije otvorena prema vanjskom svijetu. I konačno, što je glavno, ona je prenapučena, jako prenapučena.

• ***Zatvorena prema svijetu, Kina je živjela okrenuta sama sebi. U stvari, ona ima samo dva velika izlaza, more i pustinju. Samo, potrebno je da okolnosti dopuste njihovo korištenje i da se, s druge strane, nađe partner sposoban za trgovinu s njom.***

U razdoblju mongolske vlasti (1215–1368), tijekom jednog stoljeća (1240–1340) bila su istovremeno otvorena oboja vrata. Kublaj-kan (1260–1294), car, prijatelj i zaštitnik Marka Pola, nastojao je stvoriti flotu i osloboditi se muslimanskih lađa, dakle zaštititi se od konkurencije i od japanskih gusara. Istovremeno je uklonio zapreke s velikog mongolskog puta koji je preko Kaspijskog mora vodio do Crnog mora i do naprednih đenovskih i mletačkih kolonija (Kafa, La Tana).

Ova će *otvorena Kina* neosporno biti napredna, a zapadnjački trgovci opskrbljivat će je srebrnim novcem. Vidjet će, čudo nad čudima, razvoj papirnatog novca. Ali to će potrajati kratko.

U svakom slučaju velika nacionalna revolucija dinastije Ming koja će potisnuti Mongole prema pustinji (1368) i očistiti kineski prostor od neasimiliranih stranaca, bit će svjedok zatvaranja obaju izlaza. S pustinjske strane novoj će Kini biti nemoguće prijeći tu ogromnu zapreku. S morske strane vladavina Minga uzalud će pokušavati da si otvori ove važne puteve. Između 1405. do 1431/32. poduzeto je bar sedam uzastopnih pomorskih ekspedicija pod vodstvom admirala Zheng Hea. U jednoj od njih sudjelovale su 62 velike džunke i na njima 17.800 vojnika.

Sve su ove flote pošle od Nanjinga da obnove kineski protektorat nad Sundskim otocima (koji su Kini dobavljali zlatni prah, papar i mirodije); oni su se otisnuli do Cejlona, tamo ostavili jedan garnizon, doprli do Perzijskog zaljeva, Crvenog mora i konačno do afričke obale odakle su donijeli, na udivljenje puka, predivne žirafe.

Ovaj se događaj sinolozima činio čudnim, i tim vredniji zanimanja. Uz malo bolji vjetar kineske bi lađe bile obišle Rt dobre nade pola stoljeća prije Portugalaca, otkrili Evropu, a možda i Ameriku. Međutim, 1432/33. ova se pustolovina završava i neće imati nastavka. Golema Kina morala je okupljati svoje snage prema sjeveru, protiv svojih vječitih neprijatelja. Prijestolnica Nanjing bit će 1421. napuštena u korist Pekinga.

Kasnije, u XVII. i XVIII. stoljeću, carevi će mandžurske dinastije bez sumnje ponovo otvarati vrata sjevera. Tada će zauzeti ogromne

predjele do Kaspijskog mora i Tibeta, zaštititi se od nomada odbacivši ih daleko prema zapadu. Ova će osvajanja osigurati sjevernoj Kini mir i omogućiti joj da preko Mandžurije ugrabi Sibir do Amura (Nerčinski ugovor 1689). Drugi je uspjeh otvaranje, južno od Irkutska, u drugoj polovini XVIII. stoljeća, velikih sajmova u Kjahti (zamjena krzna s dalekog sjevera za pamučne i svilene tkanine i za kineski čaj). A morska vrata će pokušati otvoriti Evropljani u XVI, XVII. i XVIII. stoljeću. Provalit će ih u XIX. stoljeću, ali *u svoju korist.*

• ***Prenapučenost: već u XIII. stoljeću ima vjerojatno 100 milijuna Kineza (90 na sjeveru, 10 na jugu).***

Ovaj broj opada krajem mongolske vladavine i za vrijeme nacionalne revolucije Minga (1368). Broj stanovnika 1384. opada na 60 milijuna (provjeren broj), ali kad se vrati mir brzo će biti dostignuta prijašnja razina. S mandžurskim osvajanjem nesumnjivo dolazi do novog opadanja (1644–1683), pa do ponovnog porasta kad zavlada mir, te do velike ekspanzije u XVIII. stoljeću. Demografski rast tada postaje zabrinjavajući.

Ova prevelika mnogoljudnost ima i svoje naličje. Ona je vjerojatno spriječila mogući tehnički razvoj. Mnoštvo ljudi čini nepotrebnom upotrebu stroja, kao nekad robovi u svijetu antičke Grčke i Rima.

Čovjek je, naime, pogodan za sve poslove. Neki se engleski putopisac 1793. divi kako se ljudskim rukama može prebaciti brod iz jednog jaza u drugi bez ustave. Opat de las Cortes (1626) već se divio za svoj račun – i nacrtao prizor – kineskim nosačima koji podižu ogroman trupac. Dakle, nema zadatka koji čovjek ne bi izvršio. A čovjek vrijedi tako malo u Kini.

Ova će pretjerana brojnost omesti život Kine, zaustavit će ga u željeznom okovu nazadne uprave, i, što je najvažnije, zaustavit će polet tehnike. Kineska znanost doista postoji, znanost čije bogatstvo, ranu zrelost, dovitljivost, čak i suvremenost eruditi svakodnevno otkrivaju. Joseph Needham, njezin pažljivi povjesničar, primjećuje da je njezina »organička« koncepcija svijeta (čemu teži današnja znanost), u sukobu s mehanicističkom koncepcijom koja je od Newtona do kraja XIX. stoljeća bila osnova zapadnjačke znanosti. Začudo, u Kini tehnika nije slijedila znanost. Ona je zaostala. Tome je nesumnjivo glavni razlog preobilje radne snage. Kini nije bilo potrebno iznalaziti strojeve da prištedi ljudski trud. Ona je neprestano bila žrtva bijede do koje je dovodila ta endemska prenaseljenost.

3. POGLAVLJE

KINA JUČER I DANAS

Klasična Kina nije iščezla od danas do sutra. Ona je nestajala malo-pomalo, i to ne prije kraja XIX. stoljeća. Tada su događaji ubrzano potekli. Staru su Kinu otvorili silom i to je bilo dugotrajno poniženje. Dugo joj je trebalo da shvati koliko je pala, a još više da tome nađe lijeka. Tek sada izlazi iz te krize po cijenu neizmjernog napora kojemu nijedan prethodni u povijesti nije bio ni približno ravan.

Vrijeme neravnopravnih ugovora: ponižena i ranjena Kina (1839–1949)

Kina nije bila, poput Indije, zauzeta i svedena na položaj kolonije. Ali u kineski su dom provalili, pljačkali ga, redovno harali. Sve su velike sile u tome sudjelovale. Kina će izaći iz tog pakla tek osnivanjem Narodne Republike Kine (1949)

• ***Već od XVI. stoljeća do Kine dopire evropska trgovina. Ali ta činjenica, sama po sebi važna, imala je po Kinu ograničene posljedice. Tek kasnije došlo je vrijeme neravnopravnih ugovora.***

Portugalci su se 1557. ukotvili u Makau (Macao, kin. Aomen), nasuprot Kantona, a igrali su važnu ulogu, naročito u povezivanju Kine i Japana. U XVII. stoljeću Nizozemci i Englezi preuzimaju prvo mjesto. Konačno, u drugoj polovini XVIII. stoljeća nastupa zlatno doba trgovine s Kinom, iako je ona još ograničena na luku Kanton.

Ta je trgovina važna za Kinu ali se još ne osjeća na čitavom teritoriju. Evropski, posebno engleski trgovci, održavaju odnose

s povlaštenim udruženjem kineskih trgovaca koje ima monopol na kupovinu i opskrbu (tzv. *Co-hon**). Svima korisna ova razmjena, neprestano raste. Razmjena se odnosi na zlato (koje je u Kini jeftino zbog rijetkosti i skupoće srebra), odnos je 8 naprama 1, za razliku od Evrope gdje je 15 naprama 1 ili još više), na čaj, čija potražnja vrtoglavo raste na Zapadu, na pamuk i pamučne tkanine, uvezene iz Indije, i konačno na zajmove: Evropski trgovci posuđuju novac kineskim trgovcima koji ga dijele i posuđuju drugima, privlačeći tako za uzvrat proizvode iz udaljenih pokrajina Carstva i stvarajući u tu svrhu već moderne financijske mreže. To je u Evropi uobičajeni postupak za trgovačke prodore: pri svakom putovanju posuditi lokalnom trgovcu koliko treba za prikupljanje sljedeće isporuke i time steći prvenstvo pri kupovini na tržištu.

Izvjesno je da trgovina s Kinom očarava Evropu, donoseći joj često, ako ne uvijek, ogromne dobiti. I dobit Kine je očita; osim toga, ona ovo uvođenje novih metoda rada i stranih roba ne doživljava kao opasnost: ovaj ekonomski sudar, sveden na uski pojas u razmjerima tako prostrane zemlje nužno ostaje ograničenog dometa.

Ali u XIX. stoljeću sve se mijenja. Evropa je postala mnogo jača i većih prohtjeva. Ona se k tome oslanja na stečenu snagu ogromne britanske kolonije Indije koja služi kao usputna postaja. Odatle grubost zapadnjačkih intervencija i njihovih pustošenja. Opijumski rat (1840–1842) otvara zapadu pet luka među kojima su Kanton i Shanghai (Nanjinški ugovor). Ustanak Taipinga omogućuje novi upad zapadnjaka 1860. i otvaranje dodatnih sedam luka. Zatim Rusi postižu ustupanje Primorske pokrajine gdje će podići Vladivostok. Time nesreće Kine tek počinju. Prvi kinesko-japanski rat (1894–1895) lišava je Koreje, a velike sile koriste priliku da ponovo »raskomadaju« Kinu. Rusi zaposjedaju Mandžuriju (kin. Manzhou). Nacionalni pokret »boksera« ubrzava razvoj događaja (1900). U rusko-japanskom ratu (1904–1905) Japan zadobiva neke prednosti koje su bili prigrabili Rusi. A prvi svjetski rat dat će Japanu prednosti koje je uživala Njemačka, posebno Shandong. Kini su 1919. oduzeti znatni dijelovi teritorija. A unutar njezinih granica zapadnjaci i Japanci uživaju slobode, povlastice i »koncesije« od kojih je najvažnija međunarodna koncesija Shanghaía: oni upravljaju dijelom željeznica i carina, što je garancija za plaćanje kamata na međunarodne zajmove. Ponegdje ustanovljuju pošte, trgovačke sudove, osnivaju banke, trgovačka,industrijska ili rudarska poduzeća. Njihova ulaganja iznose 610 milijuna dolara (od toga 219 japanskih).

* Odn. Co-hong, zapadnjački zapis kantonskog dijalektalnog izgovora riječi »gonghang«. (Op. M. R.)

Od pohoda osam sila i osvajanja carske prijestolnice (1901), četvrt poslanstava u Pekingu pod vojnom je paskom »i okružena blagom padinom gdje je Kinezima zabranjena svaka gradnja«.

»Diplomatski kor Pekinga, ako ne de iure, onda de facto vrši strogi nadzor nad kineskim poslovima ili bar nad onima kojima upravlja pekinška vlada.«

U ovoj ekonomski porušenoj zemlji dolazi do jakog kulturnog i religioznog proboja. Kina je u doba ugovora, koje je, ne bez razloga, nazvala »neravnopravnim ugovorima«, tjelesno i duhovno podjarmljena.

● ***Oslobađanje od zapadnjačkog jarma traži da Kina prethodno prihvati određeni zapadni utjecaj, da se modernizira. Reformiranje i oslobađanje dvije su često proturječne zadaće, ali obje neophodne.***

Obje će zahtijevati mnogo vremena i truda, nametnuti kušnje i tapkanja u mjestu prije nego što se jasno otkrije smisao bitke koju treba voditi. Kina nije bila kadra da usvoji od danas do sutra pouku Zapada kao Japan u vrijeme revolucije Meiji. Njezino dvostruko naukovanje bilo je mukotrpno.

Tako je moćna, složena revolucija *Taipinga* (1856–1864) – seljačka i zato »klasična« – bila nacionalistička. (Nakratko će uspostaviti separatističku vladu u Nanjingu.) Sumnjičava prema stancima, istovremeno se htjela obračunati sa starim kineskim, društvenim i političkim tradicijama. Za vrijeme njihova kratkog uspjeha Taipinzi su ukinuli ropstvo, oslobodili žene, zabranili poligamiju i običaj uvijanja stopala, dozvolili ženi pristup ispitima i javnim funkcijama. Pomišljali su i na tehničku i industrijsku modernizaciju, iako površno. Međutim, to je u biti bila agrarna revolucija kakvih je toliko bilo u staroj Kini, a redovno uoči smjena dinastija. U tom smislu revolucija Taipinga htjela je ukloniti zemljoposjednike i pristupiti kolektivizaciji zemlje. Ona je konačno propala prije svega zbog pomoći koju je Zapad pružio dinastiji Mandžu da bi istovremeno spasio svoje trgovačke interese, a djelomično i zato što su projekti modernizacije bili nejasni, što ništa u Kini nije bilo zrelo da ih prihvati.

Što se tiče »boksera«, tajne organizacije odane tajanstvenim i zastrašujućim obredima, njih je nadahnjivala samo ksenofobija, koja je tada bila svojstvena cijeloj Kini, počevši od strašne carice Ci Xi koja je, dajući znak za akciju protiv stranaca (vjerojatno u dogovoru s »bokserima«), istodobno dovela do njihovog uništenja i do uništenja Kine 1901. Uostalom, Ci Xi bila je ogorčena protivnica svakog napretka, ona je lukavo i spretno dovela do propasti pokušaj prosvjetiteljske reforme 1898. godine, poznate pod imenom »sto dana«, koja

je, bar na papiru, položila temelje prave revolucije kineskih institucija i ekonomije.

Ukratko, početkom XX. stoljeća vrijeme reformatora još nije bilo nastupilo. Oni su se sudarali »s organskom gluhoćom mandarina, čije je uši bilo teže otvoriti nego kineske luke« (E. Balasz), s narodnom nezainteresiranošću, koju je vodila samo »slijepa ulica ksenofobije«. U najbolju ruku, željeli su od stranaca naučiti njihova »lukavstva«, recepte njihove uspješnosti.

Ostajao je i dalje teško rješivi problem sa svoja dva vida: naravno, potisnuti zapadnjačke barbare; ali, da bi se to postiglo, prvo izučiti znanost i tehniku Zapada. Ovo dugo naukovanje vodilo je nekoliko mladih intelektualaca koji su bili povezani s poslovnom buržoazijom, a imali su veze i sa zapadnjacima i putovali u inozemstvo, i još više studenti koji su ubrzo postali brojni i siromašni, a pohađali su suvremene škole i sveučilišta koje je osnovala vlada posljednih godina dinastije Mandžu. Tada se javlja niz tajnih društava, od kojih su neka bila izrazito republikanska, a druga još monarhistička, ali sva zabrinuta za »podizanje« Kine i za radikalne reforme.

• ***Tako je došlo do stvaranja prvog zaista revolucionarnog pokreta u Kini, usko povezanog s imenom Sun Yat-sena.****

Sun Yat-sen (1866–1925), liječnik, porijeklom iz nekog sela u provinciji Guangdong, koji je dugo živio izvan Kine i sudjelovao u mnogim revolucionarnim pokretima, postao je 1905. u Tokiju predsjednik Republikanske lige, koja se uskoro proširila čitavom Kinom i pripremila razrađen program. Taj je program neposredno vezan s revolucijom koja je 1911. svrgnula dinastiju Mandžu i dovela Sun Yat-sena na čelo prve republikanske vlade. No, ta je revolucija bila mrtvorođena. Sun Yat-sen ubrzo prepušta svoju predsjedničku funkciju generalu Yuan Shikaiu (umro 1916), koji će pokušati da u svoju korist uspostavi stari režim.

Tada se ukida liberalni ustav iz 1912. i Kina zapada u anarhiju. Vojni zapovjednici pokrajina, koje će uskoro nazivati *vojnim gospodarima* povezuju se sa seoskim prvacima da bi iz svog položaja izvukli što veću korist. Oni postaju nemilosrdni gospodari Kine. Sun Yat-sen, koji se vratio u izgnanstvo, osniva novu stranku koju naziva Gemingdang (Revolucionarna stranka) da bi označio igrom riječi (geming: revolucija, guomin narod)** da *Guomindang,* velika nacionalna

* Zapis južnjačkog izgovora. Kinezi ga općenito poznaju po pseudonimu Sun Zhongshan. (Op. M. R.)

** Riječ »guomin« znači doslovno država – narod, tj. nacija. (Op. M. R.)

stranka osnovana 1912. u euforiji prvih mjeseci republike, nije ispunila svoju misiju: revoluciju treba započeti ispočetka.*

Kina će u tome uspjeti tek poslije brojnih i strašnih nereda i drama koji će završiti 1949. pobjedom komunista i uspostavljanjem Narodne Republike Kine. O tome nam rječito govore datumi: od opijumskog rata (1840–1842) do te 1949. godine trebalo je proći čitavo stoljeće napora i patnji da bi Kina ponovo našla nezavisnost i ponos. »Odsad možemo opet biti ponosni što smo Kinezi« izjavljuje jedan profesor 1951.

Kroz to stoljeće čekanja i muka stari je poredak izgubio sve tradicionalno i ukrućeno. Tada su nestali »hijerarhija mandarina sa sedefnim ili kristalnim pucetom, obred sjećanja na carski prijestol u kojem je Sin Neba nadopisivao znakove crvenim kistom, audijencije u brokatnoj odjeći« kao i prekomjerne povlastice zapadnjaka i Japanaca...

Ukratko, poslije dugih nevolja Kina se približava jednom od rijetkih trenutaka kad se neka civilizacija obnavlja raspadajući se, žrtvujući neke strukture koje su joj dotada bile bitne. Za Kinu je kriza tim neobičnija što ta ustrojstva koja se ruše imaju tisućugodišnju tradiciju. Ipak njihovo uništenje ne može biti potpuno, i – što je važno – Kina će u ponovnoj izgradnji ostati vjerna svom načinu mišljenja i svojoj osjećajnosti. Mora bez sumnje proći još nekoliko desetljeća dok se jasno ne izrazi nova kineska civilizacija koja se rađa.

Zasada možemo samo pokušati razlučiti smisao iskustava koja tek stječemo. A ona su tek na početku.

Nova Kina

Nije nam ovdje namjera hvaliti – što je moguće, ili kuditi – što je isto tako moguće – Narodnu Republiku Kinu. Namjera nam je naznačiti što je učinila ili je htjela učiniti, a zatim vidjeti ili pokušati sagledati što se dogodilo s kineskom civilizacijom uhvaćenom ukoštac s najstrašnijim i najsilnijim ljudskim iskustvom koje je upoznala u svojoj dugoj povijesti. To je iskustvo sređivanje stvari u mnogim područjima: ekonomskom, društvenom, političkom, intelektualnom, i moralnom.

Trebalo je stvari, ljude, klase, po mogućnosti vanjski i unutarnji svijet podvrgnuti novoj situaciji, stvorenoj kineskom voljom. U tome ima udjela i ponos, što je jedna od spona s drevnom Kinom koja je bila uvjerena da je središte svijeta.

* Godine 1919. ponovo postaje Guomindang. (Op. M. R.)

• ***Narodna Republika Kina ogromna je masa ljudi i bogatstava, od kojih neka već postoje, a druga su potencijalna, njih treba tek stvoriti. Njezin ekonomski rast ovisi i o jednima i o drugima.***

Stanovništvo Kine ne prestaje rasti: 1952. godine – 572 milijuna; 1953–582; 1954–594; 1955–605; 1956–620; 1957–635; 1958–650; 1959 – 665; 1960 – 680; 1961 – 695. Upozoravamo da to nisu točni popisi (a od onog iz 1953. moramo se izričito ograditi) već procjene, uostalom vjerojatne. Kao i u svim nerazvijenim zemljama (a Kina je 1949. najveća od svih nerazvijenih zemalja), prirast stanovništva zbog velikog nataliteta, oko 40 na 1000, i smanjenja mortaliteta, dovodi do strahovitih problema. Ovaj rast ljudstva unaprijed ograničava i ozbiljno dovodi u pitanje stvarni rast životnog standarda.

Ipak, ekonomski je rast od 1949. do 1962. bio čudesan, i nema mu ravnoga ni u povijesti ni danas. Čak ni ruska prva petoljetka nije bolje uspjela od prvog kineskog petogodišnjeg plana (1953–1957). To je ritam ekonomije koja, globalno gledajući, počinje od početka. Upravo je povlastica onih koji kasne da mogu zagristi dvostruko više. Nemajući bogatstva na početku, oni udvostručuju svoje imanje a da time ne postaju bogati. No to ne znači da na određenom stupnju razvoja zakon sve manjeg porasta dohotka koji pogađa kapitalistički svijet, neće pogoditi i socijalističke zemlje.

Da bi se ocijenio njezin izvanredni razvitak, treba voditi računa o tome da je postignut po cijenu neumoljive volje, napora najveće gomile ljudi koja se ikada sakupila na svijetu. I da je *planska* ekonomija znanost koja se već uhodala starim sovjetskim iskustvom, pa čak i suvremenim kapitalističkim.

Ne može ovdje biti ni spomena o točnoj bilanci. Prema *službenim* brojkama i držeći se ukupnog nacionalnog dohotka, ne pokušavajući preispitati dokumentaciju koju je teško kontrolirati, od 1952. porast bi bio sljedeći: 1952 – 100 dolara po stanovniku; 1953 – 114; 1954 – 128; 1955 – 128; 1956 – 145; 1957 – 153; 1958 – 204; 1959 – 249. Postotak porasta bio bi za 1958. i 1959. godinu 34%, što je naprosto basnoslovno. Uza sve ograde (naročito s obzirom na poteškoće računanja globalnog dohotka za tako ogromnu i tako raznoliku cjelinu), ekonomisti ne mogu zatajiti ni svoje čuđenje ni svoje divljenje. Ostvaren je nečuven skok unaprijed.

Onaj tko nije ekonomist lakše će prosuditi kakav je to napredak po konkretnim brojkama. Proizvodnja čelika u milijunima tona: 1949 – 32; 1960 – 425. Lijevano željezo: 1949 – 0,25; 1960 – 27,5. Struja u milijardama kilovatsati: 1949 – 4,2; 1960 – 58. Pamuk (milijuni metara): 1949 – 1,9; 1960 – 7600. Žitarice, zatim patate i krumpir, računati, kao četvrtina težine u sviježem stanju (u tonama): 1957 – 185

milijuna; 1958 – 250; 1959 – 270. Posljednji dokazi: trostruka karta željezničkih pruga: onih koje su postojale 1949; sagrađenih do 1960. i onih u izgradnji; također trostruka karta hidrocentrala (stare, nove, planirane) ili termocentrala. Ili fantastični projekti radova za kročenje Yangzijianga, na izlasku iz zavale Sichuana u predjel brzaca i klanaca Xilinga. Ovi bi smjeli pothvati morali ovladati ogromnom zalihom energije, omogućiti obilna navodnjavanja prema sjeveru, regulirati tijek Modre rijeke koji bi se time tisućama kilometara otvorio morskim brodovima, potaknuti podizanje ultramodernih tvornica u samim klancima.

● ***Ovi su uspjesi postignuti po cijenu nadljudskih napora, zahvaljujući pokretanju ogromnog kineskog društva koje je trebalo ne samo prisiliti na političko oduševljenje i bjesomučan rad, već i preoblikovati.***

Ovaj zadatak nije samo sredstvo, i to iznimno djelotvorno, on je i cilj i zalog. U tom pothvatu koji se nastavlja bez predaha, režim stavlja svoju sudbinu na kocku; i želi je staviti. Pa ako on i vodi grubo ovu igru, ipak uživa naklonost u masama već zbog same činjenice što je ukinuo strahovitu korupciju prethodnog režima zadnjih godina Chiang Kai-sheka.*

Upregnuto je cijelo društvo: seljaci, radnici, intelektualci, članovi partije. *A što se tiče najbogatijeg dijela buržoazije* – one koja je bila posrednik između kineskih i evropskih trgovaca, nestala je 1949. u povlačenju Chiang Kai-sheka; industrijska buržoazija se izgubila pretvaranjem privatnih poduzeća u mješovita (privatno – državna) 1956; ostaje samo poslovna buržoazija i to samo u trgovinskom sektoru, gdje joj je položaj očito nesiguran.

U seljačkom svijetu reforma je bila brza, ali postepena. Počinje s agrarnim zakonom 30. lipnja 1950, kojim se uklanjaju zamljoposjednici i bogati seljaci; srednje bogati seljaci koji ostaju na zemlji gube dio svojih posjeda. Konačno, svaki seljak dobiva majušni komadić zemlje (15 ara) što pokazuje samo za sebe kako je ogroman broj zainteresiranih (od 600 milijuna Kineza 500 milijuna bilo je na selu). Taj komadićak zemlje znači nastup trenutačne sitnovlasničke jednakosti.

1956. počinje kolektivizacija osnivanjem *zadružnih dobara.* Novi je korak napravljen 1958. stvaranjem *seoskih komuna* koje okupljaju i do 20.000 seljaka, dok je zadruga udruživala samo nekoliko stotina. To je izvorna, možda presmjela organizacija istovremeno političke poljodjelske, industrijske i vojne naravi. Seljak je istovremeno vojnik: neki su naoružani, što daje režimu dodatno jamstvo da raspolaže

* Zapis južnjačkog izgovora. Standardni je oblik Jiang Jieshi. (Op. M. R.)

oružanom silom uvijek spremnom za intervenciju. Ali 20. studenog 1960. komunama su oduzeta ta prava i zadaci u korist *proizvodnih brigada*, o čijem je uspjehu ili neuspjehu još prerano govoriti. Jedino je sigurno da režim oklijeva, očito ne u izboru cilja koji želi postići, već u rješenjima, budući da poljoprivredni rast jedini zaostaje.* *Isto tako su organizirani i radnici* čiji broj neprestano raste i koje čvrsto vodi sindikat u suradnji s partijom. Vlada traži od njih, kao i od seljaka, nadljudski napor. Poslije drugog petogodišnjeg plana razvila se jaka propaganda da bi se postigli skokovi u napredovanju kakve plan nije predvidio. Tako su nastala natjecanja i parole: »Više, bolje, brže, jeftinije«; »Jedan dan vrijedi kao dvadeset godina, a jedna godina kao tisućljeće«, »1958. bit će prva od triju godina teške borbe za jedno tisućljeće . . .« Lako bi bilo navesti tisuće primjera junačke požrtvovnosti. Sve to unatoč teškim uvjetima rada, niskim plaćama, nedostatnoj ishrani, nestašici stanova. Sjetimo se one uzorne radnice (koja je kao takva imala prednosti, ali i još više obaveza), što je u tvornici prala lice hladnom vodom da bi se razbudila u radnim noćima.

Što se tiče intelektualaca, studenata, članova partije, pitanje glasi: je li im herojstvo manje prirođeno ili je program koji postavljaju pred njih manje jasan? Izvjesno je da se njihovo zaostajanje čini složenijim, zaobilaznijim, tragičnijim.

Članovi partije uvijek su izloženi čistkama ili samokritici. Takva je bila kampanja triju, zatim pet »protiv«. Prva, siječnja i veljače 1952, »protiv korupcije, rasipanja i birokratizma« funkcionara, otkrila je velike skandale koji su zatim namjerno napuhani. Seljacima pretvorenim u gradu u »partijske kadrove« donijela je kampanja neugodno iznenađenje gubitka položaja na koji su se i previše lako naviknuli. Iste godine kampanja pet »protiv« (korupcije, izbjegavanja poreza, prijevare, prodaje državnih dobara, krađe njezinih privrednih tajni) dovodi do nečuvenih potresa, samoubojstava, brojnih strogih presuda. Slijedit će nove čistke, samokritike, samoubojstva.

Što se tiče studenata, čiji broj neprestano raste, nije bilo gotovo nijednog trenutka a da ih ruka koja ih drži nije zatezala, vraćala poniznosti, disciplini, prisiljavala na teške manualne radove na poljima i u tvornicama.

A nije manjkalo ni gnjavljenja intelektualaca i profesora. U jednom trenutku, nakon događaja u Mađarskoj, dobili su pravo na kritiku. To je razdoblje »stotinu cvjetova«, kako ga nazivahu: misao se može rascvasti poput cvijeća, u stotinu oblika. Pozivani da iskažu svoje mišljenje, oklijevajući da to učine, intelektualci su se nalazili u čud-

* Komune i brigade su u novije vrijeme raspuštene, a zemlja je dana seljacima u zakup. (Op. M. R.)

nom položaju, tim više što je njihove izjave tisak odmah prenosio. Jedan od njih rekao je: »Marksizam je stara, zastarjela teorija, nepodobna za Kinu. Treba ga revidirati.« Neki profesor odbija da se izjasni riječima: »Bojim se sadašnje slobode. Bit je te slobode da moramo govoriti. Taj mi je pritisak neugodan. Opustimo se sada. Vidjet ćemo kasnije što će iz toga proisteći.« Drugi profesor konstatira: »Ne uspijeva se opskrbiti narod, a neki kažu da se životni standard podigao.« Moglo bi se pomisliti da je to samo malo graje; mali odmor za stare intelektualce koji teško podnose lekcije marksističkog preodgajanja. Sve je to, naprotiv, bilo jako ozbiljno. Stotinu cvjetova nije potrajalo niti jedno proljeće: oni su se otvorili nasilno, za kratkih mjesec dana, od 8. svibnja do 8. lipnja 1957. Za njima je nastupila represija. Mnogo je neopreznih zbog svojih izjava izgubilo položaje.

Ovim želimo napomenuti da u Kini nije riječ o otvorenoj raspravi, već o borbi za život. Problem se sastoji u preoblikovanju društva, kolektivne duše, u čišćenju Kine od grešaka, naslijeđa i mogućih žaljenja za prošlošću. U opijanju ponosom, radom, samozadovoljstvom, i naročito, u navođenju duhova na poslušnost.

»Ako se prisili 650 milijuna Kineza da ispravno misle, oni će ispravno i postupati: prema normama koje Kineska komunistička partija smatra bitnima na putu prema komunističkoj Kini.« U tu svrhu djeluje preko radija, tiska, govora, neprestana propaganda kojoj ne nalazimo ravne ni u jednom »socijalističkom« ili »totalitarnom« iskustvu. Oružje te propagande je kritika, svakodnevno organizirana na svim radnim mjestima kroz obavezne diskusije. To je način da se odredi čije je držanje u skupini dobro, koga se može pridobiti, a tko je neukrotiv. Protiv ovih posljednjih borit će se svi. »Usmeni napad (tu-cheng) ponižavajuća je mješavina žestokih kritika sa sarkazmom, prijekorima i – vrlo rijetko – sitnim nasiljima.«

Ova ideološka akcija zamišljena je kao »dugotrajno, složeno i divovsko« djelovanje (Mao Zedong), više ili manje snažno u ovisnosti o društvenoj sredini. Ona je dosta popustljiva kod seljaka. Naprotiv, vrlo temeljita u određenim slojevima: u tvornicama, uredima, sveučilištima, školama, vojnim jedinicama. Ta indoktrinacija nije prošla bez otpora i bez kažnjavanja. Ona nisu krvava kao na početku revolucije, ali su i dalje stroga.

Tako na području književnosti i umjetnosti postoji partijski komesar za kulturu koji vodi brigu o disciplini i bori se protiv podmuklih buržoaskih i reakcionarnih infiltracija do kojih bi tim putem moglo doći. Dužnost je svakog književnika da bude primjeran, i to ne samo na riječima. Navodi se kao uzor pisac koji, živeći na selu, svakog dana piše u smislu neke »kolektivne književnosti«, obrađuje polje patata i uzgaja svinje... Pisci optuženi za »desno skretanje« izvrgavaju se

sankcijama, poput slavne spisateljice romana Ding Ling, upućene radi »preodgajanja radom« u golet sjeverne Mandžurije, gdje je ostala dvije godine.

Jasno, ove su sankcije neznatne u odnosu na strahote pogubljenja po kratkom postupku iz prvih mjeseci seljačke revolucije. Jasno je i da ovi otpori, sabotaže, koje navode i sami službeni dokumenti, ne čine većinu. Iskreno i oduševljeno pristajanje mnogo je brojnije i mnogo novih pristupanja izražava se dirljivim riječima. Pridružiti se pobjedonosnoj ideologiji znači naći domovinu, naciju, znači vjerovati u budućnost, u Kinu.

● ***Poljoprivreda je jedini pravi neuspjeh komunističke Kine. Rekordne žetve, naivno namještanje statistika, službeni optimizam, mogli su do 1958. skrivati pravo stanje. Oduševljeni članci i knjige pomogli su da se te iluzije šire na Zapadu. Katastrofalne žetve 1959, 1960. i 1961. zadale su strahovit i djelomice nepravedan udarac tom optimizmu.***

Nepravedan: ovi katastrofalni prinosi izazvani su u prvom redu prirodnim uzrocima. Kina je oduvijek bila podvrgnuta izmjeničnim ili istovremenim udarima oprečnih nevolja, naročito suša i poplava u prostranim sjevernim pokrajinama. Tako je 1961. više od polovine ljetine bilo uništeno. Uragani i poplave prouzročili su milijune žrtava, dok se od ožujka do lipnja uzvodno od Sinana moglo pregaziti i sam Huanghe, sveden na uzak potok. Suše, poludjeli tajfuni, poplave, štetni kukci, ti stari neprijatelji, nisu položili oružje pred novom Kinom.

Ovome se može dodati da Kina, kao i sve socijalističke republike, plaća račun za svoje industrijske uspjehe. Ona je možda previše zaigrala na industrijalizaciju i zapustila poljoprivredu. Službeni tisak uz »prirodne nepogode kojima nije bilo ravnih sto godina« osuđuje i ljude, govori o sabotaži. Dio brojnih kadrova i dodatnih radnika, poslanih 1960. na selo da pomognu narodnim komunama u spašavanju ljetine, nije ispunio svoju dužnost i iznevjerio se zapovijedi vlade i partije«, često u dosluhu s »nazadnim elementima stanovništva«. Ne vjerujmo previše ovom »objašnjenju pomoću žrtvenog jarca«. Vjerojatno je da se kolektivizacija, ovdje kao i drugdje, sukobila sa seljaštvom, obično tradicionalnijih pogleda nego ostatak stanovništva, a neke mjere čini se da najavljuju ustupke (naglasak na malim proizvodnim brigadama, a ne više na velikima). Zasada ovi katastrofalni prinosi povlače za sobom mnoge posljedice. Oni usporavaju rast, prisiljavaju Narodnu Republiku Kinu da smanji izvoz hrane u Rusiju što je služilo za uzvraćanje ruskim proizvodina i uslugama. To čak prisiljava Kinu da traži od zapadnih zemalja uvoz žitarica: tražila je

9 do 10 milijuna tona od Kanade, Australije, Sjedinjenih Američkih Država, Francuske, Burme, pa čak i od Tajvana. U Londonu, gdje se organizira taj golemi prijevoz morskim putem, procjenjuju da će Kina morati plaćati 80 milijuna funti godišnje tijekom idućih triju godina. Kako? Vjerojatno plaćanjem u živi i plemenitim kovinama, zlatu i srebru.

To je bez sumnje težak udarac jednoj privredi u usponu. Ovo pitanje je pitanje budućnosti Kine. U svakom slučaju, to je velika sjenka na uspjehu, inače neospornom, snažnom i spektakularnom.

Kineska civilizacija i današnji svijet

Ništa od toga golemog napretka ne bi bilo moguće bez pristanka nečega što u prostranom kineskom svijetu igra ulogu nekog posebnog nacionalizma, a za što je predložena riječ kulturalizam: neki ponos, ne nacionalni nego kulturni, neki civilizacijski nacionalizam ako baš hoćemo, drevna i živuća stvarnost koju moramo pokušati objasniti. Današnja Kina, koja na prvi pogled djeluje tako čudno, novo, povezana je sa svojom dugom i slavnom prošlošću, a pozlijeđena žalosnim stoljećem (1840–1949), prethodnicom iskustva komunizma.

• ***Kina se smatra velikom silom i velikom civilizacijom. Oduvijek je vjerovala u svoju nadmoć nad ostatkom svijeta, u prvenstvo svoje civilizacije izvan koje po njezinom mišljenju, vlada barbarstvo.***

Nekoć je bila gorda na sličan način kao dojučerašnji Zapad. Zato joj je stoljeće neravnopravnih ugovora bilo dvostruko bolno. Prvo poniženje bilo je postati narod poput svih drugih, a postati narod koji su pokorili barbari, njihova znanost i oružje, bilo je drugo poniženje. Sadašnji žestoki i razdraženi nacionalizam prije svega je reakcija, čvrsta odluka da opet postanu velika nacija, najveća nacija, ma koja bila cijena koju treba platiti. Otuda pomamno poticanje Revolucije, bez trenutka predaha, bacanje na nova dobra, prevođenje marksista-lenjinista i ruskih udžbenika, onako kako se nekad bacala na svete knjige budizma i pokazivala želju da se upozna s gospodinom De (demokracija) i gospođicom Sai (znanost), danas se okreće povijesti, sociologiji, etnografiji...

Nema sumnje da se Kina Mao Zedonga osjeća pozvana povesti proleterske narode u napad na site i prebogate zemlje. Pokazuje im kako da izvedu brzu revoluciju dajući im za nju recepte i nesebičnu pomoć. Sjetimo se da Kina, unatoč vlastitim teškoćama, nije odustala od izvoza namirnica i kapitala. Što se tiče kapitala, podijelila je

izmedu 1953. i 1959. 1191 milijun dolara Albaniji, Burmi, Kambodži, Cejlonu, Kubi, Egiptu, Gvineji, Mađarskoj, Indoneziji, Sjevernoj Koreji, Mongoliji, Nepalu, Sjevernom Vijetnamu, Jemenu... Ovaj popis ne navodi pomoć alžirskim ustanicima, ni novi ugovor s Ganom (1961). Ove pojedinosti, kao i druge (činjenica da 40% kredita daje nekomunističkim zemljama) dokazuju da Narodna Republika Kina namjerava igrati međunarodnu ulogu, i to možda iznad njezinih sadašnjih mogućnosti, ali zacijelo manju od njezinih ambicija. Zauzimanje Tibeta 1950. i otada prikriveni sukob s Indijom, teritorijalni zahtjev za Tajvanom gdje se smjestila Chiang Kai-shekova vojska, želja za normaliziranjem odnosa s Japanom, sa Zapadom, čija ekonomija bi daleko bolje odgovarala njezinim potrebama nego sovjetska (polutajni uvoz alatnih strojeva preko Makaa i Hong-Konga). Konačno, želja da uđe u OUN gdje mjesto Kine paradoksalno zauzimaju nacionalisti s Tajvana, sve to otkriva volju za moći, za širenjem utjecaja. To potvrđuje i djelomični raskid između kineskih i sovjetskih marksista na posljednjem Kongresu u Moskvi (1961). Kina želi, sanja prevlast. Još 1945. bila je »nesposobna da proizvede motorkotač«, sada, 1962, pred ostvarenjem je atomske bombe. U toj začudujućoj revoluciji ona nalazi ponos svog porijekla, dostojanstvo velike civilizacije.

• ***To potvrđuje jedan vrlo poznati sinolog, Etienne Balasz, čije mišljenje o sadašnjoj revoluciji, stavljenoj u dugu kulturnu perspektivu Kine, sažimaju naredni reci.***

»Ako kinesko iskustvo uvjerljivo uspije, sve bi nerazvijene zemlje mogle slijediti taj uzor. Upravo ta činjenica od velike važnosti daje tako tjeskoban značaj (tjeskoban kako za prijatelje tako i za neprijatelje Kine) sljedećem pitanju: hoće li kinesko iskustvo završiti uspjehom? Ne doživljava li sada neuspjeh?

Recimo iskreno da ničem ne vodi pregledavanje brojki i statistika, nešto zato jer se brojkama manipulira za ideološke potrebe, a još više jer kineski statističari i sami tapkaju i utapaju se u empirizmu. Ne treba se čuditi što statistike nisu jako sigurne, nego tome što su takve da omogućuju napredovanje planiranja bez velikih grešaka, da izbacuju brojčane ishode tekućih pokusa, tako da se može nazrijeti njihov smjer. A taj smjer je, sve u svemu, pozitivan.

Može se naravno podsmjehivati nekim neuspjesima petogodišnjih planova: džepnim visokim pećima, proizvodnji žitarica, narodnim komunama... Ali osnovni i stalni činioci kineskog iskustva više navode na razmišljanje nego na smijeh ili na kritiku, toliko se čini da su pažljivo proračunati:

a) izvanredno svjesna industrijalizacija čiji postotak rasta daleko nadilazi (i nadilazit će bez sumnje još dugo godina) postotak rasta kako SSSR-a i narodnih demokracija, tako zaostalih zemalja (u prosjeku 20% naprama 7 do 10%);

b) lucidna volja da se »hoda pješice« dok god to bude trebalo, tj. da se prihodi industrije sačuvaju za ulaganja i time joj održe ritam porasta, te da se na drugim poljima nastavi snalaziti s onim što se ima, s tim da upravljani seoski obrt opskrbljuje seoske mase glavnim potrošnim dobrima i poljskim oruđima;

c) opća štednja koja nije ograničena samo na velike mase, što omogućuje da se od te mase traže teška odricanja;

d) zavidna savitljivost rukovodilaca, sposobnih priznati svoje greške i smjesta ispraviti pravac.

Sve ovo počiva na nekoliko bitnih životnih i civilizacijskih istina bez kojih ništa ne bi bilo moguće;

1. U prvom redu, na broju. Ako surovosti pothvata i žrtvuju nesretnim slučajem neke ljude, čak mnogo ljudi, one ne mogu dovesti u pitanje uspjeh samog pothvata. Jer previše je ljudi u Kini i uvijek ih je bilo previše.

2. Nadasve, na besprimjernoj organizaciji mase od 600 milijuna koju vodi *deset milijuna* discipliniranih i odanih članova partije* na čijem se vrhu nalazi (uz pokoju iznimku) stara garda, vođe prekaljene kroz trideset godina progona, građanskih ratova, oružanog otpora Japancima, strpljivih napredovanja i povlačenja u vojnoj strategiji i političkoj taktici, neusporedivog iskustva u upravljanju stvarima i ljudima.

Čovjek se ne može suzdržati a da ne pomisli kako su oni nasljednici tisućgodišnje birokratske tradicije Carstva, učeni činovnici navikli da čvrstom rukom upravljaju velikom državom. Nova *inteligencija,* djelotvorna i smjela, potisnula je staru, knjišku i okoštalu; sada ona drži čvrsto u rukama sudbinu kine. A kineska masa koja je uvijek bila podvrgnuta disciplini, poslušno slijedi nove gospodare. Ova djelotvorna organizacija, bez slabosti i bez prekida kontinuiteta od vrha do dna, koja sve maksimalno upošljava, možda je tajna ovog jedinstvenog pothvata: za kratko vrijeme najstarija živuća civilizacija postala je najmlađa, najnaprednija snaga svih nerazvijenih zemalja. Možda je to upravo zato što se mogla osloniti na jednu od najstarijih i najčvršćih osobitosti svoje stare civilizacije: njezinu birokratsku organizaciju.

* Danas ima oko 1 milijarda i 100 milijuna stanovnika, a 40 milijuna članova partije. (Op. M.R.)

• ***Još jedno pitanje budućnosti Kine: kinesko-sovjetski sukob.***

Izražavaju li svjedočanstva 22. kongresa (1961) i pritajene strijele »Pravde« i »Renmin Ribaoa«; ruskih i kineskih službenih novina, stvaran sukob? Ili je to privid što će ga socijalistička solidarnost uvijek nadvladati?

Da kažemo pravo, razvod je gotovo nemoguć: doveo bi do svjetskih posljedica, vrlo opasnih za oba partnera. No čini se da je neprijateljstvo duboko, a tu ne manjkaju razlozi koji izviru iz povijesti tih dviju civilizacija.

Nesumnjivo postoje vrlo aktualni razlozi tog sukoba. Te dvije sile dva su naroda koja su poduzela komunistički projekt da bi se modernizirali. No dok jedan konačno može odahnuti poslije četrdeset godina oskudice i patnji, drugi gubi dah u nadljudskom naporu i odricanju punom bijede. Dok novobogaćeni sjeda bučno za konferencijski stol naroda, siromašni rođak nema prava glasa u dogovorima, isključen je iz međunarodne arene kao kužan. Jedan je osuđen da napreduje po svaku cijenu, da ne bi nazadovao, drugi se uozbiljio, postao oprezan. Tu ima mnogo razloga za trvenja. Ali zar sukob ne dolazi još više iz dubine, zbog nepovjerljivog nacionalizma Kine, zbog njezine želje da se osveti Zapadu: Rusija, bila ona socijalistička ili ne, ipak je Zapad, ipak je barbar. Da bi izbrisala prošlost, Kina ne teži ni manje ni više nego vodstvu u trećem svijetu. Tada će ona u svijetu opet biti Središnje Carstvo.

ČETVRTO POGLAVLJE

INDIJA JUČER I DANAS

Indija je slična mozaiku različitih prostora i ništa manje raznorodnih prošlosti. Sve se to nastoji složiti, nikad ne uspijevajući u tome. Odviše je prostrana (četiri milijuna četvornih kilometara zajedno s Pakistanom, a to je tri do četiri puta više od male Evrope šestorice (Njemačka, Francuska, Italija, Beneluks); previše naseljena (danas bez Pakistana ima više od 438 milijuna ljudi). Budući raznolika, nikada nije imala mirne prošlosti; smještena između Dekana, područja tvrdokornog otpora neprijateljima, riznice narodā i civilizacija, na jugu, i sjeverozapada koji povezuje sušne zemlje Inda s Iranom, a iza prolaza Khaiber, s Turkestanom i cijelom nemirnom srednjom Azijom: ovaj opasni, zanosni predio Indije otvoren je najezdama.

I konačno: osim nedavne engleske kolonizacije nijedna politička vlast nije se protegnula na cijeli potkontinent, ni nekad, ni sad, poslije nasilne i krvave podjele na Indiju i Pakistan 1947.

Klasična Indija (do engleske kolonizacije)

Ne računajući tajanstvenu indsku civilizaciju (3000. do 1400. god. pr. n. e.), polako su se stvarale a zatim smjenjivale tri klasične Indije, nastavljajući se jedna na drugu:

a) indoarijska civilizacija, nazvana vedskom, od 1400. god. pr. n. e. do VII. stoljeća n. ere;

b) *srednjovjekovna* hinduistička civilizacija (hinduizam) koja nastavlja prethodnu do 13. stoljeća;

c) islamsko-hinduistička civilizacija, koju je muslimanski osvajač nametnuo poput luđačke košulje (od XIII. do XVII. stoljeća) a čiju će bujnu i dugotrajnu kolonizaciju zamijeniti od XVIII. stoljeća britanski kolonijalizam.

Nijedna od tih civilizacija, ponovimo, nijedno od velikih »svjetskih« carstava koja su je redom podjarmljivala nisu ovladala cijelim potkontinentom. Do XVIII. stoljeća indijski prostor nikada nije upoznao svođenje na jedinstveni poredak koji karakterizira prošlost Kine i čini je mnogo jednostavnijom.

• ***Vedska Indija imala je tri ili četiri velika razdoblja od 1400. god. pr. n. e. do VII. st. n. e. Tokom dvaju tisućljeća prevladavaju osvajanja i naseljavanja arijskih naroda koji naviru iz Turkestana. Dolazeći u Indiju sa sjeverozapada, oni polagano prodiru kroz ravnice srednjeg Inda i Gangesa. Njihova civilizacija zahvaća samo mali dio nizine Inda i Gangesa ali taj je dio vrlo rano postao srce Indije.***

Stvorena od onoga što su donijeli pridošlice i od mnogostrukih i živih posudbi od naroda koji su već nastavali Indiju, ova prva civilizacija, nazvana vedskom (od Veda, sveto znanje), razvijat će se krajnje sporo. Ona se sukobila s narodima različitog porijekla, tamne ili crne boje kože, koji su tu već živjeli: Pigmejcima, odavno pridošlim iz Afrike; protomediteranskim narodima koji su pristigli kasnije, vjerojatno iz Mezopotamije (čiji se fizički tip očuvao u južnih Dravida), narodima porijeklom iz srednje Azije, mongoloidnog obličja (naročito u Bengalu).

Ovi su pred – Arijci glavninom već vezani s tlom, ratari ili *sjedilački* stočari, okupljeni u sela i čak u gradove na obalama Inda koji je sjedište već stare civilizacije građana i trgovaca. Pred – Arijci su brojni i ostat će i kasnije, sve do danas, većinski ljudski elemenat Indije.

Nomadski pastiri, ljudi (često, ali ne uvijek) svijetle puti i plave kose, Indoarijci su srodni narodima koji su u 2. tisućljeću zauzeli visoravni Irana i Male Azije, kao i daleke evropske zemlje. Ti su osvajači braća Helena, Italaca, Kelta, Germana i Slavena.

a): Prva etapa, prije tisućite godine: osvajanje.

Prvo arijsko osvajanje pošlo je iz Turkestana prema Iranu i Indiji. Ono tako od Mezopotamije do Inda stupa u već ujednačenu i sjajnu civilizaciju s gradovima, visokim kućama i sjedilačkim seljacima. Ova stara civilizacija možda je već bila u opadanju u vrijeme kad osvajanje zahvati zemlje oko Inda koje će, međutim, dugo braniti svoju nezavisnost od pridošlica i tako usporiti njihovo napredovanje prema istoku.

Arijski sveti tekstovi, pisani na *sanskrtu,* prenose te beskrajne borbe u kojima se miješaju ljudi, bogovi i protubogovi (*asure,* božan-

stva zaštitnici neprijatelja), a odvijaju se prije tisućite godine u predjelu Pandžaba i rijeke Kabul.

Ovo dugo razdoblje ogleda se u najstarijoj od svetih knjiga, Rgvedi (Veda u strofama, zvanoj također i Himni), koja otkriva mitologiju i vjerovanje prvotne vedske religije. Postoje najmanje trideset i tri božanstva – zemaljska, iz »međuprostora« (atmosfere) i nebeska. Među tim »pomalo blijedim« bogovima, ističu se Varuna, koji održava kozmičke i moralne zakone, prati krivce i vezuje ih uzicama i Indra, još važniji, svijetlokosi junak što ga služi sreća u tisuću bitaka: pobjednik demona Vrtre, oslobodio je vodu iz neba i ona otada natapa zemlju i oplođuje ju. Svi se ti bogovi miješaju s ljudima kao božanstva s Olimpa s ratnicima sukobljenim pod zidinama Troje. Svi traže žrtve: mlijeko, žito, životinsko meso i prevrelo piće *somu,* proizvedenu od neke tajanstvene biljke.

Ukratko, to je neka pluralistička i formalistička religija, svedena na obrede. Nomadski život Arijaca još nije sasvim ustupio mjesto sjedilačkom životu koji uvodi red čak i na području vjere.

b) Druga etapa, od 1000. do 600. godine prije naše ere: zaposjedanje i sjedilački život.

Osvajači prelaze malo-pomalo na sjedilački način života između 1000. i 600. godine prije naše ere na području koje se malo pomiče i širi k istoku, gdje je današnja glavna raskrsnica, Delhi. Ovo osvajanje prema istoku stići će se do današnjeg Benaresa uz velike, ili barem tako opjevane borbe. Oko 800. ono zahvaća Bengal, a možda i srednju Indiju.

Zemljopisne, društvene, ekonomske i političke promjene do kojih dovodi ovakav razvoj objašnjavaju velike vjerske novine koje spominju nove svete knjige, a zatim i *tumačenja* (Brahmane) i Upanišade – rasprava što otvara tajna vrata vjerskih razmatranja. Zadržavajući svoj prvotni temelj, religija malo-pomalo postaje sve složenija. Javljaju se težnje prema monoteizmu, dok se povodom društvenih miješanja, zajedničkog života pobjednika i pobijeđenih, širi ogroman broj nearijskih vjerovanja u svim vjerskim sustavima, kao što je joga (»samosvladavanje«), koja pored obrednih žrtava zauzima značajno mjesto u vedskoj religiji.

Vjerovanje i vjersko ponašanje postaju sve mračniji. Uskoro se vjeruje da se duše neprestano utjelovljuju da bi započele nove zemaljske živote, beskrajno bolne. Istovremeno nastaju prva društvena odvajanja *(varna)* u društvu koje je istodobno magijsko, pseudofeudalno i »kolonijalno«, a sasvim sigurno raznorodno, u kojem se sve ne može objasniti odnosima među pobjedničkim i pobijeđenim narodima. U prvom redu stoje *brahmani,* svećenici, gospodari duhovnog života; zatim dolaze ratnici, kraljevi, kneževi, velikaši *(kšatrije);* na

trećem su mjestu seljaci, stočari, obrtnici, trgovci *(vajšije);* konačno, na četvrtom i zadnjem mjestu nalaze se šudre koji su, bar u početku, porobljeni domoroci.

Kasnije se ovo društvo polagano uobličava, sa svojim tabuima, isključivim i mnogostrukim zabranama međusobnih brakova, rascjepima prema strogom razlikovanju *čistog* i *nečistog.*

Podjela svjetovnog i duhovnog izvedena je između dvije više klase. Prvobitno kraljevstvo ubrzo je lišeno svakog monopola na religiju, za razliku od onoga što je drugdje bilo pravilo (u Kini kao i u starom Egiptu i drugdje). »Odnos ovih dvaju načela, duhovnog i političkog načela *imperiuma* jasno je izražen u jednoj sasvim jedinstvenoj ustanovi... Naime, nije dovoljno da kralj, uzor i bit klase *kšatrija* koristi brahmane za javni obred; on mora imati stalni osobni kontakt s jednim brahmanom, svojim *»purohita«* (doslovno: »pretpostavljen ispred). Mi to prevodimo s »dušobrižnik«, ali treba imati na umu ideju zastupanja ili duhovnog vodstva, nekog *»major ego«.* Ne samo da bogovi ne jedu žrtve bez *purohite,* nego kralj ovisi o njemu u životnim potezima, koji bez brahmanove pomoći ne bi uspjeli. On je kralju ono što je misao volji, u vezi bliskoj poput braka. Ukratko, kako to kaže već Rgveda, »onaj kralj ispred kojega stupa brahman živi, sretan je u svom domu, zemlja ga obasipa svim dobrima, a narod mu je poslušan sam po sebi« (Louis Dumont). Tako bar kažu i ponavljaju svi brahmanski tekstovi.

Prvenstvo religioznoga, pridružena vlasti, ali ne i stopljena s njom, glavni je razlog (po Louisu Dumontu), rascjepkanosti ovog društva: gornje dvije klase, udružene su, a suprotstavljene ostatku društvene mase; isto tako prve tri zajedno suprotstavljaju se ukupnosti *šudra.*

Brahmani će zasnivati svoje prvenstvo na izluđujućem strahu koji izazivaju. Složeni ritual čini ih nezamjenjivim organizatorima prinošenja žrtava; a strašni Varuna izvršava nesmiljene osvete. Svećenici dakle mogu, kao čuvari tajni obreda, postupati po svojoj volji: rastakati naivni antropomorfizam starih Arijaca, obezvređivati Indru i sve bogove-junake iz starih himni. Oni stvaraju za svoje potrebe jednog vrhovnog boga, Brahmu, koji predvodi njihovo prinošenje žrtava. Taj bog, doduše, nikada neće biti jako popularan.

Druga dva vladajuća boga izazivat će, naprotiv, oduševljenje vjernika: Šiva Rudra u seljačkim masama i Višnu, poistovjećen s junakom Krišnom Vasudevom, u aristokratskim krugovima. Pored toga, »ratnici« i »seljaci« (2. i 3. »klasa«) rado će se okretati *jogi* (koju će brahmani i sami usvojiti), kao i drugim praktičnim domorodačkim kultovima, pa čak i filozofskim razmatranjima koja će u VI. i V. stoljeću pr. n. e. dovesti do rađanja dviju novih religija: đainizma i budizma.

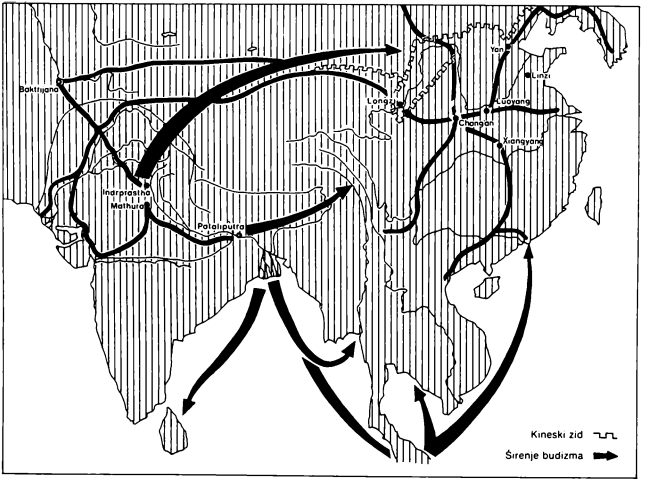

11. Kina i Indija poslije Bude (500 god. pr. n. e. – 500 god. n. e.)

Tijekom tog nemirnog razdoblja budizam se širi morskim putem u Indokinu i Indoneziju, a kopnenim putem prema središtu Azije i Kine. U Indiji se, naprotiv, povlači. Pataliputra je bila glavni grad Ašoka. Grčko carstvo Baktrijane (zaokruženo neprekinutom crnom linijom, s gradovima Mathura i Indrapastha) nakratko se proširilo do Pataliputre. Ova helenizirana područja poslužila su prenošenju budizma.

c) Treća etapa: početni sjaj đainizma i budizma; VI. i V. stoljeće pr. n. e.

Malo-pomalo od kneževina nastaju sitna kraljevstva, zatim aristokratski gradovi povezani trgovinom. Ovim gradovima, uskoro vrlo napučenima, koristi raskoš kneževskih dvorova i bogata građanstva. Bankari i trgovci izvlače veliku korist iz karavanskog i pomorskog prometa; tada se pojavljuju tanke luksuzne pamučne, lanene ili svilene tkanine. Oružje nađeno u grobovima svjedoči nam da je već 600 godina prije nove ere postojala proizvodnja željeza. Daleki Aden veliko je trgovište koje šalje indijsko oružje prema Sredozemlju.

U ovoj aktivnoj sredini koja se može uspoređivati s onovremenom Grčkom VI. i V. stoljeća, razvijaju se dvije velike religije spasa, *đainizam* i *budizam*. Druga je poznatija od prve, jer će imati odjeka i izvan zemlje. Na čisto unutarnjem indijskom planu, naprotiv, one su izjednačene. Obje su ove religije izvan sustava i »svjetovne«. Prihvatili su ih gornji slojevi osim brahmana, a širili trgovci; obje osnivaju samostane i stvaraju pravila individualnog spasa: budizam, kao što smo vidjeli, nekom vrstom pobijanja želja za životom kao i smisla života, nastoji razbiti ukleti krug reinkarnacija da bi se dosegla Nirvana; đainizam, naprotiv, vidi u osobnoj patnji i traženju patnje dobar put spasenja. Obje ove religije ustanovili su velikaši: Siddharta Gautama, možda sin kralja (563?–483?), nazvan također Šakya Muni (mudrac Šakya) ili Buddha (Prosvijetljeni); drugi je Vardhama Mahavira (540?–468?), »Pobjednik svijeta«, (Đina).

Buddha, porijeklom iz Nepala, »doživio je objavu« oko 525. i otada do kraja života propovijeda u dolini Gangesa. Njegova religija, koja će se promijeniti odmah poslije njegove smrti, izgrađena je na njegovim riječima kako su ih prenijeli njegovi učenici. U njoj ne nalazimo nikakvu tvrdnju o Bogu; ta šutnja nije poricanje, ali je svakako značajna crta njegova nauka kao i odbijanje svakog božanskog »monizma«. U skladu s vladajućim idejama njegova vremena (onima iz Upanišada), on odbacuje stvarnost svijeta i Univerzalnog bića. Za njega nema zbiljnosti izvan naše svijesti. »Vratio si se meni kao ptica-izvidnica što krene s broda na sve četiri strane svijeta ususret zemlji, a zemlju nisi nigdje našao. Jer elementi (Zemlja, Vatra, Voda, Zrak) imaju svoje uporište u svijesti. Oni ga gube u neosjetljivoj svijesti. Kad svijest prestane postojati svi elementi svemira potpuno nestaju«.

U stvari, *Buddha je isposnik (sannyasi)*. Isposnik je čovjek koji napušta društvo i luta, živeći od milostinje, u traženju oslobađajućeg duhovnog apsoluta. Nije mu cilj reformirati društvo od kojeg se odvraća, već osigurati svoj osobni spas. Budizam je dakle religija za samo jednu jedinku, za čovjeka izvan društva, čime se nadovezuje na brojne hereze što se redovno pojavljivahu u Indiji. Bili su to samo

načini da se osobnom askezom i apsolutnom svetošću izbjegne brahmanska religija, usko vezana sa svim društvenim prisilama. Budist je isposnik, suprotno kršćaninu (koji nastoji izbjeći smrt), trudi se da izbjegne život, krug ponovnih rađanja: »Evo, redovnici, svete istine o suzbijanju boli: sama žeđ za životom, žeđ za zadovoljstvom, vode iz jednog ponovnog rađanja u drugo... Evo, redovnici, svete istine o suzbijanju boli: gašenje te žeđi uništenjem želje, protjerivanjem želje, odustajanjem od nje ne ostavljajući joj mjesta. Samo po tu cijenu razbit će se krug ponovnih rađanja i postići nirvana.

Da bi to postigao pravednik mora slijediti »osmokraki put« (jedan od tih krakova je znanje, koje oslobađa od svake taštine); poštovati pet zabrana (ubojstvo, krađa, preljub, pijanstvo, laž); uzdržavati se od Deset grijeha (među kojima su uvreda, ogovaranje, zavist, mržnja, netrpeljivost...); posjedovati Šest uzvišenih vrlina: ljubav prema bližnjemu, strpljenje, moralna čistoća, snaga volje, milostinja, dobrota. Ali postići savršenstvo znači ići još dalje. To znači postati *»bodhisattva«* (mi bismo rekli: svetac), zatim Buddha (primiti mistično prosvjetljenje). Samo se buddhe raspršuju u Nirvani.

d) Za vrijeme epohe zvane Carstva, od 321. prije n. e. do 535. nove ere, đainizam i budizam jako su raširen, vladaju umjetnostima i mišlju, ne istiskujući ni časka pritom uobičajene vjerske običaje, potjecali oni iz vedizma ili ne.

Brahmani su se, da bi obranili svoj položaj, sve više oslanjali na pučke kultove, sabirući ih kao da žele od njih izgraditi bedem. Taj polagani proces vodi u hinduizam, mješavinu ogromnih razmjera, kojoj ćemo se uskoro vratiti.

Tada se učvršćuje i upotpunjuje hijerarhizirano društvo, naročito sustavom »kasta«, tako svojstvenim Indiji, a ocrtava se između 300. godine pr. n. e. i 700. g. nove ere. Riječ je, dakle, o prilično kasnoj pojavi, koju ne treba brkati s ranijim *varnama,* više nalik društvenim klasama predislamskog Irana. Da bi se formirale kaste, koje su stvarnost još i u današnjoj Indiji, trebalo je nekih tisuću godina. One su posljedica etničkih i kulturnih isprepletanja, a i sve jačeg diferenciranja obrtā. Tako su nastale tisuće kasta (još u sadašnje vrijeme ima ih oko 2400). Na samom dnu, onkraj svih zabrana, nalaze se parije, *nedodirljivi.*

Ova raznorodna civilizacija koristit će se stvaranjem velikih carstava (dinastije Maurja, 321–181. godine pr. n. e. i još više dinastije Gupta, 320–525. nove ere) da bi prešla granice sjeverne Indije prema Nepalu, Himalaji, Tibetu, Sijamu, Indoneziji (naročito poslije propasti Gupta), da bi se infiltrirala na otok Cejlon koji »kolonizira«, kao i na Dekan, utočište Dravida, da bi tamo nametnula »klasični i profi-

njeni« sanskrt, koji će u cijeloj Indiji postati sredstvo širenja kraljevske civilizacije, suprotstavljene kulturi masa.

Nastupanjem carstva Maurja i sjajnog kraljevanja Ašoke (264–226. pr. n. e.) pobijedio je budizam. No kad se nekoliko stoljeća kasnije pojavi nova »klasična« Indija, ona će biti u znaku pobjedonosnog hinduizma ili, kako se kaže, »renesanse« hinduizma, jer to je njezino veliko umjetničko razdoblje. Tada Indija ovladava svime što je posudila od drugih (a naročito od grčke umjetnosti koja je doprla do nje već u vrijeme osvajanja Aleksandra Velikog u dolini Inda, 327–325. pr. n. e.). Ona se pojavljuje u svoj svojoj čistoći i snazi. Pronalazi, ako tako možemo reći, indijski hram (*šikhara,* zapravo vrh tornja koji je nad njim) jednako tako karakterističan za buduće vjekove kao i zapadnjačke katedrale. Uzdignut na prostranoj zaravni obrubljenoj širokim prilaznim stepeništem, hram je okružen kapelama i ophodištem. Sama masa svetišta predstavlja brdo Meru, taj mitski Olimp na kojem se smatralo da žive bogovi.

To je razdoblje i velika književna epoha. Na dvoru Čandragupte II. (386–414) živjelo je »devet dragulja«, devet najslavnijih pjesnika i mislilaca onog vremena, tamo je napisana »Šakuntala«, drama koja će, kad je 1786. prevedu na engleski, a 1791. na njemački, učiniti tako snažan dojam na Herdera i Goethea.

• ***Budući da hinduizam ima vrlo stare korijene, nije moguće točno odrediti njegov početak krajem dinastije Gupta ili raspadom uglavnom kratkotrajnog carstva Harše (606–647). Ali on će se čvrsto afirmirati kao cjelina za vrijeme indijskog srednjeg vijeka koji se grubo računa od smrti Harše do osnivanja Delhijskog Sultanata 1206. godine. Hinduizam je više nego religija ili društveni poredak, on je bit indijske civilizacije, a njegova realnost, veoma stara po svojim korijenima, još je uvijek vrlo živa u Indiji Pandita Nehrua.***

U objašnjavanju ovog razvoja, naši uobičajeni evropski izrazi kao srednji vijek, feudalna rascjepkanost itd. bacaju praktičnu, iako opasnu rasvjetu. Zato ćemo ih koristiti ne shvaćajući ih doslovno. Jer iako je hinduizam u srednjovjekovnoj Indiji isto tako važan kao kršćanstvo u našem zapadnjačkom srednjem vijeku, Indija nimalo ne sliči merovinškoj ili karolinškoj, pa čak ni feudalnoj Evropi.

a) *Povijesni kontekst ima izvjesno značenje.*

Već pretkraj dinastije Gupta dolazi vjerojatno do opadanja trgovine. Usporavanje pogađa trgovce, pristaše đainizma i budizma. Ove će dvije religije uskoro biti proganjane, njihovi vjernici mučeni, nabijani na kolac, a samostani razrušeni...

S druge strane, kad god u povijesti Indije njezine najbogatije

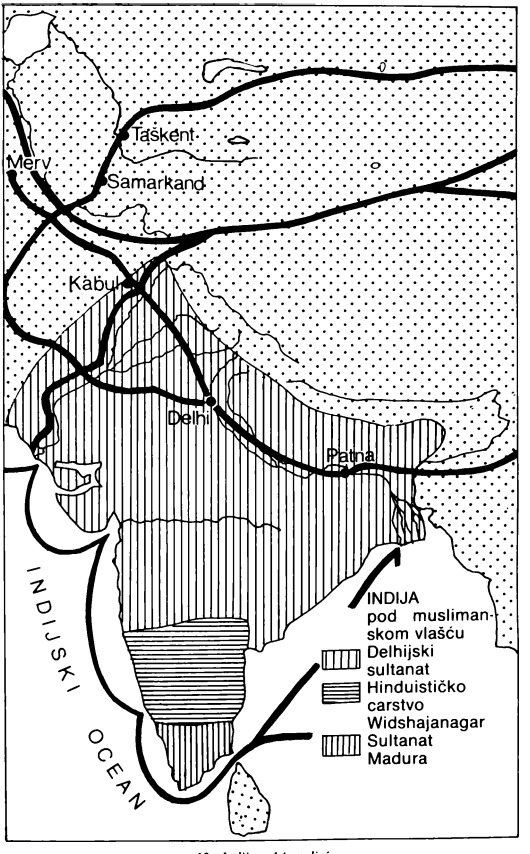

12. Indija u 14. stoljeću

Ovaj crtež predstavlja glavne puteve (debela crna crta) i političke podjele (na krajnjem jugu kratkotrajni sultanat Madura, stvoren 1335.)

pokrajine od Gangesa do Guđerata i Omanskog mora gube živost i snagu koju im daje razvijena trgovina, ruše se velika carstva koja je ujedinjuju a da to pretjerano ne zabrinjava velike indijske mase: kralj i drugi upravljači pripadaju uvijek drugoj kasti negoli većina podanika. Tako će se, dakle, Indija sasvim prirodno rascjepkati u nezavisne države, a svaka od njih dalje u niz ratobornih kneževina i vlastelinstava. Hinduistički »srednji vijek«, trijumf »ratnika« i regionalnih povijesti dijeli se u stotine lokalnih kronika u kojima se i specijalizirani eruditi mogu lako izgubiti.

Ovdje nije najzanimljivije slijediti pojedinačne povijesti ovih država, niti pamtiti procvat ovih tvrdokornih partikularizama kao u Bengalu, Guđeratu ili Dekanu (»indijskom Bizantu«, kako su ga nazivali neki historičari, misleći na njegovu posebnu sudbinu, sposobnost otpora, i konačno na njegov pomorski utjecaj u vrijeme carstva Čola (88–267). Najvažniji je ovdje procvat književnosti na lokalnim jezicima: bengalskom, guđeratskom u predjelu uvale Cambay i poluotoka Kathiavar, na dravidskim jezicima (riječ dravidski, koju je 1856. loše skovao Caldwel, a sad je se ne možemo riješiti, označava jezike, a ne rase Dekana: od tih jezika najznačajniji je tamilski).

Ukratko, srednji vijek sa svojom usporenom privredom vratio je (ako je ikada i bila izgubljena) snagu i krepkost geografskoj i ljudskoj raznolikosti Indije. Ova raznolikost buja poput tropske vegetacije. Ona je jedna od bitnih crta hinduizma što će ostaviti suvremenoj Indiji obilje jezika koje joj toliko smeta. Ali pored tih raznorodnosti stvara se i očito religiozno i kulturno jedinstvo.

b) Jedinstvo nastalo sinkretizmom brahmana

Hinduizam je na sjeveru zemlje vjerski vrhunac što su ga brahmani stvorili od vedskih i postvedskih elemenata, nearijskih elemenata asimiliranih već stoljećima i konačno od mnoštva lokalnih kultova. Sve ih je preuzela ta religija što je htjela sve prisvojiti.

Kakva je bila uloga juga za vrijeme te polagane izgradnje? Malo-pomalo, on će zamijeniti sjever u politici, umjetnosti, pa i u izgradnji religiozne misli. Dekan će od 7. do 12. stoljeća postići najviše, najsjajnije domete umjetnosti (klasična i istančana umjetnost Mamalapurame za vrijeme dinastije Palava; snažna i suvremena umjetnost u Elori; lirska i senzualna umjetnost Konaraka). Spomenimo da je jug, mnogo prije ovih umjetničkih dometa u ličnostima Šankare i Ramanuđe dao posljednje velike filozofe Indije.

Hinduizam će pod bezbroj različitih imena popularizirati jednog pristupačnog boga milosrđa koji pomaže i dozvoljava da ga obožavaju. Pojavni oblici se mijenjaju, ali bit ostaje ista. Nasuprot budizmu i đainizmu, tradicionalna će religioznost odnijeti pobjedu, asimilirajući uostalom i usvajajući zapovijedi čistoće, nenasilja, *pa čak i vegeta-*

rijanstva ovih dviju sekti. Ali novi će jezik dati prije svega novo tumačenje staroj pučkoj baštini.

Tako hinduizam dovodi do koegzistencije triju velikih bogova »na vrhu«: Brahma (kojemu se najviše upućuju književne počasti) tvorac je svijeta; Višnu je njegov čuvar a Šiva rušilac. Posebni a nerazdvojni, oni su svaki za se izraz, Vrhovnog bića, providnosti među ljudima. Tako se objašnjavaju njegovi »silasci« na zemlju, *avatari* Višnua, tj. njegova mnogobrojna utjelovljenja u službi svjetskog mira. Utjelovit će se u ribu, kornjaču, ogromnog vepra, čovjeka-lava, ili čak, u devetom preobražaju, u Buddhu čije je djelo tako obuhvaćeno u cijeli vjerski sustav. Rušilac Šiva poistovjećuje se »sa smrću, s vremenom; on je Hara, onaj koji odnosi«. Poput Višnua, i on prenosi svoje moći, naročito na božice. Na jugu Indije supruga mu je Minakši, kći nekoga kralja (»ona s ribljim očima«).

Nemoguće nam je upustiti se u tu mitologiju bujnoga bogatstva o kojoj inteligentna knjiga, ugodna za čitanje, poput one H. Zimmera: *»Mitovi i simboli u indijskoj umjetnosti i civilizaciji«* (1951), daje neku predodžbu. Ne možemo se zadržavati na iscrpnom obredu molitava i prinošenja žrtava, na kultu mrtvih, na obredu spaljivanja koji vrijedi za većinu sljedbenika hinduizma (samo se isposnici i djeca zakapaju), na dugim i složenim ceremonijama vjenčanja. Indija je bila i ostala strašno konzervativna glede obreda.

Glavni problem vjernika ostaje njegovo oslobađanje. Ako časno ocijenjen stigne u raj »na zrakama sunca«, ili ako, osuđen, ide u pakao – budućnost ipak neće održati tu odluku, bilo kao kaznu ili nagradu. Duša će se reinkarnirati, po svoj nesretnoj sudbini. Ali molitvama, obredima, hodočašćima ili zahvaljujući amajlijama, čovjek ponekad može umaći *karmanu,* činu koji uvijek dovodi do posljedica, posebno do reinkarnacija. Tada će biti »oslobođen«. Riječ je o negativnom oslobođenju, sasvim različitom od Budinog puta prema duhovnom oslobađanju koje zahtijeva individualno pročišćenje i askezu, svetačko odricanje.

Pod gustim slojevima hinduizma – slojevima same indijske civilizacije – budizam je (kao i đainizam) bio zapretan. Istovremeno usvojen u nekim svojim oblicima i odbačen u samom duhu – čak i u Bengalu gdje je bio duboko ukorijenjen. On će ostaviti za sobom nepopunjenu prazninu. A u Indiji će uvijek asket, svetac, »onaj koji se odrekao«, biti cijenjen. Vladajuća religija, opterećena kompaktnim i neumoljivim društvom, dozvoljavat će individualnu slobodu samo u odricanju, u ne-djelovanju. Tako »sekte« vrve same od sebe. One su čin intelektualnog i moralnog oslobođenja.

Možda baš ta praznina koju je za sobom ostavio budizam objašnjava masovno obraćenje na islam u tom istom Bengalu poslije zadnjih

progona budista u XII. stoljeću. Poznat je slučaj na Balkanu gdje su, u Bosni kršćanski heretici bogumili tako često proganjani, da su se obratili na islam pri dolasku Turaka u XV. stoljeću.

• ***Muslimanska Indija (1206–1757)***

Naznačena već u VII. stoljeću osnivanjem trgovačkih kolonija na Malabarskoj obali, ostvarena već 711/12. invazijom iz Sinda i uspostavljanjem nekoliko kontinentalnih kolonija, muslimanska će Indija vrlo polagano rasti preko zemalja koje vode prema Indu i Gangesu. Zatim će uzaludno težiti za osvajanjem cijelog potkontinenta.

Muslimanima su dugo osporavali posjedovanje polupustinjskih područja na sjeveru. Još početkom XI. stoljeća, 1030, samo je Pendžab u njihovim rukama. Proći će još dva stoljeća dok se ne osnuje *Delhijski Sultanat* (1206) i dok se ne proširi na sjevernu Indiju, ključnu poziciju o kojoj zavisi sve ili skoro sve.

Ovo osvajanje, sto puta ponovo započinjano, vodi velikom vojnom zaposjedanju. Malobrojni muslimani, smješteni samo u većim gradovima, vladaju zemljom politikom sistematskog terora. Okrutnosti su svakodnevna pojava: požari, pogubljenja bez suda, osude na pribijanje na križ, nabijanje na kolac, krvoločni hirovi... Ruše se hinduistički hramovi da ostave mjesta za džamije. Ponekad se obraćenje nameće silom. I konačno, ako dođe do pobune, gušenje je neodložno i divlje: pale se kuće, muškarci ubijaju, žene odvode u roblje.

Obično je nizina bila prepuštena upravi domaćih kneževa ili seoskih zajednica, a ove posredne vlasti bile su odgovorne za plaćanje teških poreza, koji su ponegdje bili uvjet izvjesne autonomije, kao npr. na zemljama *radža* Radžputâ.

Indija je preživjela samo zahvaljujući svome strpljenju, nadljudskoj snazi, prostranstvu. Kako su porezi bili ubitačni, dovoljna je bila jedna katastrofalna žetva da buknu glad i epidemije i odnesu milijune ljudi. Strahovita bijeda stalno je pratila raskoš pobjednika, sjaj palača i delhijskih svečanosti. Tamo su sultani postavili svoju prijestolnicu koja je bila predmet divljenja muslimanskih putnika, kao npr. slavnog Ibn Batute.

Delhijski sultani imali su sreću da su gotovo sasvim izbjegli prve mongolske upade Džingis Kana i njegovih neposrednih potomaka u XIII. stoljeću. Oni su čak iskoristili taj metež da povećaju osvojena područja na jugu, koji se uspio oduprijeti sve do dolaska turskih sultana. Timur Lenk će naprotiv zaposjesti njihovo područje i izvesti 1398. pobjedonosni napad na Delhi, koji će nemilosrdno opljačkati. Ali pobjednik će se odmah povući s plijenom i redovima zarobljenika,

tako da će se kakva-takva muslimanska prevlast moći ponovno uspostaviti u Indiji, ali neće više imati stari sjaj.

Sto trideset godina kasnije to će biti bolesno carstvo, rascjepkano među više vladara, a srušit će ga 1526. na bojnom polju Panipata vojska pustolovâ pod vodstvom Babura, potomka (ili je bar on to tvrdio) Džingis Kana. Malena vojska koja je sa sobom nosila kremenjače, topove (čiji su potporni kotači bili lancima vezani na bojnom polju da bi odoljeli eventualnim jurišima konjice). Poslije pobjede pojačala se plaćenicima iz Irana, Kašmira, iz islamskih, a doskora i zapadnih zemalja.

Babur je bio musliman sunitskog obreda. Pobjeda ovih pridošlica tako je pobjeda dakle pravovjernog islama, ljudi bijele kože, pobjeda baruta. Otada se uspostavlja *Carstvo Velikog Mogula* koje će teoretski trajati više od tri stoljeća, sve do 1857, kad će ga ukinuti Englezi za vrijeme Cipajskog ustanka. U stvari, njegov sjaj završava smrću posljednjeg od njegovih velikih vladara, Aurangzeba (1658–1707), mnogo prije nego što će Englezi osvojiti Bengal (1757).

Od 1526. do smrti Aurangzeba muslimanska je Indija doživjela novi sjaj koji podsjeća na slavne godine Delhijskog Sultanata, uostalom uz ista nasilja, isto prisilno suživljavanje, istu infiltraciju, iste uspjehe.

Ista nasilja: Islam vlada pomoću straha, a svoju raskoš temelji na općoj bijedi Indije. (Zar je mogao drukčije?) S jedne strane basnoslovna bogatstva kojima se dive zapadnjački putopisci; s druge – velika glad, ogromna smrtnost i bezbroj napuštene ili prodane djece.

Isto prisilno suživljavanje, proizašlo iz sve brojnijih veza, nastavlja se tijekom vremena. Akbar (1555–1606), najveći od mongolskih vladara, pokušat će stvoriti manje samovoljnu upravu i novu religiju koja bi povezala islam i budizam u jedan vjerski sistem (Din Ilahi: Božja vjera). Ova religija nije imala pristaša izvan uskih krugova oko cara i nije nadživjela njegovu smrt. Ipak je taj pokušaj imao izvjesno značenje.

U stvari, osvajač se nije mogao lišiti svojih hinduističkih podanika. Ogromna prostranstva Indije ostala su polunezavisna, plaćala ili ne plaćala poreze. François Bernier, francuski liječnik koji će služiti Velikom Mogulu, bilježi to 1670.: »Na tom istom prostranstvu zemlje postoji mnoštvo naroda kojima Mogul baš i ne vlada; oni još imaju svoje glavare i samostalne vladare koji mu se ne pokoravaju. Danak mu plaćaju samo uz prisilu, neki malo, a neki ništa.«

Poteškoće proistekle iz ratova i stalnih borbi doprinosile su ograničavanju načelno apsolutne vlasti. Dvor Velikog Mogula golema je vojska (od 50 do 200.000 ljudi) okupljena u Delhiu: konjanici, muškетiri, topnici: lako (zvano topništvo na stremenu) i teško topništvo,

zalihe konja i slonova, sve u svemu gomila boraca, konjušara, posluge. Vođe *omerah,* uživaju novčane nagrade i povlastice doživotno korištenje zemlje); to su pustolovi, često vrlo niskog porijekla. To ih ne sprečava – baš naprotiv – da paradiraju ulicama »veličanstveno obučeni, katkad na slonu, ponekad na konju ili u *paleky* (nosiljci), obično u pratnji velikog broja konjanika što će stražariti u njihovom obitavalištu, s mnoštvom slugu koji hodaju ispred njih i sa strane da im naprave prolaz, da im rastjeruju muhe i prašinu paunovim repom, da im nose čačkalice ili pljuvačnicu, vodu za piće... Međutim, na jednog muhamedanca dolazi na stotine nevjernika...«, objašnjava dalje Bernier. Kako se cijela vojska ne može regrutirati iz redova takozvanih Mogula svijetle kože (koji se najradije i žene bjeloputim ženama iz Kašmira da im djeca ne izgube povlašteni položaj), moralo se oslanjati na nevjernike i na tamnoputе.

U Delhiu je uvijek bilo vojnika *radžputa* (porijeklom iz Radžputana), kojima su često zapovijedali vlastiti radže. Neki od radža mogli su po potrebi skupiti ogromne vojske svojih sunarodnjaka. Zar nije ponekad trebalo ratovati i protiv samih muslimanskih plaćenika ili protiv perzijskih šiita, opasnih susjeda, ili protiv Patana, bengalskih muslimana, ili protiv hinduističkih ili muslimanskih kneževa s Dekana, tradicionalno neprijateljski raspoloženih?

Sve se to plaćalo iz prebogate blagajne Velikog Mogula koju više puni trgovina njegovih prostranih država nego prihod od zemlje. Ta je blagajna zapravo središte pritjecanja i otjecanja bogatstava. Na svakom komadu kovanog novca koji uđe u blagajnu probuši se uska rupa: često se desi da na njima bude i po nekoliko takvih rupica.

Znatan dio nemuslimanske Indije sudjeluje tako u tim raspodjelama; uključen je u optjecaj, rekli bismo danas. S vremenom se nametnula koegzistencija zahvaljujući ovim suobraćanjima, relativnoj međusobnoj trpeljivosti. Već smo spomenuli miješanu islamsko-hinduističku umjetnost koja je cvala u Delhiu i drugim mogulskim prijestolnicama. Jedno je sigurno: ova je umjetnost isto toliko indijska koliko i muslimanska. Međutim, na kulturnom i religioznom planu Indija je ostala vjerna sebi. Islam, unatoč svemu, nije na njoj ostavio jačeg traga. Tako je Tulsidas, najveći pjesnik jezika hindi, brahmanskog porijekla, živio od 1532. do 1623.

U stvari, čvrsta islamska vladavina, usprkos bezbrojnim posljedicama, manje je utjecala na društveno i privredno ustrojstvo Indije nego kontakti sa Zapadom započeti već krajem XV. stoljeća, pojačani u XVI. i XVII. i naglo ubrzani s općim napretkom u XVIII. stoljeću. Osim prednosti baruta (koja objašnjava ne samo pobjedu muslimana 1526, nego i strašan pad Vidajanagara 1565), islam ne raspolaže nikakvom nadmoću nad pokorenom Indijom.

Odmah poslije smrti Aurangzeba (1707), kako smo već rekli, Carstvo posrće pred opasnostima sa zapada i juga: 1738. Afganci otimaju Delhi. Već 1659. započeo je snažan prodor hinduističkog naroda Marathi; Aurangzeb je samo trenutačno zaustavio taj prodor; Marathi će doživjeti vrhunac u XVIII. stoljeću.

Međutim, pazimo da prebrzo ne osudimo indijski islam. Bilo bi nepravedno ne promatrati ovu izuzetno nasilnu i dugotrajnu kolonizaciju u kontekstu bezbrojnih istovrsnih iskustava tadašnjeg svijeta. Svakako, ova je stoljetna kolonizacija dovela ogromno mnoštvo muslimanskih vjernika u indijski mravinjak, punih 24% svih stanovnika prema popisu iz 1931. (77 milijuna naprama 239 milijuna hinduista), tj. jednog muslimana na tri hinduista. Budući da je politička podjela provedena 1947. bila vrlo neprecizna (procjenjuje se da u samoj Indiji živi 44 milijuna muslimana na 438 milijuna hinduista, 85 milijuna u Pakistanu gdje ima i nemuslimanskog stanovništva), čini se da je današnji odnos između 20 i 25%, bliži drugoj negoli prvoj brojci. Muslimanska Indija je dakle također odlično preživjela i teško se odvaja od zajedničke indo-muslimanske civilizacije.

Britanska Indija (1757–1947): zastarjela privreda uhvaćena ukoštac s moderním Zapadom

U XVI. stoljeću Portugalci su zaposjeli na Dalekom istoku niz kolonijalnih trgovišta. Ali Portugalska Indija (Vasco da Gama stiže u Kalkutu 17. V. 1498; Goa je zauzeta 1510) doživjet će procvat kraći od jednog stoljeća. XVII. stoljeće već je u znaku britanskih, nizozemskih i francuskih trgovačkih ispostava.

Već prije potiskivanja Francuza iz Indije (1763), pobjedom Roberta Olivea u Plasseyu (Palassi, blizu današnje Kalkute) 23. 6. 1757. osnovana je britanska Indija. Potrajat će skoro dva stoljeća – do nezavisnosti Indije, postignute 1947. Dakle, skoro koliko i sjajno carstvo Velikog Mogula. I ona će, kao i carstvo, rasti malo-pomalo, osvajanja prestaju tek u XIX. stoljeću (Pendžab je osvojen 1849). Kao i carstvo, ostavit će izvan svog neposrednog utjecaja čitav niz samostalnih država, zvanih *Native States and Agencies.* Ali pod britanskom vlašću samostalnost će biti mnogo više teoretska nego stvarna. U stvari, cijeli je Potkontinent podnio udar ove snažne vladavine koja se oslanjala na ogromnu ekonomsku nadmoć. Do prvog svjetskog rata daleka je Britanija bila uglavnom najjača industrijska, trgovačka i bankarska sila na svijetu. Njezina je vladavina duboko prodrla u sve strukture Indije.

● ***Indija postaje tržište koje proizvodi sirovine. Izrabljivanje što se postepeno širi zajedno s osvajanjima (provodi ga Indijska kompanija, raspuštena tek 1858) poprimit će, već za korumpirane vlasti lorda Clivea (koji se, napadnut u Donjem domu, ubija 1774), oblik trostruke eksploatacije lokalnih moćnika, trgovaca i seljaka.***

Rano osvojene bogate pokrajine Bengal, Bihar i Orissa bezočno su izrabljivane. Engleska strana uvest će malo reda i pravde tek od 1784, kad se uspostavlja nešto pošteniji režim.

U tim početnim godinama pljačke i malverzacije već su bile dovele do nečuvenih strahota. Lord Cornwalis, generalni guverner Indije, piše 18. rujna 1789: »Mogu bez oklijevanja ustvrditi da je trećina teritorija Kompanije u Hindustanu sada džungla napućena samo divljim zvijerima.« Jedva da je pretjerivao.

I novi gospodari, koji zasigurno nose svoj dio odgovornosti, bili su igračke i žrtve procesa kojima nisu vladali. Mnogo je pustošenja donijela rastuća monetarna ekonomija kakvu Indija, unatoč svojoj vrlo davnoj otvorenosti prema svjetskoj trgovini, nije ni izbliza poznavala. Englesko pravo, zapadnjačka shvaćanja vlasništva nad zemljom dovela su također do nehotičnih katastrofa.

Kako bilo da bilo, stara i teško stečena ravnoteža, proistekla iz najdalje prošlosti Indije, bila je ugrožena, poljuljana.

Krajem XVIII. stoljeća Indija je agrarni svijet s bezbrojnim selima, često bijednim skupinama koliba kakve se još danas (1962) mogu vidjeti blizu Madrasa ili drugdje: »zidovi od sušenog blata, krov od ispletenog lišća palmi, a kao jedini otvor niska vrata... Dim vatre od sušene kravlje balege izlazi kako može kroz procjepe krova«. Ali ova su sela sačinjavala čvrste, uravnotežene zajednice, koje žive same za sebe, uz upravu glavara ili vijeća staraca, a u nekim krajevima i uz redovnu preraspodjelu njiva. Seoski zanatlije kovači, stolari, graditelji, zlatari, prenosili su stoljećima svoj zanat s oca na sina i primali kao naknadu za svoje usluge dio seoske žetve. U nekim su selima bogatiji seljaci imali robove kojima su njihovi gospodari pružali stan, hranu i odjeću. Zajednica je zajednički bila odgovorna za poreze i tlaku što ih je zahtijevala država ili obližnji vlastelin. Dio prihoda i truda davao se tako drugome, manjinskom dijelu Indije dalekih vladinih gradova koji im nisu ništa uzvraćali. Porez je bio jedina veza grada sa selima koja nisu od njega mogla kupiti nikakvu robu, uvozio je on ili proizvodio. Gradska je industrija ostajala luksuz namijenjen uskim krugovima gradskog stanovništva ili izvozu. Ako bi pritisak ovih povlaštenih postao pretežak, nesnosan, selo se moglo preseliti, tražiti druge zemlje, bolju sudbinu.

Dugo je potrajalo takvo vrlo staro seosko gospodarstvo preživljavanja, okrenuto samo sebi. Povezujući poljoprivredu i obrt bilo je slobodno u odnosu na vanjski svijet, osim u pitanju soli i željeza... Društvena organizacija kasta održavala je u njoj svakoga na svom mjestu – od brahmana, učitelja, svećenika i astrologa do staraca ili bogatijih seljaka, koji su svi pripadali višim kastama. Nedodirljivi, oni koji obrađuju zemlju na dnu ljestvice činili su većinu.

Čitav se taj sustav kvari s nadolaskom XVIII. i XIX. stoljeća. Englezi su za skupljanje poreza pribjegavali starim skupljačima poreza, ali su im nad selima dali pravo vlasništva koje oni dotada nikako nisu imali. Tako su stvoreni, najprije u Bengalu, lažni zemljišni gospodari, *zamindari.* Oni su morali britanskoj vlasti predavati iznos poreza, a od seljaka su mogli tražiti i više. Uskoro ta nova vlastela neće više živjeti na zemlji, nego će i sami uzimati posrednike. Nad nesretnim bengalskim seljaštvom nadvit će se zastrašujući broj posrednika i parazita.

Tamo gdje Britanci nisu uspostavili sustav zamindara, sami skupljaju porez u novcu. Tada seljak, bez novaca, mora pribjegavati lihvaru. Lihvari će s velikim uspjehom poslovati u cijeloj Indiji. Nekada je morao voditi računa o otporu i o bijesu seljana; sada su na njegovoj strani zakon i suci; ako mu ne plate dug, prigrabit će stado, zatim seljakovu zemlju. Jadni seljak, jadni *riot!* Kako cijena zemlje stalno raste, lihvaru je lako postati vlasnik; uostalom, ove špekulacije povisivanja cijena privlače ulaganje novca koje jamči *zemljišna renta zemljarinom.* Odatle sve veći broj veleposjednika koji se obično malo brinu da učine plodnima svoje njive i žive od »rente« ne vodeći brigu o drugome. Na 100 milijuna seljaka u XIX. stoljeću ima možda trećina malih posjednika, a prosječna površina tih seljačkih posjeda manja je od 10 jutara, što je minimum potreban za život. U tom razvoju vijeća staraca, koje danas pokušavaju ponovo uspostaviti, nestaju u devet od deset slučajeva.

Stanje se pogoršalo i zbog:

1) propasti seoskih obrtnika kojima je konkurirala britanska, pa čak i indijska industrija; oni su tako potisnuti prema ratarstvu gdje je pritisak već jak;

2) sustavne dvostruke politike engleskih kapitalista koji su Indiju smatrali: a) tržištem za svoje industrijske proizvode (požurili su uništiti vrlo staru indijsku pamučnu industriju koja se jako razvila u XVIII. stoljeću, u vrijeme kad se u Evropi širila moda indijskih tkanina s crtanim ili otisnutim uzorkom); b) tržištem za kupovinu neprerađenih proizvoda – bengalske jute, pamuka s plodnog vulkanskog tla u okolici Bombaya – za dobavu sirovina engleskoj industriji u Lancashireu.

Ove sirovine namijenjene izvozu dovlače se do luka željeznicom. Pruge su rano izgrađene, a u drugoj polovini XIX. stoljeća značit će pravu revoluciju za unutrašnjost zemlje. Izgrađuju se gradovi čija je jedina uloga skupljanje i slanje robe. Indijski seljak sve više uzgaja proizvode koji nisu namijenjeni ishrani njegove obitelji i sela. Industrijske kulture prevladavaju nad prehrambenim kulturama (osim u žitorodnom Pendžabu; koji, međutim, izvozi svoje žito). Posljedica toga, uz demografski rast, bit će katastrofalne gladi tijekom zadnjih trideset godina XIX. stoljeća i smanjenje dnevne potrošnje hrane, što je vidljivo i iz naših nepotpunih statistika.

Svjetska kriza 1929, nagli pad vrijednosti sirovina, ubrzat će koncentraciju posjeda u rukama zemljišnih gospodara ili lihvara. Površina slobodnog seljačkog gospodarstva još će se više smanjiti, a zaduženost seljaka prelazi sve razumne granice. Pritisnuti dugovima, seljaci su u odnosu na svoje vjerovnike u težem položaju nego nekada kmetovi prema svome gospodaru. *Riot* je ekonomski sve manje slobodan čovjek, čak i ako je sve slobodniji u odnosu na zakon.

● ***Prve moderne industrije pojavljuju se kasno, istovremeno kad i prve zaštitne cijene, oko 1920. Rađanju lokalne industrije pogoduje brojna i jeftina radna snaga, zamah modernih gradova u kojima se stvara pretjerano brojni proletarijat, postojanje sirovina nadohvat ruke i, konačno, djelovanje indijskih kapitalista.***

Ovi su ili Parsi, potomci pristalica Zoroastra, (pobjegli iz Perzije pred više od tisuću godina i smjestili se najviše u bombajskom kraju) ili *Marwari,* potomci visoke kaste iz unutrašnjosti Radžaputana, koje je kašnjenje u razvoju njihove pokrajine dugo vremena štitilo od engleske konkurencije; ili su to bili *đaini,* porijeklom iz Gudžerata.

Tri industrijska grada upravljat će tim pokretom: Calcutta o kojoj ovise (150 milja istočnije) metalurgija tvrtke Tata (parsi porodica) i proizvodnja naveliko jutinog platna; Bombay, središte pamučne industrije i montaže automobila; Ahmadabad, 500 kilometara sjevernije, isključivo pamučni centar. Ove industrije, kao i druge, naročito prehrambene, razvijale su se kaotično za vrijeme drugog svjetskog rata, osobito poslije 1942. kad je zavladala nestašica hrane i tkanina koja je dovela do tako fantastičnog dizanja cijena na crnoj burzi da je u jednom trenutku postojao strah (uz japansku opasnost) od potpunog prevrata u Indiji.

1944. industrijalci su se odlučili za Bombajski plan, (poluslužben i previše optimističan) koji je predviđao ogromna ulaganja, uz vraćanje dugova koje je Velika Britanija uzajmila od Indije u drugom svjetskom ratu. Projekt je davao prednost sporazumima s kapitali-

stima i engleskim društvima (kao sporazum s Birla Nuffield za automobilsku industriju). Uostalom, još i danas, unatoč nezavisnosti, engleski kapital uložen je u mnogobrojne poslove koje kontroliraju banke u Cliver Streetu u Calcutti...

Taj je zamah samo ubrzao prodor seljaka u gradu. »Kad propadneš, bježi u grad«, kaže tamilska poslovica. Tamo zaposlenje nude radionice, tvornice, kuće koje traže poslugu (čija je plaća u novcu »malo viša nego ništa«). Stvaraju se neočekivane veze između nekih kasta s poluotoka Kathaviar i kuhara za bolje kuće koji se traže u Bombayu, ili između nižih kasta jugozapadnog obronka Dekana i radnika koji rukom zavijaju cigarete u tvornicama Bombaya. Sve te veze povećavaju opću zbrku hinduskog ljudstva i njegovu društvenu pokretljivost.

Tako je već prije nezavisnosti Indija dobila moderne, gusto naseljene gradove s prljavim i bijednim četvrtima, *bustees* u Calcutti, previše glasovite *chawls* u Bombayu ili *cheris* u Madrasu, sa zidovima od blata sličnim seoskim kućama.

● ***Britanija je preispitala svoju politiku prema Indiji poslije silovite pobune sepoja (čipoja) domaćih vojnika 1857/58.***

To je za nju bila prilika da unese promjene u svoje ponašanje, da prekine vladavinu East Indian Company (1. 9. 1858), a da njezinu ulogu preuzme u Londonu važno i moćno ministarstvo *Indian Office,* dok je u Calcutti potkralj zamijenio bivšeg generalnog guvernera kompanije.

Nisu li, naprimjer, previše naglo tjerali na pripojenje indijskih kneževina? Otada su odlučili poštovati autonomije. Vraćanje nezavisnosti sultanatu Mysoré 1881, koji su prethodno bili anektirali, postalo je simbol nove orijentacije. Ako se u tom šarenilu Indije odustajalo od neposrednog vladanja, najbolje je bilo brižno održavati postojeće podjele, koristiti ih, naročito podjelu na dvije velike zajednice, hinduističku i muslimansku. A kao prvo, održati podjele u vojsci. Govoreći o tome, lord Elphinstone upotrebljava 1858. rječitu poredbu. »Očuvanje britanske moći«, govorio je, »jest poput njezinih parobroda, čiju sigurnost jamči podjela njegova trupa u čvrste pregratke zahvaljujući nepropusnim stijenkama. Htio bih očuvati sigurnost našeg indijskog carstva uspostavljanjem naše indijske vojske po istom principu, principu nepropusnih stijenki, tako da Hindui, muslimani, Sikhui s Himalaje više nikada ne služe u istim jedinicama.«

Ove su račune ubrzo nadmašili sami događaji. Već od 1870. duga ekonomska kriza u svijetu zahvaća Indiju i izaziva gladi, epidemije, pobune seljaka. Uzvišeni duhovi misle tada da je važno liberalizirati

režim, dozvoliti učešće nekih Hindua u upravi, čak i u vladi. U svakom slučaju, 1885. »uz blagoslov potkralja« stvara se stranka nacionalnog kongresa, koja će biti, kako bismo to danas rekli, glasnogovornik nacionalizma, iako ovaj predstavlja još vrlo tanku ali djelatnu manjinu.

Ta manjina potječe i sve više će potjecati iz aktivne srednje klase koja se pojavljuje u gradovima i na sveučilištima. Ne iz aristokratske i kneževske klase, iz »vlastele« duboko odane tradicionalnoj prošlosti (čiji se društveni konzervativizam tako svidao gospodarima Indije), već iz srednje klase različitog porijekla, koju novi život gura naprijed: to su kapitalisti poput Parsa, Marwara, đaina, čak i ismaelićanskih muslimana, ili ljudi iz kasta s političkim sklonostima kao što su Panditi iz Kašmira, povezani s brahmanima, koji su dali brojne političare u vrijeme Mogula (od njih potječe i Jawarharlal Nehru koji danas upravlja Indijom)... Isto tako, i Gandhi potječe iz porodice koja je naraštajima davala ministre malim kneževima poluotoka Kathaviara u Gudžeratu.

Ovi ljudi, privučeni zapadnom civilizacijom, osjetili su njezine blagodati, vidjeli njezine nevolje i opasnosti. Gandhieva misao, naprimjer, proizlazi istovremeno iz indijske tradicije nenasilja, iz Tolstojevog vatrenog pacifizma i iz Isusovog govora na Gori... Ova indijska inteligencija plovi mješovitim vodama, sanja o religioznom stapanju ili o pročišćavanju hinduizma. Svjesno ili nesvjesno, mnogi duhovi crpe s izvora bezbrojnih indijskih hereza. Moglo bi se navesti deset, dvadeset imena, od Dayananda Sarasvatia (1824–1883) koji osniva novu hinduističku sektu, odbacuje islam kao i kršćanstvo, ali priznaje da ga privlači Zapad i pokušava naći u Vedama znanstvenu modernost, elektricitet i parni stroj – pa do Gandhieva uzora Gopal Krishna Gorkhalea (1866–1913), ili Rabindranatha Tagorea (1861–1941) (imena prilagođena engleskom), kojeg cijeli svijet poznaje po njegovoj poeziji (Nobelova nagrada 1913), čija je pjesma »Jana Gana Mana« danas nacionalna himna nezavisne Indije.

Dugi nemiri i beskonačne procedure, završit će konačno nezavisnošću i podjelom 15. 8. 1947. Zbog zahtjeva jednih, opreznosti, kolebanja i licemjerja drugih, dijalog ove primjerne dekolonizacije nije bio nimalo poučan (pa ipak je iznad svih drugih!): ono što je razložno jednog dana sutradan postaje bezumlje, ustupci dolaze uvijek prekasno. Osim toga, ono što zadovoljava muslimane (podjela Bengala u dvije pokrajine, istočna pripojena Assamu 1905. da bi tvorila etničku cjelinu) iritira Hindue i obrnuto. Muslimane razdražuje ukidanje te odluka 1911. Jedna od nerješivih poteškoća za nacionaliste je ujedinjavanje Hindua i muslimana (koji se okupljaju u Muslimanski savez 1906).

Druga je velika poteškoća: pridobiti mase, u čemu će uspjeti izvanredno posredovanje Ghandia (1869–1948). Studirao je pravo u Bombayu i Londonu, bio odvjetnik u Nataalu (1893–1914), gdje je branio svoje sunarodnjake iseljene u Južnu Afriku. Po povratku u Indiju 1914. ubrzo dolazi na čelo nacionalista, nameće se i tjera ih naprijed. Njegovo djelovanje je »religiozno korištenje političkih snaga«. Postat će Mahatma (Plemeniti, Presvijetli). Jedine snage kojima se može koristiti da se prisili volja drugoga, govorio je, jesu istina, nenasilje prema svakom živom biću, moralna čistoća. Religiozni prizvuk njegovog djelovanja ustostručuje mu efikasnost. Gandhi pokreće mase. To je primijećeno 1920. za vrijeme prvog bojkota ustava koji Britanija bijaše upravo dopustila (1919), zatim prosinca 1921, kad proglašava kampanju neposlušnosti. Kad pored ogromnih tihih manifestacija dođe do teških nereda, do ubojstava, Gandhi, vjeran sebi, zaustavlja pokret. Do druge će kampanje doći osam godina kasnije, 26. siječnja 1930. Ona će dovesti do bojkota soli (koju prodaje država), zatim do sporazuma, te nove protestne kampanje, ovog puta vrlo duge (1932–1934), i konačno do novog indijskog ustava (*India Act,* 1937).

● ***Nezavisnost Indije sazrela je dakle prije izbijanja drugog svjetskog rata koji je ubrzava.***

8. kolovoza 1942. Kongres podržava Gandhiev prijedlog: »Neka Englezi napuste Indiju!« 1942. i 1943, s prodorom Japanaca u Burmu i prijetnjama Assamu i Bengalu, stanje postaje ozbiljno: ruše se željezničke stanice, javne zgrade.

S povratkom mira napetost se još povećava. 11. lipnja 1947. britanski Parlament priznaje konačno Indiji nezavisnost. Mostovi su srušeni. Ali slobodna Indija razdire samu sebe: 15. 8. dijeli se u dva »dominiona«, s jedne strane Indijska Unija, s druge Pakistan (i sam podijeljen na dva dijela). Podjela je loše izvedena: ostavlja Indijskoj Uniji manjinu od 44 milijuna muslimana; politička granica na istoku prepušta Pakistanu područja koja proizvode jutu, a Indiji tvornice platna duž rijeke Oughli... Uzalud je Gandhi nastojao naći zajednički jezik s islamom. 30. siječnja 1948. jedan fanatični Hindu smatrajući da on svojim postupcima izdaje hinduizam, ubija Mahatmu. Razdioba je dakle izvršena u atmosferi građanskog rata i nečuvenog nasilja. Bilanca: dva ili tri milijuna mrtvih.

Obično se kaže da su za tu razdiobu odgovorni Englezi. Je li to točno? To bi značilo pridavati preveliku važnost političkim potezima i prozirnim lukavstvima. Još se jednom prošlost Indije nametnula i osvetila sadašnjosti. Pravi krivac je prošlost. 4. veljače 1948. Ceylon,

čija izvorna civilizacija predstavlja svijet za sebe i koji nikad nije bio pripojen Britanskoj Indiji, također postaje nezavisni dominion.

Čim se oslobodila, Indija se dakle raspala na dva dijela; čak na tri, ako računamo nezavisnost i odvajanje Burme 1947.

Hoće li Indija biti pošteđena revolucije slične kineskoj?

Od te 1947. godine Indija je postigla znatan industrijski napredak, veći nego u prethodnih stopedeset godina. Ona je tako iskoristila podjelu od 1947. bolje nego Pakistan. Uvela je red u kući: sklopila sporazum s Francuskom, koja se odrekla svojih ispostava, osvojila i ukinula kneževine i maharadže, naročito Hajdarabad (rujan 1948), zauzela Gou otevši je silom od Portugalaca 1962. Uspostavila je i osigurala svoja prava na Kašmir, oduprla se kineskim posezanjima duž nejasne himalajske granice. Indija je okrutnim osvajanjem Goe nesumnjivo razočarala mnoge iskrene prijatelje širom svijeta, zato što im se ona pričinjala kao jedna od rijetkih zemalja svijeta sposobnih za političku mudrost. Međutim, ugled Pandita Nehrua još je uvijek velik: on je i dalje najistaknutiji zagovornik trećeg svijeta.

Ako dodamo da parlamentarni režim djeluje prilično pravilno, kako to pokazuju izbori 1962. za Središnji parlament (Lok Sabha), kao i za 14 državnih skupština, ako upišemo u zasluge režimu *razumnu* podjelu Indije na 14 jezičnih država, nabrojili smo niz vrijednih uspjeha.

• ***Ali nije u tome originalnost Indije u odnosu na svijet i na ljudski univerzum koji i sama predstavlja. Ta originalnost je u strpljivom naporu vlade, udovostručenom uvođenju trećeg petogodišnjeg plana 1961–1965, da bi izvela iz strahovitih poteškoća to ljudstvo koje se približava brojci od pola milijarde ljudskih bića, a sve to bez nasilja, bez bučnih proglasa, puštajući da djeluje priroda, stvari, ljudi, utječući na tijek događaja samo ondje gdje je djelovanje moguće, tj. gdje je uspjeh vjerojatan.***

Predsjednik Nehru je to vrlo dobro objasnio jednom francuskom novinaru 18. 4. 1962.: »Nismo dogmatski socijalisti. Samo želimo u daljoj perspektivi dovesti ovu zemlju do blagostanja, a sad odmah podignuti životnu razinu i smanjiti socijalne razlike. Zato djelujemo na ekonomiju, ali ostavljajući mnogo prostora privatnom poduzetništvu: dio krupne industrije, sva srednja i sitna industrija, kao i sva poljoprivreda, izvan su državnog sektora. Na selu potičemo zadruge, ali nemamo namjere uvesti kolektivizam. Ponavljam, nismo dogmatski socijalisti. Napredujemo korak po korak, nastojimo miroljubivo

riješiti probleme. Ne zaboravite da, ako smo svrgnuli maharadže, ostavili smo im palače, imunitet, povlastice i osigurali im prihode, često značajne. Kao što vidite, u svemu nastojimo slijediti demokratski put.«

Bolje bi bilo reći *liberalni* put, sa svim vrijednostima, rizicima i dvosmislenostima te riječi. Svakako, problem je jasno postavljen: indijski je svijet prihvatio metode i poglede »slobodnog svijeta«. On hoće, mora provesti revoluciju. Hoće li u tome uspjeti bez revolucije poput kineske?

• ***Koji je zalog tog pothvata? Ukinuti ili bar ublažiti očitu i strahovitu bijedu. To je najvažnije obilježje, bez sumnje neugodno, ali stvarno, i od njega treba poći.***

Indija, za razliku od toliko drugih zemalja, ne krije svoje rane ni od sebe ni od drugih.

Ta bijeda postoji oduvijek. Poznajemo je već iz prvih svjedočanstava koja spominju, još prije naše ere, apokaliptične gladi. Ona se još 1962. javno pokazuje. Veliki gradovi, glomazna Calcutta, ogromni Bombay, čak i prijestolnica New Delhi, izvan svojih prekrasnih četvrti pružaju prizore dostojne četvrti prosjaka i lupeža: bijedu odjeće, tijela, nastambi, hrane.

Najočitiji znak je užasno mnoštvo radne snage. U vrijeme Velikog Mogula bilo je toliko djece koju su roditelji nudili na prodaju kao robove, da je kupiti ih bilo pitanje samilosti. »Ovdje je podjela rada dotjerana do krajnosti, zabilježio je 1923. André Chevrillon. Potreban je kočijaš da vozi, poslužnik da otvara vrata, vodič da upozorava na prolaz. Europljanin mora podnositi svu tu pompu. Bilo bi užasno da hoda pješice, da nosi paket: britanski oficir ne može se kretati a da ne povuče za sobom čitav skup ljudi i prtljage. Lani u Londonu jedan obični kaplar pričao je preda mnom da u Indiji zvoncem zove slugu da mu podigne rupčić... Isto je tako u starom Rimu patricij imao svoju gomilu posluge, štićenika i oslobođenika.«

To je nekadašnja istina, čije su neke pojedinosti doista zastarjele. Ali to je i današnja istina. Kako inače objasniti da skromne građanske kuće imaju deset do dvanaest slugu? Što mislite o muškarcima, ženama, djeci u Calcutti, na obali rijeke (1962!), ogrezlima u smradu...? Napadaju ih muhe a oni su previše ravnodušni da bi ih otjerali i čak da bi pružili ruku prema prolaznicima. Što reći o gradilištima za popravak cesta koja podsjećaju na pakao, prema istom svjedočenju: »Goli muškarci, žene u sarijima i djeca u dronjcima razmazuju gotovo golim rukama katran koji se grije na vatri u ogromnim kotlovima.« Kad bi se gradilišta modernizirala, broj nezaposlenih

odmah bi porastao. U Bengaloreu, na Dekanu, jedna ultramoderna tvornica proizvodi vagone, »ali na kraju proizvodnje pojavljuje se ljudski mravinjak i mnoštvo radnika premazuje vagone bojom.«

Ove žalosne slike prvo su svjedočanstvo koje treba uključiti u dosje o današnjoj Indiji; one dolaze još iz pradavnih vremena. To stanje pokazat ćemo s nekoliko brojki: 438 milijuna stanovnika, vrlo visoka smrtnost, 25 do 30 na tisuću, prema »prirodnom« natalitetu od 45 na tisuću i odatle prirast od 20 na tisuću: to je svake godine 8 milijuna ljudskih bića više. Ove brojke obeshrabruju. One unaprijed koče skoro svako povećanje prihoda po glavi stanovnika, čak i ako se nacionalni dohodak povećava, a on se vidljivo povećava. Međutim taj, dohodak po stanovniku danas iznosi 280 rupija godišnje (1 rupija – 1 franak), dakle manje od sto starih franaka dnevno. Uostalom, na gradilištima cesta nadnica je jedna rupija dnevno.

Usporiti demografski rast? Mogao bi to samo porast blagostanja, ali što bi pretpostavljalo da je problem već riješen. Upotreba kontracepcijskih metoda, javno zastupanih, sterilizacija (1,500.000 dobrovoljnih sterilizacija), ne mogu nadvladati tu poplavu ljudi. Indija nije disciplinirani Japan, gdje uostalom ta borba, iako mnogo uspješnija, nije laka.

Osim toga, ovo nisu jedini problemi.

• ***Ne treba biti ekonomist da se shvate mjere trećeg petogodišnjeg plana (1961–1965).***

One se odnose, kao i u prethodnim planovima, na ono što je pristupačno: na gnojiva za poljoprivredu, na promet, teško industriju, strojogradnju – na sve ono što se relativno lako i brzo mijenja, s nadom, koja nikad ne vara, da će te promjene izazvati druge. Djeluje se svim mogućim načinima. Vlada se dakle 1959. oglušila o preporuke skupine stručnjaka Fordove zaklade, koji su joj predlagali da sav napor u novom planu uloži u poljoprivredu, tako da bi se proizvodnja žitarica podigla na 100 milijuna tona, čak 110. (Procjena za 1959. bila je 73 milijuna tona.) Je li bilo mudro, kako misle drugi stručnjaci, i kako je odlučila vlada, ne odustajati od napora i ulaganja u industriju, vjerujući da prehrambena situacija neće postati katastrofalna 1965? Bit će sigurno teška i u narednim godinama, ali Indija je navikla na teškoće.

Kad se odluči na takve napore, postoje uobičajeni prethodni uvjeti, koji su skoro uvijek isti: namijeniti značajan dio nacionalnog dohotka potrebnim investicijama: u prvom planu 5%, u drugom 11, a 14% u sadašnjem, trećem planu. Ovo ogromno otkidanje nužno remeti ravnotežu uvoza i izvoza koja je već deficitarna, tim više što su

potrebne masovne nabavke u inozemstvu i što se one obično zaključuju pod nepovoljnim uvjetima. Nameće se pribjegavanje stranoj pomoći, bilo privatnoj (koja nipošto nije besplatna), bilo u obliku poklona ili polupoklona i u znaku spektakularne borbe između SAD i SSSR-a (svaka od tih zemalja sudjeluje s 5% u vanjskoj pomoći predviđenoj u trećem planu, ali SSSR je svoju pomoć usmjerio na spektakularna ostvarenja, kao što je velika čeličana u Bhilaiu. SAD, koje su u prošlosti dale dvadeset puta više nego njihovi suparnici, raspršile su svoja ulaganja. Ali nije važna ova jednolična borba »velikih«, nisu važne pojedinosti, industrijskih pothvata, trka za čeličane ili podizanje tvornice za proizvodnju filmske vrpce, koju gradi jedna francuska tvrtka, napominjući da je po broju kilometara filmske vrpce Indija poslije SAD drugi proizvođač na svijetu.

Važno je da napredak Indije bude očit, da se ona, iza Japana, a sasvim blizu Kine, potvrdi kao jedna od velikih industrijskih sila Azije. Nećemo pogriješiti ako se sjetimo da je imala relativnu prednost u industriji jer je rano počela, 1920. Počela je dakle s izvjesnom prednošću. Danas trka između demografskog i privrednog rasta konačno obećava da će se završiti u korist ovog drugog. Nije nezamislivo vjerovati da će se 1970. dohodak po glavi stanovnika udvostručiti. To ne znači da će Indija tada stići u obećanu zemlju, ali će se ipak uputiti prema njoj.

• ***Na tom mukotrpnom putu ispriječilo se mnogo drugih prepreka, političkih s jedne, društvenih i kulturnih s druge strane.***

Političke poteškoće: moralna diktatura Pandita Nehrua postavlja teško pitanje nasljednika, budući da je riječ o čovjeku od već sedamdeset i dvije godine. Prevlast Stranke kongresa ne donosi sama po sebi institucionalni poredak, ona ne dopušta plodno, razumno konstruktivno djelovanje opozicije. Zar reakcionarna desnica ne optužuje komunističku i prokomunističku ljevicu da jede govedinu? Razočaravajućeg li argumenta! Ta prokomunistička ljevica skupila je samo 10% glasova na izborima 1962, ali je u lokalnoj vladi u Kerali, prije nego što je prilično protuzakonito skinuta s vlasti, pokazala rijetku čestitost i uspješnost. Socijalisti pak optužuju predsjednika Nehrua da brani »truli režim«. Ali te opozicije ostaju marginalne – tko ih čuje?

Društvene poteškoće: lakše je govoriti o pravednoj raspodjeli bogatstava nego je nametnuti. Mnogobrojni agrarni zakoni o tom ključnom pitanju ostali su u raznim zemljama praktički bez učinka. Pravno istisnuti, veliki su posjednici skoro svugdje opet stekli prednost pred siromašnim seljacima. Seljaci su slobodni, što je ogromna prednost, ali siromašni i loše opremljeni. Dio obradivog tla ostaje

neobrađen. Čak i veliki sustavi navodnjavanja idu naruku velikim posjednicima koji uzimaju vodu u vrijeme najveće potražne i najveće potrošnje. Seljak nema tih prednosti. Kao vrhunac nesreće, velepo-sjednik nije napredan, ne teži tehničkim poboljšanjima. Može se reći da nažalost tu opstaje »truli režim«, predrevolucionarno stanje.

I konačno, tradicionalna civilizacija održava još uvijek indijske mase u svojoj mnogostrukoj i čvrstoj mreži.

Za Hindusa je oslobađanje od kasta i pristupanje društvenoj revoluciji, koja predstavlja moderan život, poput prelaska u neki drugi, njemu tuđi svijet. Činjenica je da hinduizam čini glavnu zapreku, bitnu teškoću koja se suprotstavlja svakoj ozbiljnoj evoluciji i modernizaciji. Snagu te zapreke može se procijeniti po nevjerovatnim količinama hrane koju polugladno stanovništvo prikupi za prinošenje žrtve pred hramovima u nekim okolnostima (npr. 1962, kad je položaj zvijezda najavio u Indiji predstojeći kraj svijeta). Stada lutajućih krava koje ovdje-ondje nalaze mršavu hranu, jata gavranova koji kljucaju žito, kukci koje nitko ne uništava, čak ni ako unište ljetinu, sve su to posljedice hinduizma: krave su svete, a život svih živih bića mora se poštovati.

Najgora strana hinduizma sigurno je kastinski sustav, koji zatvara stanovništvo u mnogobrojne i gotovo nepropusne odjeljke. Naravno, društvena nepokretljivost nije potpuna, i po svemu se vidi da je na vrlo dugi rok ovaj režim osuđen na propast. Ali on je još živ. Nedodirljivi – Hariđani, najmanje 50 milijuna ljudskih bića – čiji je branitelj bio Gandhi, postali su pred zakonom ljudi kao i drugi. Indijski je ustav ukinuo sve zakonske razlike među građanima. On je osim toga, svjetovan. Ali ogromna je razdaljina od teorije do prakse. Razvoj, u tom pogledu neprimjetan, dotakao je samo intelektualnu elitu, a i nju samo donekle: zar nije značajno da su mnoge političke borbe koliko osobna suparništva toliko i pitanje kasta? Bez sumnje nastaje jedna srednja klasa koja dolazi do blagostanja preko 46 sadašnjih sveučilišta (to vrijedi bar za dio tih studenata ali ne za sve: postoje naime i nezaposleni intelektualci): ta klasa daje upravne kadrove, odvjetnike, liječnike i političare.

Ova raznorodna klasa naoko je otvorena svim kastama i javno, u odijevanju i vladanju, pokazuje englesko ponašanje. Međutim, obiteljski život je za ove iste ljude utočište u kojem uz tradicionalno odijelo i hranu nalaze dobrim dijelom i njegov duh. No cjelokupno ponašanje u suvremenom životu raskida s religioznom tradicijom. Tako raskid s njom znači smatrati vodu gradskog vodovoda čistom, nezagađenom, iako je u prolazu dodiruju mnoge »nečiste« ruke; ili, unatoč zabrani ribe, popiti riblje ulje koje propiše liječnik; prihvatiti mješoviti brak ili objaviti u novinama bračni oglas s napomenom »bez

obzira na kastu«; ili smjestiti zajedno, u istoj zgradi blizu nove tvornice inženjere, tehničare i radnike ne vodeći brigu o postojanju zabrane stanovanja jednih u susjedstvu drugih.

Ove sitnice pokazuju da je došlo do napretka u reformi hinduizma, da se njegov formalizam, s kojim su se oduvijek borile – istini za volju već od Buddhe – najsnažnije struje indijske religiozne misli, pomalo povlači. Već se 1800. Ram Mohan Roy, osnivač jedne nove sekte (Brahmo Samaj) trudio da je usmjeri na taj put, kao i prema monoteizmu. Bilo je i drugih reformatora. A bit će ih još.

Jer sada je Indija svjesna kakvu joj zapreku pravi njezina kulturna tradicija. Ovo osvještenje odigralo se za vrijeme Gandhia koji je zasigurno bio veliki »objavitelj« današnje Indije, kako oduševljenjima tako i otporima koje je izazvao. Gandhi se doista, oslanjao na sve duhovne tradicije da bi usmjerio Indiju prema napretku kakav je on zamišljao i prema nacionalnom ponosu, te je tako sigurnim porivom pokrenuo indijske mase, rasplamsao narodni žar. Ali tradicija koju je pokušavao oživjeti značila je istovremeno, u mnogim stvarima, za Indiju zabranu dosezanja određenog modernizma.

To je smisao značajnog sukoba koji je konačno suprotstavio Gandhia i socijalista Nehrua u njihovom zajedničkom djelovanju. Možemo ga sažeti ovim Nehruovim riječima: »One čija je psihologija okrenuta budućnosti odvaja ponor od onih koji se nadvijaju nad prošlost.« Gandhieva načela udaljuju ga nepovratno od svake društvene revolucije. Za njega je revoluciju trebalo izvesti u srcima. Ne radi se o mijenjanju postojećeg poretka, nego o tome da se ljudi, ma kakvo bilo njihovo bogatstvo i ugled, posvete služenju svojim bližnjima, da prihvate, prema riječima samog Gandhia, da »se prožmu umjetnošću i ljepotom odricanja i dobrovoljnog siromaštva ... da se posvete onim djelatnostima koje su temelj nacije ... predući i tkajući svojim rukama ..., da izbace iz svog srca sve predrasude o kastama, u svim oblicima, da se bore za potpunu apstinenciju od otrovnih pića i droga ... i, općenito, da njeguju čistoću bića. Ti načini služenja pomažu da se živi po mjerilu siromašnih«, i, ako je to moguće, u tradicionalnim okvirima seoskog života.

Ukratko, zaključuje Nehru raspravljajući o Gandhievim stavovima u svojoj knjizi *Moj život i moje tamnice,* »za njega oni koji su željeli služiti masama nisu se morali toliko brinuti da podignu njihov materijalni životni standard, koliko da se sami snize, da se izravnaju, ako tako mogu reći, s razinom masa i da se s njima pomiješaju u potpunoj jednakosti. To je za njega bila prava demokracija«. Ma koliko bilo divljenje koje su Nehru i njegovi prijatelji osjećali za neke aspekte ovog individualnog morala i za samog Gandhia, ipak im se činilo da bi se pretvaranje tog morala u kolektivni ideal protivilo logičnim shvaća-

njima »svakog demokrata, svakog socijalista, pa čak i svakog modernog kapitalista«, da je to povratak na preživjeli i nesvjesno reakcionaran duh paternalizma. I nadasve, da se time izbjegava suočavanje s raskidom između Indije i nekih vidova njezine prošlosti, raskidom koji je neophodan za izvlačenje iz nerazvijenosti i masovne bijede.

Po neuspjehu Gandhievog sljedbenika Vinoba Bhave koji je već 1947. prije smrti *bapua* (oca) osnovao pokret Bhoodan, može se utvrditi da je današnja Indija sklonija Nehruu nego Gandhiju. Njegov je cilj bio: riješiti bolno agrarno pitanje darivanjem zemlje koju će vlasnici dobrovoljno ustupiti. Darovana zemlja razdijelit će se siromašnima, pojedinačno ili kolektivno.

Da se shvati smisao ovog križarskog rata treba znati da je Vinoba Bhave izdanak dobrostojeće obitelji, obrazovan, odličan matematičar, koji je 1916. spalio pred svojom majkom sve svoje diplome i prihvatio put »onih koji se odriču«, put hinduskih asketa. Sudjelovao je u prvim redovima (tj. često u zatvoru) u svim Gandhievim bitkama. Izračunao je da će trebati 25 milijuna hektara obradive zemlje za rješenje seljačkog pitanja. Deset godina kasnije prikupio je samo 2 milijuna. Neuspjeh je dakle očit što se tiče brojki.

Ovaj je svetac vodio svoju kampanju idući pješice iz sela u selo, prevalivši na tisuće kilometara, jedva se hraneći, tkajući svakodnevno prema Gandhievim poukama. Ali ono što je bilo moguće u Gandhievo vrijeme, zato što je to bio Gandhi i zato što je to bilo drugo vrijeme, postaje anakronično u današnjoj Indiji. Vinoba Bhave je rasplamsao neke gorljivosti, ali neodobravanje koje ga je dočekivalo u nekim selima nastanjenim sitnim seljacima Gudžerata znak je novog doba, očitog osvješćivanja. Ovaj neuspjeh sveca, iako može djelovati neugodno u idiličnoj priči, možda predstavlja buđenje Indije u potrazi za pravim rješenjima, razumnim i suvremenim, a protiv starog, preživjelog ustrojstva.

»Danas«, zaključuje Nehru, »drevna indijska civilizacija životari. Tiho, očajnički, bori se protiv novog i svemogućeg protivnika, civilizacije kapitalističkog Zapada. Ona će podleći, jer Zapad donosi *znanost a to znači kruh za milijune gladnih.* Ali Zapad donosi i protuotrov za otrove civilizacije koja sliči vašaru grabeža i razbojničkoj špilji, a taj protuotrov su principi socijalizma, ideja suradnje u službi zajednice i za dobrobit svih. To nije tako daleko od starog brahmanskog ideala »služenja«; ali on znači i »brahmanizaciju« (u svjetovnom smislu, naravno) svih klasa, svih slojeva, kao i ukidanje razlika među klasama. A možda će Indija, kad promijeni odijelo, što je neizbježno, jer staro je u prnjama, dati sašiti novo po tom kroju, da bude u skladu i sa sadašnjim uvjetima i s njezinim drevnim načinom mišljenja. Principi koje će usvojiti moraju se nadovezati na korijene njezinog tla.«

PETO POGLAVLJE

POMORSKI DALEKI ISTOK: INDOKINA, INDONEZIJA, FILIPINI, KOREJA, JAPAN

Približavanje Indokine, Indonezije, Filipina, Koreje i Japana čini se na prvi pogled proizvoljnim. Ali ovi predjeli, udaljeni jedni od drugih, *historijski su bliski tim dvama ljudskim oceanima, Kini i Indiji,* koje su neprekidno zračile daleko izvan svojih vlastitih prostora. A susjedstvo je dolazilo do punog izražaja zbog lakoće pristupa morskim putevima. Mora azijskog istoka i jugoistoka – Japansko more, Žuto more i Istočnokinesko more, Bandsko i Jolsko more – često su plitka morska područja, *rubna mora,* zatvorena bliskim kontinentom. Osim okoline Filipina i Japana, da bi se došlo do velikih morskih dubina treba izići prema istoku i jugu izvan vijenaca vulkanskih otoka koji dijele ova uska mora od Indijskog i Tihog oceana. To su dakle sredozemna mora, morska prostranstva okružena zemljom, na kojima su razasuti otoci: sve unaprijed doprinosi njihovoj humanizaciji.

Druga im je zajednička crta što ih povremeno pustoše vjetrovi *monsuni* koji se brutalno iznenada sruče na njih početkom ljeta i početkom zime. Posvuda se javljaju tajfuni i s njima strahovite oluje. Ali ta tragična razdoblja kratko traju. Obično se plovidba odvija u mirnim putovanjima među otocima, po stabilnom vjetru. Ploviti znači napredovati od jednog otoka do drugog, ostajati zaklonjen od udara vjetra, ne gubiti iz vida obalu obraslu gustim tropskim šumama. Ako more zaprijeti, sidro se odmah baca i kvači o dno, koje je često vrlo blizu. Tako prikovana uz morsko tlo arapska vutra, kineska džunka, ili teretni nizozenski jedrenjak mogu, ponavlja mnoštvo zapisa, lako podnijeti jake oluje. Putovanje se zatim nastavlja.

To su prednosti, mogućnosti koje pružaju ova unutarnja, domaća mora. Pomoraca tu ima mnogo; kraj je pogodan i za trgovinu i gusare-

nje. Oni iz tih mora izlaze ako treba: poznate su pustolovine malajskih pomoraca (sve do Madagaskara), Polinežana na pirogama (do Havaja, Uskršnjih otoka, Novog Zelanda). Ali mnogo češće ostaju u njima zbog prednosti tog pokućarskog načina života, kao i Japanci i Kinezi. »Kinezi«, pričaše – opat de las Cortes 1626, »ne bave se plovidbom na otvorenom moru«, tom pučinskom plovidbom koja će do udaljenih otoka dovesti Arape, a kasnije i Portugalce, Nizozemce i Britance.

Ovakav je promet vrlo rano očovječio ta mora, približio njihove obale, izmiješao njihove civilizacije i povijesti. Ovdje treba stalno voditi računa o čudima morske vode koja donosi razmjene i sličnosti, iako svaka kuća zadržava svoju neizbrisivu izvornost.

Indokina

Indokina nije najbolji primjer ovih sudbina u znaku mora. To je glomazna jugoistočna Azija kojoj je danski zemljopisac Malte-Brun nekada dao ime Indokina što je široko prihvaćeno. Ovim širokim poluotokom, presječenim visokim planinama, teku vrlo prostrane doline uglavnom u smjeru sjever-jug, podsjećajući, može se reći, na raširene prste jedne ruke; poluotok se sužava prema jugu u tanki i dugi Malajski poluotok s istoka i zapada okružen morem. Čak i u kontinentalnom proširenju bio je od prethistorije mjesto stalnih prolaza. Do te mjere da su rase koje razlikuju prethistoričari na njemu ostavile traga: australske, melanezijske, mongolske (ove potječu iz *protohistorijske* Kine). Te rase sačinjavaju osnovu današnje populacije (melanezijski tip nalazi se u planinskih, primitivnih naroda).

U povijesnim vremenima do nje su došla četiri velika vala: jedan iz Kine, u znaku sile; drugi, miroljubivi, morskim putevima iz Indije; konačno, još dva prodora morskim putem: islamski, koji pogađa Malajski poluotok, i evropski (francusko-engleski), naročito snažan u XIX. stoljeću, koji plavi sve, a zatim se danas povlači uz burne posljedice dekolonizacije.

• ***Drevna civilizacija Indokine smještena je između dvaju gigantskih prostranstava, Kine i Indije, i uglavnom se može objasniti njima.***

Kineska se civilizacija pojavila u Tonkinu i Anamu (sjeverni i srednji Vijetnam) u znaku sile. Radilo se, otprilike prije deset stoljeća, o osvajanju, kolonijalizmu, koji će potrajati vjekovima. Ovaj prodor, istovremeno vojni, administrativni, religiozni (konfucijanizam, taoizam, budizam) izvršen je na južnom rubu velikog zaposjedanja južne

Kine, važnog događaja u kineskoj povijesti. Domorodačko stanovništvo bilo je ili potisnuto ili podjarmljeno. Tako je nastala ta žilava potcivilizacija *anamitskog* stanovništva, koja će se kasnije, u svom vlastitom prodoru, sručiti prema jugu Indokine.

Hinduistički utjecaj vršio se preko trgovaca osnivača postaja i agencija iz kojih su trgovali, povezujući se često s lokalnim vlastima. Te su veze donijele uspjeh nekima od tih oblasti; one su se, stekavši tehničku i kulturnu premoć, uspjele nametnuti i zatim stvoriti kraljevstva od kojih potječu hinduizirane, miješane, no ipak izvorne civilizacije. Tako se uspostavilo kraljevstvo Čampa na obali srednjeg Vijetnama; ili, na zapadnom kraju jugoistočne Azije, kraljevstvo Mona; ili u delti Mekonga kraljevstvo Funan koje je kasnije zauzeo Čhel-la te stvorio zatim kmersko carstvo, silu koja je prevladavala na cijelom jugoistoku od IX. do XIV. stoljeća, i o čijem veličanstvenom sjaju govore ruševine Angkora. Prilikom prodora i osvajanja burmanskog i tajskog naroda (»slobodnih naroda«), nastaje između XI. i XIV. stoljeća više domorodačkih kraljevstava, ako tako možemo reći, na štetu Khmera i Mona. Od njih će proisteći buduća burmanska država Lan-Xang od koje danas ostaju istočni dio pod imenom Laos i stabilni Sijam ili Tajland (zemlja slobodnih ljudi).

● ***Pristigli tek nedavno, u XIX. stoljeću, a otišli sada, sredinom XX. stoljeća, Evropljani su samo privremeno zaposjeli ove zemlje.***

Uza sve to jugoistok je duboko obilježen silnim kolonijalnim osvajanjem, britanskim na zapadu, francuskim na istoku, dok su ova dva imperijalizma ostavila među njima nezavisni Sijam kao državu tampon, priznatu kao takvu 1896. Francuzi su 1887. ujedinili u Indokinesku uniju Tonkin, Anam, Košinšinu (Vijetnam), Kampućiju i Laos. Englezi su Burmu pripojili svojoj Indijskoj Imperiji. Oni su na samom kraju Malajskog poluotoka nametnuli svoju vlast malajskim državama i učinili Singapur jednom od najvažnijih luka Dalekog istoka.

Drugi svjetski rat za kojeg se u jednom trenutku japanska dominacija proširila po cijelom jugozapadu, jednim je udarcem srušio te kolonijalne građevine nedavne prošlosti. Dok su malajske države, Singapur i Burma dobile nezavisnost bez borbe zahvaljujući engleskoj mudrosti, dugi će rat suprotstaviti Vijetnamce i Francuze. Države istočne Indokine postići će potpunu nezavisnost tek 21. srpnja 1954. Ženevskim sporazumom.

Nekadašnja francuska Indokina time je podijeljena na četiri područja. Ženevski sporazum podijelio je 17. sjevernom usporednicom Anam na dva dijela: sjeverni dio s Tonkinom stvara *Demokratsku Republiku Vijetnam,* a južni s Košinšinom *Republika Vijetnam.* 1949.

je Francuska priznala *nezavisno* kraljevstvo Laos (19. srpnja), zatim Kampućiju 8. studenog. Uglavnom, Laos i Kampućija su neutralni između dvaju blokova (SSSR, SAD) koji se spore za vlast. Sjeverni Vijetnam uključen je u komunistički svijet, vezan s Kinom koja ga pritišće svom težinom, sa SSSR-om, s industrijaliziranom i dalekom Čehoslovačkom. Južni je Vijetnam pod kontrolom SAD.

Na pragu slabe nezavisnosti, ove se države moraju suočiti sa strahovitim problemima kakvi se postavljaju pred sve nerazvijene zemlje: treba požuriti s modernizacijom industrije i poljoprivrede; uravnotežiti vanjskotrgovinsku bilancu; pratiti, i ako je moguće preteći, sveprisutni demografski zamah. Hoće li socijalističke metode koje se provode jedino u Sjevernom Vijetnamu biti uspješnije od liberalnih metoda koje se provode skoro svugdje? Nitko to ne može reći: politika i mogući sukobi sprečavaju slobodan izbor i poštene usporedbe. Ne može se ništa zaključiti naprimjer iz toga što Sjeverni Vijetnam raspolaže naoružanjem – starim ruskim klasičnim naoružanjem – ili iz toga što kampućijske tvornice za montažu izvoze »spačeke«...

Ni za jednu od ovih mladih država stvari nisu jednostavne. Mali Sjeverni Vijetnam, jedini ali snažan komunistički pokušaj u jugoistočnoj Aziji, uživa neke prednosti jedinstvenog položaja, ali time nije manje uznemiren usisnom snagom Kine koja je odveć blizu. Južni Vijetnam koristi se savezom sa SAD, ali zbog Amerikanaca traje na njegovoj teritoriji potmula borba s komunističkim snagama koje se tu uvlače ne bez pomoći sa strane: održavanje nekog zapadnjačkog polukolonijalizma na američki način neizbježno izaziva otpor dijela stanovništva.

Današnja je ravnoteža, dakle, krhka, kao i neutralnost Laosa i Kampućije... Tu su interesi tako mnogobrojni i proturječni da nitko ne može racionalno predvidjeti kako će se razvijati sadašnji sukobi.

- ***Uza sva ova urgentna pitanja ostaju i dalje stari kulturni problemi.***

I dalje postoji opreka između prenaseljenih nizina i slabo naseljenih planinskih područja. Sudaraju se dva povijesna doba: nizine, s uzgojem riže, stvorile su gustu naseljenost u deltama Crvene rijeke, Mekonga, Menama, Iravadia... Prevladavajuće civilizacije oslanjaju se na tu poljoprivredu i na te mase. Vijetnamci, sinovi kineske civilizacije, oduvijek zauzimaju niske zemlje delte Crvene rijeke. Oni su u XVII. stoljeću srušili hinduizirano kraljevstvo Čampa, a u XVIII. stoljeću preoteli od Kmera deltu Mekonga; to su, dakle, noviji uspjesi.

Istočnije, čvrste nizinske civilizacije: Kampućija, Sijam, Burma – duboko su hinduizirane; na njima je budizam ostavio svoj pečat.

Međutim, u višim predjelima svih tih zemalja, u planinama, primitivno polunezavisno animističko i malobrojno pučanstvo, bavi se poljoprivredom na ugar. Ono jedva preživljava.

U toj šarolikoj Indokini kršćanski su misionari postigli prilične uspjehe gotovo uvijek izvan budističkih i islamskih zemalja (da ponovimo: Malajski poluotok je islamski). Kršćanski seljaci Sjevernog Vijetnama masovno su 1954. prešli u Južni (300.000 ljudi); danas katolici drže vlast u Saighonu. Prilično je shvatljivo da je katolička propaganda postigla najveće uspjehe kod animističkog stanovništva. Tako je u burmanskoj Uniji obraćenje velikog dijela Karena na protestantizam učvrstilo jedinstvo njihova naroda i osovilo ih protiv središnje vlasti, koja je uglavnom u rukama Burmanaca budista.

Ove pojedinosti ne vladaju raznolikom i nejasnom sudbinom Jugoistočne Azije, ali je donekle osvjetljavaju, jednako kao i osnivanje engleskih i francuskih škola još i danas. Jugoistok je prolazno područje; prima sve utjecaje, zadržava ih ili odbacuje, ali različito u različitim etničkim i kulturnim skupinama koje ga sačinjavaju.

Indonezija

Iza Malajskog poluotoka »Azija se utapa u Pacifik«. Indonezija je nastavlja prema istoku tisućama svojih otoka, »najvećim otočjem na svijetu«. Oduvijek je bila, i danas je, šaroliko raskršće. Ova raznolikost ne sprečava neko jedinstvo koje treba, jučer kao i danas, stalno čuvati i često ponovno uspostavljati.

• ***Indonezijski arhipelag živio je u središtu ogromne ruže vjetrova; neprestano ga zahvaćaju odjeci često vrlo udaljenih događaja.***

Tako je bilo u prethistoriji.

Kad su prvih stoljeća naše ere mornari i trgovci iz Indije došli osnovati na indonezijskim otocima svoje naseobine, kao i u Burmi, Sijamu i Kampućiji, donijeli su hinduizam i budizam koji će zajedno cvasti, prilagoditi se otočnim kulturama i služiti kao oslonac novim kraljevstvima.

Prva se kraljevstva osnivaju na Sumatri, ali ona najveća i najsnažnija cvast će na Javi. Njihov je utjecaj više ili manje ograničen, kao i utjecaj uvezenih civilizacija. Java ima visoka brda, ogromne prašume, sređenu seljačku kulturu u selima i duboke, samodovoljne tradicije. Zbog toga indojavanska civilizacija ostaje točkasto proširana bilo da je riječ o njezinu pismu, nastalom od indijskog pisma pali, o njezinom pjesništvu, o pričama, posuđenim od hinduskih uzora,

o grobovima i hramovima, poput onih što tvore arhitektonsku cjelinu na brežuljku Borobudur (VIII. stoljeće), »sliku svijeta po budizmu Mahajane (Velika kola).«

Između »kraljeva« *kratona,* vode se stalni ratovi od kojih krajem XIII. stoljeća konačno nastaje veliko hinduističko carstvo, carstvo Majapahita. To će carstvo s Jave pokoriti ostale otoke i pretvoriti ih u vazale i zavisne državice budući da raspolaže okretnom mornaricom. Vlada Singapurom, »lavljim gradom« na otoku Malaka, dopire na istoku do Nove Gvineje, na sjeveru do Filipina. 1293. razoružava pomorsku ekspediciju koju je na njega poslala mongolska Kina.

Ali ta će veličina kratko potrajati. 1420. muslimani zauzimaju Malaku. Od 1450. njihov će pobjedonosni prodor dovršiti raspadanje carstva ili onoga što je od njega ostalo. Politika i sveti rat udružuju se da nepovratno unište golemu građevinu od koje će ostati samo olupine i sjećanja kad početkom XVI. stoljeća stignu Portugalci. Samo će otok Bali zadržati brahmansko nasljeđe tih davnih vremena, pomiješano sa svojim vlastitim tradicijama.

Portugalci zauzimaju Malaku 1511. Molučke otoke, na koje ih privlače klinčići, osvajaju 1512. 1521. dopiru do ogromne Sumatre. Ovaj prodor olakšavaju političke svađe koje razdiru arhipelag. Portugalska je okupacija površna, više naznačena nego temeljito provedena. Ona ostavlja nekadašnji život na arhipelagu i njegove mnogobrojne tijekove; tako ostaju arapske lađe u Achemu, na zapadnom rtu Sumatre, gdje se utovaruju mirodije i zlatni prah za Crveno more, ostaju i redovna putovanja džunki iz luka južne Kine koja su još od vremena Marka Pola, a sigurno i mnogo prije njega (već u VII. stoljeću na Borneu), dolazile na indonežanske otoke i donosile sitnice, porculan, svilu i njihov teški kovani novac (bakreni ili olovni), zvan *sapek*, a u zamjenu odnosile dragocjeno drvo, papar, mirodije i zlatni prah skupljača zlata s Bornea i Celebesa.

Portugalci samo jače iskorištavaju ove stare razmjene koje se šire od Jave do Makaa, blizu Kantona i još dalje – do Japana. Tokom XVII. stoljeća dolazi do novog prodora, mnogo opasnijeg – do prodora Nizozemaca. Oni su 1605. u Ambonu na Molučkim otocima; 1607. na Celebesu; osnivaju Bataviju 1619. i gospodare Javom, gdje znaju međusobno zavaditi otočne sultane, srednjevjekovne vladare čiji kneževski dvorci i utvrde, *kratoni,* još postoje na uzvisinama. Pridošlice će zagospodariti cijelim arhipelagom, izbacivši Portugalce iz Malake 1641.

Oni tada nadziru dva morska puta: put kroz Malački tjesnac, između Sumatre i malajske obale, koji vodi na zapad, prema Sijamu i Indiji, te put kroz Sundski tjesnac, između Jave i Sumatre, ulaz za velike jedrenjake koji dolaze ravno s Rta Dobre Nade, bez pristajanja

u Indiji. U suprotnom pravcu ovim pučinskim putem nose u Evropu bogat tovar. Jedna trgovačka eksploatacija zamijenila je drugu, a sve će dovesti, unatoč ranoj konkurenciji Engleza, do osnivanja Nizozemske istočnoindijske kompanije 1602. Ona će dugo biti remek-djelo zapadnjačkog kapitalizma (sve do kasne propasti 1798. zbog rasipanja i grešaka, kao i zbog iznimnih političkih okolnosti). Nizozemska Indija koju će nakratko zauzeti Englezi, bit će vraćena Nizozemskoj 1816. Ona će se opet udomaćiti, smišljeno i udobno, sve do japanskog iskrcavanja 28. veljače 1942.

Tada se srušila ta uzorna građevina. Poslije poraza Japana 1945. indonežanski su nacionalisti, koji su istovremeno surađivali s osvajačem i ljuto se borili protiv njega, proglasili 17. svibnja 1945. nezavisnost Indonezije, na čelu s predsjednikom Sukarnom, usred ogromnog narodnog oduševljenja. »Kad se mjesec dana kasnije, 28. lipnja, general Christison, glavni komandant saveznika, iskrcao u Bataviji s engleskim i indijskim trupama, našao je zidove grada ispisane protunizozemskim natpisima.«

Tvrdoglava reakcija nizozemske vlade, njezini napori da ponovno uspostavi staro stanje stvari ili da bar spasi što se spasiti dade, izazvat će klasičnu dramu dekolonizacije, primjere kakve pruža novija povijest Francuske. Ako su kolonijalisti lako uspjeli na slabo naseljenim otocima, Celebesu i Borneu, dakle u praznoj Indoneziji, naišli su na Sumatri, a još više na Javi na odlučan otpor. Nekadašnja kolonijalna vojska stala je na stranu pobunjenika. Gerila je uskoro imobilizirala nizozemske trupe, poništila njihov uspjeh oko velikih gradova. Velika operacija, nazvana policijskom, započeta 21. srpnja 1947. susrela se s nepremostivim poteškoćama. Više je učinka imala blokada pobunjenih krajeva Jave gdje je došlo do neizrecivih nevolja. Intervencija Indije, Australije, SAD i OUN pripremila je konačno 17. veljače 1948. nepotpun ugovor, za čime je slijedila druga »policijska operacija«, beskorisna kao i prva. 27. prosinca 1949. u Haagu se kraljica odrekla suvereniteta nad bivšom Nizozemskom Indijom, osim nad »nizozemskim« dijelom Nove Gvineje. Nizozemsku zastavu nad Batavijom, koja je postala Džakarta, zamijenila je crveno-bijela zastava.

Ove pojedinosti, koje ne mogu predstaviti taj dugi, složeni i dramatski sukob, potrebne su za razumijevanje današnje Indonezije. U srcu ona još nije izašla iz te duge borbe, još je u njoj, a mržnja prema Nizozemskoj često joj služi za odvlačenje pažnje i kao isprika za vlastite poteškoće. Ta je mržnja cement koji je potreban novoj državi. To je razlog i sukobu zbog Irijana (nizozemske Nove Gvineje).

Jesu li ili nisu bivši gospodari protuzakonito zadržali ovaj posljednji komad Indonezije? To je divlji otok, bez sumnje s prirodnim bogatstvima, ali njihovo korištenje nadilazi mogućnosti i Nizozemske

i Indonezije. A što se tiče njegovih stanovnika primitivnih Papuanaca – oni nemaju nikakve srodnosti ni s Indonežanima ni s Nizozemcima. Ali koga je briga za to?

● ***Rase, religije, stupanj razvoja, geografski aspekti, kulture žive jedni pored drugih u krajnje izmiješanoj civilizaciji.***

Na svim otocima, čak i na Javi, ima primitivnih naroda koji često žive još u kamenom dobu, kao i različitih rasa. Na Javi se razlikuju tri malajske grupe: Sundanci, Madurani i pravi Javanci. Na Sumatri žive Malajci, vrlo čudni Minangkabaui, Bataki, Ačinci... Da i ne brojimo u svim gradovima kineske trgovce, koje mrze, a neophodni su kao sakupljači robe, pozajmljivači i lihvari, gotovanski preprodavači bez kojih se ne može, a od 1948. oslanjaju se na snažnu komunističku Kinu...

Koliko naroda, toliko jezika ili narječja. Među tim izdijeljenim svjetovima potreban je zajednički jezik, neka »lingua franca«: tu je ulogu već od XVII. stoljeća (vjerojatno i ranije) imao malajsko-polinezijski, ili malajski, ako hoćete. On je dao indonežanski jezik, *»bahasa Indonesia«*, kojim su se služili nacionalisti i prije nego što je postao službeni jezik nove republike. Ali trebalo ga je prilagoditi svim potrebama, naročito znanstvenim. Što misliti o terminološkoj komisiji koja ga je odjednom obogatila s 37.795 novih izraza!

Moglo bi se reći da je riječ o novom jeziku. Njegova se uloga ne da usporediti s ulogom hindija u Indiji, tim više što je uz hindi zajednički jezik i engleski, koji je još vrlo živ. Nizozemski nije imao istu ulogu u Indoneziji iz mnogih razloga, a naročito zato što Nizozemci nisu (osim nekoliko mršavih i kasnih ostvarenja) razvijali tehničku naobrazbu, kao ni nastavu svog vlastitog jezika. Oni su željeli, kako kaže jedan ekonomist, »izgraditi svoju nadmoć na neznanju domaćeg stanovništva... Upotreba nizozemskog smanjila bi jaz između viših i nižih – a to se željelo izbjeći po svaku cijenu«.

Raznolikost jezika, raznolikost i čak zbrka kulturnih dobara. Na arhipelagu su velike religije doživljavale čudne pustolovine. Nikad nisu pobjeđivale same: koegzistiraju s narodnim vjerovanjima koja ih obuhvaćaju ili prekrivaju, ponekad i nekom drugom velikom suparničkom religijom.

Evo seljaka udaljenih nekih 25 kilometara od Džogdžakarte koja je kratko bila prijestolnica Jave kad su Nizozemci ponovo osvojili Bataviju. Razgovaraju s evropskim putnikom: »Na Javi smo svi muslimani«, izjavljuje seljak Kardžodikromo bez oklijevanja. »Zašto onda govorite o svojim bogovima? Muslimani vjeruju u jednoga Boga.« Kardžodikromo izgleda zbunjen, a u pomoć mu pritječe otac: »Teško

je to«, kaže mirnim glasom. »Ne možemo zapustiti ostale bogove. Mogu nam pomoći ili naškoditi. Riža nam ovisi o Devi Šri, Višnuovoj ženi.« (Tibor Mende).

Uostalom, u zemlji nema džamija. Seoski muslimani stavljaju voće i piće na oltar Devi Šri, a da bi otjerali zle duhove, postavljaju u poljima bambusove svirale na kojima zviždi vjetar. Isto je tako preporučeno žeti rižu bez buke, malim sječivom ani-ani, sakrivenim u ruci žeteoca. Mora se rezati brzo i tiho da se ne rastjeraju dobri duhovi.

Iste primjedbe na Bali, čudesnom otoku gdje se očuvalo – za koliko još vremena? – nasljeđe velikog indojavanskog carstva i njegova hinduistička vjerovanja. Mrtvi se ovdje spaljuju da bi se njihovim dušama omogućio izlazak na svjetlost. Ali održava se isto tako mnoštvo animističkih vjerovanja i obreda vezanih s kultom predaka.

- ***Nije lak zadatak održavati jedinstvo tih naroda.***

Mržnja prema Nizozemcima nije dovoljna. A nije lako ujedinjavati kad treba potaknuti napredak primitivne, siromašne privrede, kad treba tražiti strpljenje od stanovništva sastavljenog većinom od seljaka naviklih na nevolje. Najveća usluga koju je nizozemska kolonizacija učinila novoj vlasti jest da je ovaj seoski svijet iskorištavala tako temeljito da je dopuštala samo srednje i sitne posjede. Mlada republika ne mora se dakle suočiti s problemom veleposjeda koje bi trebala raspodijeliti, niti se mora bojati agrarne eksplozije. Sve je seljaštvo izjednačeno u siromaštvu.

Jadni seljaci u stvari su najčešće zatočenici privrede preživljavanja. Riža daleko vodi pred svim drugim prehrambenim kulturama: kukuruzom, gomoljem tropskih biljaka, škrobom palme... Ona je osnova prehrane, dok se bivoli uzgajaju isključivo za oranje i prijevoz. Potrošnja mesa gotovo sasvim je nepoznata; potrošnja ribe vrlo je ograničena. Ukratko, ova privreda je izvan tržišta. Malo riže, komad tkanine, igračka, sve proizvedeno kod kuće, nešto malo prodaje u gradu donosi upravo toliko novca koliko treba za sitne troškove među koje spadaju i jeftine cigarete »s mirisom klinčića i u obliku izduženog stošca«.

Industrija je još u povojima, osim naftnih postrojenja i plantaža kaučukovca s proizvodnjom poluprerađevina, te rudnika ugljena i kositra, jednih i drugih na Sumatri (kositar i na Bangki i Bilitonu), što ovise o angloameričkim kompanijama koje je, kako se čuje, Sukarno upravo nacionalizirao. Ali industrijske djelatnosti na otocima, bilo da su evropske, kineske ili nacionalne, nisu u stanju ubrzati privredni rast Indonezije. Istovremeno je velika izvozna proizvodnja

(kaučuk, kava, duhan, suha kokosova jezgra, šećer), koju su razvili Nizozemci na štetu starih prehrambenih kultura, doživjela smanjenje izvoza poslije prekida veza s Nizozemskom.

Danas međutim sirovine: kaučuk, nafta, kositar, još uvijek čine 75% izvoza s arhipelaga.

Iako nezavisan, arhipelag je još uvijek u ekonomskom pogledu u tipično kolonijalnom položaju, u opasnoj zavisnosti o promjenama na međunarodnom tržištu. Tako su 1951. prekid rata u Koreji i smanjenje cijena sirovina bili katastrofalni za budžet Indonezije. Budući da galopirajuću novčanu inflaciju prati porast stanovništva od milijun ljudi godišnje, situacija se neprestano pogoršava. Java bi propala bez masovnog uvoza strane riže. Tome treba dodati nedostatak stručnih kadrova, nabujalu administraciju, endemsku nesigurnost zemlje, nesređeni razvoj vojske. Treba li zaključiti kao jedan političar iz indonežanske opozicije: vrijeme je parola, idejnih kretanja, spektakularnih kampanja kao one za Irijan, a ne sustavnih planova?

A ti bi planovi bili krajnja nužnost. Nema sumnje da postignuta sloboda i sreća zbog nje stvara kod ljudi raspoloženje za velike napore; ali treba ih poduzeti. I samo jedinstvo Indonezije tek treba izgraditi. Kakvo je to pomorsko jedinstvo bez nacionalne mornarice, bez nacionalnog zrakoplovstva?

Iznimna naseljenost Jave postavlja ovaj otok kao Sunce u središte Sunčevog sustava: 1815. imala je 5 milijuna stanovnika, 1945. 50 milijuna, 1962. ima ih šezdesetak milijuna, što čini dvije trećine stanovnika i tri četvrtine prirodnih bogatstava zemlje. Ali stigla je do gustoće stanovništva po četvornom kilometru (400) koja je na granici mogućega. Ne može se više računati na osvajanje novih područja krčenjem šume koja je svedena na minimum. Ići dalje od toga značilo bi »prijeći opasnu točku«. Sada je Sumatra otok nade (30 stan. na četvorni kilometar) s rudnim blagom, obiljem zemlje. Ipak, kako je ta zemlja manje plodna nego na Javi, zahtijevala bi sredstva obrade koja obični seljaci ne posjeduju.

Centralizam Jave razdražuje i pothranjuje mnoge snažne separatizme, mnoge pokrete za stvarnu federaciju. Posljednjih godina raste broj separatističkih pobuna (Molučka republika u Ambonu, Dar ul Islam na zapadu Sumatre, Pansuda na Javi, pokret doktora Hatte u području Padang na Sumatri, otcjepljenje »pukovnika« na Celebesu; posljednji od tih pukovnika, M. Simbolon, predao se 27. 7. 1961.)

Druge poteškoće su u tome što je trebalo ukinuti slobodu djelovanja Komunističke, Socijalističke i Liberalne muslimanske stranke. Otada se »sukarnizam« pojavljuje kao jedina stranka, čiji je program »vođena demokracija«.

Kad je uklonio te slobode, isključio te ljude kojima je, istina,

oprostio, ali ih je maknuo, sve sada sili onoga koji ima vlast – Bang (brata) Karna da vodi spektakularnu politiku. Kao nedavno, na velikoj konferenciji nesvrstanih koje je okupio u Bandungu 1955. Zato se danas strastveno bori za Nizozemsku Gvineju, Irijan. To bi nacionalističko zadovoljstvo bilo podrška vladi koju na svim drugim područjima u narednim godinama čekaju samo teške i nezahvalne obaveze.

Filipini

Slučaj Filipina, koji nisu u vašem programu, nije iznimka od pravila cijele jugozapadne Azije. I ovi su otoci bili začuđujuće stjecište civilizacija.

Na njima su ljudi prisutni već od neolitika. Proizvodnja željeza poznata je više stoljeća prije nove ere. Arhipelag je već od V. stoljeća naše ere uključen u krug indomalajske kulture koja se širi s Jave; u nju se uključio u vrijeme sjaja carstva Majapahita. I kineska trgovina rano dopire do njega. Zato se razvija klasa trgovaca i pomoraca koji svugdje stječu nadmoć i potčinjavaju svojoj vlasti otočne seljake, kmetove vezane uz zemlju.

U XV. stoljeću pojavljuje se islam na velikom otoku Mindanao. U XVI. Španjolci s Magellanom, koji će tu naći smrt 1521, otkrivaju to otočje, zatim se 1565. nastanjuju na Luzonu, velikom sjevernom otoku. Tako će kršćanstvo započeti na Dalekom istoku svoju vjekovnu borbu protiv nevjernika, protiv onih koje zovu *Moros*.

Ti često pobunjeni otoci, kojima slabo vladaju gospodari iz Manile, ostat će pod španjolskom vlašću do 1898. Tada će istovremeno doći do unutarnje pobune i do intervencije mornarice Sjedinjenih Američkih Država. Otoci se neće, međutim, odmah osloboditi nego će poslije španjolsko-američkog rata dospjeti pod vlast SAD (Pariški ugovor 10. 12. 1898), na veliko nezadovoljstvo filipinskih nacionalista. Američki predsjednik Mc Kinley za umirenje savjesti preuzeo je zadatak »da poučava, civilizira Filipince kao ljude za koje je Krist umro na križu« . . .

Tek 1946. ovi će otoci postati barem teoretski nezavisni.

Danas, poslije tako burne prošlosti, imaju jako brojno stanovništvo (25 milijuna stanovnika, godišnji prirast 700.000, površinu od 300.000 km^2 tj. kao polovina Francuske). Stanovništvo je pomiješano: vrlo miješani malajski elemenat čini 95% stanovništva; njima treba dodati 400 do 500.000 pripadnika primitivnih plemena koje je teško klasificirati, 200.000 useljenih Kineza i malu grupu Negrita (70.000 ljudi).

Na Filipinima ima oko 20 milijuna katolika (to je jedino kompaktno područje kršćana na Dalekom istoku), 2 milijuna katoličkih otpadnika, (aglipejaca, po imenu osnivača sekte, bivšeg svećenika, Aglipije, oca revolucije 1898), 500.000 protestanata, 2 milijuna muslimana, 500.000 pogana... Dodajmo da je od 1898. do naših dana engleski naglo istisnuo španjolski koji je ostao jezik starih porodica. Osim toga dobio je izvjesno značenje tagalog, jedan malajski dijalekt. I konačno još mnogi dijalekti žive među stanovništvom, koje ima najmanje 50% nepismenih.

Zemlja je siromašna, bijedna, uglavnom ratarska. A veleposjed neprestano raste na štetu sitnog seljaka. Zbog »parazitsko-feudalnog poretka« (izraz potječe od jednog američkog promatrača), sve reforme ili vanjske pomoći su uzaludne. Novac je u optjecaju samo u Manili. Ostatak zemlje poznaje samo trampu. Seljačka bijeda objašnjava kako je došlo do široke komunističke pobune »bukova«, pobune koja je bila spasonosna za vrijeme japanske vlasti, a divljački su je ugušile filipinske vlasti poslije oslobođenja. Ali žar tinja pod pepelom: kineski primjer, kubansko rješenje s Fidelom Castrom, prisutni su u duhovima. Čak i uz američku pomoć (i njezin nadzor), zemlja ne napreduje. Tim manje što demografski rast unaprijed poništava sva postignuta poboljšanja.

Koreja

Koreja je jučer, od 1950. do 1953, igrala dramatičnu ulogu, a još i danas je žrtva te uloge. Korejski rat bio je u prvom redu rat velesila – krvavi susret, između istoka i zapada.

Za vrijeme drugog svjetskog rata, veljače 1945. na Jalti, zatim u Moskvi prosinca iste godine, nezavisnost Koreje činila se samorazumljivom. Oslobodile su je na sjeveru sovjetske trupe, na jugu američke, koje su došle iz Japana. Obje je okupacije dijelila samo ugovorena crta 38. sjeverne paralele. Unatoč posredovanju Ujedinjenih naroda, Koreja je ostala podijeljena ovom proizvoljno povučenom linijom. Na jugu se uspostavila Nezavisna Republika Koreja 15. 5. 1948, na sjeveru Demokratska Republika vjerna komunizmu. 1950. komunističke trupe Sjeverne Koreje upadaju u Južnu Koreju. Slijedio je protuudarac SAD i njihovih saveznika. Na sjeveru je sudjelovanje kineskih dobrovoljaca uravnotežilo odnos snaga. Primirje iz srpnja 1953. ponovno je uspostavilo crtu razdvajanja duž 38. paralele. Ova podjela rezom koji je sam po sebi besmislen nije olakšala život ni na sjeveru ni na jugu.

• *Najprije zemljopis*

Koreja je bila žrtva svog jedinstvenog geografskog položaja između japanskog otočja i Mandžurije, Sibira i Kine. Ona je primjer opasnosti koje vrebaju na male države u susjedstvu velikih koje misle da im je danas kao i nekad sve dopušteno. Prostrani poluotok (220.000 km^2), pružen uglavnom u smjeru sjever-jug, od Mandžurije je odijeljen samo uskim dolinama Jalua i Tumana koje se prostiru usporedno s Bijelim Planinama što su kao prepreka branile Koreju ili joj čak omogućile nezavisnost. Od 43. do 34. paralele Koreja je kao nasip dug 800 do 900 km, na prvi pogled sličan talijanskom poluotoku.

Ona ima, kao i Italija, nesreću da je prirodni put. Kina je smatra jednima od svojih vrata; smatra da je mora nadzirati isto kao Turkestan ili sjeverni Vijetnam. Japan se gubi u svojim morima ako milom ili silom ne raspolaže tim nasipom uz koji kao da je zemljopisni položaj privezao njegove otoke; malo predaleko, uostalom. Zato, bilo da se Japan osjeća osobito jak, ili da se osjeća ugrožen, ili oboje istovremeno, Koreja podnosi povratni udar. Ona ih je osjetila više od jedanput od ekspedicija, uostalom bezuspješnih, koje je vodio Hideyoshi od 1592. do 1598. da bi se domogao tog poluotoka, pa sve do pobjede koja je u njoj uspostavila japansku okupaciju od 1910. do 1945.

Kao vrhunac nesreće, Koreja je »izlaz Sovjetskog Saveza kad je Vladivostok zakrčen ledom.« A Japansko more smrzava se sjeverno od 38. paralele. Već početkom stoljeća carska se Rusija zanimala za taj presudni put. Kad su nekada Japanci prijetili caru-kralju Koreje, on se sklanjao u rusku ambasadu.

Siromašna zemlja, već hladna unatoč prisustvu rižinih polja i bambusa sjevernije od Seula, a na sjeveru prekrivena prostranim crnogoričnim šumama, Koreja ima razvedene obale i prostrane nizine samo prema zapadu i jugu. Te nizine jedva hrane veliku populaciju od 31 milijun stanovnika (ili više od 140 po četvornom kilometru). Južni dio poluotoka pruža se daleko u more i nastavlja nizom otoka. Najpoznatiji, Tsushima, presijeca Korejski tjesnac: između poluotoka i Japana razdaljina je ravnom linijom malo veća od 100 kilometara; ona iznosi 500 kilometara između Koreje i ušća Yanzgze-Jianga.

Tako Koreja živi duboko utisnuta u more; ona nije samo zemlja seljaka koji žive od svojih kultura, šuma, rudnika, nego i zemlja ribara, pomoraca, trgovaca. Vrlo rano je uspostavila plodne veze između Kine i Japana, a posebno je služila, već od srednjeg vijeka, za povezivanje južne Kine, do koje je dopirala arapska i perzijska trgovina, sa sjevernim pokrajinama. Kao prolaz, ona je zemlja iseljenika i trgovaca.

• ***Koreja je gotovo otok, rado okrenuta sama sebi, ali i otvorena, milom ili silom, prema vanjskom svijetu iz kojeg joj dopiru kulturni utjecaji.***

Daleka prošlost Triju kraljevstava (I. stoljeće pr. n. e. – VII. stoljeće n. e.) prošlost je osvajanja poluotoka širenjem kineske civilizacije. Ova tri kraljevstva pojavljuju se jedno za drugim u manje od 50 godina: kraljevstvo Silla 57. pr. n. e.; kraljevstvo Kokuryo 37. a 18. krhko kraljevstvo *Paekche* koje je podržavao Japan. Ona su dakle skoro istovremena, ali kineska je kultura dopirala do njih po redu: budizam se učvrstio najprije u Kokuryo, zatim u Paekche i na kraju u Silli 527. godine.

Kraljevstvo Silla, najgrublje od svih triju, pobijedilo je ostala dva i zavladalo cijelom Korejom od 668. do 935. To povećano kraljevstvo uživat će veliko trgovačko blagostanje dok god se bude održavao nad Kinom blistavi sjaj kineske dinastije Tang (618–907); ono će ponajviše živjeti od odsjaja te svjetlosti.

Poslije propasti velikoga kraljevstva Silla jedinstvo će se ponovo uspostaviti u korist nove jedinstvene države, Koryö (913–1392) koja će dati ime Koreji. Tada će korejska kultura doživjeti čudesan zamah koji će podržati razvoj tiskarstva. (Dar Kine, koja ga je izumila u IX. stoljeću: Korejci su 1234. otkrili metalna slova.) Budizam se širi istovremeno među učenima i u masama, u pojednostavnjenom obliku Segn (kineski Tch'an; japanski Zen).

Istovremeno i s još većom snagom, ukorjenjuje se i cvate konfucijanizam. Pojavljuju se kipovi od lijevanog željeza, zatim od suhog laka i blistave keramike »u čemu se ogleda tradicionalna korejska sklonost prema ukrasnim predmetima«.

Ovaj je uspon zacijelo povezan s općim usponom cijelog Dalekog istoka. Osim toga Koreja ima sreću da je zaštićena od vrtloga barbara koji vladaju Kinom, a Koreju će samo okrznuti. Ali konačno će Kina Mogula koja je pokušala otvoriti sva vrata »Središnjeg carstva«, a nije uspjela protiv Japana, uspjeti protiv Koreje: preplavit će je od 1259. do 1368, dulje od jednog stoljeća.

Kad je Koreja opet stekla nezavisnost, prelazi pod vlast svoje zadnje dinastije, Yi, koja će potrajati sve do japanske okupacije 1910. Osim nekoliko burnih godina, kao naprimjer od 1592. do 1635. kad je Koreja uklještena između Kine dinastije Ming i agresivnog Japana, vladavina dinastije Yi odvijala se pod dvostruko plodnim znakom mira i nezavisnosti.

Najvažnije obilježje ovih stoljeća je, bez sumnje, rađanje srednje klase i, kao posljedica, uspon civilizacije koja će crpsti dio svojih nadahnuća iz neiscrpne narodne mašte. Promjena pisma pogodovat će

takvom uključivanju narodne kulture. »Dotada je kinesko pismo omogućavalo samo učenima da misle i pišu na književnom jeziku. Romani, koji su se nekada pisali na kineskom, pisat će se otada na korejskom, i čitav jedan novi sloj društva moći će sudjelovati u kulturi. To obogaćenje izrazilo se u XVIII. stoljeću u bujanju koje se može usporediti s našim stoljećem prosvjetiteljstva.« (Vadime Elisseeff)

Za to vrijeme održavala se na najvišim stepenicama korejskog društva jedna aristokratska i preciozna civilizacija. Nju označava trijumf neokonfucijanizma u znaku jasnog racionalizma i nekog stoicizma. Upravo se tada konačno ukorjenjuju obiteljski kultovi i moral utemeljen na neokonfucijanizmu; Korejci su bez sumnje još i sada, usred svojih nevolja, njegovi »najvjerniji sljedbenici«.

Današnjica

O današnjem se vremenu ništa razumno ne može reći. Od jedne zemlje koju je narav predodredila za jedinstvo, a povijest čvrsto ujedinila tijekom stoljeća, današnjica je stvorila dvije neprijateljske zemlje. Stara prijestolnica Han-Yang, obično zvana Seul (tj. prijestolnica), koja je pripala Južnoj Koreji, ne raspolaže više slobodno glavnom transverzalom, Seul-Gen-san. Zamislimo Italiju presječenu nadvoje i Rim bez ceste koja vodi u Anconu. Sjeverni dio ima industriju, čelik, ljevaonice, struju; južni rižu, veleposjede i slobodno more.

Dvije nepokretne marionete, uostalom napuštene, budući da su od 1953. veliki prestali ako ne držati, a ono vući njihove konce.

JAPAN

Japan se nalazi na samom kraju svijeta. S otokom Yeso utisnuo se u hladne pustoši sjevera. Na istoku, gdje su njegove najbolje luke, otvara se prema čudesnom beskraju Pacifika. Prema zapadu i jugu donekle susretljiva mora, često prekrivena maglama, sužavaju se načas u visini Koreje i južnog otoka Kyushu.

Japan, otočnu zemlju, često su uspoređivali s Britanskim otocima, no oni su doslovno spojeni s bliskim evropskim kontinentom. Japan je osamljeniji od njih, zatvoren u sebe, prepušten svojoj sudbini. Često je da bi razbio tu osamljenost morao to izričito htjeti. Kod kuće bi unutrašnja samosvojnost prirodno nadvladala ljubav prema stranom. Jedan japanski historičar međutim kaže: »Sve što izgleda bitno japansko u našoj civilizaciji došlo je izvana«.

U stvari, rano je postojao jedan kineski Japan, već od VI. stoljeća. Od 1868. zapadnjački Japan pokazuje se kao veliki uspjeh. Ali svako od tih bitnih iskustava rastopilo se u »japanskom« Japanu čije je otočno porijeklo nesumnjivo. U zemlji minijaturnih vrtova, ceremonija čaja, trešanja u cvatu, čak i budistička religija koju su prenijeli Kinezi prerađena je na japanski način. A ta japanska verzija budizma sigurno je još udaljenija od svojih izvora nego kineska.

Prividno tako savitljiv, Japan je od mnogobrojnih posudbi stvorio vrlo zasebnu civilizaciju. Vjeran je svim tradicijama koje žive usporedo s vrlo jakim zapadnjačkim utjecajem prihvaćenim pred skoro sto godina bez otpora i gorljivo, kao sredstvo za postizanje moći. Ovu čudnu dvojnost objašnjavaju riječi jednog novinara 1961.: »Što je najneobičnije od onoga što može pokazati Japan? Japanci.«

Primitivni Japan prije kineske civilizacije

Od vrlo dalekih početaka (od 5. tisućljeća prije n. e.) do VI. stoljeća naše ere (kad stiže prvi značajni prinos kineske civilizacije), Japan sporo izgrađuje grubu ali snažnu »kulturu«. Taj prvi Japan tako je slabo poznat da stručnjaci često kažu kako nema japanske povijesti prije dolaska budizma 552. godine n. e.... U stvari, čini se da se njegova sudbina već tada odvijala kao i kasnije: pod udarom stranih provala i novina, Japan se uvijek stvara ili nanovo stvara na sliku i priliku drugoga.

- *Od stila Jômon do ulice Yayoi i do riže*

Od 5. tisućljeća do početka kršćanske ere vidljivo je samo jedno razvijeno područje, središnja nizina, čiji sjeverni kraj zauzima današnji grad Kyoto, a koju stari dokumenti nazivaju pokrajinom Kinki, ili, na jugoistoku, Yamoto. To je srce velikog otoka Honshu, nedaleko od tog uskog i predivnog japanskog Sredozemlja – Seto no Uchi, koji ga povezuje s južnim otocima Shikoku i Kyūshū. Na toj povlaštenoj pozornici pojavljuju se tri značajne promjene, jedna za drugom:

a) Gotovo je sigurno da su prvi stanovnici otočja bili primitivni Ainu čije tragove nalazimo na otocima Ryu Kyu, a koji su danas sabiti na otocima Yeso i Sahalin. No prva kultura koju otkrivaju arheolozi (naročito primitivna keramika ukrašena motivom konopca otisnutim na još meku masu – odakle joj ime *Jomon,* doslovno crtež konopca) govori o elementima koji su došli iz Koreje, Mandžurije, s dalekog Bajkalskog jezera u Sibiru. Po tome se može zaključiti da su vrlo rano stigli ljudi s kontinenta i započeli borbu protiv Ainua koja će tako dugo bješnjeti u Japanu.

b) Oko III. i II. stoljeća prije n. e. očita je nova invazija, iz Kine (naročito južne), i iz vrlo daleke Indonezije. Pojavljuje se mnoštvo dobara i novih predmeta: grnčarsko kolo, bronca, brončana ogledala, zvona, željezo, kineski novac dinastije Han, te konačno riža i južnjačka kuća, otvorena i zračna... To je tzv. kultura Ulice Yoyoi otkad su u Tokiju iskopani, baš u toj ulici, predmeti karakteristični za tu epohu.

Među tim novim dobrima, već sama riža, koja je zamijenila nekadašnje proso, predstavlja revoluciju.

Možda su u to vrijeme Protomalajci dolazeći s juga donijeli ideju kralja kao živog boga, koja se provlači kroz cijelu japansku povijest. Na ovo pitanje još nema sigurnog odgovora.

c) Oko II. i III. stoljeća naše ere, razdoblja koje obilježavaju plemićki grobovi očuvani do naših dana, naslućuje se niz rodova s poglavarima konjanicima, poluslobodnim seljacima i zanatlijama,

i već znatnim brojem kmetova. Plemići se prikazuju kao potomci lokalnih božanstava. Pod korejskim utjecajem udruženja zanatlija dobit će ime be (skupina, odjel) ispred kojeg je naziv njihovog zanimanja (Pisari: *fuma-be*, tkalci: *ori-be*, sedlari: *kuratsukuribe*, pripovjedači: katari-be ... Ovi posljednji prenose junačke legende.)

Politički i vjerski sustav već postoji, naročito neka primitivna religija koja obogotvoruje mnogobrojne prirodne sile, od koje se silno konzervativni Japan neće nikad rastati. Mnogo kasnije, u XIX. stoljeću, nazvat će je *Shinto* (glas bogova). Na Zapadu to često nazivamo *šintoizmom.*

• ***Tada se stvaraju, nasuprot zemlji Ainua, a počevši od nekadašnje pokrajine Yamoto, prvi obrisi Japanskog Carstva.***

To se carstvo povezuje s legendarnim počecima japanske carske dinastije, potekle od božanstva sunca Amaterasua, prema ukorijenjenoj vjerskoj predaji koja je u šintoističkim hramovima čuvana još do poraza 1945. Pod pritiskom američkog okupatora sadašnji je car Japana tada službeno priznao da ne potječe od bogova.

To će se carstvo polako uspostavljati. U VIII. stoljeću, kad su sastavljene prve japanske kronike, Japan još nije potpuno ujedinjen. Doista, vrlo je polagan proces pridruživanja susjednih plemena *(uji)* carskoj dinastiji, budući da svako pleme ima svog vođu, zemlje, seljake, obrtnike – kao i sama carska dinastija. A ti su plemići često stranog porijekla (korejskog ili kineskog). Čini se da je to udruživanje i pokoravanje redu olakšano potrebom zajedničke borbe protiv Ainua, barbara »s one strane istočne granice«.

Ta kraljevska vlast koju je podržavalo jako plemstvo poprima konačno fizionomiju kad su u VI. stoljeću Korejci istovremeno donijeli kinesko pismo, konfucijanizam i budizam. Utjecaj konfucijevskih ideja očit je već iz načina na koji su sastavljeni ukazi princa Shotoka 604, koji obznanjuju nedjeljivo pravo središnje vlasti: »zemlja nema dva gospodara, narod nema dva vladara ...«

Tada započinje historijski Japan, sa svojom hijerarhijom, pisarima, kroničarima, poslanstvima kod kineskih careva (prvo 607). Dvorsko plemstvo *(kuge)* stvara se oko vladara koji dijeli zemlje, povlastice *(shoen)* koje svatko nastoji pretvoriti u »lena,« kako bismo to rekli na Zapadu.

Taj carski Japan uskoro će se razvijati u novom svjetlu: pod rastućim, zatim svemoćnim utjecajem kineske civilizacije. Kina će čak dati i ime otočju okrstivši ga imenom »Zemlje Izlazećeg Sunca«, Kineski: Je-pen (odatle naše »Japan«), na japanskom Nippon, prema japanskom izgovoru istih ideograma.

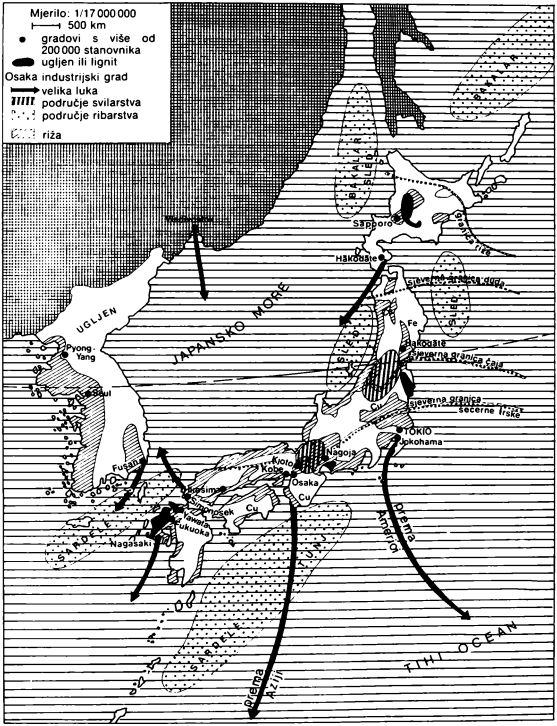

13. Japan, zemlja sunca i mora

Japan je istočno od Kine. Odatle mu i ime »Zemlja izlazećeg sunca«, na kineskom: Riben (Žiben)

Japan pod utjecajem kineske civilizacije

Vjekovima će kineska civilizacija zračiti na japansko otočje. Tamo će procvjetati na nepredviđen način, bilo da preobrazi neku posudbu dok ne postane neprepoznatljiva (to je slučaj budizma koji je od XII. stoljeća u obliku *Zen* jedinstvenim preobražajem postao doktrina krvavih samuraja), bilo da, naprotiv, zadržavajući neki prinos u arhaičnom obliku, već zaboravljenom u samoj Kini (tako se poneki glazbeni elemenat koji se u Kini izgubio, održao u Japanu). Svakako, uvijek preobražava cjelinu pod utjecajem ljudskog čimbenika i društvene tradicije vrlo različite od kineske. Tim više što se kineski uzor pojavljuje u Japanu u korejskom obliku koji ne reproducira uvijek vjerno original.

• ***Prva japansko-kineska civilizacija zlatno je doba starog Japana. Tijekom dugog kulturnog stapanja sve je podložno prenošenju: kineski klasici, vještina krasopisanja, slikarstvo, arhitektura, ustanove, pravo (dinastije Tang).***

Tako će Japan poput Kine biti podijeljen na pokrajine koje, naravno, neće imati prostranstvo ogromnih kineskih pokrajina. Kad 710. bude sagrađena prijestolnica Nara (na korejskom »prijestolnica«), imat će raspored prema kineskom uzoru korejskog grada Lo Yang, u obliku šahovske ploče s carskom palačom na sjevernoj strani. Kad se prijestolnica 994. prenese u Heiankyo (»prijestolnica mira«) ili Kyoto (na japanskom »prijestolnica«) opet će biti sagrađena po tom uzoru. Otada će, uostalom, prestati njezino premještanje kako je to nekad bio slučaj, kad je svaki vladar zidao svoju prijestolnicu. Već od razdoblja Nara dvor i uredi postali su preglomazni da bi se tako često selili, pod svakim vladarom. Od Kyota nadalje prijestolnica će stoljećima ostati na istom mjestu.

Kineski utjecaj nalazimo posvuda, a ljetopisi pisara koji pričaju ovu povijest često su pisani po mandarinskim uzorima (koristeći, uostalom, za japanski jezik kineske ideograme). Pa ipak, ove mnogobrojne posudbe ne smiju nas zavarati. Dvor u Kyotu ograničeno je središte, prožeto kineskom kulturom koju, iako slabo, širi u ostali dio zemlje. On je kao blistava točka svjetlosti, a oko nje još mnogo sjena.

Ove razrade dovest će na toj uskoj sceni do ranog zlatnog doba, negdje od kraja X. do XII. stoljeća. Je li u pozadini ovog očitog sjaja došlo i do podizanja materijalnog života? Čini se da jest, a privredno opadanje koje je uslijedilo objašnjava zašto je taj zlatni vijek kratko potrajao: za njim slijede mračni vjekovi.

Razdoblje rascvata Kyota živi u pjesništvu, blistavu i istančanu, u *monogatarima,* lirskim pripovijedanjem između pripovijetke i romana. (*Ochikubo monogatari,* »priča iz podruma«, nešto je kao »Pepeljuga«.) Još više dolazi do izražaja u nikkima, poetskim dnevnicima koje dvorske dame pišu na japanskom, a muškarci na kineskom. Ova nam živahna ženska književnost prenosi dvorske svečanosti – koncerte, plesove, pjesnička nadmetanja, carske izlete u okolnu prirodu, »zadovoljstva podvrgnuta strogoj etiketi koja život u palači čini neprestanom predstavom, uređenom kao balet«; ona osvjetljava, pogađamo unaprijed, niz političkih ili ljubavnih spletaka, s »obaveznim promiskuitetom koji vlada u ovim dvorovima tankih zidova«.

Lakouman, besposlen svijet, »prepun književnosti«. Dvorska dama kojoj znamo samo nadimak Sei-Shônagon, što življaše oko tisućite godine, ostavila je »zapiske kako su joj dolazili pod kist«, često okrutne, uvijek zabavne. Da bismo dali naslutiti njihov ton, prenijet ćemo kako autorica iznosi razlike između ugodnih i neugodnih stvari; druge su, naravno, kaže ona, brojnije od prvih. To je »vlas na priboru za pisanje, ili zrnce pijeska u štapiću tinte koji škripi kad ga trljamo...; beznačajna osoba koja puno govori glasno se smijući... Urlanje nekog dojenčeta baš u trenutku kad ste se spremali nešto slušati... Pas koji laje opazivši muškarca koji vam noću kriomice dolazi... Čovjek koga ste jedva sakrili, a on počne hrkati. Ili čovjek koji, dolazeći vam potajno u posjet, stavlja visoki i jako upadljivi šešir, a pri odlasku, dobro pazeći da ga ne vide, udari o neki predmet koji se sruši uz veliku buku...« (prema R. Sieffertu.)

Dok tako žive i šale se povlašteni, budizam polagano osvaja Japan i tamo završava svoju demokratizaciju. Svećenstvo novog duha dolazi u dodir sa srednjim slojevima, obrtnicima, sitnim vlasnicima. Vrlo pojednostavljena pobožnost vrti se oko Buddhe spasitelja, Buddhe Amide, koji jamči vjerniku pristup u Zapadno nebo. Sličnim razvojnim putem kao i u Kini, poznavanje misli i vjerovanja pravog budizma uskoro postaje povlastica nekoliko rijetkih teologa ili pripadnika elite, dok za to vrijeme pučki budizam preuzima sve, čak i stara *šinto* vjerovanja, tako da stvara doista zajedničku religiju. To je *Shingon,* u kojem lokalni bogovi postaju pojedinačne i privremene pojave budističkih božanstava.

Šintoistička svetišta prelaze tada pod nadzor te nove sekte, zvane *dualistički šintoizam.* Pojavom Amide dolazi do procvata nove budističke ikonografije. Na predivnim svicima iz tog vremena pojavljuju se i japanski krajolici, prikazi, kretnje različitih društvenih klasa, često u prizorima punim humora.

Širi se i pismo koje će se nadaleko rasprostrijeti u obliku pojednostavljenog alfabeta (samo 47 slogova).

• ***Od XII. stoljeća dalje taj carski poredak doživljava brodolom. Već odavno je davao znakove slabosti. Iako je oponašao ustanove sjajne Kine dinastije Tang, nije znao ili mogao stvoriti klasu učenjaka u službi države koja bi mu omogućila da slomi snagu i ambicije stare aristokracije. Umjesto njega tijekom cijelog beskonačnog srednjeg vijeka (1191–1868) vladat će režim šogunata.***

Već od kraja VIII. stoljeća pa do 1186, tijekom gotovo četiri stoljeća, feudalni rodovi okružuju carsku vlast. Mikado caruje, ali uopće ne vlada. Oni su zatočenici i igračke svemoćnog klana Fujiwara. Oni su na zapovjedničkim mjestima, nabavljaju caru žene suložnice, koje biraju isključivo u svojoj ogromnoj porodici; svrgavaju vladare, biraju nasljednike. Jedan je povjesničar s pravom rekao: »Vlast Mikada je prazna kutija čiji ključ ljubomorno čuvaju Fujiware.«

A kraj duge vladavine Fujiwara otvara beskrajno dugo razdoblje zvano šogunat. Ovo neočekivano iskustvo u osobi šoguna na neki način ozakonjuje nadmoć plemićkih rodova nad carem, nadmoć mnogoljudnih rodova koji često potječu od brojne djece careva i sačinjavaju neku vrst uzdržavanog plemstva. Šogunat je njihova trajna vladavina za vrijeme koje klanovi jedni druge potiskuju, smjenjuju, ali se slažu, barem da bi ugnjetavali ostatak stanovništva, podijeljen u kaste: plemići, seljaci, obrtnici, trgovci. Samo prvi lagodno žive. Na dnu društvene ljestvice, najbjedniji, osobito kožarski radnici, čine *nedodirljive,* koji su, doduše, mnogo rjeđi nego u Indiji.

Uz nazadovanje privrednog života nastaje šogunat kao *feudalna i vojnička reakcija,* u znaku opće materijalne krize i ratoborne aristokracije koja je sebi dodijelila daleko od dvora, prostrana imanja u novim i »kolonijalnim«, ali nemirnim zemljama sjeverno i istočno od Honda, »s onu stranu granice«, gdje naveliko uzgajaju konje. Nasuprot Kyotu, njegovim feminiziranim lakoumnim i omraženim dvorjanima, novi režim želi biti ravnopravna vladavina vojnika (*bakofu:* vladavina šatora). Na čelu mu je vojni zapovjednik šogun. Uspoređivali su ga s majordomima za propadanja Merovinga, s tom razlikom da u Japanu besposleni mikado ipak nikad neće biti svrgnut. Nastavit će vladati bez vlasti, uz šoguna, kojemu dodjeljuje investituru u ime svog božanskog porijekla, kao papa carevima.

Prvi su se šoguni učvrstili na kraju Tokaida (put iz Kyota u Yedo), u Kamakuri. To će biti stvarna prijestolnica do 1332, a zatim će opet biti smještena u jednoj četvrti Kyota, u Muromachiu (od 1393. do 1576), da bi se na koncu smjestila u Yedo (1598), koji je dotada bio ribarska luka. Tamo će ostati do 1868. Povjesničari rado govore o razdobljima Kamakure, Muromachia, Yeda: kad se poredaju jedno

za drugim, ona pokrivaju gotovo cijelo neizmjerno trajanje šogunata (1192–1868).

Ma koje razdoblje promatrali, u prvom su planu ratnici konjanici, *bushi.* Oni će kao vladajuća kasta lako nametnuti svoja gledišta, svoje ukuse, grubost i, što je vrlo osjetno, neku jednostavnost upravljanja, bar u početku, oko i u odijevanju i uređivanju kuća. Jednostavna odjeća: *suikan, hitatara,* zamjenjuju napuhnutu i glomaznu odjeću, zvanu *noshi* i *sokutaj,* koja je odgovarala staroj etiketi. Lov, natjecanja na turnirima, konjske trke zamjenjuju nekadašnja izvještačena zadovoljstva.

Ovi obično grubi običaji smirit će se, i to ne sasvim, tek za vrijeme dugog boravka šoguna u Kyotu (1393–1576), jer će tada stari grad opet zadobiti svoja prava i svoju ulogu, tako da se klasični zlatni vijek neće sasvim prekinuti u vrijeme vladavine vojnika i vitezova.

Zadnje godine XVI. stoljeća i prve godine XVII. nasilno presijecaju dugo razdoblje šogunata na dva dijela. Revolucija Tokugawa za dulje od dva stoljeća izdvojit će Japan od ostatka svijeta i ojačati feudalne ustanove i običaje.

Nakon stvarne diktature Hideyoshia, seljačkog sina, koji je znao ne noseći naslovu šoguna uspostaviti red na otočju (poduzeo je protiv Koreje dug i ne baš razuman rat od 1592. do 1598), prekinut tek njegovom smrću, nametnuo se klan Tokugawa s genijalnim i strpljivim Hideyoriem. Pošto ga je car imenovao šogunom, odluči da se nastani u Yedu prosuđujući, ne bez razloga, da Japanom treba vladati odatle, iz tih nemirnih zemalja, a ne iz Kyota. Odrekavši se vlasti u korist svog sina, Hideyori je uspio šogunat učiniti nasljednim u svojoj porodici koja je tako vladala do 1868.

Velika odluka te vlade u Yedu, današnjem Tokiju, bila je da 1639. *Japan zatvori za strance.* U njega neće više dolaziti nitko osim ovlaštenih kineskih lađa, a one su imale pravo uvoziti samo municiju, oružje, dalekozore, duhan. U svemu ostalom Japan je morao živjeti, i živio je, od svojih vlastitih izvora. Ova je zabrana, kao i za sve druge, vrijedila i za japanske brodove. Čak je i počela s njima 1633. Kako objasniti ovu odluku s dugoročnim posljedicama?

Čini se da su se gospodari Japana uplašili Zapadnjaka. Portugalci, koji su prvi stigli, doprli su do Kyū Syūa 1543. Otočana su se dojmili topovi, kremenjače, ogromni brodovi, a još više brojna obraćenja na kršćanstvo koja su pridošlice ubrzo uspjele provesti. Hoće li ova religija pogodovati pobunama vlastele i seljaka, kao što je to pomalo bio slučaj 1638?

S druge strane, istina je da se sredinom XVII. stoljeća nazire gotovo posvuda krajnja ekonomska kriza do koje dolazi pod utjecajem Kine, ali i daleke Indije. Je li Japan bio zahvaćen tim općim valom nazado-

vanja, dakle prisiljen da se zaštiti i naročito da zaustavi otjecanje plemenitih kovina? Još od herojskih vremena Hideyoshia i agresivnosti prema Koreji i Kini, bezbrojni gusarski napadi na ovu drugu pokazatelj su povlačenja Japana u sebe (sjajna Kina dinastije Ming tako ne širi svoj utjecaj na otočje). Konačno, postojala je jaka želja da se ustali to društvo stalno spremno na preokrete i da se smiri ove seljake previše željne slobode, a često dovedene do očaja. Zatvaranje kao da je »okamenilo« institucije sve do dolaska »crnih brodova« admirala Perrya 1853.

Otada će Japan živjeti za sebe, održavati svoje klanove i arhaično plemstvo; sve će podređivati toj vladajućoj klasi, što je dokaz dugotrajnog uspjeha *dhyana, zena,* tog zastranjelog oblika budizma.

Ipak je taj trostruko zaključani Japan bio možda manje nesretan, manje siromašan nego što bi se to u prvi mah pomislilo. Bio je prisiljen iskoristiti svoja materijalna i druga bogatstva. Izbijanje na površinu književnosti na pučkom jeziku u XVI. stoljeću, zatim njezina afirmacija u vrijeme »stoljeća Osake«, 1650–1750, znak su očitog bogatstva i zdravlja. Taj će dugi srednji vijek stvoriti, pored tradicionalnoga kazališta No, i živo kazalište *Kabuki* s plesom i pjevanjem. Za vrijeme šogunata mrak nije bio potpun.

Iskustvo šogunata zamislivo je, naravno, samo u okviru *stroge discipline i onoga što bismo mogli nazvati državnom policijom.* Velikaši, poglavari klanova ili okruga, daimyoi (ima ih oko 270), imaju mnoštvo odanih »vjernika«, *samuraja,* koji ih služe za novac ili za nagradu u naravi, a nikad, kao na Zapadu, u zamjenu za zemlju darovanu jednom za svagda, što bi im dalo određenu nezavisnost. *Ronin,* samuraj koji je izgubio (Zar je to moguće?) ili napustio svog gospodara, osuđen je da umre od gladi ili da postane razbojnik.

Sve govori, ponavlja i obznanjuje da je odan dušom i tijelom, kako to zahtijeva samurajska vjera časti, usmeni kodeks *Bushido.* Često se pripovijedala priča o 47 *ronina* čiji se glavar ubio *harakirijem,* a oni osvećuju njegovu smrt da bi zatim i sami izvršili samoubojstvo na njegovu grobu zimi 1703. Ovaj surovi kodeks časti stvoren je nesmiljenim iskustvom niza građanskih ratova.

Japanci se, naime, uglavnom tuku međusobno, jedni protiv drugih. O Ainuima ni riječi. Mongolska Kina pokušala je dva puta, 1274. i 1281, uputiti jaku mornaricu na Japan, ali je »božanski vjetar« (Kamize) razjario oluju i uništio napadača. Japanski rat protiv Koreje trajao je, kako smo vidjeli, samo sedam godina. Prema tome, Japanci su sablju i koplje koristili jedni protiv drugih. Njih je oblikovalo neprestano ratovanje, podvrglo ih hijerarhiji utvrđenoj jednom za svagda, i to do te mjere da su na japanskom jeziku još 1868. glagoli »točno pokazivali položaj subjekta i objekta«. Naprimjer, upotreba

pomoćnog glagola *ageru* pokazuje »da radnju izrečenu glagolom vrši niži po položaju u korist pretpostavljenog«.

Kakav je ishod? Izvanredno disciplinirani Japan, podijeljen u kaste, strogo vođen, istovremeno raskošan i bijedan. Ta dvostruka slika, sjaj jednih i krajnja bijeda drugih, pokazuje se u punom svijetlu u putopisu vestfalskog liječnika Kämpfera koji je bio u službi Nizozemske istočnoindijske kompanije, čija knjiga zadivljuje zapažanjima (1690). Čitalac ne zaboravlja teška putovanja, rijeke koje treba prijeći dubokim gazom zaštićen redovima skelara koji držeći se za ruke razbijaju vodenu struju i tako olakšavaju opasni prelazak; ni sela s bijednim kućama; ni seljake koji kleknu na svojim poljima ili na cesti kad prolaze velebne povorke velikaša; ni prometne puteve, od Kyota do Yeda, gdje obitava šogun, koje oživljuju povorke *Daimyo* rodova čija je redovna obaveza posjećivati šoguna. Njihove su pratnje prave vojske kopljanika, strijelaca i posluge koja prati gospodara na putu u glavni grad.

Bogati feudalci moraju šest mjeseci godišnje stanovati u svojim palačama u Yedu. Ove se kneževske kuće s prebogatim grbovima na pročeljima, kojima se divio već Rodrigo Vivero 1607, nalaze postrance, blizu vladareve palače. Ipak su, bez obzira na sve, samo tamnice, ma kako lijepe bile. Velikaše u njima nadziru: tamo ostavljaju svoje obitelji kao taoce prilikom svakog odlaska. Ne mogu izbjeći, nitko to ne može, rojeve sudaca, promatrača, nadzornika na cestama, u krčmama, u gradovima. Ovdje svaka ulica čini cjelinu, kao u Kini; zatvorena je na dva kraja vratima koja se odmah zatvaraju čim dođe do nekog incidenta: krađe, džeparenja ili zločina. Pravda odmah zgrabi krivca ili osumnjičenoga. Kazna, obično smrtna, izvršava se na licu mjesta.

Jednako stroga i podrobna kontrola obavlja se nad jedinom trgovinom dozvoljenom od 1639, kineskom i nizozemskom. (Nizozemci bez ikakva su stida svojim brodovima i topovima pomogli gušiti ustanak japanskih kršćana 1638.) Uvijek kad bi stizali brodovi Nizozemske istočnoindijske kompanije bili bi ostavljeni u karanteni na otoku Deshima, unutar same luke Nagasaki: roba, mornari, trgovci, predstavnici, stvari i ljudi kompanije pomno se nadziru. Svjedočanstva ostavljajuju dojam sumnjičavog režima koji vreba, zemlje načičkane tvrđavama, zakrčene vojskom. Više nego na zapadu, gdje je međutim pravda stroga, ovdje putnik sreće vješala, mučena tijela. Jedan od brežuljaka blizu Kyota zove se »Brdo odrezanih ušiju«.

Feudalni Japan razvio se na kulturnom i religioznom planu. Budizam je tamo, kao i u Koreji i, Kini, poprimio različite oblike (tako naprimjer fanatični oblik Lotusa Dobre vjere koji je uvjeravao da je Japan jedina zemlja pravog Buddhe, ili *Zen*). *Zen,* koji je također

došao iz Kine, od XII. stoljeća se širi zaslugom samuraja. Dok je racionalistički neokonfucijanizam postao pogodan nauk šoguna, ovaj posebni budizam, religija vojnika, jako je udaljen od prvobitnog smisla religije ljubavi i nenasilja. Ovakav preobražaj odaje duh tog razdoblja i tog društva.

Savjeti koje daje Zen izraženi su u vrlo kratkim pričama, *Koanima,* s neočekivanim poukama, namjerno besmislenim. To učenje želi pod svaku cijenu osloboditi nesvjesno, obično napola uspavano biće. »Ostavi svoj duh i budi kao lopta u gorskom brzacu.« Čudna li napora da se oslobode nagoni, da se probude, a zatim da se pouzda u njihov polet! Ovaj nam govor, gledajući unazad, izgleda kao prvo psihoanalitičko liječenje. Kao da više: samo ne kompleksi! »Kad hodaš, hodaj, kad sjediš, sjedi; nikako ne oklijevaj!« Ne oklijevati ni pred čim, to je najčešći savjet, očito koristan vojniku: »Oslobodi svoj put svih prepreka. Ako na svom putu sretneš Buddhu, ubij Buddhu. Kad sretneš svog pretka, ubij pretka. Kad sretneš oca ili majku, ubij oca i majku. Kad sretneš srodnika, ubij srodnika. Samo ćeš se tako moći osloboditi. Samo tako izbjeći ćeš okove i biti slobodan.«

Naravno, takav govor ne treba shvatati doslovno. Buddha, preci, roditelji, simboli su svih prisila jednog društva s vrlo strogim pravilima, u kojem je od najmanjih nogu svaka djevojčica, svaki dječak, stegnut nepopustljivim odgojem. Prava dresura prisiljava ga da poštuje pravila koja određuju kako jesti, govoriti, sjediti, pa čak i držanje u snu, kad mora ostati nepomičan, s glavom naslonjenom na mali drveni podglavak. Ne smije »nikada gubiti vlast nad svojim duhom ili tijelom«, zahvaljujući kondicioniranju koje želi pobijediti najprirodnije nagone kao što minijaturni vrt savladava prirodni rast biljaka i stabala. Čini se da je nauk *zena,* namijenjen vojnicima, uperen protiv zabrana i prisila koje nameću japanska »pravila dobrog ponašanja«. Kao što se događa u svim društvima, život čini suprotnosti popustljivijima, izmiruje ih. Japan je istovremeno strogost i popustljivost, podatnost. *Zen* je nužan životni odgovor.

Suvremeni Japan

Prekid Japana s vanjskim svijetom trajaše više od dva stoljeća – sve do revolucije koja započinje eru Meiji 1868, a za kojom ubrzo slijedi jaka industrijalizacija zemlje. Ta je industrijalizacija posebna pojava, čudo; ona baca jarko svjetlo na japansku civilizaciju. Njezina naglost, i pogotovo izvanredan uspjeh, ne mogu se objasniti samo uobičajenim razmatranjima ekonomista koja, iako sigurno nisu nekorisna, nisu sama za sebe dovoljna.

● ***Utjecaj stoljeća zatvorenosti: od 1636. do 1868. Japan je, iako skoro potpuno zatvoren, znatno napredovao.***

To je vidljivo već od XVIII. stoljeća. Tada dolazi do povećanja broja stanovnika, očitog porasta proizvodnje riže, uvođenja novih kultura... Gradovi se povećavaju. U XVIII. stoljeću Yedo broji bar milijun stanovnika. Ovo opće ubrzanje ekonomije ne bi bilo moguće bez viška poljoprivredne proizvodnje, naročito riže, koju se može baciti na gradsko tržište, ni bez lakoće prijevoza i čuvanja zrna, bez mogućnosti da se gradovima stavi na raspolaganje ogrjev, drveni ugljen, u dovoljnim količinama.

I samo društvo pogoduje razvoju. *Daimoi* koje sumnjičava vlada iskorjenjuje i prisiljava da žive u Yedu sustavno se upropaštavaju stalnim i skupim putovanjima. Kako u XVII. stoljeću odlučno nastupa monetarna ekonomija, već od početka jača nego u ogromnoj Kini, gradska raskoš iziskuje potrošnju novca; ona prisiljava velikaše da dio svojih golemih uroda riže bace na tržište, da posuđuju, tim lakše što se šire već davno poznati instrumenti kredita (različite potvrde i mjenice). Njima je, kao i samurajima, zabranjeno trgovati. Zato imaju svoje ljude pod čijim imenom sklapaju ugovore. Rađa se i napreduje klasa trgovaca. Posuđuju novac *daimyoima,* uvlače se u njihovo društvo i, u zemlji gdje više nego drugdje odijelo čini čovjeka, uskoro se oblače na njihov način, udomljuju sinove i kćeri u obitelji visokog položaja, prodiru u njih vjenčanjima i usvajanjima. No, poučeni izvjesnim brojem spektakularnih pogubljenja koja su vladi bila izlika za unosne konfiskacije, ovi trgovci obično žive u sjeni.

Njihova je važnost posebno znatna u Osaki, tadašnjem privrednom središtu Japana. U tom gradu svi se imućni, plemići ili poslovni ljudi, susreću u »Cvjetnoj četvrti«, gradu užitaka unutar samog grada gdje gejše, kurtizane »odgajane uz velike troškove«, »igraju ulogu koju su imale plemenite gospe na dvoru u Eianu (Kyotu)«. Kronika Cvjetne četvrti, skandali, samoubojstva ili ubojstva, napajaju podrugljivu, jetku književnost na veliku radost neobrazovane publike, jer ona doista obrazovana umjesto ovih prostih literarnih igara više voli »naslade konfucijevske skolastike«.

Sve ovo otkriva već prije 1868. pokretanje živahnog japanskog života, aktivni pretkapitalizam spreman da procvate. To se kretanje još više ubrzava u XIX. stoljeću: razdoblje Meiji bilo bi nerazumljivo bez tih prethodnih smjena i zauzimanja pozicija, bez te prethodne akumulacije sredstava privrede i kapitala, bez tisuću društvenih napetosti proizašlih iz toga.

Previše je *daimyoa* upropašteno politikom ili raskoši. Malo-pomalo Japan postaje pun samuraja bez gospodara, ronina, vitezova bez

imanja: pomalo poput Njemačke XV. stoljeća i njenog »prava šake«. U svakom slučaju, upravo će ovi deklasirani doprinijeti brzom uspjehu revolucije. Dolazak američke flote 1853. bijaše »iskra koja je zapalila barut«. A kad je car Mutsuhito prigrabio vlast 1868. bez muke je srušio stari feudalni režim i njegove tradicionalne kaste. Razrušio je samo dekor.

• ***Industrijalizacija nije samo ekonomska pojava; uvijek čini i određene društvene promjene čiji tok koči ili olakšava ekonomski proces. U slučaju Japana nije bilo društvenog kočenja.***

To je tim vrednije spomenuti što obično proces industrijalizacije potresa sve društvene strukture. Na Zapadu, prema procesima koje je proučavao Marx, on je doveo do proletarizacije masa, do klasne borbe i do radničke socijalističke revolucije.

Japan je poseban slučaj. Ta zemlja je na način u prvi čas nerazumljiv, izvela industrijsku revoluciju i reorganizaciju djelatnosti koju ona traži a da pritom društveno ustrojstvo nije doživjelo revolucionarne lomove. »Ovaj ogromni preobražaj... ugrađen je u jednu kulturu u hodu, slijedeći put koji bi se, kad razmislimo, mogao pokazati potpuno novim.«

Možda iz sljedećih razloga: radilo se, naime, o disciplineranom društvu, koje je u novom iskustvu, nametnutom poslije 1868, zadržalo staru disciplinu. Ovo poslušno društvo koje poštuje hijerarhiju, oduvijek je prihvaćalo da je raskoš samo za neke; prihvatilo je, a da nije uvijek bilo ni svjesno, da se suvremeni kapitalizam izgradi usred još feudalnih odnosa. To podsjeća na ruske industrijalce XVIII. stoljeća koji su se nastanili na Uralu okruženi svojim kmetovima... Istu sliku, *mutatis mutandis,* pružaju velike japanske industrijske organizacije koje su, u XIX. stoljeću, omogućile uspjeh toga pothvata i iz njega izvukle korist ne izazivajući reakciju radničkih masa.

Prije rata 1942. najviše petnaestak porodica drži 80% japanskog kapitala. U žargonu, danas već klasičnom, nazivaju ih imenom zaibatsu: to su jako poznati Mitsui, Mitsubishi, Sumitovo, Yasuda, a carska je kuća, po riječima stručnjaka, daleko najbogatija od tih vrlo bogatih obitelji... Na planu društvene hijerarhije ovi velikaši *»big businessa«* odgovaraju nekadašnjim daimyoima i njihovim klanovima: radnici su njihovi kmetovi, a poslovođe, tehničari i inženjeri samuraji novih vremena. Poduzeća ostaju porodična, s mješavinom feudalizma i paternalizma u toj sredini gdje se izrazi kao »slobodno poduzetništvo, komunizam – doživljavaju kao nešto strano i čudno, što ruši *Kodo,* carski put Japana.« Od tog poslušnog naroda, spretnog, strplji-

vog, skromnog, sklonog prihvatiti niske plaće, upravljači su mogli, i nekad i sad, raditi što su htjeli.

Tako se objašnjava čudo, obrat iz 1868. Tada šogun ustupa mjesto caru, teoretski najtradicionalnijoj snazi u zemlji (kao da na Zapadu papa preuzme svjetovnu vlast nad ljudima i dobrima Zapada). No ta tradicionalna sila odluči izabrati revoluciju, ruši feudalne okvire, određuje uvođenje industrije, oslobađa potrebne investicije i sama otvara tvornice. Poslije toga često ustupa tako stvorena poduzeća privatnim osobama koje izabire po svom nahođenju, pomalo onako kako bi ustupao velika neuobičajena lena. Istim potezom nameće japanskom nacionalizmu ogromni radni program. On će biti ispunjen. Sin Sunca, obožavan u hramovima zbog božanskog porijekla, zapovjedio je industrijalizaciju. Da bi je ostvario, Japanu nije trebala nikakva ideologija ili mistika. Mistiku, naime, nije trebalo stvarati – ona je postojala – i omogućila da se Japanom manipulira kao jednim čovjekom.

Zato se ne treba čuditi dvojnosti Japana koji je i vrlo moderan i vrlo tradicionalan. »Mistični značaj carevog autoriteta podržao je istovremeno i status quo i revoluciju«, ili prevedeno: socijalnu nepokretnost i ekonomsku revoluciju.

Ovo objašnjenje nije pretjerano, a dokaz za to je svjesno veličanje u XVIII. a zatim posebno u XIX. stoljeću, vrlo starih nacionalnih vjerovanja povezanih u sustav imenom šinto. *Shinto* je Božji put (kami), ali smisao kamia bio bi sličniji smislu riječi *mana,* koja na dalekom Južnom moru označava nadnaravnu bezličnu silu što se sjedinjuje sa stvarima i bićima. Vrhovni kami pripada Ameratsi, boginji Sunca, a poslije nje prenosi se na sve potomke njezinih sinova.

• ***Japan poslije sloma 1945: nakon predaje Japana poslije atomskih bombi na Hiroshimu (5. 8. 1945) i Nagasaki (8. 8. 1945) slijedilo je besprimjerno rasulo. Izmiče mu tek osvojeni jugoistok Azije. Što je još gore, propada sav pothvat izgradnje poduzet od početka razdoblja Meiji 1868, koji je Japan učinio izvanrednom iznimkom među zemljama Dalekog istoka s početka XX. stoljeća.***

Japansko čudo nakon 1945. (drugo čudo) sastoji se u tome što je, poput Njemačke, Italije i Francuske, ponovo izgradio temelje svog blagostanja i u tom uzletu dostigao razinu razvoja kakvu nikada ranije nije ostvario. Bio je to vrtoglavi uspjeh. Japan nije više vojna sila kao prije 1942, ali je privredna velesila.

Plan razvoja od 1961. do 1970. predviđa udvostručenje nacionalnog dohotka u završnoj godini plana, uz spektakularni rast. Ako je 1955. osnovica 100, industrijska i rudarska proizvodnja u »ciljnoj godini« bit

će 648; na istoj ljestvici proizvodnja željeza dostići će 296, strojogradnja 448, kemijska industrija 344... Ova predviđanja nisu, naravno, sigurna, ali nisu ni pretjerana; nedavna prošlost lako im daje legitimnost.

Od kraja XIX. stoljeća do drugog svjetskog rata Japan je postigao prosječni postotak rasta od 4% godišnje; od 1946. do 1956. taj je postotak bio 10% (u Francuskoj 4,3%); od 1957. do 1959. 9,2%; od 1959. do 1962. postotak rasta treba još izračunati, ali ostaje vrlo visok. To su rekordne brojke kojima se primiču jedino Zapadna Njemačka (i to izdaleka) i SSSR. Razvojni plan za razdoblje od 1961. do 1970. računa na srednji rast od 8,3%.

Uzroci ovog napretka nisu tajanstveni. Najefikasniji od njih bila je dozvola američkih okupacijskih vlasti da se ponovo stvore trustovi koji su na početku izgledali osuđeni na propast. Nekadašnji se patrijarhalni zaibatsu, koje je raspustio okupator, nisu više pojavili unatoč općepoznatim slučajevima ponovnog oživljavanja, ali nastala su vrlo velika poduzeća, među najznatnijima u današnjem svijetu. Japanski kapitalizam koji trijumfira i određuje to dosad neviđeno napredovanje predstavlja, kao i američki, pobjedu kapitalizma velikih »jedinica« koje bolje uspijevaju koristiti radnu snagu i kapital nego mala zanatska poduzeća koja i dalje rade, ali ih spašavaju, i to jedva, rad u obitelji ili vrlo jeftina radna snaga.

S druge strane, kako financiranje poduzeća nije više, kao do 1941, samofinanciranje, industrijski uspjeh pretpostavlja, uz zaštitu Japanske banke, uspostavljanje čitavog sustava velikih bankarskih poduzeća i društava za investiranje s mnogo većom slobodom kretanja nego u Francuskoj. Ona izvlače novac malih štediša svim sredstvima reklame i propagande po američkom uzoru. Uostalom, to je potaklo pravo ludilo burzovnih kupovina, čak i u seljačkim sredinama, opreznim po prirodi, a sve su to olakšale basnoslovne dobiti ostvarene na tokijskoj burzi za vrijeme naglih skokova vrijednosti (400 puta više poslova nego prije rata). Međutim, od lipnja 1961. opadanje burzovnih poslova smirilo je to ludilo igre i opet usmjerilo štednju na bankovne uloge i štedionice.

Taj sustav objašnjava visoki iznos investicija (više od 20% nacionalne potrošnje 1962), kao i zanimanje za japanske tvrtke koje pokazuje strani kapital, naročito američki. Zanimanje zasada sasvim »platonsko«, jer Japan nije, koliko se zna, sasvim »liberalizirao« razmjene, a dobit na uloženi kapital ne iznosi se lako iz zemlje. Jedne švicarske novine od 12. 4. 1961, razmatrajući mogućnost potpune liberalizacije, pišu međutim: »Sve u svemu, više volimo Japan nego Južnu Afriku, gdje još drijema velik broj evropskih kapitala. Nema sumnje da se ta zemlja... nalazi u punom uzletu, da njezina brojna radna

snaga posjeduje sasvim natprosječnu spretnost i da njezini upravljači imaju ne samo nepokolebljivu vjeru u svoj uspjeh, nego i začuđujuće sposobnosti.« Ako se još ozbiljno umiješa i strani kapital, ritam japanskog rasta mogao bi doživjeti i bolje dane.

Može li se uočiti *pokretačke elemente* takvog rasta? Uvijek je teško napraviti bilancu ekonomije u pokretu. Brojke brzo zastarijevaju i iznevjeruju zapažanja. Sigurno je, međutim, da je preobilna radna snaga (do ovih posljednjih mjeseci) bila snažna pomoć. Plan predviđa za 1961. 91 milijun stanovnika na otočju, 104 milijuna 1970. godine, odnosno porast od prosječno milijun stanovnika godišnje.

Ovaj prirast ne koči privredni rast jer se, da ponovimo, predviđa udvostručenje nacionalnog dohotka do 1970, a s druge strane kontrola rađanja nadzire već sada porast pučanstva. Osim toga 1962, nadolaskom prorijeđenih ratnih naraštaja ponuda posla (naročito za kvalificirane poslove) nadilazi potražnju, zbog čega sada dolazi do povećanja plaća inženjera i profesora.

Bez sumnje plaće i životni standard ostaju znatno ispod onih na Zapadu i u SAD. Ipak, uz različite potrebe i navike, situacija je daleko od toga da bude katastrofalna. U Osaki i Tokiju još uvijek postoje ćumezi (u Tokiju stanovništvo raste za 400.000 godišnje od kojih su 300.000 doseljenici). Ali prosječna dnevna potrošnja kalorija iznosi 2100, prihod u dolarima između 200 i 300, tj. četiri puta više nego u Indiji. Snažni razvoj ribarstva koji postavlja Japan na prvo mjesto na svijetu (love sve do Atlantika i do Kariba, 6 milijuna tona ribe godišnje), povišenje prinosa poljoprivrede u kojoj su, po odluci SAD, sva imanja manja od 2,5 hektara ukinuta i prodana (dok zimska proizvodnja u staklenicima dozvoljava dodatnu žetvu i raniji rast riže zbog prijetnje ljetnih tajfuna), polagano iskorištavanje velikog hladnog otoka Yeso, dovode danas Japan do skoro sigurne ravnoteže.

Isto tako unutrašnje tržište podržava industrijski zamah. Podizanje životnog standarda označava se nizom novih nabavki, strojeva za pranje rublja, tranzistora, televizijskih prijemnika, fotografskih aparata (goleme japanske tvornice opskrbljuju najprije unutarnje tržište). Stvaraju se novi ukusi koje otkrivaju izvještaji o potrošnji mesa, ribe, slatkiša zapadnjačkog tipa, konzerviranih prehrambenih proizvoda, lijekova (naročito umirujućih sredstava); rižin alkohol uzmiče pred pivom a zeleni čaj (proizvodi se 77.000 tona godišnje) pred cejlonskim čajem. Odjeća i unutrašnjost kuća sve više se nadahnjuju evropskim stilom. Naravno, Japanac, po riječima novinara Roberta Guillana, ostaje bikulturan, sposoban da na ulici bude zapadnjački obučen, a uveče ponovo potraži japansko odijelo i navike. Ali očito je da ga sve više zahvaćaju i privlače zapadnjački običaji i da im podliježe.

Ipak prepreka ima, nije sve savršeno u japanskoj ekonomiji; ona je čudo napora, strpljivog i inteligentnog rada. No ona ima svoja ograničenja, slabosti, opasnosti. Ne treba zaboraviti ni to da je agrarna reforma stvorila mnoštvo sitnih posjednika, da su najsitniji potčinjeni onim manje siromašnim, a svi zajedno nesposobni da se okupe i naročito, da dadu mjesta zaista modernoj i znanstveno zasnovanoj *zemljoradnji.* »Samo bi socijalizam u tome uspio«, kaže jedan reporter. Kako da ne! Socijalistička iskustva spotiču se baš na zemljoradnji! Uostalom, svi pokušaji agrarne reforme, svugdje i u svako vrijeme, donosili su razočaranja, kad god su htjeli biti brzi i radikalni. Zemljišni su odnosi najtvrdokorniji od svih.

Osim toga, Japan živi s otprilike dvostrukim brojem stanovnika nego Francuska na otprilike dvostruko manjem području (300.000 naprama 500.000 km^2). Obradiva zemlja čini svega 15% u odnosu na 84% kod nas. Japan ima vrlo skromne prirodne uvjete. Industrija prerađuje samo vunu, pamuk, ugljen, željeznu rudu, naftu – sve iz uvoza. No porast je takav da dovodi i do velikog uvoza stranih strojeva i opreme. Odatle od rujna 1961. dolazi do uznemirujućih znakova neravnoteže trgovinske bilance, unatoč optimizmu što ga javno pokazuje Ikedina vlada. Iz teoretskih proračuna čak proizlazi da ta bilanca ne bi bila uravnotežena bez dobrodošlog trošenja američke okupacijske vojske. Tako dolazimo do krhkosti ovog uspjeha...

Problem Japana, vezan s procvatom industrije, jest proizvodnja, ali još više prodaja. S ovog gledišta, stanje je nesigurno, jer on živi i može živjeti samo zahvaljujući razmjeni sa »slobodnim svijetom«, zahvaljujući njegovom blagostanju i dobroj volji. Ali upravo je ta dobra volja u pitanju. Sjećanje na Japan prije 1939, kad je provodio bezobzirni trgovački damping, stvarnost snažno industrijaliziranog Japana koji u konkurenciji cijena koristi prednost niskih plaća, sve to navodi Zapad (a naročito Francusku koja je odviše oprezna u tim pitanjima) na suzdržanost koju otkriva sporost nesavršenih trgovačkih ugovora što se stalno dovode u pitanje.

Sve je to dovoljno uznemirujuće da bi Japan došao u napast da bude »neutralistički poput Nehrua«, što bi mu omogućilo da se jače poveže s privredom Kine i jugoistočne Azije. S druge strane, japanski su socijalisti i komunisti prisiljeni misliti da će onog dana kad prestane američka prisutnost neka socijalna dostignuća lako biti dovedena u pitanje, naročito ustrojstvo parlamenta iz 1951, a još više sindikalne organizacije, što su se sporo rađale u ovoj poslušnoj zemlji, tim više jer ih veliki kapital nerado podnosi. Ove proturječne brige objašnjavaju zašto su izbori 1961. donijeli samo »rutinsku pobjedu« »umjerenim liberalima«, tj. velikom kapitalu koji je, prema zapažanjima dobro obaviještenih, potrošio više od pet milijardi jena (100 jena vrijedi

otprilike 1 franak), da bi »spasio ovu zadnju nadu« i presjekao put socijalistima.

Ali ovaj problem neće se dugo moći izbjegavati. Takav procvat izaziva stalnu napetost što nameće nadljudske zadatke. Tokio (10 milijuna stanovnika), prvi grad na svijetu po broju stanovnika, toliko raste na svom preuskom prostoru koji ga već sad guši, da sanjari o nasipanju dijela uvale za izgradnju novih četvrti. To je Osaka već uradila da bi smjestila tešku industriju koju je privukla blizina njezine velike zalihe radne snage. Ove pojedinosti dovoljno govore o tome kako nesigurnost i veličanstvenost žive naporedo u japanskom iskustvu.

Najjasnije se nesigurnost ocrtava na političkom, ili još šire, civilizacijskom polju. Japan nije od danas do sutra, američkom odlukom, mogao postati parlamentarna demokracija, što pokazuju sitne pojedinosti; toga se trebalo unaprijed bojati. Paternalizam industrijalaca još je uvijek prisutan i vreba. Nekadašnje se nacionalističke agresivnosti nisu nipošto ugasile. Japan ima svoje stranke i svoja fanatična desničarska nasilja koja se oslanjaju na još uvijek gorljivi tradicionalizam zemlje. Tako car koji se ponizio pred pobjednikom ostaje car: tko god se digne na njega ili njegovu obitelj izlaže se smrti. Nekadašnji i vječni Japan odolijeva i danas.

12. 11. 1960. socijalistički vođa Inegiro Asanuma, »japanski Mirabeau«, govori za televizijske gledaoce. Optužuje »licemjerje tobožnjeg američko-japanskog pakta o sigurnosti, sredstvu imperijalističke jenkijevske agresije«. Milijuni gledalaca mogu ga vidjeti i čuti na malom ekranu. Tada svi vide kako iskače gimnazijalac mlađi od 17 godina i probada ga, ruku prekriženih na bodežu, prema zahvatu koji preporučuje *judoka,* da udarac ne bi skrenuo. Zatim dvadeset dana kasnije izvršava samoubojstvo u zatvorskoj ćeliji. I zločin i samoubojstvo izazvali su provale osjećaja. Japan ne može odoljeti divljenju onome tko zna umrijeti za svoje ideje, čak i kad zločin izaziva negodovanje i ogorčenje. U ovom i sličnim stavovima ne treba vidjeti posljedicu religioznih vjerovanja. Japan nije, po našim uobičajenim mjerilima baš tako religiozan. Nije, naime, zaokupljen mišlju na onaj svijet, u potpunoj opreci s Indijom. U Japanu vlada određeni kodeks društva, odgoja, časti i, kažimo i to, njegove kulture.

III.

EVROPSKE CIVILIZACIJE

Naše smo proučavanje počeli s neevropskim civilizacijama: islamom, Crnom Afrikom, Kinom, Indijom, Japanom, Korejom, Indokinom i Indonezijom. Bilo je korisno da se u stanovitoj mjeri distanciramo od Evrope, da odemo u nepoznate krajeve, kako bismo se bolje osvjedočili da Evropa nije, ili barem više nije u središtu svijeta. Evropa i ne-Evropa: u toj opreci, međutim, još uvijek nalazimo svako ozbiljno objašnjenje svijeta.

Vratit ćemo se sada sebi samima, Evropi, njenim rafiniranim, blistavim civilizacijama, koje ćemo spokojnije razmatrati nakon što smo proučili one druge. Ta široka naljepnica Evrope označavat će ne samo Zapad, staru Evropu, već također i nove Evrope na američkom kontinentu, koje izravno potječu iz stare, kao i to složeno evropsko iskustvo koje, ma što da se o njemu i o njegovoj ideologiji govorilo, jest neobično iskustvo Sovjetskog Saveza.

PRVI DIO

EVROPA

Prethodno će biti korisno podsjetiti na neka shvaćanja, koliko god se ona činila očiglednima:

1. *Evropa je azijski poluotok,* »mali rt Azije«, odakle njena dvostruka kob: a) njena veza s Istokom preko jednoga sve bogatijega kontinentalnog prostora, veza teško ostvariva nekoć, izmijenjena jučer razvojem željezničkih puteva, danas zračnim prometom; b) njena veza u svim smjerovima sa *sedam mora svijeta.* Evropa, to su prvenstveno brodovi, konvoji, pobjede nad neizmjernošću slanih voda. Petar Veliki nije pogriješio kad je prilikom svoga prvog putovanja u Evropu, 1697, radio u brodogradilištima u čudesnom selu Saardamu, blizu Amsterdama. Već od kraja XV. st. nagla ekspanzija Evrope po morima svijeta, u doba velikih geografskih otkrića, definitivno opravdava tu njenu dvostruku sudbinu.

2. *Postoji opreka između Istoka i Zapada, između Sjevera i Juga,* između toplog Sredozemlja *(Mare Internum)*, unutrašnjeg mora Juga i hladnih »sredozemlja« Sjevera: Kanala La Manche, Sjevernog mora, Baltika. Ove razlike, koje se ogledaju u svim vidovima, odnose se na ljude, način prehrane, težnje, pa čak i na promjenjivu starodrevnost uspostavljene civilizacije. »Istami« (prevlake), povlašteni u prometu, povezuju Sjever s Jugom (ruski, njemački, francuski), postajući sve kraći i kraći kako se približavamo toj Zapadnoj Evropi, toliko istanjenoj da bi geografa podsjećala na kraj nekog lijevka koji se široko otvara prema Istoku.

3. *Kontrasti Istok-Zapad ili Sjever-Jug nastali su kako iz geografskih, tako i iz povijesnih razloga.*

Zapad gleda prema Rimu, Istok prema Konstantinopolu. Ogromno razdvajanje učinio je u IX. st. odlučujući uspjeh pokrštavanjâ što su ih provodili sveti Ćiril i Metod. Ona su unaprijed oblikovala budućnost Istoka, budućnost pravoslavnog svijeta.

Kasnije će se jasno uočiti jedno drugo razdvajanje, ovoga puta između Sjevera i Juga, s rođenjem protestantske vjere koja će, prilično zanimljivo, kršćanski svijet »rascijepiti« gotovo po samome starom rimskom *limesu.*

PROSTORI, SLOBODE

Sudbinu Evrope posve je odredio neprestan razvoj posebnih slobodâ, *sloboštinâ,* koje su u stvari povlastice rezervirane za određene *grupe:* neke ograničene, druge široke. Te se slobode često suprotstavljaju, čak međusobno i isključuju.

Dakako, o tim slobodama nije moglo biti govora sve dok se Zapadna Evropa nije konstituirala kao homogen prostor, kao kuća u zaklonu. Nema li zaštićene kuće, tada, naravno, nema ni nekih mogućih sloboda. Ova dva problema zapravo su samo jedan.

Evropski se prostor određuje: V–XIII. st.

Dvije karte koje prate naša objašnjenja dozvoljavaju nam da ubrzamo korak i izbjegnemo dosadno nabrajanje slučajnosti i katastrofa tijekom kojih se zapadni kraj evropskog poluotoka malo-pomalo izgrađivao u jednu koherentnu, ili barem prilično koherentnu cjelinu.

• ***Evropski se prostor razgraničio nizom ratova i osvajanja. Sve počinje lomom Rimskog Carstva na dva dijela, lomom koji potvrđuje, ali ga ne stvara, car Teodozije 395. godine.***

Odvajkada, ili gotovo tako, postojao je jedan naseljeni mediteranski Istok, vrlo stare i bogate civilizacije, kojemu su život davali brojni obrti, i, već od samog početka rimskog osvajanja, jedan Zapad, takoreći »Daleki zapad«, opustošen, možda i zapušten, gdje je Rim, podižući gradove, ponekad uspostavio neku civilizaciju, svoju vlastitu, ili pak njenu izobličenu sliku.

Nakon podjele 395, *pars Occidentis* upoznat će niz kataklizmi na trima granicama koje ga okružuju: na sjeveroistoku, uzduž rijeka Rajne i Dunava; na jugu, u Sredozemlju; na svojim dugim, dugo vremena mirnim »oceanskim« granicama od Danske do Gibraltara. Te opasnosti i reakcije koje će one prouzročiti, omeđit će, stvoriti evropski prostor.

1) *Na sjeveroistoku,* dvostruki *limes* rijeka Rajne i Dunava nije izdržao pred najezdama barbara koji su bježali pred Hunima: 405. veliki prodor Germana pod Radagesom* dospio je do Italije i zaustavio se u srcu Toskane. Nešto kasnije, 31. prosinca 406, brojni barbarski narodi prešli su zamrznuti Dunav u blizini Mainza i preplavili galske provincije.

Razvaljena vrata bit će opet zatvorena tek nakon poraza Huna u velikoj bici na Katalaunskim poljima 451. Nakon toga, ponovno konstituiranje prostora teklo je razmjerno brzo. Za vladavine Merovinga Galija je povratila granicu uz Dunav koja će ubrzo biti prilično pomaknuta prema istoku; karolinški će je vladari održati daleko od Dunava, prodiruć čak i do »Madžarske« Avara. Obraćanje na kršćansku vjeru, kojim dominira slavno ime svetog Bonifacija, učvršćuje taj ogroman pomak prema istoku. Zapad je, dakle, uspio tamo gdje je oprez rimskih careva Augusta i Tiberija doživio poraz.

Otada Germanija štiti zapadni svijet od azijskog Istoka. Njenom će zaslugom biti zaustavljeni madžarski konjanici kod Merseburga 933, a potom poraženi na Leškom polju 955. god. Njemačko Sveto Rimsko Carstvo u tome će pronaći razlog svoga postojanja kad 962. bude zamijenilo Karolinško Carstvo (koje je na Božić 800. god. utemeljio Karlo Veliki).

Istočna granica, koja više nije ugrožena, tada doživljava svoj procvat i još se više pomiče na istok s nastankom kršćanskih država (Poljske, Ugarske, Češke) i sa zamahom germanske kolonizacije u XI–XIII. st. I s te će strane sve biti uglavnom mirno sve do snažne najezde Mongola oko 1240, čudom zaustavljene pred Poljskom i u blizini Jadranskog mora. Kijevska će država jedina biti žrtvom te najezde.

2) *Prema jugu* se stvara opasna granica već od prvih uspjeha arapskih osvajanja kompaktnog Pirenejskog poluotoka, a zatim i Sicilije. Ta je granica tim opasnija što je u Sredozemlju došlo do uzastopnih »izdaja« Sjeverne Afrike, sve do tada kršćanske vjere. Sredozemlje u svome zapadnom dijelu postaje »muslimansko jezero«. Prva djelotvorna reakcija bit će stvaranje teške konjice, koja će vođena Karlom Martelom trijumfirati u bici kod Poitiersa 732. godine. Karo-

* nap. prev. Radages = vođa Ostrogota

linzima će ta pobjeda donijeti ogromnu, no kratkotrajnu sreću, čije će se posljedice osjetiti s one strane Rajne, sve do Saske i Ugarske.

Međutim, protiv islama, nadmoćnog susjeda, kršćanstvo će morati povesti tešku, dramatičnu borbu i izmisliti ideju-vodilju svetoga rata, *križarskoga rata.* Ti će vojni pohodi biti beskonačni: prvi križarski rat – naravno, ne i prva borba protiv islama, ali svakako prva koja je bila kolektivna, svjesna, očigledna – započeo je 1095; posljednji križarski rat, koji, doduše, ne znači i kraj borbe, pohod je Luja IX Svetoga na Tunis 1270.

Kad su Egipćani (Mameluci) 1291. ponovnim zauzimanjem Sv. Ivana od Akre (Akona) zaustavili te velike zapadne avanture, zamisao križarskoga rata na Zapadu će i dalje uznemiravati duhove i srca, s nenadanim oživljavanjima križarske ideje u XV, u XVI. st. . . . Još su u XVII. st. postojali »usamljenici križarskoga rata«, kako ih naziva jedan povjesničar, Alphonse Dupront, koji je sve do XIX. st. pratio tu opsjedajuću mistiku, prepoznatljivu u nedavnim kolonijalnim avanturama.

Da li su križarski ratovi između 1095. i 1291. stajali tadašnji slabo naseljeni Zapad (jedva 50 milijuna stanovnika) nekih 4 ili 5 milijuna ljudi, kao što pretpostavljaju neke nedavne i vrlo smione statističke računice? Nitko to ne bi znao reći. Dakako, oni su bili drama nastajuće Evrope i njen prvi, i to dvostruki trijumf: neizvjesno i privremeno ponovno osvojenje Svetoga groba i definitivno zaposjedanje Sredozemlja, prepunog bogatstava. Križarski su ratovi naposljetku utvrdili zapadni prostor na njegovim južnim granicama, dugo vremena najvažnijim od svih, sve do velikih pomorskih otkrića u XV. i XVI. stoljeću.

3) *Na zapadu i sjeverozapadu,* sve do Sredozemlja, provale Normana iznenadit će Evropu, čija je sklonost pomorstvu kasno došla do izražaja (osim u Nizozemskoj, Irskoj i Italiji). Zatečena i nemoćna pred tim osvajanjima, koja će joj zadavati teških briga, Evropa će naposljetku, dugoročno gledano, iz njih izvući nekih koristi.

Nije riječ o tome da se zagovaraju ovi nemilosrdni gusari. Oni su Evropu surovo opljačkali. Pa ipak, kako da se ne divimo njihovim zadivljujućim pothvatima: njihovim pohodima preko cijele Ruske ploče, njihovu otkriću Amerike koja je – netom otkrivena – već izgubljena, jer, kao što je napisao Henri Pirenne, »Evropi još nije bila potrebna«? Povjesničari ekonomisti još su blagonakloniji prema *Vikinzima:* oni tvrde da su njihove pljačke blaga (posebno crkvenih) ponovo oživjele kolanje jednog dijela plemenitih kovina, nepokretnih i kao uspavanih nakon privrednog zastoja koji je uslijedio poslije pada Rima. Vikinzi bi, samim svojim pljačkama, bili dobavljači novca, tog novca koji je opet dao maha zapadnoj privredi.

• ***Da se shvati prva evropska civilizacija, treba ukratko podsjetiti na te katastrofe, zamisliti okrutne »noći« IX. i X. st. i prvobitno siromaštvo Evrope koja se svakodnevno morala boriti za opstanak.***

Zapravo, lišena značajnih tržišta, ograničena na privredu golog preživljavanja, »opkoljena, ili bolje rečeno osvojena tvrđava« (Marc Bloch), ta jadna Evropa tada ne može podnijeti teret velikih država. Netom utemeljene, one propadaju, ili se raspadaju. Brzo izgrađeno carstvo Karla Velikoga ruši se nedugo nakon smrti čuvenoga vladara (814). Sveto Njemačko Carstvo već prilično rano neće biti drugo doli prostrana, ali oronula kuća. Dakle, Zapadna se Evropa dijeli na mnogobrojna i sićušna vlastelinstva. Feudalni poredak (feudalni, od feud, *feodum*) održava više teoretske nego zbiljske cjeline unutar raznih kraljevina Zapada, od kojih se neke moderniziraju, ali vrlo sporo, poput Kraljevine Francuske, dok, naprotiv, druge ostaju »vrlo konzervativne«, poput *Reicha.*

Međutim, taj izmučeni svijet, zlostavljan iznutra, napadan izvana, već je jedna civilizacija čija je homogenost očigledna. Unatoč njenoj raznolikosti, valja govoriti o »feudalnoj civilizaciji« (Lucien Febvre), kojoj se, gdje god smo je proučavali, postavljaju isti veliki problemi, često u analognim uvjetima i s analognim rješenjima. Ta je civilizacija rođena iz višestrukih etničkih i privrednih miješanja, neprestanih borbi, zajedničkih vjerovanja, i nadasve, »iz samih nevolja« za koje je nastojala pronaći lijeka.

• ***Feudalizam izgrađuje Evropu. Ta Evropa između XI. i XII. st. dosiže svoju prvu mladost, svoju prvu snagu, u znaku razvijenog feudalizma, tj. u znaku izvanredno originalnoga, osobitoga političkog, društvenog i privrednog uređenja, u znaku civilizacije koja već doživljava svoje drugo ili treće vrenje.***

Kako, međutim, definirati tu raznobojnu civilizaciju? Feudalizam nije moguć, u Evropi ili bilo gdje drugdje, ako nema prethodnog raspada nekog većeg političkog tijela. U slučaju Evrope, to političko tijelo je veliko Karolinško Carstvo, ta prva »Evropa« čije se i samo ime tada potvrđuje *(Europa, vel regnum Caroli)* i koje će iščeznuti s velikim kraljem kojega je jedan njegov dvorski pjesnik pozdravio kao *pater Europae.*

Feudalizam je bio prirodna posljedica toga sloma. Prilikom poraza lipnja 1940. jedan je francuski oficir sanjao da nekim čudom svaka vojna jedinica na trenutak dobije svoju autonomiju, pravo da djeluje po svojoj volji i da ne mora poštivati opća naređenja koja je vezuju uz sve nedjelotvornije vodstvo, a ono, mimo svojih želja, svaku pojedinu

grupu gura u propast. Feudalizam je rođen iz analogne reakcije, ako tako možemo reći, s jednom, između svih ostalih razlika sigurno bitnom razlikom, a ta je da nije nastao iz tako brzoga sloma kao što bijaše slom 1940. Feudalizmu je bilo potrebno nekoliko stoljeća da bi se uspostavio. Njegova je narav, doduše, istodobno i *obrambena* i *lokalna* reakcija. Utvrđeni zamak na svome *brežuljku,* okružen selom ili selima, kojemu (kojima) pruža zaštitu, nije neka bezrazložnost, puki luksuz, već sredstvo za obranu.

Međutim, feudalizam je još i nešto drugo: društvo utemeljeno na ljudskim odnosima, na lancu međusobnih zavisnosti; privreda u kojoj zemlja nije jedino, ali je najčešće sredstvo plaćanja usluga. Vlastelin bi od kralja, svoga seniora, ili nekog po rangu višeg plemića, dobio na uživanje leno *(feodum),* vlastelinstvo, uz obvezu da uzvrati nizom usluga, među kojima je i *pomoć u ova četiri slučaja:* 1. plaćanje zakupnine senioru; 2. plaćanje prilikom proglašenja starijeg seniorova sina vitezom; 3. plaćanje prilikom vjenčanja starije kćeri; 4. prilikom odlaska seniora u križarski rat. Vlastelin bi, pak, pojedine dijelove svoga lena ustupio drugim nižim vlastelinima ili seljacima. On bi seljacima ustupio zemlju, koju bi svaki seljak obrađivao uz obvezu davanja novčane rente, jednog dijela žetve (razne daće) i radne rente (obavezne tlake). Zauzvrat, gospodar ih je trebao štititi i braniti.

Takvoj društvenoj piramidi, s njenim obvezama, pravilima, vjernostima, takvoj mobilizaciji snaga Zapad duguje svoj opstanak i očuvanje stare kršćanske i rimske baštine kojoj će dodati shvaćanja, vrline i ideologije feudalnog poretka (svoju vlastitu civilizaciju).

Zapravo, Evropa, koja je tada zaboravila i svoje vlastito ime, konstituirala se kao svijet odvojen zidovima, u kojemu je značenje imala jedino mala regija, uski zavičaj.

Sasvim sigurno su u tim početcima evropskoga života postojale i neke vrlo velike prednosti, jer se svaka regija tako mogla po svojoj volji razvijati, poput slobodne biljke. Zbog toga, svaka je od njih bila entitet, *snažna* jedinka, *svjesna* cjelina, spremna da brani svoj teritorij i svoju nezavisnost.

Zanimljivo je što se unatoč svemu tomu, unatoč političkoj rascjepkanosti, uspostavila očigledna civilizacijska i kulturološka konvergencija. Hodočasnici (npr. na grob apostola Jakova u Santiago de Compostela) ili putnici na poslovnom putovanju osjećaju se kao kod kuće isto tako u Lübecku kao i u Parizu; u Londonu kao i u Bruggeu, u Kölnu kao i u Burgosu, Milanu ili Veneciji. Moralne, vjerske i kulturne vrijednosti, pravila rata, ljubavi, života i smrti posvuda su jednaka, od jednog do drugog lena, bez obzira na njihove razmirice, pobune i sukobe. Stoga uistinu postoji *jedno jedino* kršćanstvo (Marc

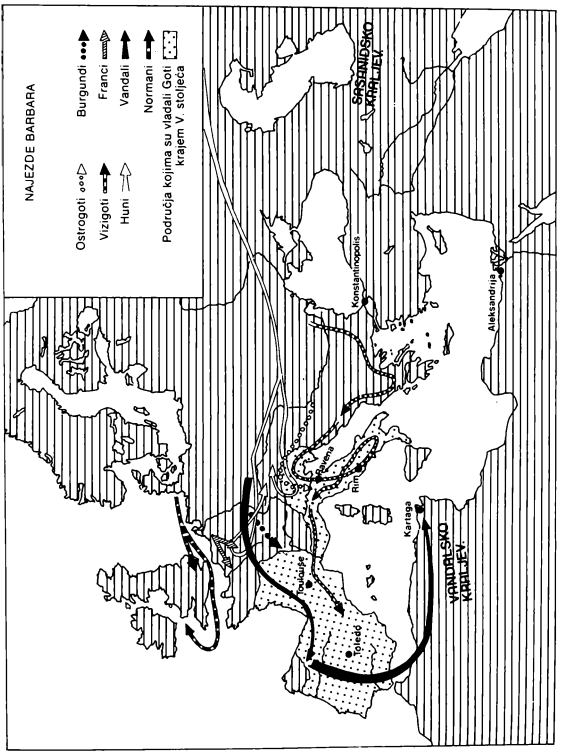

14. Velika osvajanja I.

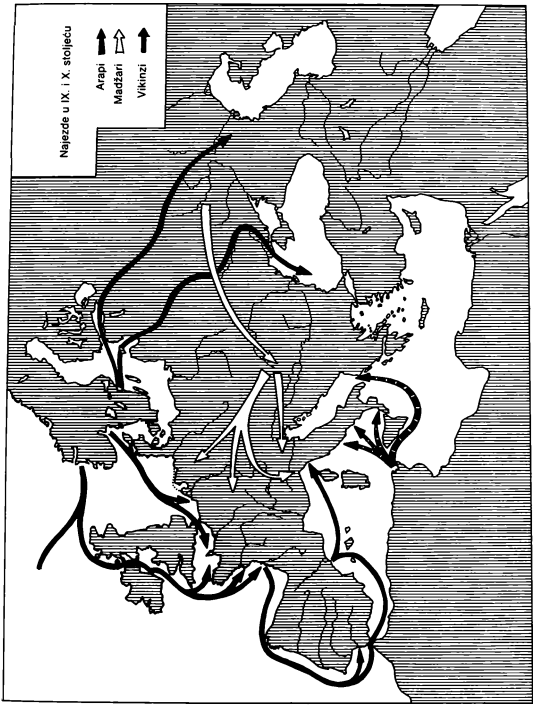

15. Velika osvajanja II.

Bloch) i ono što možemo nazvati *viteškom civilizacijom,* civilizacijom trubadura i truvera, udvorne ljubavi.

Križarski ratovi govore o tome jedinstvu, jer se iskazuju kao masovni pokreti, avanture, kolektivne strasti zajedničke tim nebrojenim malim državicama.

Sloboda ili, bolje rečeno, slobode: XI–XVIII. st.

Pretpostavimo da nam je ostavljeno na volju da prikupimo cjelokupnu masu naših spoznaja o evropskoj povijesti, od V. st. do sadašnjega doba, ili još bolje do XVIII. st., zatim da je ubilježimo, ako se takvo bilježenje može zamisliti, u elektroničku memoriju, i napokon, da smo dovoljno znatiželjni kako bismo tu polivalentnu memoriju upitali za *onaj* problem koji se najčešće javlja i u vremenu i u prostoru tijekom te beskonačne povijesti. Posve je sigurno da je to problem *slobode* ili, bolje rečeno, evropskih *sloboda. Riječ 'sloboda' je ključna riječ.*

U svakom slučaju, to što je zapadni svijet, u svojoj ideološkoj borbi danas, sâm za sebe izabrao naziv »slobodnoga svijeta«, s nakanama za koje se ne bi moglo reći da su sasvim čiste, pokazuje se kao iskreno, u svjetlu evropske povijesti promatrane u svome višestoljetnom kretanju.

● ***Pod slobodom treba podrazumijevati sve oblike slobodâ, uključujući i zloupotrebe.***

Te se slobode, u stvari, ne prestaju ugrožavati međusobno. Neka sloboda ograničava, ukida neku drugu, koja će pak i sama pasti pred nekim novim protivnikom. Ovaj nikad miroljubivi slijed bijaše jedna od tajni napredaka Evrope.

No još valja precizirati što se pod riječju 'sloboda' podrazumijeva. Ne toliko osobna sloboda, koja je uobičajena mjera današnjega »slobodnoga svijeta«, koliko sloboda grupâ. Značajno je da srednji vijek mnogo više spominje *libertates* nego *libertas.* Stavljena tako u množinu, riječ se gotovo ne razlikuje od *privilegia,* ili *jura.* Uistinu, slobode su skupovi *slobodštinâ*, povlastičâ, u zaklonu kojih se određena zajednica ljudi i interesa štiti, a zatim, potpomognuta tom zaštitom, nasrće, i to često bez stida, na druge zajednice.

Za te kolektivne slobode, za koje je bilo potrebno dugo vremena da se u potpunosti uspostave, kasnije je trebalo i dugo vremena da se svedu u svoje razumne granice ili pak da se ukinu. Općenito govoreći, one imaju težak život.

• ***Oslobađanje seljaštva nazire se kao jedno od prvih oslobađanja, ali je posve sigurno posljednje koje je ostvareno – čak se može tvrditi da još ni danas nije završeno.***

Nema slobode, po našem mišljenju, osim u slučaju kad između seljaka i zemlje više ne posreduje nikakvo strano vlasništvo, feudalno, gradsko ili kapitalističko; kad nikakvo ropstvo ne sputava osobu seljaka; napokon, kad je djelatnost seljaka dovoljno produktivna da mu osigura prehranu i ostavi višak vrijednosti, te kad taj višak vrijednosti, ako dospije na obližnju tržnicu, ne obogati samo posrednika, već omogući seljaku da kupuje barem ono nužno.

Evo mnogih uvjeta. Ako možemo reći da je evropski seljak u prošlosti imao nekih olakšica, i čak izvjesnih sloboda, to je samo u odnosu na druge seljake, sigurno mnogo potlačenije od njega samoga. Općenito, svaki mu je privredni polet bio povoljan.

Tako, naprimjer, privredno buđenje Evrope, počevši od X. st. najranije. U to doba proizvodnja posvuda raste, kako u »novim« državama Sjevera, gdje se iz germanskih zemalja i iz Poljske širi *tropoljni plodored,* tako i u krajevima Juga (Italija, južna Francuska) gdje *dvopoljni plodored* (žitarice, ugar) ostaje pravilom.

Taj je porast proizvodnje povezan s demografskim rastom i razvitkom gradova. Razvitak gradova bio je bitan uvjet; međutim, rast proizvodnje išao mu je u prilog.

Već od XI. st. i sve dok traje privredni uspon, sudbina seljaka dotada vezanoga za zemlju u svojstvu kmeta, brzo se preobražava. »Nakon što je pripadala ratniku, zatim, u suparništvu s njim, čovjeku Crkve, njiva dolazi u ruke čovjeka s plugom... (Slijedi) prepuštanje zemlje svim poljodjelcima koji su je željeli, uz obvezu plaćanja vrlo niske godišnje kamate starim vlasnicima.« To se *zakupljivanje zemlje* vršilo »u razdoblju u kojemu je zemlje bilo mnogo, a ljudi malo, dakle, kad je ljudski rad bio traženiji od zemlje« (d'Avenel). Nedvojbeno je u mnogim područjima (ne u svima) tada došlo do izvjesnog oslobađanja seljaštva. »Bili smo slobodni«, volio je govoriti povjesničar Henri Pirenne, pritom misleći na seljake Zapada, »već od XII. st.«

To oslobođenje nije, međutim, ni potpuno ni opće, a nadasve – nije konačno. Da postoji stanovita ravnoteža – vrlo rasprostranjena, uistinu – da ta ravnoteža *stvarno* zemlju ostavlja seljaku, da je on gospodar, čak »vlastelin u svojoj kući«, da svoju zemlju može ustupiti ili prodati, posve je točno. Napokon, zakupnina *u novcu* prilično je rano utvrđena, što će dugoročno seljaku ići u prilog, jer novac kroz stoljeća neće prestajati devalvirati, i novčana će davanja, utvrđena jednom zauvijek, s vremenom ponekad postati smiješna.

Međutim, ovdje nije riječ o pravno utvrđenim olakšicama. Vlastelin i dalje posjeduje pravo višeg reda na zemlju, koje, ovisno o okolnostima i o mjestu, uvijek može pokazati svoju opresivnu moć. Povijest seljačkih buna dokaz je tome: žakerija u Francuskoj (1358), pobuna engleskih radnika i seljaka (1381), silan i nagli ustanak njemačkih seljaka (1524–1525), ili, opet u Francuskoj, ti lančani nizovi seljačkih nemira u prvoj polovici XVII. st. Svaki su put ti ustanci, ti »generalni štrajkovi«, bili ugušeni. Samo je njihova stalno prisutna prijetnja pomogla seljaštvu da sačuva dio slobodâ i olakšica koje je steklo.

Te im se slobode u stvari ponovo osporavaju u čitavoj Evropi s *privrednim i kapitalističkim prodorom modernoga svijeta. Već se od XVI. st, a još više u XVII, kapitalizam, koji s privrednom regresijom više ne nalazi tako lako neko drugo područje, okreće prema zemlji.* Poput mrlje ulja, snažna »vlastelinska« reakcija, građanska koliko i veleposjednička, širi se oko velikih i malih gradova i preplavljuje okolne predjele. Posjedi novoga tipa (*farme, majuri, ladanja,* riječi se mijenjaju ovisno o područjima i nemaju uvijek svoje današnje značenje) postaju imanja, po mogućnosti u vlasništvu samo jednoga posjednika, na uštrb, prije svega, seljačke zemlje. Pravi kapitalistički duh uglavnom potiče te veleposjednike zainteresirane za produktivnost, za profit. Kako su oni i zajmodavci, seljaci se kod njih zadužuju do te mjere da jednoga lijepog dana ostaju bez zemlje, ili je tereti jedna od onih bezbrojnih utvrđenih *obveznica,* ugovori kojih su prepune bilježničke knjige. Sve, dakle, (čak i ugovori o zakupu imanja često uglavljeni u naturi, u žitu, a ne uvijek u novcu) pogoršava položaj seljaka.

Izrazita u cijeloj Evropi, takva je reakcija osobito tragična u Srednjoj i Istočnoj Evropi, u Njemačkoj iznad Elbe (Ostelbien), u Poljskoj, Češkoj, Austriji, čak i na Balkanu i u Moskovskoj Kneževini. Krajem XVI. st. posvuda se u tim područjima (nekima »još divljim«) uspostavlja ono što povjesničari sve više nazivaju *drugim kmetstvom.* Seljak je ponovo u mreži vlastelinskog poretka, gorega od onoga nekoć. Velikaš je gospodar imanja, poduzetnik, trgovac žitom. Da bi odgovorio na rastuću potražnju za žitom, prisiljava svoje seljake da umnogostručuju tlake (5 dana tjedno u Češkoj gdje seljak svoju zemlju obrađuje samo subotom, dok tlake u Sloveniji, u XV. st. ograničene na deset *dana* godišnje, krajem XVI. st. pokrivaju šest *mjeseci* godišnje) kako bi obrađivali zemlju koju on izravno posjeduje (obližnje imanje ili rezervno dobro). Taj poredak koji će na Istoku trajati *sve do XIX. st.* nedvojbeno je u velikoj mjeri odgovoran za naknadna zaostajanja tih područja u odnosu na područja Zapada.

Na Zapadu, zapravo, pod liberalnim uređenjem u usporedbi s onim na Istoku, promjena u korist seljaštva započela je već od XVIII. st.

– u Francuskoj, od Lawova sustava koji je sve ubrzao (pa i seoska pijančenja). Francuska revolucija dovršava tu evoluciju, jednim potezom oslobađajući seljačku zemlju od feudalnih dažbina koje su je teretile; primjer koji će se pronositi revolucionarnim i Napoleonovim ratovima.

• ***Gradske slobode. Gradovi su motori neprekidno u radu. Oni su jedini na sebe preuzeli brigu za prvi razvoj Evrope. Iz njega su se okoristili svojim »slobodama«.***

Dugotrajno nazadovanje Zapada je s X. st. dovelo do zastrašujućega nazadovanja gradova: jedva da su još i postojali.

Kad s materijalnim napretkom od XI. do XIII. st. privredna kretanja mijenjaju smjer, ona označavaju početak *živoga preporoda grada.* Sve se zbiva kao da su prilikom toga ponovnog pokretanja gradova napredovali brže nego glomazne teritorijalne države. One će se početi pojavljivati sa svojim *modernim,* ili gotovo modernim, obilježjima najranije u XV. st. Gradovi će, pak, razbiti okvire feudalnih država unutar kojih počinju rasti već od XI. i XII. stoljeća. Moderni, ispred svoga vremena, oni naviještaju budućnost. Oni već jesu ta budućnost.

Dakako, gradovi nisu uvijek i od samoga početka strogo nezavisni. Pa ipak, veliki slobodni gradovi pojavljuju se rano u Italiji, tada najnaprednijoj zemlji cijeloga Zapada. Također i u Nizozemskoj, »toj drugoj Italiji«. Venecija, Genova, Firenca, Milano, Gand, Bruges već su »moderni« gradovi, u doba u kojemu je kraljevanje Luja IX Svetoga tipično »srednjovjekovno«.

Iza tih gradova kojima upravljaju vojvode, duždevi ili konzuli, mnogobrojni manje važni gradovi dobivaju, no ne bez borbi (na temelju svojih *povlastica*), pravo da samoupravljaju, da nadziru svoje financije, sudstvo i zemlju koju posjeduju.

Općenito govoreći, puna sloboda je nagrada za materijalni prosperitet koji jedini nekim gradovima omogućuje da se istodobno brinu i za svoj privredni život i za svoju vanjsku obranu. To su gradovi-države. Samo su neki gradovi ostvarili tako visok cilj, ali svi iz trgovine i djelatnosti zanatskih cehova crpu načelo izvjesne nezavisnosti, nekog prava na posebne slobode.

Ti cehovi istovremeno rade i za lokalno tržište i za *daleku trgovinu.* Nesumnjivo, *gradska privreda* je mogla prosperirati tako kako je prosperirala jedino zato što je uvelike nadmašila lokalnu privredu. U XV. st. grad Lübeck, najvažniji u snažnom trgovačkom savezu koji se naziva *Hanza* i okuplja trgovačke gradove od Baltika pa sve do

Rajne, održava odnose s čitavim tada poznatim svijetom. To isto se može reći i za Veneciju, ili za Genovu, ili za Firencu, ili za Barcelonu.

U tim povlaštenim središtima *prvi kapitalizam trijumfira s »trgovinom na daleko«*. Početak je to vladavine *trgovaca-poduzetnika* koji pribavljaju sirovine i radnu snagu te osiguravaju prodaju industrijskih proizvoda, dok majstori obrtnici, kao i njihovi kalfe, sve više postaju najamni radnici, u tom *Verlagsystemu* (ta neprevodiva riječ njemačkih povjesničara uglavnom znači *majstorov rad od donesenog materijala*). Trgovci čine značajne ličnosti u *»popolo grasso«*.* Običan narod, »mršav« narod, često će se gotovo uzaludno buniti, kao naprimjer u Gandu, ili pak u Firenci, gdje 1378. izbija snažna revolucija *Ciompa* ...

Te unutrašnje borbe (»čarke«, kako ih naziva Beaumanoir govoreći o zanatlijama Flandrije koji uistinu štrajkaju u današnjem značenju te riječi kako bi ostvarili povećanje nadnica) zapravo izražavaju društvene napetosti, već prave klasne borbe u tim radinim gradovima. Utoliko više što će se postupno očitovati opreka između majstora i kalfi. Kalfe, postrance zbog nemogućnosti izradbe skupocjenih »remek-djela«, jedinih koja bi omogućila njihov društveni uspon, imaju svoje grupacije, svoja udruženja, svoje »lože« od jednog do drugog grada i svoje skitnje ... Oni su bili prvi radnički proletarijat.

Međutim, i takav proleter, ukoliko je građanin, i samom činjenicom da to jest, još uvijek je povlašten barem sve dotle dok bude trajalo veliko doba nezavisnih ili polunezavisnih gradova.

Da li je postojala, kako što smatra Max Weber, *tipologija* svojstvena gradovima evropskoga srednjovjekovlja, tim »zatvorenim gradovima«, kako ih on definira?

Točno je da su oni isključivi i da ni najmanjeg obzira nemaju prema onome tko se nalazi van njihovih zidina. Ništa više od tih gradova ne podsjeća tako na djelotvorni despotizam kineskoga mandarina, predstavnika države. Sela u njihovome okružju često su im podvrgnuta: seljak, a nikad građanin, obavezan je isključivo prodavati svoje žito na gradskoj tržnici, a često mu je zabranjeno da kod kuće otvori obrt. Osim ako su, naprotiv, gradu potrebne njegove usluge u određenoj oblasti. Takvo se ustrojstvo, sigurno, vrlo razlikuje od ustrojstva antičkoga grada, politički *otvorenoga* prema svom »polju«: atenski seljak u klasično doba građanin je s istim pravom kao i stanovnik grada.

Nimalo ne čudi, dakle, da se prava građanstva dodjeljuju izuzetno škrto, osim kad je za grad krajnje hitno da svoje stanovništvo poveća. Tako Venecija 1345, neposredno nakon »crne smrti«, unaprijed prih-

* popolo grasso (tal.) = »tusta čeljad«, grasso (tal.) = tust, ugojen, debeo

vaća kao nove građane sve one koji se u njoj žele nastaniti. Serenissima obično je manje darežljiva. Ona poznaje dvije vrste pravâ na građanstvo, jedno nazvano *intus* kojim se postaje *cittadino* druge vrste; drugo, puno pravo građanstva, nazvano *de intus et de extra,* nad kojim ljubomorno bdije patricijat kako bi sačuvao svoje povlastice. Potrebno je 15 godina boravka u Veneciji da se stekne pravo građanstva *intus,* 20 godina za drugo pravo. Čak se, prema prilikama, vrši razlikovanje između »starih« i novih građana. Jedna naredba iz 1386. određuje da jedino »stari« Mlečani imaju pravo trgovanja s njemačkim trgovcima nastanjenima u Veneciji.

Sebeljubiv, oprezan, surov, grad je, nasuprot ostalome svijetu, spreman braniti svoje slobode, često s vrlo velikom hrabrošću, u krajnjem slučaju bez ikakva obzira prema slobodama drugih. Krvoločne borbe gradova, nagovještavaju već obilježja nacionalnih borbi budućih stoljeća.

Sloboda gradova će, međutim, ubrzo biti ugrožena kad moderne države, u svome nastajanju mnogo sporije od gradova, budu jačale u XV. st.

Gradove će tada često sputavati država, koja će, prema okolnostima, dijeliti kazne ili povlastice. Odatle i neke teške krize: *comunidades* Kastilje 1521; Karlo V reducira Gand 1540... I mnogo neizbježnih kompromisa. Jer moderna je monarhija bila moguća zahvaljujući samo suradnji gradova. Bit će nužno da se gradovi pokore, da odustanu od nekih svojih povlastica ne bi li sačuvali neke druge. Kao naknada za odustajanje od svojih slobodâ bit će im otvoreno novo polje moderne države: mnogo širi promet robâ, unosni zajmovi, i također – u nekim zemljama – osobito u Francuskoj, kupnja državnih službi (prodajnost službi). *Teritorijalna privreda* se uspostavlja, zamjenjujući gradsku privredu, prethodni stadij. Međutim, teritorijalna privreda ostaje usmjerena prema gradu. Pored države, gradovi nastavljaju voditi igru.

● ***Trenutak država nazvanih teritorijalnima (zapravo modernih država) osvanuo je kasno. Starom konceptu kraljevske vlasti, utemeljenoj na krvnim vezama, na odnosima vladara i vazala, trebalo je dugo vremena da iščezne, ili barem da se preobrazi.***

Prekretnica nastaje u XV. st, i prije svega gotovo isključivo tamo gdje nije došlo do intenzivne urbane revolucije. Ni Italija, ni Nizozemska, čak ni Njemačka koja je poznavala toliko slobodnih, aktivnih i bogatih gradova, neće biti izabrani teren za novi tip vladanja. Moderna se monarhija prvenstveno razvija u Španjolskoj, u Francu-

skoj, u Engleskoj, s vladarima novog tipa, kao što su Ivan II Aragonski (otac Ferdinanda Katoličkog), Luj XI, Henrik VII iz kuće Tudor.

U službi teritorijalnih država nalaze se »funkcionari«, nazovimo ih tako da ne budemo anakroni, »državni službenici«, svi su oni službenici države, isto kao i »legisti«, obrazovani na rimskome pravu, savjetnici, »ministri«...

Državama u prilog ide i obožavanje narodnih masa koje u monarhu vide prirodnog zaštitnika protiv Crkve i velikaša. U Francuskoj sve do XVIII. st. monarhija je mogla računati na narodnu odanost, na »jednu ljubavnu religiju« (Michelet).

Ta se moderna država rađa iz novih i imperativnih potreba rata: artiljerija, borbene flote, porast brojnog stanja, njeno upravljanje čine sve skupljim i skupljim. Rat, majka svih stvari, *bellum omnium mater,* stvorio je i moderno doba.

Moderna država uskoro više neće priznavati nikakvu prevlast; ni nadmoć cara Svetoga Njemačkog Carstva, kojega ne cijene više ni sami princevi Carstva, ni nadmoć papinstva, nekoć ogromnoga moralnog i političkog autoriteta. Svaka država želi biti sama, bez kontrole, *slobodna: raison d'Etat* (državni razlog, izraz se prvi put pojavljuje u tekstu harange kardinala della Case Karlu V, povodom sramotne i beznačajne zgode 1552 – osvajanja Mantove) postaje *ultima ratio.* Državni se razlog iskazuje kao otkrivajuće obilježje te evolucije tijekom koje zapadni politički oblici od tradicionalističkog, paternalističkog i mističkog kraljevanja prelaze u modernu monarhiju jurista.

Već će vrlo rano neki duhovi nagovijestiti taj dolazak na vlast državâ, »superiorem non recognoscentes«, prema izreci jurista Bartola de Sassoferrata (XIV. st). No oni su bili ispred svoje političke zbilje.

U Francuskoj će teoriju u nedjeljivom suverenitetu države braniti Jean Bodin u svome *Traité de la République* tek 1577. god. (riječ republika valja razumijevati u latinskome značenju: javno, opće dobro). Suverena država iznad je građanskih zakona, jedino podvrgnuta prirodnim i Božjim zakonima: ništa na ovozemaljskome svijetu ne postoji iznad nje. »I kao što si 'papa nikada ne veže ruke', kao što kažu kanonisti, tako si ni sudovi vladar ne može vezati ruke, kad bi i htio. Tako da na završetku edikata i odredbi nalazimo sljedeće riječi: Jer takva je naša želja, kako bi se shvatilo da zakoni suverena, premda utemeljeni na dobrim i stvarnim razlozima, ipak jedino ovise o njegovoj čistoj i iskrenoj volji!«

Ta volja suverena prisvaja državu. »Das Ich wird der Staat«, Ja postaje Država, piše jedan njemački povjesničar. To je čuvena izreka: »Država, to sam ja«, koja se obično pripisuje Luju XIV, a barem je jednom pripisana i engleskoj kraljici Elizabeti. Znaci su novih vre-

mena da španjolski suvereni, premda se nazivaju *katoličkim kraljevima,* ili da pak francuski, koji su *vrlo kršćanski kraljevi,* od zgode do zgode brane protiv papinstva slobode galikanske crkve ili ovozemaljske i duhovne interese Kraljevstva Španjolske; jer ako je i bilo presedanâ takvim činima, oni otada postaju sustavni i prirodni. Oni se podrazumijevaju.

Kako moderna država postupno bude nametala svoju moć, evropska će civilizacija, sve do tada plod grada sazrio u povlaštenim i samosvojnim malim gradovima, postati *»teritorijalna«, nacionalna:* španjolsko »Zlatno stoljeće« (njegove okvirne granice: 1492–1660), kao i Veliko francusko stoljeće obuhvaćaju cijelu državu.

U srcu tih proširenih civilizacija afirmira se uloga *prijestolnica,* koje i samo postojanje države i njeni troškovi podržavaju. Oni će tako utrti put jednoj još nepostojećoj kategoriji, kategoriji velegrada. Pariz i Madrid potvrđuju svoju ogromnu reputaciju. London postaje Engleska. Značaj i život cijele države počinju se vrtjeti oko tih urbanih čudovišta, koja otada neće poznavati suparnika, tih oruđa za luksuz, tih strojeva koji će proizvoditi civilizaciju, ali i ljudsku bijedu.

Naslućujemo ogromno kretanje ljudi, kapitalâ, bogatstava, što su ih prouzročile velike države, a samim tim i velik pomak na geografskoj karti slobodâ, od kojih se neke ukidaju, u najboljem slučaju trpe, dok se nekim drugima daje prvenstvo ili se iz temelja izgrađuju.

Oživljavaju gradovi s posebnim povlasticama, npr. Marseille, kojemu će zapravo pripasti trgovanje s Levantom; Lorient, osnovan 1666, koji će ubrzo dobiti monopol trgovanja s Indijom, što je tek sitna povlastica u usporedbi s onom ogromnom koju je stekla Sevilla 1503. (i izgubila 1685. u korist Cadixa), naime, isključivo pravo trgovanja s Amerikom, tom »Indijom Kastilje«.

Postoje i slobode iznuđene od države koja nije u stanju sve učiniti, ili sve zadržati: tako apsolutistička država u Francuskoj, od smrti Colberta 1683. do francuske revolucije, postupno gubi svoju djelotvornost, te buržoazija koja kupuje »državne službe« prisvaja znatan dio političke vlasti. Kralju se suprotstavljaju 'slobode' u pokrajinama. Društvene povlastice (svećenstvo, plemstvo i treći stalež) kao da su inkrustirane u ustrojstvo francuske države, koja ih se ne uspijeva riješiti, i koja zbog njih neće moći ostvariti »prosvijećene« reforme XVIII. st.

Čak i zemlje koje tada dolaze do političke slobode ne čine drugo nego državne odgovornosti predaju u ruke neke moćne grupe povlaštenih: slučaj je to s Ujedinjenim pokrajinama i njihovom trgovačkom buržoazijom; slučaj je to Engleske, odmah nakon revolucije 1688. Njen parlament predstavlja dvostruku aristokraciju *(Whig* i *Tory),* buržoaziju i plemstvo, a ne, dakako, cijelu državu.

• ***Unutar tih povlaštenih »slobodâ«, što može biti s osobnom slobodom?***

Ovo pitanje nema nikakvoga smisla ako *slobodu pojedinca* shvaćamo u njenom današnjem značenju: sloboda svakog čovjeka kao čovjeka, samom činjenicom da je čovjek. Bit će potrebno još dugo vremena da se definira sam pojam takve slobode. No barem se možemo upitati da li sloboda pojedinca *de facto* napreduje ili ne. Odgovor na to pitanje može biti jedino proturječan i pesimističan.

Intelektualni pokret renesanse i čak reformacija (u onoj mjeri u kojoj postavlja *načelo* slobode individualne interpretacije objave) postavili su temelje slobode savjesti. Renesansa i humanizam obnavljaju poštivanje i značaj čovjeka kao pojedinca, veličaju njegov osobni um i moć. *La virtù* u Quattrocentu ne predstavlja vrlinu, već slavu, djelotvornost, snagu. Na intelektualnoj razini ideal je Albertiev *l'uomo universale.* U XVII. st. s Descartesom, čitav filozofski sustav polazi od *Cogito,* od mislećega *pojedinca.*

Ta fiozofska važnost koja se pridaje pojedincu podudara se s *raspadom tradicionalnih vrijednosti.* To svakim danom u sve većoj mjeri zahtijeva uspostava jedne djelotvorne *tržišne privrede* u XVI. i XVII. st. čiji razvitak ubrzavaju pristizanje plemenitih kovina iz Amerike i povećanje kreditnih sredstava. Novac potresa, lomi stare propise društvenih i privrednih grupacija (cehovi, gradska udruženja, gilde); ona, gubeći jedan dio svoje korisnosti u isti mah gube i svoju staru krutost. Pojedinac se u svakodnevnom životu tako nalazi pred izvjesnom slobodom izbora. No istovremeno se s modernim državnim ustrojstvima uspostavlja i jedan novi poredak, koji toj igri nameće stroge granice: dužnosti pojedinca prema društvu, poštivanje povlaštenih i povlastica.

Jedno Descartesovo pismo dobro postavlja taj problem. Ako je teoretski svatko slobodan i čini cjelinu samo za sebe, kako će društvo živjeti, koja će pravila slijediti, upitala ga je princeza Elizabeta. A filozof je odgovorio (15. rujna 1645): »Iako je svatko od nas zasebna osoba, čiji se interesi, prema tome, na neki način razlikuju od interesa ostatka svijeta, uvijek valja misliti da čovjek ne bi mogao opstati sâm i da je, zapravo, jedan dio svemira, i pobliže, jedan dio ove zemlje, jedan dio ove države, ovoga društva, ove porodice kojoj pripada po svome domu, svojoj prisezi, svome rođenju. Uvijek radije treba dati prvenstvo interesima cjeline koje je čovjek dio, nego svojim osobnima.«

U ime tih interesa »sviju«, XVII. st. poduzima strogo »dresiranje« ne samo siromašnih, već i svih »beskorisnih« elemenata društva, svih onih *koji ne rade.* Točno je da zabrinjavajući porast broja siromašnih

(povezan s demografskim rastom tijekom čitavoga XVI. st. i privrednom krizom koja počinje krajem toga istog stoljeća i pogoršava se u XVII. st), ta plima siromašnih koja se očituje u prosjačenju, skitnji, krađama, ima za posljedicu nužnu represiju. Već 1532. pariški Parlament donosi odluku o hapšenju prosjaka velikoga grada »kako bi ih prisilio na rad u kanalizacijskim odvodima vezane lancima dvoje po dvoje«. Razmotrite i način na koji grad Troyes tretira bijednike 1573. godine.

Međutim, tada se radi o privremenim mjerama. Tijekom čitavoga srednjeg vijeka, siromah, skitnica, bezumnik, bili su zaštićeni tim pravom na gostoprimstvo i milosrđem prema siromašnima koja im se priznaju u Božje ime, jer je Krist posvetio siromaštvo odjenuvši jednom odjeću siromaha, i jer siromah uvijek može biti izaslanik Božji. Čitav duhovni pokret koga personificira Sveti Franjo veličao je mističku vrijednost siromaštva, svetoga siromaštva. U svakom slučaju, nesretnici, umobolni, otpadnici društva lutaju od grada do grada, a svaki je grad najčešće žurio da ih što prije vrati u taj kružni tok, radije no da ih zadrži unutar svojih zidina.

Odatle izvjestan oblik slobode, barem *fizičke slobode,* slobode seljaka koji bježi od svoga gospodara ne bi li našao drugoga, manje okrutnoga, ili kako bi stigao u grad; slobode vojnika u potrazi za novačenjem; slobode imigranta koji odlazi radi veće nadnice ili prema Novome svijetu i iluziji boljega života; ali i slobode nezaposlenih, okorjelih skitnica, prosjaka, umobolnih, bogalja, kradljivaca, koje milosrđe ili njihove krađe održavaju na životu izvan svakodnevnoga rada.

Svi ti ljudi, dotad zaštićeni sjenkom Božjom, postat će u XVII. st. neprijatelji već kapitalističkoga urbanog društva, zaljubljenog u red i profit, koje državu izgrađuje u tom duhu i s tom svrhom. *U cijeloj Evropi* (kako protestantskoj tako i katoličkoj) nesmiljeno se zatvaraju, pored prijestupnika svake vrste, i siromasi, bolesnici, besposličari, bezumnici (ponekad i sa svojom obitelji). To je ono što Michel Foucault (koji je tu pojavu proučavao u vezi s ludilom u doba klasicizma) naziva »velikim utamničenjem« siromašnih, ozakonjenom sekvestracijom, organiziranom od strane pedantne administracije. Takvo će zatvaranje, štoviše, omogućiti da se na zahtjev obitelji zatvori razvratni ili rasipni sin, ili »otac raspikuća«, ili na temelju pisma s kraljevim pečatom politički protivnici.

Vrlo veliki broj ustanova nastaje u tu svrhu: prihvatilišta, ubožnice, *workhouses,** *Zuchthäuser.*** Ma kakvi bili njihovi nazivi, one su

* workhouse (eng) = ubožnica
** Zuchthaus (njem) = kaznionica.

u stvari strogi internati, štoviše, zavodi za prisilni rad. U Francuskoj, nakon dekreta iz 1656. kojim se osniva *l'Hôpital général* (Opće prihvatilište) i istodobno naveliko organizira ta nova socijalna politika, svaka stota osoba, ili zamalo tako, bit će zatvorena u gradu Parizu! Okrutnost te represije ublažit će se tek u XVIII. st.

U svijetu u kojemu je sloboda postojala jedino za povlaštene, XVII. st. je, dakle, u svakom slučaju doprinijelo ograničavanju te elementarne slobode koju predstavljaju bijeg ili skitnja, jedine koja je do tada siromašnima bila dopuštena. Istovremeno dolazi, kako smo prije kazali, do regresije seljačkih slobodâ. Početkom stoljeća prosvjetiteljstva Evropa dotiče dno svoje bijede.

Tomu pesimizmu dodajmo samo jednu ispravku: ta sloboda, nedostupna većini ljudi u Evropi ostaje *ideal* prema kojemu evropska misao, ali i povijest, polako napreduju. To je jedna od glavnih tendencija evropske povijesti čiji su sveopći smisao iskazivale mnogobrojne seljačke bune XVII. st, ne manje česti narodni nemiri (Pariz 1633, Rouen 1634–1639, Lyon 1623, 1629, 1633, 1642), te političke i filozofske težnje XVIII. st.

Ni sama francuska revolucija neće uspjeti da u potpunosti uspostavi tu slobodu, za koju si ne možemo laskati da je danas posve ostvarujemo. Francuska revolucija, doduše, u noći 4. kolovoza ukida feudalne obaveze, ali protiv seljaka ostaju vjerovnik i vlasnik; ona ukida korporacije (1791, Le Chapelierovim zakonom i u isti mah radnika prepušta na milost i nemilost poslodavcu. U Francuskoj treba pričekati čitavo jedno stoljeće da budu ozakonjeni radnički sindikati (1884). Unatoč tome, Deklaracija o pravima čovjeka i građanina iz 1789. ostaje bitan datum u toj povijesti slobode, fundamentalne u genezi evropske civilizacije.

Sloboda, ili traganje za jednakošću? Napoleon je smatrao da Francuzi žele ne slobodu već jednakost, tj. jednakost pred zakonom, ukidanje feudalnih obaveza, ukratko, kraj posebnih slobodâ, povlastica.

Od slobodâ k slobodi, to je formula koja rasvjetljava povijest Evrope u jednome od njenih temeljnih smjerova.

● ***Pojam slobode, još uvijek »apstraktan«, teoretski, koji se razrađivao od renesanse i reformacije do francuske revolucije, stekao je novu moć nakon što je formuliran u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. On s liberalizmom postaje doktrina.***

Otad pojam slobode – u jednini – postaje osviještenost o svijetu i o kretanju povijesti. Na slobodu se pozivaju – legitimno ili ne – gotovo sve ideologije i traženja XIX. st, ti vrlo različiti pokreti koje

obuhvaća artificijelna riječ liberalizam, vrlo dvosmislena jer je prebogata značenjima.

Liberalizam ujedno znači političku doktrinu (povećati zakonodavnu i pravosudnu vlast i ograničiti izvršnu vlast; u tom se smislu suprotstavlja autoritarnoj doktrini); *ekonomsku doktrinu* u pobjedničkom znaku »laissez faire, laissez passer«, koja isključuje svako državno uplitanje u privrednu igru između pojedinaca, klasa i nacija; *filozofsku doktrinu* koja traži slobodu mišljenja i smatra da vjersko jedinstvo nije uvjet *sine qua non* bilo društvenog jedinstva, bilo jedinstva Nacije, što nužno implicira ideju o trpeljivosti, poštivanju drugoga i osobe čovjeka, u skladu s antičkom izrekom *Homo homini res sacra.*

Liberalizam je tako, radije nego »doktrina jedne političke stranke . . . izvjesna klima mišljenja«. U sukobu s mnogostrukim okolnostima XIX. st, on se angažirao u nebrojenim zadacima; suočio se s bezbrojnim preprekama. U Njemačkoj i Italiji liberalizam se pridružuje nacionalizmu: nije li sloboda koju valja ostvariti prvenstveno sama sloboda Nacije? U Španjolskoj i u Portugalu liberalizam se sukobljava s još monstruoznim snagama jednoga čvrstog *ancien régimea,* utemeljenog na Crkvi. U Engleskoj i u Francuskoj liberalizam će, pak, u svojim političkim traženjima ići do kraja, ili gotovo do kraja. Polagano, nesavršeno, liberalna, ustavna država se organizira sa svojim osnovnim slobodama (sloboda mišljenja, štampe, parlamentarna sloboda, osobna sloboda, proširenje prava glasa).

● ***Međutim, tijekom cijele prve polovice XIX. st. liberalizam služi kao paravan političkom osvajanju vlasti od strane trgovačke buržoazije i aristokracije, posjedničke klase.***

»Izvan toga uskog kruga, pojedinac, čija prava liberalizam brani s toliko žara, još uvijek je bio samo apstrakcija, i bilo mu je nemoguće da se potpuno okoristi tim prednostima.« To vrijedi kako za Englesku konzervativaca i liberala, starih i novih bogataša, tako i za Francusku u vrijeme restauracije i srpanjske monarhije. Ta posjednička klasa koja sebe naziva liberalnom odmah ustaje protiv općeg prava glasa, protiv narodne mase. Dakle, kako podržati jednu takvu politiku egoizma nasuprot industrijskome društvu čija će užasna zbilja ubrzo postati očigledna? Ekonomski liberalizam, koji na početku pretpostavlja jednaku borbu između pojedinaca, nije drugo do puka laž. Što više vremena proteče, to će više izlaziti na vidjelo strahota te laži.

Doista, *taj prvi »građanski« liberalizam prije svega bi bio borba u pozadini, i to ne nepristrana, protiv aristokratskog ancien régimea,* »izazov stečenim pravima koja su posvetila tradicije stare pola tisućljeća«. Na taj se način on uklapa između *ancien régimea* i njegova

aristokratskog društva, koje je srušio, i industrijskoga društva u kojemu radnički proletarijat traži svoja prava. Riječju, čini se da se tobožnje traganje za slobodom, unatoč prividu, svodi na stare borbe grupâ za *slobodama* koje zapravo znače povlastice.

Revolucije 1848. (u Francuskoj je tada ustanovljeno opće pravo glasa) označavat će ključni datum za liberalizam (značajan datum za Englesku je izborna reforma 1832). Otad će liberalizam moći opstati, sa ili bez sloboština, jedino u obliku demokratskog liberalizma, proširenog u načelu na sve klase. A. de Tocqueville i Herbert Spencer, svaki na svoj način, naviještaju njegovo neizbježno osvajanje vlasti i trijumf masa kojih se plaše. Ali dobivši opet na taj način maha, liberalizam se ubrzo istovremeno sukobljava i sa snažnom i iskrenom političkom strujom socijalizma kojemu je obećana budućnost, i s glasnicima autoritarizma, neki bi već rekli »fašizma«, koje predstavljaju Carlyle ili Napoleon III.

Dakle, uklopljen između jedne nove revolucije koja se najavljuje – socijalizam čije će preobrazbe biti mnogobrojne – i jedne kontrarevolucije koja još ne zna ni svoje vlastito ime ni kamo može odvesti, liberalizam je nastavio svoj život, umnogostručavao svoje vlade, svoje mudre i sebeljubive građanske čine, u Francuskoj nalazeći još jedino malo zanosa u svojoj borbi protiv Crkve. Liberali otad postaju svjesni svojih nedostataka i štoviše, svoje neizvjesne borbe. Godine 1902/03. u razumnoj *Revue de Métaphysique et de morale* objavljeni su nizovi članaka *O krizi liberalizma,* posebno u vezi s monopolom u obrazovanju. Međutim, do istinske, konačne krize dolazi nešto kasnije, između dva svjetska rata.

Tko bi se ipak usudio reći da je liberalizam, gotovo izgnan iz politike i djelovanja, obezvrijeđen intelektualno, danas zaista mrtav? On je bio mnogo više nego samo jedno političko razdoblje, više nego vještina i paravan jedne klase. Bio je ideal zapadne civilizacije, i ma ko bio izdan, on ostaje u našim tekovinama, našim jezicima, našim refleksima. Svaki napad na osobne slobode nas zaprepašćuje, uznemiruje. Čak i politički gledano, nasuprot autoritarne i tehnokratske države, nasuprot vječno porobljavajućeg društva, stanovit liberalizam, anarhičan i libertinski, u ime pojedinca i njegovih prava nastavlja svoj zapadni i svjetski život.

DRUGO POGLAVLJE

KRŠĆANSTVO, HUMANIZAM I ZNANSTVENA MISAO

Duhovni i intelektualni život Evrope označavaju burne promjene. On voli, čini raskide, diskontinuitete, oluje, u beskonačnoj potrazi za boljim svijetom.

Međutim, zbog tih naglih obrata ne smijemo izgubiti iz vida dugotrajne kontinuitete evropske misli i civilizacije, zamjetljive kroza sva uzastopna iskustva, od *Sume teologije* (Summa theologiae) sv. Tome Akvinskoga do Descartesove *Rasprave o metodi,* vidljive kroz renesansu, reformaciju i samu francusku revoluciju. A industrijska revolucija, bitni rez, nije dosegla do svih sektora njena života ni njene misli.

Kršćanstvo

Sve religije evoluiraju. One, međutim, svaka na svoj način uspostavljaju zasebne svjetove, s vlastitim vjernostima, stalnostima i samosvojnim odrednicama.

Zapadno je kršćanstvo bilo i ostaje glavna sastavnica evropske misli, pa čak i racionalističke misli koja se uspostavila protiv njega, ali i polazeći od njega. Od početka do kraja povijesti Zapada, kršćanstvo ostaje u srcu te civilizacije koju nadahnjuje, čak i onda kad dopušta da ga ona ponese ili izobliči, i tu civilizaciju obuhvaća čak i onda kad se ona trudi da mu pobjegne. Jer, misliti protiv nekoga znači ostati u njegovoj orbiti. Kao ateist, Evropljanin je još uvijek zarobljenik jedne etike i modela psihičkih ponašanja koji su duboko ukorijenjeni u kršćanskoj tradiciji. Evropljanin je »kršćanske krvi«, ako bismo tako mogli reći, kao što je Montherlant za sebe tvrdio da je »katoličke krvi«, premda, međutim, nije bio vjernik.

● ***Široko rasprostranjeno u Rimskome Carstvu, kršćanstvo je postalo njegova službena vjera ediktom cara Konstantina 313. godine, tri stoljeća nakon Kristova rođenja.***

Rimsko je Carstvo (tj. sve sredozemne zemlje i, u Evropi, neke zemlje u kojima ne uspijevaju maslina i vinova loza) bilo prostor rezerviran, u početku, za mladu pobjedonosnu religiju, »kršćansko ozračje«, kako je kazao Paul Valéry, želeći tom igrom riječi naglasiti spone kršćanstva sa zemljom, kruhom, vinom, žitom, lozom, čak i svetim uljem; spone s geografskim mediteranskim temeljima koje će kršćanska vjeroispovijest zatim uvelike nadići.

Dakle, prije burnih osvajanja u V. st. i katastrofa do kojih će dovesti pobjede islama od VII. do XI. st. kršćanstvo je na neki način imalo vremena da se prilagodi rimskome svijetu, da u njemu uspostavi svoju hijerarhiju, da nauči jasno lučiti ovozemaljsko – »ono što pripada Cezaru« – od duhovnoga, da trijumfira u vrlo živim borbama oko dogme koje su prije svega proizlazile iz nadmudrivanja, umješnosti grčkoga jezika i duha, ali i iz nužnosti da se preciziraju teologijski temelji kršćanstva, utvrde njegovi vidovi i izvedu konzekvencije.

U tome polaganom i teškom radu surađivali su prvi koncili (Niceja, 325; Konstantinopol, 381; Efez, 431; Halcedon, 451, itd) i crkveni oci, *apologeti,* koji su se prije cara Konstantina borili protiv poganstva; zatim *učitelji,* koji su suočeni s disidentskim sektama definirali kršćanski nauk. Sveti Augustin nije posljednji u tome rodoslovnom stablu (za koje neki tumači smatraju da traje sve do VIII., štoviše i do XII. st), ali je za Zapad kudikamo najvažniji. Berber, rođen 354. u Tagasti u Numidiji, u provinciji *Africa,* umire kao biskup u Hiponu (danas Anaba, u ist. Alžiru) 430. godine, dok su Vandali opsjedali grad. Izuzetan upliv njegova djela *(O državi Božjoj, Ispovijesti)* i same njegove proturječnosti, njegova želja da pomiri vjeru i um, tj. sve u svemu, antičku i kršćansku civilizaciju, staro i novo vino, sve su to svjesni pokušaji koji ga s izvjesnog gledišta čine racionalistom. Vjera kod sv. Augustina vlada nad svime. On, međutim, kaže: *credo ut intelligam,* vjerujem da bih spoznao. Također kaže: *Si fallor, sum* – ako griješim, postojim; *Si dubitat, vivit* – ako sumnja, živi. Bilo bi pogrešno u tim tvrdnjama dugo vremena unaprijed vidjeti Descartesov *Cogito, ergo sum;* ipak, one očigledno podsjećaju na tu izreku. Budućnost je nedvojbeno sačuvala svoj najveći interes za svetog Augustina teologa i njegove tvrdnje o predestinaciji. Unatoč tome, doktrina sv. Augustina dala je svoju boju, svoje mogućnosti kretanja i rasprave zapadnome kršćanstvu, pa bilo to samo u vidu inzistiranja na postojanoj nužnosti da se čovjek u pitanjima vjere opredjeljuje

s poznavanjem stvari, nakon dubokoga osobnog razmišljanja i s voljom da shodno tome djeluje.

To više nije Crkva u nježnoj dobi, nesigurna u svoje putove, koju iznenađuju apokaliptičke katastrofe barbarskih najezdi. U trenucima tih velikih nevolja u V. st. ona se uspostavlja kao samo Carstvo, kao sama civilizacija antičkoga svijeta koju je preuzela i koju će, spašavajući samu sebe, na neki način spasiti od propasti.

• ***Crkva se spašava u jednome ugroženom svijetu, ali uz tisuću podviga.***

Preobratiti na kršćansku vjeru pridošlice; preobratiti seljake, još nedovoljno pokrštene ili one koji olako zaboravljaju naučavanje Crkve; preobratiti stanovnike novih područja koja osvaja Zapad; održati hijerarhiju vezanu s Rimom i rimskim biskupom, papom, u vrijeme dok feudalni sustav rascjepkava zapadni prostor na sitne oblasti i mnogobrojne biskupije; uspješno okončati teške borbe, od kojih će se najslavnija, koja suprotstavlja papinstvo i Carstvo, privesti kraju – a da neće završiti – Vormskim konkordatom o investituri 1122... Sve u svemu, ogroman i mukotrpan rad, neprekidno i neugodno naučavanje obilježeno porazima i ponovnim pokušajima, jer je sve stalno bilo dovođeno u pitanje. Razvitak samostanskog života (benediktinci, cisterciti) dovodi do materijalne i duhovne kolonizacije sela (XI/XII. st), a zatim s dominikancima i franjevcima do silovite evangelizacije gradova (XIII. st).

Svako je stoljeće imalo svoje zadatke i svoje bitke: XIII. borbu protiv katara; burno XV. st. čuvenu raspravu između koncila i papinstva (koncili u Konstanzu i Baselu); XVI. st. izbijanje reformacije i istovremeno uspostavu protureformacije (koju su predvodili isusovci), evangelizaciju Novoga svijeta, autoritativne odredbe Tridentskog koncila (Trento, od 1545. do 1563). U XVII. st. javlja se jansenizam; u XVIII. zaoštrava se borba protiv pobornika stanovitog ateizma, koji su bili manje diskretni od »libertina« iz prethodnog stoljeća: ta se borba sa svršetkom stoljeća još nije okončala; tek što je započela, već izbija francuska revolucija.

Napokon, izvan toga neprijateljstva između protivnika koji su se oslanjali na promišljene ideologije, Crkva se neprekidno morala suprotstavljati redovitoj i monotonoj dekristijanizaciji koja je često bila samo vulgarno srozavanje civilizacije. U svim teško dostupnim područjima izvan velikih prometnih osi (kao u Alpama ili na rubovima Evrope, u Mecklenburgu još u XIII. st, u Litvi i na Korzici sredinom XV. i XVI) stari poganski kultovi naglo oživljavaju u svakoj prilici: ovdje kult zmije, tamo kult mrtvih i zvijezda, kao i mnoštvo prazno-

vjerja, vezanih s neuništivim folklorom. Crkva se u nedostatku boljeg rješenja često morala zadovoljiti time da ta praznovjerja pokriva »laganim ruhom«.

Kršćanstvo se u svojoj borbi služilo svim raspoloživim sredstvima: naučavanjem, propovijedima, svjetovnom moći, umjetnošću, religioznim kazalištem, čudima, popularnim kultom svetaca koji je katkad imao toliko uspjeha da su se i sami svećenici uznemiravali i reagirali.

Godine 1633. u Lisabonu dvojica kapucina nisu mogli a da ne kažu: »čini se da je sveti Ante Padovanski Bog Lisabona... Siromasi mole milostinju samo u njegovo ime i ne zazivaju nijednog drugog sveca kad su u opasnosti. Za njih sveti Ante znači sve, on je njihov sjever i kao što kaže propovjednik, svetac igalâ: čim bi neka žena tražila svoju iglu, odmah bi je našla uz pomoć sv. Ante«. Ta moda sv. Ante prešla je preko Atlantika jer će stoljeće kasnije jedan francuski putnik zapaziti u Brazilu tu »čudesnu odanost«.

Narodno je praznovjerje u stvari uvijek u stanju da potkopa, da kompromitira vjerski život iznutra, izobličavajući sve do samih temelja vjere. Sve tada valja činiti ispočetka.

Kad se sv. Ivan od Križa s dva pratioca smjestio u Durvelu, u Kastilji, gdje je sv. Tereza provodeći reformu karmelićanskog reda osnovala prvi samostan, bilo je to zato da u snježnoj zimi živi najskromnijim, ali ne i potpuno osamljenim samostanskim životom: »Često su bosonogi odlazili po lošim putovima seljacima kao divljacima propovijedati evanđelje...«. To je dokaz, ukoliko je bio potreban, da je i u posve kršćanskoj zemlji često trebalo ponovo provoditi evangelizaciju.

Djelo kršćanstva se tako odvijalo na dvije različite razine: na razini intelektualnog života na kojoj je ono branilo svoja gledišta od protivnika, ponekad i dobronamjernih, ali koji mu sigurno nikada nisu nedostajali; na razini djelovanja na narodne mase koje su njihov mukotrpan život i njihova izdvojenost često previše lako udaljavali od vjerskog osjećaja i elementarne pravovjernosti.

● ***Djelo kršćanstva upoznalo je velike fluktuacije, uspjehe, nazadovanja, duge zastoje, koje zamjećujemo samo u grubim crtama, izvana, utoliko što nam svakodnevni vjerski život, njegova prosječna stvarnost prečesto izmiču. Međutim, nije moguće prevariti se o njegovom općem kretanju.***

Od X. do XIII. st. uspjesi kršćanstva posvuda afirmiraju njegovu moć. Crkve i samostani često još uvijek postoje kao svjedočanstvo: cjelokupna Crkva ponesena je jednim snažnim gibanjem, koje je i gibanje privrednog procvata, društvenog uspona aktivne Evrope,

prepune života i na putu brzog napretka. Zatim hara »crna smrt«, a s njom dolazi do katastrofalnog i brutalnog zastoja. Sve je tada nazadovalo, čak i uspjesi kršćanstva, za vrijeme toga dugog niza razmirica i borbi koje povjesničari nazivaju *stogodišnjim ratom* (1337–1453), i čije su se posljedice osjetile i izvan glavnih zaraćenih zemalja, Francuske i Engleske, zapravo na čitavome Zapadu.

U drugoj polovici XV. st. nadolazi nova plima vjeskih vodâ, širi se po cijeloj Evropi u koju se vratio mir, ali istovremeno i žive nesuglasice. Između dva približna datuma, od 1450. do 1500, teku ta *nemirna vremena* (Lucien Febvre) koje su povjesničari krivo nazvali predreformacija, zato što ondašnja sveopća uznemirenost duhova ne dovodi nužno do »protestantskog« i prosvjedovateljskog stava reformacije. U zemljama koje će ostati odane Rimu ta će vjerska uznemirenost imati za posljedicu zapravo jednu drugu »reformaciju«, ovoga puta katoličku, koju povjesničari obično nazivaju protureformacijom. I ovoga puta naziv nije sasvim prikladno odabran.

U svakom slučaju, XVI. i XVII. st. živjet će u znaku brižnih vjerskih strasti i ekstremnih duhovnih razmirica čija nas žestina ne smije iznenaditi: npr. oštar sukob između rigorizma jansenista i jednostavnijeg, laksističkog, ali humanog morala isusovaca, u doba Saint-Cyrana, gospode iz Port-Royala, Mme de Sévigné, Racinea i Pascala.

S XVIII. st. uočavamo značajno nazadovanje. Ovoga puta materijalni procvat ne ide u korist Crkve, već prati znanstveni i filozofski pokret koji, naprotiv, u ime napretka i razuma ustaje protiv nje.

Humanizam i humanisti

Evropska se misao može pojmiti samo u okviru dijaloga s kršćanstvom, čak i kad je taj dijalog oštar ili rasprava burna. Ta je perspektiva bitna za razumijevanje *humanizma,* temeljnog vida zapadne misli.

• ***Prethodno, problem termina: riječ humanizam je dvosmislena i bilo bi opasno kad ne bismo najprije precizirali njene upotrebe i njen status.***

To je znanstvena riječ koju su u XIX. st. skovali njemački povjesničari (točan datum nastanka: 1808). Pierre de Nolhac, autor djela *Petrarca i humanizam,* »tražio je da mu pripadne čast što je tu riječ uveo u službeni jezik Francuskog sveučilišta, u sklopu svojih predavanja na Ecole des Hautes Etudes«. Dakle, jedan termin *kasnoga* porijekla i koji je samom tom činjenicom vrlo pogodan za osobna, opravdana ili pogrešna tumačenja. Sve do tada bili su poznati *humanisti,* i ta se riječ odnosila na točno određenu grupu ljudi koji su si u XV. i XVI. st. sami dali to ime.

Međutim, riječ »humanizam« nije ostala vezana jedino s »humanistima« i »duhom talijanske i evropske renesanse«. Ona je značila to i još mnogo drugih stvari, do te mjere da u *današnjem* jeziku ima takvo bogatstvo značenja, da je jedna anketa, provedena 1930, istakla izraze *novog* humanizma, *kršćanskog* humanizma, *čistog* humanizma, pa čak i tehničkog i znanstvenog humanizma... Ispitivanje mnijenjâ danas dalo bi iste rezultate, što dokazuje da ta riječ, jučer znanstvena, teži da postane popularna i da poprimi nova značenja, dakle, da odgovara na aktualne upite i orijentacije.

Na planu povijesti, govorit ćemo jednako tako o humanizmu XII. st (koji podrazumijeva skolastika) kao i o humanizmu renesanse ili reformacije, ili o humanizmu francuske revolucije čije ćemo bogatstvo i samosvojnost kasnije objasniti; ili, pak, da preuzmemo riječi jednog današnjeg povjesničara, o »humanizmu Karla Marxa ili Maksima Gorkog«... Možemo se jedino upitati što je zajedničko tom nizu »humanizama«, ako ne nužnost i očigledan interes da ih se shvati kao porodicu problema.

Možda bi bilo razumno od Augustina Renaudeta, povjesničara toskanskoga i evropskog humanizma, preuzeti široku definiciju koja, kako se čini, odgovara tom općem značenju? »Pod nazivom humanizma možemo definirati etiku ljudske uzvišenosti. Usmjerena istodobno prema proučavanju i djelovanju, ona priznaje i slavi veličinu čovjekova genija, moć njegovih tvorevina, suprotstavlja njegovu snagu sirovoj snazi nežive prirode. Bitno ostaje nastojanje pojedinca da pomoću stroge i metodičke discipline u samome sebi razvije sve ljudske moći, kako ne bi dopustio da se izgubi išta od onoga što veliča i uzdiže ljudsko biće.« »Težiti neprekidnim nastojanjem«, kaže Goethe na početku *Fausta II*, »prema najvišem obliku postojanja«. Isto tako, Stendhal je rekao Eugènu Delacroixu (31. siječnja 1810): »Ne zanemarujte ništa što vas može učiniti velikim. Takva etika ljudske uzvišenosti nameće društvu stalno nastojanje da u sebi ostvari najviši oblik savršenstva u ljudskim odnosima; ogromno osvajanje, ogroman posao kulture, neprestano sve šira znanost o čovjeku i o svijetu. On zasniva osobni i zajednički moral; zasniva pravo i ekonomiju: rezultira nekom politikom; hrani umjetnost i književnost.«

Ta prekrasna definicija trebala bi biti dovoljna. Međutim, ona ne naglašava dovoljno snažno sam smisao pokreta, koji je, naprotiv, pretjerano iskazan u gruboj tvrdnji Etiennea Gilsona: on smatra da je humanizam renesanse u biti srednji vijek, »ali ne: *plus* čovjek, već: *manje* Bog«. Tvrdnja je nepravedna i pretjerana, no ona ipak ukazuje na prirodnu sklonost, svjesnu ili nesvjesnu, svakog humanizma: on veliča čovjeka, oslobađa ga, smanjuje udio Božji iako Boga potpuno ne zaboravlja.

Također, humanizam je na izvjestan način uvijek *protiv: protiv* isključive pokornosti Bogu; *protiv* svakoga isključivo materijalističkog poimanja svijeta; *protiv* svake doktrine koja bi zapostavljala, ili bi se činilo da zapostavlja čovjeka; *protiv* svakog poretka koji umanjuje čovjekovu odgovornost... Humanizam je vječit zahtjev, plod gordosti.

Calvin s tim u vezi ne griješi: »Kad nas uče da idemo putem naše snage i vrline, znači li to išta drugo doli uzdići se na vrh trske, koja nas ne može držati a da se odmah ne prekine, te padnemo?« Calvin nije bio jedan od onih ljudi koji prvenstveno vjeruju u čovjeka.

Za humanista je upravo obrnuto. Njegova se vjera, ako ima neku vjeru, mora suživjeti s tim pouzdanjem u čovjeka. I upravo u smislu te uvriježene tradicije valja shvatiti riječi sociologa Edgara Morina prilikom njegova napuštanja Komunističke partije: »Maksizam je, stari druže, proučavao ekonomiju i društvene klase; prekrasno je to, stari druže, ali zaboravio je proučavati čovjeka.«

• ***Humanizam je polet, borbeni hod prema postupnoj emancipaciji čovjeka, stalna zainteresiranost za mogućnosti koje se čovjeku pružaju kako bi poboljšao ili izmijenio svoju sudbinu.***

Njegova povijest je višestruka, isprekidana, obilježena zastojima i padovima, bjelodanim proturječnostima kojima je obilježena cjelokupna prošlost Evrope.

Čini se da je Evropa oduvijek živjela u nemirnome traganju za *drugačijim* rješenjem za svoje probleme i svoje poteškoće nego što su bila rješenja u tadašnjem trenutku. Odatle proizlazi gotovo boleciva želja da se ide prema novome, teškome, zabranjenom također; odatle često i skandali u vezi s kojima bi Zapad mogao ponuditi materijal prebogat podacima.

Naše ćemo proučavanje radi konciznosti ograničiti na tri izuzetna i značajna slučaja: na *humanizam renesanse,* na *humanizam reformacije* koji je njegov suvremenik, ili zamalo tako, a zatim, prilično udaljen od njih, u XVIII. st, na *snažan humanizam francuske revolucije.*

• ***Humanizam renesanse se pokazuje kao dijalog Rima s Rimom, poganskoga Rima s Kristovim Rimom, antičke civilizacije s kršćanskom civilizacijom.***

Sigurno je to jedan od najplodnijih (nikad prekinutih) dijaloga što ih je upoznao Zapad.

a) Riječ je o tome da se živi, da se oživi sa Starima. Često se navodi

*kratka odsudna rečenica kojom završava Umijeće ratovanja N. Machiavellia: »...jer ova se zemlja (Italija) čini kao da je rođena za to da u njoj uskrsnu mrtve stvari.«** Međutim, te *cose morte,* ako ih se tako vatreno vraća u život dokaz su da ih život treba i da su nadohvat ruke, nimalo mrtve.

Uistinu, poganski Rim na Zapadu nikad nije bio mrtav. U jednom djelu koje se odlikuje krajnjom stručnom preciznošću, E. Curtius je pokazao zadivljujuće preživljavanje civilizacije kasnoantičkoga Rimskog Carstva: Zapad je u njoj živio do nezamislivog stupnja, u njoj crpio svoje književne teme, svoje načine mišljenja, čak i svoja opća mjesta, svoje metafore.

To što se kršćanska Evropa privikla na svakodnevno susjedstvo antičkoga Rima tim je prirodnije što u zamjenu nije bilo nekog drugog rješenja, neke druge konkurentske civilizacije, i što je kršćanstvo dragovoljno prihvatilo *koegzistenciju,* već i prije raspada rimskog svijeta. Sveti Justin već je u II. st. govorio: svaka plemenita misao, »ma otkud dolazila, vlastito je dobro kršćana«. Sveti Ambrozije je tvrdio: »Svaka istina, tko god bio njen tumač, proizlazi iz Duha Svetoga.« Samo je Tertulijan uzvikivao: »Što je zajedničko Ateni i Jeruzalemu!« No njegov je glas ostao gotovo bez odjeka.

Međutim, ako je antička baština i prešla u život, obrasce mišljenja i jezika zapadnog srednjovjekovlja, književnost antike, njeni pjesnici, filozofi i povjesničari često više nisu budili strasti ili interes intelektualaca. Ako je latinski i ostao živ jezik, grčki je bio gotovo nepoznat. U najbogatijim bibliotekama rukopisi antičkih djela ležali su zaboravljeni u prašini. Upravo te drevne tekstove humanisti posvuda traže kako bi ih opet čitali, izdavali i strastveno komentirali; kako bi povratili ugled djelima i jeziku Starih – Grka i Latina – s kojima će doslovce živjeti.

Nitko to možda nije bolje rekao od Machiavellia prilikom svoga drugog izgnanstva 1513, u veče svojega života. Tada se nalazi među seljacima, drvosječama... »Kad padne večer, vraćam se kući i ulazim u radnu sobu: već na vratima svlačim sa sebe onu svakidašnju odjeću, punu blata i kala, i ogrćem se plaštem dostojnim kralja i njegova dvora; kad se tako dolično preodjenem, ulazim u drevne dvorove drevnih ljudi; tu se – ljubazno dočekan – hranim onom hranom koja je jedina moja i za koju sam se rodio; tu ja slobodno razgovaram s njima, pitam ih za razloge njihovih djela. A oni mi, onako ljubazni, odgovaraju...«**

* N. Machiavelli, *Izabrano djelo,* I. svezak: *Umijeće ratovanja,* Zagreb: Globus, 1985, str. 479.

** N. Machiavelli, *Izabrano djelo,* II. svezak: Pisma (IV. dio), Zagreb; Globus, 1985, str. 27.

Humanizam renesanse u znaku je tih iščitavanja, tih neprekidnih razgovora. Rabelais i Montaigne humanisti su toga tipa; govore to njihove knjige, pretrpane literarnim sjećanjima. Pored svakog humanista možemo uz suučesnički ili zlobni smiješak, prepoznati nekog drevnog čovjeka koji ga vodi za ruku i tako ga objašnjava ili razotkriva. Erazmo Rotterdamski, koga će zvati Princom humanista jest Lukijan, kažu njegovi neprijatelji. »Lukijanski« su i Rabelais, Bonaventura des Péners, dok bi Machiavelli bio Polibije...

b) Nije jednostavno datirati taj široki pokret mišljenja. Naši artificijelni termini humanizma i renesanse (koje su gotovo isto tako artificijelno skovali Jules Michelet i Jacob Burckhardt) imaju dvostruku upotrebu. Dva se pokreta brkaju u jedno i u vremenu i u prostoru.

Avignon je nedvojbeno lansirao humanizam, a s njim već i renesansu. Avignon, koji oživljuje s Petrarcinim povratkom 1337, bit će dugo vremena, zahvaljujući boravku papa, »najevropskiji« grad, najraskošniji grad Zapada (čak i nakon povratka papâ u Rim 1376, sačuvat će svoje protupape, svoj luksuz i svoj utjecaj). Međutim, Firenca će biti onaj grad u kojemu će kasnije renesansa u potpunosti razviti svoju »kulturnu hegemoniju«, sve do smrti Lorenza Veličanstvenog (Lorenzo il Magnifico) 1492, pa čak sve i do dolaska na vlast Cosima I 1530.

Te kronološke granice, godine 1337. i 1530. zacijelo vrijede za cjelokupni pokret koji nije doveo u pitanje samo Italiju, već i *čitav Zapad:* posljednji princ humanistâ, Erazmo, rođen je u Rotterdamu 1467, a umro u Baselu 1536.

No ta dva duga stoljeća povijesti svoj puni smisao dobivaju jedino ako ih širom otvorimo kako prema prošlosti, naime, prije 1337. (približan datum), tako i prema budućnosti, nakon 1530.

Prema prošlosti, zato što između srednjeg vijeka i renesanse nije postojao tako potpun raskid kao što se to do jučer smatralo. Renesansa nije suprotnost srednjovjekovne filozofije, ma kakva bila zadirkivanja humanista u pogledu skolastike. »Pred pedesetak godina«, piše jedan njemački povjesničar 1942, »razlika između srednjeg vijeka i renesanse bila je ista kao između crnog i bijelog, dana i noći, jedna zapanjujuća razlika. Zatim, kako je jedan razlog otkrivao drugi, granice između dva doba do te su mjere postale nerazlučive da se ukazala potreba za kompasom kako bi ih se moglo razlikovati.«

Prema budućnosti, zato što nije bjelodano da je smrću Erazma 1536, čovjeka koga retrospektivno vole svi liberalni duhovi današnjice, jedna civilizacija, civilizacija slobodne renesanse, mrtva pod ledenim dahom vjerskih ratova kojima će otad pripasti i više nego cijelo jedno stoljeće.

Tada se nedvojbeno prekida trijumfalni pokret renesanse. No kad

je riječ o civilizacijskim stvarnostima, ono što je trajalo više od dva stoljeća ne može se izgubiti u jednom trenutku. Humanisti su dobili bitku dugoročno. Dobili su je u obrazovanju u kojemu je sve do danas antika ostala kruh svagdašnji. Tek se sad od nje počinjemo odvajati. A nadasve, nakon humanista, Evropa više neće zaboraviti to pouzdanje u ljudsku veličinu i um kojima su se oni zanosili; ono će ostati najveći poticaj mišljenju i življenju na Zapadu.

Humanizam, ako je i bio djelo uskih krugova (oduševljenih latinista, manje brojnih no ne manje oduševljenih helenista, hebraista kao što su užar Thomas Platter, Pico della Mirandola ili G. Postel), djelo »elitnih duhova«, nipošto nije bio ograničen na nekolicinu gradova ili kraljevskih dvorova, kao što je npr. sjajni dvor francuskoga kralja Franje I. Tih nekoliko humanističkih duhova raspršenih diljem Evrope ujedinjuju uske epistolarne veze (Erazmova veličanstvena prepiska, naravno na latinskome, obuhvaća 12 svezaka »osmine« u izdanju Allena). Takvo kretanje humanista ostavilo je tragova u cijeloj Evropi: prvenstveno u Italiji, ali i u Francuskoj, Njemačkoj (da ne zaboravimo i posebnu ulogu Češke), Ugarskoj, Poljskoj, Nizozemskoj, Engleskoj... Mogli bismo kao dokaz navesti čitave liste imena; spomenimo samo stvaranje »kraljevskih profesora« u Francuskoj, naime profesora izvan sveučilišta koje je Franjo I zadužio da naučavaju one predmete koje je Sveučilište zabranilo, i čija će glavnina kasnije postati Collège de France.

c) Da li humanizam renesanse predstavlja, ili ne, borbu protiv kršćanstva? Treba li taj pokret promatrati kao pokret koji istodobno teži k ateizmu i bezvjerju? Ili, barem, u Machiavelliu, Rabelaisu i Montaigneu pozdraviti autentične prethodnike slobodnog mišljenja?

Možda to znači previše procjenjivati renesansu našim današnjim očima. Izvjesno je da se ona okreće od tradicionalnoga naučavanja skolastike i teologije. Nedvojbeno je da svoje užitke nalazi u posve poganskoj antičkoj književnosti i da smisao kretanja njene misli jest slavljenje čovjeka – no iz toga nužno ne proizlazi da ona ustaje protiv Boga ili Crkve.

Zaključak koji se može izvesti iz Febvreova pomnog i detaljnog proučavanja Rabelaisova djela jest da je u Rabelaisovo doba bilo *nemoguće,* ili barem još uvijek izuzetno teško doći do *filozofskog* ateizma sigurnog u samoga sebe: mentalno oruđe onoga doba to nikako ne omogućuje; ono ne nudi ni ključne riječi, ni relevantno zaključivanje, ni prijeko potrebnu znanstvenu podlogu. Renesansa sigurno nije zanemarivala znanstveno istraživanje, ali ga ipak nije postavila u središte svojih preokupacija.

Uistinu, ne može biti valjana zaključka ako se ne mjere i ne premjeravaju srca, duhovi, ako se ne pronađe atmosfera toga dalekog,

učenog života, ako se jedan po jedan i nanovo ne rekonstruiraju procesi ateizmu koje su malo prenaglo pokrenule polemike suvremenika ili oduševljenja povjesničara. Svaki put, ili gotovo tako, procjenjivač mora priznati nerješive pogreške i dvosmislenosti.

Dijalog Lorenza Valle: *De Voluptate* 1431, koji je u svoje doba izazvao skandal, napisan na klasičnom latinskome, jest razmirica između *epikurejaca i stoika.* Kako su stoici dotada bili u modi (kod Petrarce, Salutata, Poggia), igra je, dakle, bila da se zagovaraju epikurejci. Čista književna rasprava na kraju koje se, štoviše, autor ponovo pojavljuje kako bi zastupao natprirodni poredak kršćanstva.

Licemjerje, netko će reći. No to znači preraditi povijest previše prema svome nahođenju, odbiti uočiti da se ateizam konačno mogao iskovati tek kasnije, na osnovi jedne solidne materijalističke znanosti. U XVI. st. *kao opće pravilo,* negacija Boga nije dio ljudskih preokupacija, želja, čak ni njihovih potreba.

Nemojmo prenaglo optužiti ni Machiavellia da je bio poganin zato što je kritizirao svećenike i Crkvu »koji su nas učinili bezvjernima i lošima«, ili zato što je predbacivao kršćanstvu »da je posvetilo ponizne i kontemplativne ljude, da je vrhunsko dobro bacilo u poniznost... dok ga je antička vjera stavljala u veličinu ljudske duše«. Mogli bismo mu s mnogo više razloga predbaciti da je popustio pred poukama zbivanja svoga strašnog vremena i da je politiku postavio izvan morala – gdje je odonda i ostala...

Također valja točno smjestiti firentinsku Platonsku akademiju koju je osnovao Lorenzo de Medici. Novoplatonovska, ona se zasniva na idealističkoj Platonovoj filozofiji i tako se suprotstavlja aristotelizmu, i možda traži neku vrstu *kompromisa* između antike i kršćanstva. No to što je Pico della Mirandola, koji je pripadao krugu akademije, napisao raspravu o ljudskome dostojanstvu – *De dignitate hominis* – nije ga uopće spriječilo da pri kraju svoga prekratkoga života sanja o tome da ode propovijedati evanđelje »s križem u ruci, bosonog, po gradovima, selima i gradićima, te da po svojoj želji bude sahranjen kao dominikanac trećoredac. Jedan primjer, među stotinama drugih, za ono što se naziva *religioznim humanizmom.* Čak i slučaj s Pietrom Pomponazziem iz Padove, koji je za jedne neosporni ateist, dok za druge ostaje sumnjiv. Slučaj Bonaventure de Périersa, neobične osobe i autora jednog čudnog *Cymbalum Mundi* (1537–1538), u jednoj svojoj izvrsnoj knjizi ispitivao je Lucien Febvre 1942. Njegov zaključak: ako je Merkur tih dijaloga Krist, u što je on uvjeren, evo jednog napada na Crkvu, znaka ateizma. No ne treba ni prešutjeti, ni prenaglašavati značenje te knjige koja u literaturi svoga doba ostaje prilično postrani.

Philippe Monnier, strastveni povjesničar firentinskog *quattrocenta,*

tvrdi da humanist, fasciniran prestižom Grka i Rimljana »kopira (njih), imitira, ponavlja, usvaja njihove modele, njihove primjere i njihove bogove, njihov duh i jezik«, i da »takav pokret doveden do svojih logičnih krajnosti ne bi težio ničemu osim da dokine kršćanski fenomen«. Ako slijedimo *našu* logiku, možda. Možda nije tako ako slijedimo logiku XV. i XVI. st. Sociolog Alexander Rüstow oduševljeno piše: »Bilo bi... nerazumno tražiti takav antagonizam, za vrijeme dok se pobjeda antike nad Crkvom... potpuno okončava, i to u samoj unutrašnjosti Crkve. Nije li se Rim razvio kao središte zračenja renesanse, i nisu li pape začetnici tog pokreta? Upravo Aleksandar VI pobjeđuje neprijatelja humanista u Firenci, Savonarolu, spaljenog 20. svibnja 1498. Štoviše, antika, koja ponovo živi u duhovima, jest tolerantna. Grčki su filozofi prisustvovali svetkovinama i kultovima bogova, vjerujući u njih ili ne. Zašto bi njihovi učenici napadali Crkvu koja im je tako malo neprijateljska? Sljedeća izreka jest Erazmova: 'Sveti Sokrate, moli za nas!'«

d) Renesansa se od humanizma srednjega vijeka udaljuje mnogo manje na razini ideja nego u samome životu.

Renesansa je, ako tako možemo reći, kulturna, a ne filozofska izdaja. Njena je atmosfera bila atmosfera jedne žive, mnogostruke radosti, radosti očiju, duha, tijela, kao da je Zapad izlazio iz neke mnogostoljetne korizme.

Renesansa proizlazi iz psihologije i sociologije radosti. Rijetkost je u povijesti da su ljudi do tog stupnja i tako jako osjećali da žive u sretnome dobu. »Na mjesto srednjovjekovnog *Memento mori* dolazi *Memento vivere.*« Kontemplacija o smrti i mrtvački plesovi karakteristični za kraj XV. st. kao da su nekom čarolijom nestali, kao da se Zapad *podijelio* (u smislu u kojemu M. Foucault koristi tu riječ), tj. odvojio u svome duhu od meditacije o smrti. Ta se promjena može pratiti u brojnim i uzastopnim *Artes moriendi* (tim traktatima o dobroj smrti): smrt pomalo prestaje biti božanska smrt, taj mirni prelazak u neki bolji, istinski život; ona postaje *ovozemaljska* smrt, sa svim strašnim stigmatima tijela koja se raspadaju, ljudska smrt, vrhunska kušnja s kojom se čovjek ima suočiti. Nitko to ne kaže tako rado kao sveti Augustin: »Na zemlji smo samo putnici koji teže smrti«, no istodobno, nitko više ne smatra »da je ovaj život prije smrt nego život, da je neka vrsta pakla«. Život opet dobiva svoju vrijednost i svoju svrhu.

Upravo na zemlji čovjek mora organizirati svoje carstvo i to novo uvjerenje prethodi uspostavi svih »pozitivnih snaga moderne kulture: oslobođenju misli, preziranju autoriteta, pobjedi intelektualnog formiranja nad povlasticom stečenom rođenjem (ili u terminima quattro-

centa, pobjedi pojma *humanitas* nad pojmom *nobilitas*), oduševljenju za znanost, oslobađanju pojedinca . . .« (Nietzsche).

Humanisti su vrlo svjesni toga novog vrenja. »Bez ikakve sumnje, evo zlatnog doba«, tvrdi Marsilio Ficino (1433–1499). Godine 1517. Erazmo kaže otprilike isto: »Stoljeću treba poželjeti sreću: ono će biti zlatno doba.« U svome poznatom pismu od 28. listopada 1518. nirnberškom humanistu Willibaldu Pirkheimeru, Ulrich von Hütten kliče: »Kakvog li stoljeća! Kakve li književnosti! Kako je ugodno živjeti!« Gotovo da se ne usuđujemo, koliko je poznat, i previše poznat taj primjer, ovdje govoriti o Telemskoj opatiji koju je zamislio Rabelais . . . Pa ipak!

Nitko neće osporiti da je ova izražena osviještenost o mnogostrukim mogućnostima čovjeka dugo vremena unaprijed pripremila sve revolucije modernoga doba, kao i ateizam. Humanisti su, međutim, bili previše zaokupljeni organiziranjem svoga vlastitog kraljevstva da bi imali na umu osporavati kraljevstvo Božje.

Već od prve trećine XVI. st. pokret i radost renesanse bit će zakočeni. »Tužni ljudi« će malo-pomalo ispuniti pozornicu Zapada. Poput svakog doba radosti, velikog sunca, poput svih velikih sretnih razdoblja ili onih koja su se takvima smatrala: stoljeće u kojemu je blistala Aleksandrija, Augustovo stoljeće, stoljeće prosvjetiteljstva, i renesansa je u svome savršenstvu kratko trajala.

● ***Protestantski humanizam. Ogromna rijeka reformacije počinje izvirati između XV. i XVI. st. Ona se bjelodano afirmira 31. listopada 1517. u Wittenbergu s obznanjivanjem 95 Lutherovih teza na vratima vitenberške Schlosskirche.***

Ta rijeka teče kroz strahovite ekscese vjerskih ratova. Ratovi uistinu počinju u Njemačkoj 1546, godine Lutherove smrti, a okončat će se tek stoljeće kasnije, 1648. U međuvremenu su se proširili na druge zemlje i posvuda za sobom ostavili neizmjerne ruševine. Kompromisi, kasno postignuti i *manje ili više trajni,* bijahu potpisani: Augzburški mir 1555, Nantski edikt 1598, Kraljevo pismo u Češkoj 1609. Međutim, tisuće ljudi (jer reformacija, za razliku od humanizma renesanse, odmah pridobija narodne mase), tisuće muškaraca i žena, kako bi obranili svoju vjeru morali su upoznati građanski rat, snažnu represiju (npr. u Nizozemskoj, u vrijeme vladanja Filipa II, ili u Francuskoj, prilikom opoziva Nantskog edikta i ustanka u području Cévennesa); ili izgnanstvo, bilo u Novi svijet, bilo u neku zemlju koja je njihovu vjeru prihvaćala, prema načelu: *Cuius regio, illius religio.**

* čija je zemlja, njegova je i vjera

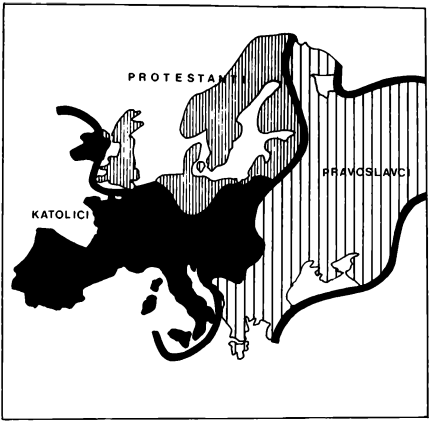

16. Tri kršćanske vjere u Evropi

Svi se ti bjesomučni sukobi smiruju s XVIII. stoljećem, a ponekad i ranije. Protestantizam ih je nadživio; stigavši sve do nas, svojim osobenim humanizmom danas boji veliki dio zapadnoga svijeta, posebno anglosaksonske i germanske zemlje. Međutim, nije jednostavno precizirati točnu boju toga humanizma, jer ne postoji *jedna* protestantska Crkva, već *mnoge* crkve, koje odgovaraju pluralizmu protestantskih humanizama, nekolicini tipova ljudi.Ti ljudi unatoč tome pripadaju istoj porodici, naročito ako ih suprotstavimo njihovom susjedu, katoličkome Zapadu.

Nas zanima to nasljedstvo ostavljeno Evropi, a ne *reformacija po sebi.* Stoga se nećemo zadržavati na klasičnoj povijesti reformacije i protestantizma. S tim u vezi čitaoca valja uputiti na dobar sažetak Emila Léonarda.

U razmaku od nekih dvadesetak godina uslijedila su jedan za drugim dva protestantizma, dva velika »vala; jedan kojim vlada silovito djelovanje Martina Luthera (1483–1546), drugi koji vodi promišljeno i autoritativno djelovanje Calvina (1509–1564). Ta dva čovjeka ni po čemu nisu slični. Luther je seljak iz pograničnoga kraja njemačkog Istoka. Postoji nešto izravno, jako, prirodno, u toj duhovnoj pobuni seljaka, u tom seljaštvu duha, tom *Bauerstand des Geistes,* kako kaže

Nietzsche. Optužiti zloupotrebe, besmislice i zamršenosti Crkve; izaći iz tih neizvjesnosti stavljajući cijeli ulog na nedvojbenost spasenja pomoću vjere (»pravednika spašava njegova vjera«), zadovoljiti se emocionalnim, trenutačnim gledištima ne mareći da ih se pedantno sredi, takav je, jednostavan i jasan romantičan i revolucionaran svjetonazor mladoga Luthera. »Bog to više neće duže podnositi. To više nije svijet kao jučer u kojemu su ljudi bili progonjeni i vođeni kao divljač!« Doduše, taj stav koji ga suprotstavlja moćnima, bogatima, Luther neće moći zadržati. Godine 1525. reformator će stati na stranu feudalaca, protiv njemačkih seljaka, čiji je ustanak između Elbe, Rajne i Alpa uzrokovan djelomice i njegovim naučavanjem.

No zbog tog čina on nije ništa manja suprotnost Calvinu, građaninu, učenjaku hladne glave, strpljivom i energičnom organizatoru, pravniku koji uvijek osjeća potrebu da u svojim dedukcijama ide do kraja. Luther shvaća predestinaciju kao objavu, Calvin je stavlja u jednadžbu i iz nje izvodi zaključke. U svim su vremenima postojali izabranici: ne pripada li im, dakle, pravo da vladaju drugima? Upravo to Calvin čini u Ženevi, istodobno se pozivajući na duh poniznosti (1536–1538; 1541–1564); upravo će to Cromwell učiniti u strogoj Engleskoj puritanaca.

Takva su dva glavna protestantizma. Njihova su područja različita, njihove zajedničke točke, unatoč svemu, brojne: raskid s Rimom, s kultom svetaca; ukidanje redovnog svećeničkog zvanja; sakramenti smanjeni od sedam na dva: krštenje i pričest. Ponekad još postoji neslaganje u vezi s pričesti.

Važno je biti krajnje oprezan prema onome što možemo pojednostavljeno (jer točna bi lista bila podugačka) nazvati netipičnim ili marginalnim protestantizmima: tako npr. skoro od samog početka humanistički protestantizam (Zwingli u Zürichu, Oecolampade u Baselu, Henrik VIII u Engleskoj) i »pijetistički« protestantizam, naime, protestantizam žestoko progonjenih anabaptista.

Da li je *granica između katoličkog i protestantskog svijeta* – koja još i u naše vrijeme predstavlja stanovit spoj evropske civilizacije – nastala samo iz slučajnosti vjerskih borbi?

Evropa je poput debla stabala nastajala uzastopnim slojevima različite starosti. Najstariji je dio debla Zapada, srce stabla, ono što ga je nekoć osvojilo – i civiliziralo – Rimsko Carstvo, dok se prostiralo prema zapadu i prema sjeveru sve do dvostrukog spoja rijeke Rajne i Dunava s jedne strane, a s druge strane sve do Britanskih otoka, od kojih je vladalo, i to djelomice, samo jednim njegovim dijelom (uglavnom londonskim bazenom).

S one strane tih granica evropska se civilizacija širila kasno, *nakon propasti Rimskoga Carstva:* to su novi i površinski slojevi debla.

Srednjovjekovni je Zapad *kolonizirao,* u plemenitom značenju te riječi, taj obližnji svijet, podižući u njemu svoje crkve i šaljući misionare. Opatije i biskupije dalekoga Rima u njemu čine moćne temelje.

Je li tek puki slučaj što ta stara granica Rimskoga Carstva između stare Evrope i nove, »kolonizirane«, Evrope velikim dijelom čini i granicu koja dijeli katolički i protestantski svijet? Nedvojbeno je reformacija imala svoje čisto vjerske razloge: plimu tih duhovnih voda vidljivih u čitavoj Evropi, koja je pažnju vjernika usredotočila na zloupotrebe i nesloge u Crkvi, na nedostatnosti jedne previše ovozemaljske pobožnosti, sačinjene više od kretnji nego od istinskog žara. Taj je osjećaj iskusilo čitavo kršćanstvo. Međutim, stara je Evropa, nesumnjivo odanija svojim starim vjerskim tradicijama koje su je usko povezivale s Rimom, održala vezu, dok je nova Evropa, izmješanija, mlađa, manje odana svojoj vjerskoj hijerarhiji, prihvatila raskid. Naslućujemo već i nacionalnu reakciju.

Potonja sudbina ovih dvaju svjetova često je hranila ono što bismo mogli nazvati sektaškim ponosom. Značajkama protestantizma pripisivali su se uspon kapitalizma i znanstvene misli, drugim riječima: moderni svijet. Odgovarajuće pozicije protestantizma i katolicizma mogu se bolje objasniti u kontekstu ekonomske i opće povijesti.

U protestantizmu zapravo ne vidimo ništa što bi mu osiguravalo intelektualnu superiornost – ili inferiornost – spram katoličkog svijeta. Naprotiv, izvjesno je da je on stvorio neku različitost, dakle, poseban, izvoran doprinos evropskoj kulturi.

Da bismo definirali taj doprinos, treba razlikovati prvotni, militantni protestantizam XVI. i pobjednički protestantizam u XVIII. st.

Pokrenuta u znaku slobode i pobune, reformacija ubrzo upada u istu nepomirljivost koju je predbacivala svome protivniku. Stvara isto tako kruto zdanje kao i srednjovjekovni katolicizam, »u kojemu je sve podvrgnuto ljestvici nadnaravnih vrijednosti Objave: država, društvo, obrazovanje, znanost, privreda, pravo«. Na vrhu toga zdanja Sveto pismo, Biblija, i kao tumači Svetoga pisma, država i Evangelička crkva. Državi (vladaru ili gradu) pripada stari *ius episcopale.*

Nepotrebno je reći da taj poredak ne stvara vjersku slobodu za koju su u početku ljudi uzeli oružje u ruke. Red, strogost, željezna ruka, takve su prvobitne protestantske crkve, kako u Baselu tako i u Zürichu, u kojemu su reformatori, ma koliko bili pod Erazmovim utjecajem, bez oklijevanja utapali užasne anabaptiste. U Nizozemskoj, istovjetni pokolji. Da su papisti te nesretnike, koji nisu priznavali Sveto Trojstvo, božansku narav Sina Božjeg i ustajali protiv Crkve, države i bogatih, istodobno progonili, vješali i klali, činjenica je

u skladu s logikom, ako već ne i s milosrđem. Ali u ime čega im je reformacija dosudila isti postupak? Poznata je i *tragoedia serveta:* Miguel Servet, španjolski liječnik protestant, jednoga je dana pri izlasku s propovijedi uhapšen u Ženevi, optužen zbog svog antitrinitarizma i panteizma, osuđen na muke i spaljen, po naredbama Calvina, koji je već dugo na njega vrebao. Sébastien Castellion (1515–1563), »savojski« humanist, »apostol« liberalne reformacije, ozlojeđen tim činom, u svome dirljivom pamfletu 1554. ustaje protiv učitelja iz Ženeve koga je nekad volio i služio mu; ozlojeđen je, jer tada nitko više od njega nema osjećaj za pogreške i zločine pobjedničke reformacije. On piše: »Više ne postoji ni jedna sekta koja druge sekte ne smatra heretičkima, tako da, ako te u ovome gradu ili kraju smatraju pravovjernim, u onome će te smatrati krivovjernikom. Do te mjere da, ako danas netko želi *živjeti,* nužno je da ima toliko *vjerovanja* i *religija* koliko je gradova ili *sekti:* jednako kao što i čovjek koji putuje zemljom mora svakodnevno mijenjati novac, jer ovaj koji je negdje dobar, drugdje neće vrijediti.« On sâm, pak, želi ostati vjeran slobodi interpretacije. »Što se tiče anabaptista, njihova duha, onoga što misle ili pišu o Riječi Božjoj, oni sami moraju vidjeti što čine«, kaže Castellion.

Bio je to glas jednog usamljenog pojedinca, koji je umro kao bijednik okružen nekolicinom zanesenih vjernika. Međutim, u XVII. stoljeću u vrijeme razmirica između kalvinâ stroge pokornosti i otpadnika arminijanaca i Socinijanaca, njegova će djela opet biti objavljena u Amsterdamu; jedno od njih sa znakovitim naslovom *Chandelle de Savoie* (Svijeća iz Savoje). Uistinu, Savojac Castellion će otad biti jedna od svjetlosti koje naviještaju novi put kojim će napokon krenuti protestantizam.

Novi protestantizam favorizirao je slobodu savjesti. Dogmatična strogost postupno će se ublažiti, naročito u XVIII. st, možda u onoj mjeri u kojoj popušta aktivni pritisak katolicizma i snažne protureformacije.

Međutim, ublažit će se zahvaljujući i unutarnjoj evoluciji protestantizma prema izvjesnoj slobodi savjesti, na istome putu kojim će krenuti stoljeće prosvjetiteljstva, prvenstveno pod utjecajem znanstvenog razvitka. Kao i obično, prilično je teško razlučiti uzroke i posljedice i reći je li protestantizam, vraćajući se svojim duhovnim izvorima i slobodnom tumačenju Svetoga pisma, Evropu gurnuo na put duhovne nezavisnosti, ili je, naprotiv, evolucija samoga protestantizma ovisila o tom općem razvitku evropske filozofske i znanstvene misli. I jedna i druga stvar mogu biti točne, u igri uzajamnih utjecaja.

Nije moguće poricati da se, za razliku od svoga katoličkog protivnika, protestantizam uklapa u pokret velikoga liberalnog stoljeća.

Međutim, isto tako nećemo ni poricati da se zemlje katoličkog odgoja i tradicije, poput Francuske, nalaze na čelu tog istog pokreta.

U svakom slučaju, *protestantizam se tada usmjerava prema pravu na slobodno preispitivanje, prema povijesnoj kritici svetih spisa, prema deističkom racionalizmu.* Zbog toga će se on pomiriti sa samim sobom, a to je značajno: sve marginalne sekte, do tada odbacivane kao sumnjive, npr. puritanci u Engleskoj, anabaptisti u Njemačkoj i Nizozemskoj, prosperiraju, čak se i roje. Anabaptisti pod nazivom menoniti imaju uspjeha u Engleskoj; prelaze u Ameriku, osnivaju koloniju u Providenceu, te će tako postati snažna protestantska vjeroispovijest u Sjedinjenim Američkim Državama. Krajem XVII. st. ponovo se pojavljuju potomci »zanesenjaka« iz XVI. st. – oni koji se nazivaju Prijatelji, a svijet će ih upoznati pod imenom *kvèkerā* (drhtavaca). Godine 1681. William Pen s njima utemeljuje koloniju u Pennsylvaniji. Istovjetna obnova zbiva se u Njemačkoj; to je *pijetizam* koji osniva jedan pastor, Philipp Jakob Spener, štićenik izbornoga kneza Brandenburga koji će kasnije, 1701, postati prvi pruski kralj, Fridrik I. Spener također sudjeluje u osnivanju moćnog Sveučilišta u Halleu 1681. Čitavu luteransku Njemačku pobunit će njegovi učenici sredinom XVIII. st. Međutim, nijedan pokret neće biti jak koliko engleski *metodizam* Wesleya i Whitefielda.

Nabrajanje tih pobjedničkih sekti ovdje nije ni od kakvog interesa, osim da ukažemo na slobodni procvat protestantske misli u jedan vjerski osjećaj *koji više ne zapovijeda nijedna striktna teologija.* »Teologija se više ne poistovjećuje s religijom«, piše 1914. jedan protestantski sveučilišni profesor, Ferdinand Buisson. »Jedna mora proći da bi druga trajala.«

To je ono što duboko ukazuje na aktualnu razliku između katoličkih i protestantskih društava. Protestant je uvijek sâm s Bogom. On može, takoreći, razraditi svoju vlastitu religiju, živjeti je i ostati u skladu s vjerskim svijetom, ostati *suglasan.* Ili bolje rečeno: on može u jednoj od mnogobrojnih sekti naći onu koja *bezbolno* rješava njegov osobni problem. Mogli bismo gotovo reći da različitim disidentskim sektama vrlo često odgovaraju i različiti društveni slojevi.

Protestantsko društvo zbog toga ne poznaje onaj rascjep između laika i svećenika, koji obilježava moderna katolička društva, gdje svaki čovjek mora izabrati izvjesno duhovno pokoravanje ili prekid s Crkvom koja jest *zajednica:* čovjek joj ili pripada ili ne pripada. Svi su duhovni sukobi *otvoreni,* opredjeljenje obavezno. Protestantsko je društvo, naprotiv, *zatvoreno* prema tim unutarnjim duhovnim sukobima, mada unatoč tomu oni i dalje postoje. Odatle i taj niz razlika u ponašanjima i stavovima koji između Anglosaksonaca i katoličke Evrope ucrtavaju jednu neprimjetnu i nesalomljivu granicu.

● ***Humanizam revolucionarnoga nadahnuća. Evropa je bila i ostaje revolucionarna. Ponavlja to cijela njena povijest. Ona je također bila, i beskonačno ostaje kontrarevolucionarna.***

Ni ovoga puta nisu toliko značajni revolucionarni pokreti sami po sebi, već njihovo nastavljanje u budućnost, ono što ćemo nazvati *humanizmom revolucionarnog nadahnuća.* Evo jedne neuobičajene definicije, kojom označavamo humani sadržaj i idealnu »ostavštinu« Revolucije. Drugi autori u istome značenju govore o »revolucionarnoj mistici« ili o »revolucionarnome duhu«.

Dakako da će ovdje biti riječi o *francuskoj revoluciji, jedinoj koja je imala evropsko i svjetsko značenje* prije ruske revolucije 1917.

a) Revolucionarna gibanja i Revolucija

Sve do oktobarske revolucije uvijek govorimo o francuskoj revoluciji 1789. kao o »Revoluciji« u pravom značenju riječi, naime prvoj, jedinoj. Međutim, u toj prosvjedovateljskoj Evropi, zategnutih odnosa, nikad pomirenoj s najgorim, francuskoj su revoluciji prethodila brojna revolucionarna gibanja. Povijest ih ipak nerado naziva »revolucijama«.

Ona tako uopće ne naziva *brojne seljačke bune,* o kojima je već bilo riječi, u čitavoj Evropi između XIV. i XVII. st. Često se samo u jednom posebnom smislu može govoriti o revolucijama u vezi s izvjesnim nacionalnim oslobađanjima: oslobođenje švicarskih kantona (konačno oslobođenje 1499), Ujedinjenih Provincija (Nizozemska; konačno priznanje 1648), engleskih kolonija u Americi, budućih SAD (1774–1782), španjolske Amerike između 1810. i 1824, ili pak o otcjepljenjima, nasilnima ili mirnim putem, skandinavskih zemalja: Švedske, Norveške, Danske... Sve su to gibanja koja se nedvojbeno predstavljaju kao reakcije protiv moderne države, ali još više protiv *stranca,* a ova je potankost značajna.

»Istinska« revolucija uvijek se vrši protiv moderne države (bitna potankost); iznutra, s ciljem autoreformiranja. Prije 1789. u Evropi (izuzevši neuspjeha Svete lige* i fronde**) jedine su bile dostojne toga naziva dvije engleske revolucije, prva nasilna i krvava (1640–1658), druga mirna, 1688. Međutim, francuska revolucija, koja je iznutra uzdrmala jednu od najčvršćih država Zapada, imala je posve drugačiji odjek, utoliko što se od 1789. do 1815. proširila na čitavu evropsku pozornicu i što spomen na nju za cijeli svijet ima vrijednost jednoga *ogromnog* simbola, koji je u stanju da se u svakoj generaciji pomladi i pothranjuje novim oduševljenjima.

* Liga ili Sveta liga = konfederacija francuskih katolika koja je odigrala bitnu ulogu u vjerskim ratovima u Francuskoj nakon 1576.

** fronda = ustanak protiv kardinala Mazarina za maloljetnosti Luja XIV (1648–53).

Aktualnost toga simbola potvrđuje se još i danas. Putujući u SSSR 1958. jedan se francuski povjesničar čudi kad njegovi kolege, govoreći »revolucija«, misle upravo na francusku revoluciju. Taj isti povjesničar, predajući 1935. na Sveučilištu u Sao Paulu u Brazilu tumačio je, nakon Alberta Mathieza, da se većina »divova Konventa« može svesti na vrlo ljudsku, i ponekad dosta uobičajenu mjeru. Njegovi su se brazilski studenti odmah uzbudili kao da se radi o nekom svetogrđu i jedan od njih je izjavio: »Mi, pak, čekamo francusku revoluciju . . .« – Revolucija 1789. tako nadživljava samu sebe u cijelome svijetu, čak i nakon što ju je zamijenio mit o oktobarskoj revoluciji. U Francuskoj taj mit danas teži potpunoj vlasti nad sindikalističkim i revolucionarnim mišljenjem, utoliko što se odnosi na praktične probleme trenutka. No o snazi zanosa koji je još jučer okruživao 1789. moći će suditi jedino onaj tko je na Sorbonnei upoznao velike nemire ili oduševljenja, izazvana predavanjima Alphonsea Aularda (umro 1928), revnošću auditorija Alberta Mathieza (umro 1932) ili Georgesa Lefebvrea. To prisuće revolucije 1789. u političkom i etičkom mišljenju Evropljana usmjerava njihova rasuđivanja i stavove, *čak i onda kad je taj stav neprijateljski.*

b) Postojale su dvije, ili tri, ili četiri francuske revolucije. Francuska revolucija, poput suvremenih višeslojnih raketa, imala je nekoliko uzastopnih eksplozija i lansiranja.

Ona se u svojim počecima predstavlja kao »liberalna«, umjerena revolucija, s nekoliko dramatičnih epizoda (pad zatvora Bastille, Veliki strah). Ta prva faza revolucije razvija se živim tempom, u četiri uzastopna intervala: pobuna plemstva (skupština 1788), pobuna buržoazije,* takozvanih »jurista« (sazivanje Državnih staleža), gradska i seljačka revolucija, obje odlučujuće.

Druga, nasilna faza revolucije slijedi nakon objave rata Austriji 20. travnja 1792. »Upravo je rat 1792. doveo do devijacije francuske revolucije«, piše Alphonse Aulard. To je točno; a okupacija Nizozemske nakon Jemmapesa** učinila je taj sukob neizbježnim. Prihvatimo također da je revolucija, uspostavljajući Francusku kao modernu naciju*** (već i prije *farandole*****) federacija, koja je bila samo njena spektakularna scenska provedba), otkrila i potvrdila svoju snagu i pripremila eksploziju. Nasilna kako izvana tako i iznutra, ta se druga

* 7. V 1788. narod Grenoblea izašao je na ulice i ponovo ustoličio sudske činovnike u palači pravde (Parlament pokrajine Dauphine). Buržoazija preuzima vodstvo pokreta i traži sazivanje Državnih staleža, što je početak revolucije.

** pobjeda nad Austrijancima u Belgiji kod Jemmapesa otvara put u Nizozemsku.

*** prva svečana proslava Federacije 14. VII. 1790. na Marsovom polju dvostruki je praznik: osvojenje Bastille i dan ujedinjenja svih francuskih pokrajina (Nacionalna federacija), koja potvrđuje jedinstvo Francuske).

**** franc. farandole = veseli i brzi provansalski narodni ples u 0/8 mjeri.

faza revolucije završava s pogubljenjem Robespierrea 27/28. srpnja 1794 (9/10. termidor godine II).

Treća faza revolucije (no treba li je još nazivati revolucijom?) zbiva se u razdoblju od termidora do brimera (od 28. srpnja 1794. do 9 i 10. studenoga 1799), obuhvaćajući tako, s posljednjim mjesecima Konventa, čitavo trajanje vlasti Direktorija. Četvrta faza revolucije obuhvaćala bi Konzulat, Carstvo i Stotinu dana (od 1799. do 1815).

Sigurno je da je Napoleon nastavio revoluciju tako što ju je stabilizirao i savladao, pridodavši neizvjesnostima njene globalne sudbine dramatičnu neizvjesnost svoje vlastite i krhkost jednoga *nezakonita* režima koji se pošto-poto mora opravdati neprekidnim uspjesima.

Nakon bitke kod Austerlitza, car Franjo II, kad su mu poslušni podanici pljeskali pri povratku u Beč, rekao je francuskom ambasadoru: »Vjerujete li, gospodine, da bi se vaš car mogao tako vratiti u Pariz, kad bi izgubio bitku poput ove koju sam ja izgubio?«

Ta drskost ima isti smisao kao i sljedeća izjava jednog francuskog rojalista, fasciniranog Napoleonovom slavom: »Kakve li nesreće što nije bio iz loze Bourbona!«

c) Francuska je revolucija prema svojim prvobitnim nakanama trebala da bude rješenje po ukusu prosvijećenog apsolutizma.

U toj burnoj povijesti druga faza, koja je jedina upoznala dramatično nasilje, u odnosu na cjelinu predstavlja se kao aberacija, neočekivana devijacija.

Često se tvrdilo kako je francuska revolucija, da u proljeće 1792. nije utonula u krv, gotovo jednom mirnom revolucijom mogla postići uspjeh na engleski način, u umjerenosti, o kojoj su sanjali toliki francuski duhovi. Npr. Montesquieu, koji je 1721. napisao u *Perzijskim pismima:* »U postojeće zakone smije se dirati jedino drhtavom rukom«, ili pak Rousseau, koji je smatrao da jedan stari narod ne može nadživjeti revolucionarna komešanja: »Čim su mu strgnuti okovi, on se na sve strane raspršuje i više ne postoji.«

Počeci revolucije u skladu su s tim duhom, koji znači više reformu nego revoluciju. Neki odlučan kralj možda bi je bio mogao tako održati, ili je svesti na reformu. Međutim, ni savjeti Mirabeaua ni savjeti Barnavea nisu Luja XVI odvojili od povlaštenih slojeva koji su ga okruživali i činili ga zarobljenikom vlastita dvora. Treba li opet otvoriti taj proces?

Nije se prvi put dogodilo da su zdravorazumska politička rješenja na taj način bila odbačena. Program »prosvijećenih« reformatora uvijek je u Francuskoj bio zaustavljan, od samoga početka vladavine Luja XVI; odatle i otpuštanje Turgota 1776. Posvuda je ista reakcija pokazala svoje lice i svoju snagu, u toj Evropi *prosvijećenog apsolutizma,* u kojoj je toliko razboritih ljudi vjerovalo da je dovoljno

zadobiti vladara ili kralja i da je, pod pretpostavkom da je vladar »filozof«, sve unaprijed osigurano. Međutim, suvereni *»stoljeća prosvjetiteljstva«* davali su prednost polovičnim mjerama. Čak i kad je Fridrik II upokorio svoje plemstvo, učinio je to toliko polovično da će nakon njegove smrti 1787. pruska država biti pozornica jedne široke plemićke reakcije.

Kako očekivati od jednoga Luja XVI ono što Fridrik II nije umio učiniti? Kad je naposljetku Luj XVI u pomoć pozvao strane sile, oslobodio je brze snage evropske kontrarevolucije i reakcije. Iznenađena brzinom, revolucija je krenula putem koji nisu predvidjeli ni sami njeni začetnici.

Oni sami će to priznati: »Čovjek nije revolucionar, već to postaje« (Carnot); »snaga stvari nas možda vodi do ishoda na koje nismo pomišljali« (Saint-Just). Na tome još neviđenom putu, okrutnom i za nju i za druge, revolucija će opstati samo nekoliko mjeseci, sve do pogubljenja Robespierrea koje otvara vrata reakciji i blagosti ponovnog življenja. Michelet priča: »Pariz opet postaje radostan. Nekoliko dana nakon termidorskog prevrata jednog su čovjeka, koji još živi, a koji je tada imao deset godina, roditelji odveli u kazalište. Pri izlasku iz kazališta po prvi se put divio dugom nizu sjajnih kočija. Ljudi u odijelima, s niskim šeširom, obraćali su se gledaocima na izlazu: 'Trebate li *kočiju, moj gospodaru?*' Dječak nije razumio te riječi. Objasnili su mu ih, rekavši mu samo da je smrću Robespierrea nastupila velika promjena.«

Pa ipak, je li Michelet imao pravo kad je svoju *Povijest francuske revolucije* (1853) okončao s 10. termidorom? Logički, nikako: Francuska se termidorskim prevratom vraća u razboritu revoluciju prve faze, čije će osnovne tekovine zadržati već i Direktorij, a zatim i Konzulat. Bit će odbačena jedino ostavština terorističkog Konventa.

U svakom slučaju, izvan Francuske nitko revoluciju ne smatra završenom. Još 12. rujna 1797. ruski ambasador u Engleskoj pisao je (na francuskome) svojoj vladi: »Ono što je bilo vjerojatno... dogodilo se u Parizu: diktatorski trijumvirat* uhapsio je dva direktora i 64 člana obaju vijeća,** bez ikakva procesa. Poslat će ih na Madagaskar. Krasnog li ustava i krasne li francuske slobode! Radije bih živio u Maroku nego u ovoj zemlji tobožnje jednakosti i slobode.« Zašto takvo ogorčenje? Zato što se van Francuske ne govori uvijek tako ironično o »krasnoj francuskoj slobodi«. Napoleon će upravo u ime Revolucije ići iz pobjede u pobjedu, i posvuda gdje će se uspostaviti

* trijumvirat = Saint-Just, Robespierre i Couthon

** Ustavom od 1975. osigurana je diktatura buržoazije s podjelom vlasti na Zakonodavnu *(Vijeće starijih* i *vijeće pet stotina)* i izvršnu (*Direktorij* od pet osoba). Napoleon 1799. ruši vladu Direktorija i preuzima vlast.

napoleonski režim, zakoni, običaji i srca sačuvat će njegove tragove, unatoč kivnji ili mržnji uzrokovanim okupacijom. Goethe i Hegel bit će skloni Napoleonu (Hegel ga smatra »dušom svijeta na konju«) nasuprot reakcionarnoj Evropi, vrlo zaostaloj u odnosu na politički i društveni razvitak Francuske.

Ratovi Napoleonova Carstva projicirali su u evropske dimenzije francuski građanski rat. Tijekom četvrt stoljeća revolucija je za svaku evropsku zemlju kojoj je prijetilo Napoleonovo osvajanje bila potencijalna stvarnost. Proživljavana tako u duhu kao izravna mogućnost, poruka francuske revolucije, obožavane ili omrznute, snažno se širila Zapadom, podijelila je osjećaje i usmjerila strasti. Napokon, francuska se revolucija, drama žestokih boja, sa svojim svecima, svojim mučenicima, svojim poukama, svojim iznevjerenim, ali vječno pobuđivanim nadama, nudi XIX. st. poput evanđelja.

d) Poruke francuske revolucije

Dakako, čini se da je nakon 1815. revolucija ušutkana. Ona ipak opstaje u srcima i svijestima i preživljava u svojim bitnim tekovinama.

Restauracija nije povratila ukinute društvene povlastice (posebno feudalna prava). Podržavljena dobra nisu vraćena starim vlasnicima, pa čak ako raspodjela i nije bila pravedna (dobra su često dobili bogataši), revolucionarne tekovine u tom su pogledu sačuvane, kao što je sačuvano i načelo o pravima pojedinca, zajamčenih Poveljom 1814. Kad se bude činilo da je vlada Karla X spremna za novu reakciju, istoga trena doći će do pobune, srpanjske monarhije i vraćanja trobojnoj zastavi. Tada naveliko opet oživljavaju revolucionarna ideologija i jezik.

Već 1820. jedan drug Gracchusa Babeufa, Buonarotti, u svojoj je *Histoire de la Conspiration pour l'Egalité, dite de Babeuf* (Povijest zavjere za jednakost, nazvane Babeufovom zavjerom) ispričao zavjeru »jednakih«, njihove planove za jednu »plebejsku Vandeju«, njihov poraz i pogubljenje (Babeuf se 26. ožujka 1797. ubio nožem kako bi izmakao pogubljenju). Radilo se o jednom »komunističkom«, bez ikakve sumnje »komunarskom« pokretu, vjernom sljedećim Rousseauovim riječima: »Izgubljeni ste ako zaboravite da plodovi pripadaju svima, a zemlja nikome.« Uspjeh te knjige i toga primjera bio je neizmjeran. Auguste Blanqui, okorjeli revolucionar, za kojega se retrospektivno nitko ne može uzdržati da ga ne voli, oduševljeno ju je čitao.

Taj nam primjer omogućuje da razumijemo način na koji je revolucija sve do danas mogla nastaviti da govori gotovo onim jezikom koji joj je želio dati svaki naraštaj. Nakon očigledne propasti Drugoga carstva 1875, njeni će simboli biti trajan ideološki temelj III. republike i cjelokupnoga socijalističkog pokreta, nosilaca tekuće revolucije.

Revolucionarni humanizam evocira, dakle, prvenstveno legitimnost nasilja u službi prava, jednakosti i društvene pravde, u službi ljubomorno voljene domovine; legitimnost nasilja kojega je revolucionar ili činilac ili žrtva, jer »izaći na ulicu« znači isto tako na njoj poginuti, izvikivati svoje posljednje prosvjede kao i pobijediti. Međutim, hrabrost nasilja – hrabrost da se umre ili udari – prihvaća se samo ako je jedini način da se izmijeni sudbina, da se učini humanijom, bratskijom. Ukratko, revolucija je nasilje u službi ideala. Kontrarevolucija nastaje iz sličnih nakana. Njena krivnja s povijesnog gledišta jest to što gleda unatrag i pokušava se tamo vratiti. No vratiti se u prošlost moguće je samo mjestimice i na trenutak. *Dugoročno,* neko djelovanje može imati povijesno značenje i trajati jedino ako ide u smjeru povijesti, jedino ako vlastitu brzinu pridaje povijesnoj, umjesto da je uzaludno pokušava kočiti.

U svakom slučaju, s pravom bismo se mogli čuditi što je revolucija 1789. bila baklja za velika gibanja radničkih masa sve do XX. st. Prije svega, zato što je, kako po svojim prvobitnim nakanama tako i po svojim ishodima, revolucija 1789. ostala jedna razborita revolucija. Zatim, što je herojsku legendu o njoj, ispunjenu čudima polubogova, »divova«, djelomice izbrisala, zamračila demistifikacija objektivne povijesti. Nitko se tu nije potrudio više od povjesničara ljevice, željnih da svoj revolucionarni žar utemelje na svjedočanstvu dokumenata. Time je revolucija izgubila mnogo svojih svetaca, no istodobno se njena poruka jasnije očitovala.

Takva je revizija u stvari rehabilitirala crveno razdoblje Terora, izdvojila značenje njegovih patnji (kako onih koje je odnio tako i onih koje je nanio), pozivala se, ne bi li ga opravdala, na tragičnost situacija. Odsada, Nepotkupljivi* i G. Babeuf (kasni heroj) dolaze prije Carnota, »organizatora pobjede«, ili Dantona. Upravo njihov upečatljiv jezik dopire do nas, jer je bio jezik »anticipacija«. Opće pravo glasa, odvajanje Crkve od države, veljački dekret koji je čak predvidio izvjesnu redistribuciju dobara, sve te kratkotrajne pobjede druge faze francuske revolucije, koje nakon Termidora nisu priznate, zapravo su anticipacije, jer ponekad je trebalo toliko vremena da stignu do nas i postanu naše dobro.

Dakako, zahvaljujući tim anticipacijama revolucionarni humanizam 1789. još živi među nama. Stanovita dvoumljenja, stanovite rezerve evropskoga socijalizma, osobito jučer, spram komunizma (koji je stvorio jedan drugi ideal, drugi oblik revolucije), npr. kritike što ih je Jaurès uputio marksističkim idejama 1905, nakon potpisivanja sporazuma sa Julesom Guesdeom, koji je ostvario socijalističko jedinstvo

* Nepotkupljivi = Robespierre

»pod pokroviteljstvom Komunističkog manifesta«, ustvari su pokazatelji da je izvjesna lijeva ideologija, pothranjivana sjećanjima i riječima, *svoju* revoluciju odbila poistovjetiti s Marxovom, a kasnije i s revolucijom Sovjeta. Zar Jaurès na početku svoje *Histoire socialiste de la Révolution française* (Socijalistička povijest francuske revolucije) ne ukazuje na to da će ona biti »istodobno materijalistička s Marxom i mistična s Micheletom«, naime, vjerna »revolucionarnoj mistici« prema Micheletu, vjerna živućim tekovinama francuske revolucije? Zapadna se civilizacija, u Francuskoj i izvan nje, »odvaja«, oslobađa tekovina i ideala 1789. tek kasno i nepotpuno.

Znanstvena misao prije XIX. stoljeća

Uspon znanstvene misli u Evropi sve do XVIII. stoljeća dovodi u pitanje djetinjstvo moderne znanosti: uistinu, jedna predznanost, kao što se govori o predindustriji prije industrijske revolucije.

Nije riječ o tome da se napravi sažetak te evolucije, čak ni da se utvrdi prag koji dijeli predznanost i modernu znanost. Problem je saznati ne način, već *razlog toga znanstvenog razvoja isključivo u okvirima zapadne civilizacije.* Prema nedvosmislenim riječima Josepha Needhama, kemičara i sinologa, »Evropa nije stvorila bilo kakvu znanost, već svjetsku znanost«. I stvorila ju je gotovo posve sama.

Dakle, zašto takva tvorevina nije ostvarena u okviru mnogo ranijih civilizacija, npr. u Kini, ili u islamskoj civilizaciji?

• ***Svaki znanstveni postupak redovito se uklapa u neko opće tumačenje svijeta. Nema napretka, nema rasuđivanja niti plodnih hipoteza ako ne postoji jedan opći sustav referenci u odnosu na koji se treba smjestiti, a zatim orijentirati. Slijed sustavâ tumačenja svijeta daje najbolju potku znanstvenom razvitku.***

Povijest svih znanosti (i samo jedne znanosti), viđena s izvjesne visine, pokazuje se kao vrlo polagani prijelaz od jednoga racionalnog općeg tumačenja na neko *drugo*, od kojih se svako uzastopno afirmira kao neka *teorija* koja objašnjava sveukupnost znanstvenih tumačenja u jednom trenutku, sve do dana kad se ta ovojnica kida, jer joj snažno proturječe nove spoznaje. Tada treba, bilo kako bilo, izgraditi neku drugu teoriju, koja će postati novo ishodište.

Od XIII. stoljeća do danas zapadna je znanost upoznala samo tri opća tumačenja, *tri sustava svijeta:* Aristotelov sustav, koji ulazi u interpretacije i spekulacije Zapada u XIII. stoljeću i koji je drevno nasljeđe; Descartesov i Newtonov sustav, koji utemeljuje klasičnu

znanost i predstavlja se (ako ostavimo postrani odlučujuće posudbe od Arhimeda) kao originalna konstrukcija Zapada; napokon, Einsteinovu teoriju relativnosti, formuliranu već 1905, koja utemeljuje suvremenu znanost.

Te velike tvorevine dominiraju znanstvenim postupkom, no očigledno ga nikad u potpunosti ne sažimlju. Njihova uspostava postavlja složene probleme, a isto tako i njihovo zastarijevanje. Trenutak u kojemu se one više ne podudaraju s činjenicama obično upozorava na istinske napretke, na odlučujuće trenutke u općoj povijesti znanosti.

Aristotelov sustav je vrlo drevno nasljeđe, nasljeđe peripatetičke škole (IV. st. pr. n. e). Njegova je poruka u svojoj biti stigla na Zapad kasno, preko toledskih prijevoda Averroësovih tumačenja. U Parizu je to značilo pravu revoluciju; godine 1215. programi sveučilišta iz temelja se mijenjaju; proučavanje latinske književnosti, napose pjesnika, zamijenila je formalna logika. »Filozofija prodire svuda, ukida sve«; prijevodi Aristotela se umnogostručavaju i izazivaju mnoštvo komentara. Slijedi vrlo živa rasprava između Starih i Modernih. U jednoj poemi iz toga razdoblja, oko 1250, filozof kaže pjesniku: »Posvetio sam se znanju, dok ti prednost daješ djetinjastim stvarima; prozi, ritmu, metrici. Čemu ti one služe!...

Znaš gramatiku, ali ne poznaješ Znanost i Logiku. Zašto se praviš važan, kad nisi drugo doli neznalica?«

Sustav svijeta koji je razradio Aristotel vladat će Evropom sve do XVII, čak i do XVIII. stoljeća, jer neće odmah pasti pred napadima Kopernika, Keplera i Galilea.

»Aristotelova fizika svijeta je naravno potpuno zastarjela. Pa ipak je to fizika, tj. jedna duboko, premda ne i matematički razrađena teorija. To nije ni neobrađeni i verbalni produžetak zdravog razuma, ni dječja mašta, već teorija, tj. doktrina koja, polazeći dakako od podataka zdravog razuma, te podatke podvrgava sustavnoj, izuzetno usklađenoj i strogoj razradi« (Alexandre Koyré). Aristotel nedvojbeno postavlja *kao aksiom* postojanje jednog jedinstva svijeta, jednoga »kozmosa«. Zar Einstein čini nešto drugo? Kad ga Paul Valéry pita: »Ali što mi dokazuje da u prirodi postoji jedinstvo?«, on odgovara: »To je čin vjerovanja«. (Paul Valéry, *Idée fixe,* str. 141). Einstein na jednom drugom mjestu kaže: »Bog se ne kocka sa svijetom.«

Aristotelovo jedinstvo svijeta jest »red«: svako tijelo u svijetu ima svoje *prirodno mjesto* i treba, dakle, da ostane u vječnom mirovanju. Takvo je mirovanje Zemlje u središtu Kozmosa i njegovih uzastopnih sfera. Međutim, nizovi gibanja potresaju kozmos: *prirodna* gibanja (kao npr. gibanje tijela koje pada na tlo; gibanje laganoga tijela,

plamena ili dima, koje se uzdiže u nebo; kružno gibanje zvijezda, ili bolje rečeno: nebeskih sfera); *nasilna* gibanja, abnormalna u odnosu na ova prva, naime, ona koja tijelo dobiva bilo tako da ga se gura ili povlači, što prestaju čim nestane pokretačke sile. Tu, doduše, vrijedi samo jedan, ali važan izuzetak: gibanje lansiranog tijela, projektila, koje nije *prirodno,* ali ni povezano nekom pokretačkom silom (takvo tijelo nije ni gurnuto ni povučeno). Taj bi projektil pokretali vrtlozi zraka kroz koje prolazi. Takav odgovor spašava i osigurava njegov sustav, ali svi će napadi ciljati upravo na tu slabu točku.

Svi ti napadi neminovno će se odnositi na vječno raspravljano pitanje: *a quo moveantur projecta?* Pitanje je to koje uistinu postavlja niz problema (tromost ili ubrzanje prilikom pada šljunka), kojima se bave već i pariški nominalisti XIV. stoljeća, Occam, Buridan i Oresme. Oresme, matematički genij, prihvaća načelo zakona tromosti, razmjernost brzine vremenu pada tijela... No njegovo mišljenje neće odmah naći sljedbenika.

Povijest borbi i lutanja po mraku nakon kojih su *fizika i klasična znanost svrgnule Aristotelov sustav i ostvarile njutnovski sustav* bila bi vrlo duga i zadivljujuća.

Taj »skok udalj« djelo je izuzetnih, međusobno povezanih duhova: znanost otada postaje međunarodna, ona nadilazi političke i jezične podjele i ispunjava *čitav* prostor Zapada. U prilog znanstvenim uspjesima nedvojbeno su išli privredni uspon u XVI. stoljeću i jednako tako u istom razdoblju širenje djela grčke znanosti, zahvaljujući tiskarama. Arhimedovi radovi su tako upoznati tek vrlo kasno, posljednjih godina XVI. stoljeća. Međutim, njegova je misao izvanredna: na putu prema infinitezimalnom računu, ona predlaže (prisjetimo se računanja s π) plodni pojam *limesa.*

Ovi su znanstveni uspjesi bili spori. Pet najvažnijih dostignuća u matematici, kako ih nabraja jedan povjesničar znanosti, slijede jedno za drugim u dugim vremenskim intervalima: analitička geometrija Fermata 1629. i Descartesa 1637; Fermatova viša aritmetika oko 1630–1665; kombinatorna analiza 1654; Galileieva dinamika 1591–1612. i Newtonova 1666–1684; Newtonova univerzalna gravitacija 1666. i 1684–1687.

Međutim, nije riječ jedino o matematici. U širokom polju astronomije razmotrite način na koji će Ptolemejev geocentrični sustav (Grci su ipak u jednom trenutku imali ideju o heliocentričnom sustavu) odolijevati pred sporim trijumfom Kopernika (1473–1543) i Keplera (1571–1630).

Veliki događaj, pored ovih lutanja po mraku, uspostavljanje je novog sustava svijeta: *apstraktnog, geometriziranog Descartesova svijeta, i još više Newtonova,* u kojemu se sve drži i sažima u općoj

gravitaciji: tijela se privlače silom koja je upravno razmjerna umnošku njihovih masa, a obrnuto razmjerna kvadratu njihovih udaljenosti (1687).

I taj će zamišljeni svijet imati težak život i proći će kroz sve znanstvene revolucije XIX. stoljeća, sve do nedavnoga prihvaćanja Einsteinove teorije relativnosti, novoga čudesnog objašnjenja svijeta. Tko god je studirao prije 1939. još uvijek je u duhu živio u jasnim okvirima njutnovskog svemira.

● ***Descartes, »slobodan čovjek«.***

Taj geometrizirani, ili mehanicistički svijet ne pripada u potpunosti nijednome od znanstvenika koje smo naveli ili smo mogli navesti. Bez ikakva ustupka neumjesnom nacionalizmu, dajmo ipak Renéu Descartesu mjesto koje zaslužuje.

Otvorimo jednu zagradu. Descartes je nedostupan biografima zbog svoje diskrecije, svoje svjesne stidljivosti, svoga suzdržana senzibiliteta. Izuzev nekoliko putovanja, nakon 1628. on živi izvan Francuske, najviše u Nizozemskoj. Umrijet će u Stockholmu kao gost švedske kraljice Kristine. U Amsterdamu, gdje je boravio dugo vremena, radovao se da bude izgubljen u gomili, »nikad ni od koga prepoznat«.

Rekonstruirati njegovu misao i pratiti je u njenome kretanju jednako je teško kao i rekonstruirati njegov tajnovit život.

Rasprava o metodi (1637) sve je zapravo pojednostavnila. U njoj se dugo nije željelo vidjeti drugo do njenih nepobitnih pravila, dok je *Rasprava o metodi* u stvari predgovor trima djelima: *La Dioptrique* (Dioptrici), *Les Météores* (Meteor) i vrlo slavnoj *Géometrie* (Geometriji). Važno je ne odvajati ih od nje. Štoviše, *Rasprava* je na neki način pojednostavljena i sažeta verzija *Pravila za upravljanje duha (Regulae at directionem in genii),* koja su objavljena tek nakon autorove smrti. Jesu li *Regulae* bile napisane, kako se čini, oko *1629.* i preuzete *1637.* kako bi ih razjasnio u *Raspravi o metodi?* Ili, naprotiv, četiri pravila *Metode* datiraju, kao što to doslovce kaže samo djelo, iz čuvene zime 1619–1620, u kojem slučaju bi *Regulae* bila kasnija, proširenija i zamršenija verzija? Činjenica je da se u dvjema knjigama način mišljenja razlikuje. Jednako kao što se razlikuju ozbiljna i striktna *Géometrie* i ona bogatija, inventivnija matematika koju nam nude Descartesova *Pisma* (Les Lettres), u kojima kao da je potaknut, zagrijan »izazovima svojih protivnika«.

Odatle i mnoge dvoumice koje očevidno ne mijenjaju značaj cjeline. Pred nama je prva sustavna i moderna kritika spoznaje, herojska borba protiv svake intelektualne ili metafizičke prevare, svake greške »pjesničke intuicije«.

Na znanstvenom planu, nije dovoljno tek nekoliko riječi, čak ako se u pogledu njegova djela ograničimo na ono što se tiče budućnosti i dopire sve do nas, ako zaboravimo njegovu fiziku i optiku koje svakako nisu bile revolucionarne i ako razmotrimo samo njegovu geometriju, djelo u kojemu je po svomu vlastitom mišljenju najbolje primijenio svoju metodu.

Descartes se, ne bez poteškoća, oslobađa »geometrijskog realizma« Grka. Njegova matematika uspostavlja čistu apstraktnost. »Protežnost, umjesto da je na realistički način nametnuta mišljenju, ustanovljena je spletom relacija.« Nadmašujući zbog toga svoje prethodnike, poimence: Viètea (koga poznaje) i Cavalieria, koga nažalost nije poznavao, on unapređuje »teoriju jednadžbi divovskim koracima. Nakon njega trebat će pričekati na E. Galoisa«.

Činjenica da kartezijanska matematika danas ne premašuje razinu razumijevanja studenta matematike na samom početku studija ne smije prikriti ogroman skok koji je Descartes ostvario. Tako npr. kad pored »pravih« korijena (pozitivnih) i »krivih« (negativnih) korijena neke jednadžbe evocira »samo imaginarne« korijene, ili kad njegov dokaz implicira, premda ih nije jasno utvrdio, osi koordinatnog sustava (ortogonale ili ne), ili pak kad raščlanjuje, odnosno bolje rečeno unaprijed sastavlja neku funkciju u određeni broj binoma u obliku jednadžbi prvoga stupnja koje se međusobno umnogostručavaju: $(x-1)\,(x+4)\,(x-7)$, itd.

Povjesničar Lucien Febvre u pravu je kad ga smatra čovjekom koji živi svoj um kao što živi i svoje uvjerenje, suprotstavljajući se svemu što je XVI. stoljeće u svomu naturalističkom kretanju, ispunjenom bajkama, neodređenošću, predlogičnim mišljenjem i kvalitativnom fizikom, donijelo sa sobom; suprotstavljajući se svim onim »racionalistima« renesanse koji su »u prirodi vidjeli samo kutiju s čudesima ili poticaj za sanjarenje«.

• ***Godine preokreta, 1780–1820, postavljaju posljednji problem: prijelaz preko praga koji vodi k odista modernoj znanosti.***

Ma kako bilo veličanstveno XVIII. stoljeće, ono još nije ravnopravno modernoj znanosti, vladarici svojih stavova, svoga jezika i svojih metoda.

To pokazuje jedno od najljepših djela Gastona Bachelarda, *La Formation de l'esprit scientifique,* 1935 (Formiranje znanstvenog duha), u kojemu se potrudio da načini popis svih nedoumica i neumješnosti znanosti koja se, ne bez poteškoća, oslobađala opće spoznaje i izvjesnog predlogičnog mentaliteta, čija nas nezgrapnost čudi. Ova se psihoanaliza znanstvenoga duha u stoljeću prosvjetiteljstva

očevidno zadržava samo na tamnim stranama; pogreškama, zabludama i glupostima. No možda te zablude vječno prate znanstveni duh u njegovu kretanju? Možda ih ni mi nismo lišeni u odnosu na znanost sutrašnjice?

Najveća prepreka u XVIII. stoljeću? Možda je to bilo strogo odjeljivanje znanosti na međusobno neovisna područja, od kojih su neka ubrzano napredovala: matematika, kemija, termodinamika, geologija, ekonomija (je li riječ o znanosti?); dok su neka druga zaostajala: medicina, biologijske znanosti... Različite znanosti nisu, dakle, međusobno povezane; matematički jezik teško u njih prodire; i još jedan, ne manje ozbiljan propust, naime, veza s tehnikom ostvaruje se samo od zgode do zgode.

Te će se poteškoće sporo rješavati. U Francuskoj se uistinu stiglo u novu zemlju tek negdje 1820. do 1826, u razdoblju kad Akademija znanosti »okuplja najsjajnije znanstvenike koji su ikada postojali: Ampèrea, Laplacea, Legendrea, Biota, Poinsota, Cauchya...« (Louis de Broglie). U tom se razdoblju isto događa i u cijeloj Evropi.

Iz kojih je razloga prijeđen prag i tako osigurana znanstvena sudbina jedne civilizacije koja je tada, *ali tek tada,* definitivno ponesena svojim elanom?

Materijalističko objašnjenje je očevidno. Privredni uspon XVIII. stoljeća, dotada bez presedana, pokrenuo je cijeli svijet, a Evropa je neminovno postala njegovo srce. Materijalni i tehnički život umnogostručuju svoje zahtjeve i svoje prinude. Malo-pomalo precizira se odgovor i suradnja. Industrijalizacija, o kojoj će biti riječi u sljedećem poglavlju, bila bi odlučujući element, *pokretač.* To bi značilo jednu očevidnu zapadnu specifičnost – znanost – objasniti jednom ne manje očevidnom zapadnom specifičnošću – industrijalizacijom. Te su dvije originalnosti u suglasju; u svakom slučaju one jedna drugu prate. Tako je govorio Joseph Needham čije smo svjedočanstvo naveli. Kina je već vrlo rano, mnogo ranije od Zapada, imala znanost, tj. prilično istančan i razrađen nacrt znanosti. Međutim, da prijeđe odlučujuću etapu, ona nije doživjela onaj privredni polet koji je pokrenuo Evropu, onu »kapitalističku« napetost koja je Evropi omogućila da na kraju, ili na polovici utrke, savlada prepreku; poticaj te napetosti osjećao se mnogo ranije, već od uspona velikih trgovačkih gradova srednjega vijeka, a osobito od XVI. stoljeća.

Sve evropske materijalne i duhovne snage radile su na tom rođenju, koje je plod civilizacije u njenom punom razvoju i potpunoj odgovornosti.

TREĆE POGLAVLJE

INDUSTRIJALIZACIJA EVROPE

Jedna od osnovnih odgovornosti Evrope: odgovornost da je ostvarila industrijsku revoluciju koja je protekla i protječe svijetom. To izuzetno lansiranje njeno je djelo, na ljestvici povijesti civilizacija nedavno djelo, jer je staro tek dva stoljeća.

Sve dotada, sjajna Evropa *na materijalnoj razini* je tek nerazvijena zemlja, ne u odnosu na okolni svijet, već u odnosu na ono što će sama postati.

Dakle, kako je Evropa uspjela prijeći taj industrijski prag? Kako je njena civilizacija reagirala na posljedice vlastite tvorevine?

Ta se pitanja postavljaju na samome početku.

Zanimljvost ovih pitanja je aktualna:

a) Ona zahtijevaju prethodna objašnjenja o stanju u Evropi prije njene industrijalizacije. Međutim, takav privredni *ancien régime* još uvijek je svojstven mnogim područjima svijeta koje ga pokušavaju prevladati.

b) Industrijska revolucija je zamršen fenomen; nigdje se nije dogodila odjednom. Neki su privredni sektori dugo zaostajali, npr. industrija vune u Yorkshireu ili industrija sitne željezne robe oko Birminghama sve do sredine XIX. stoljeća, da navedemo primjere samo u Engleskoj, koja je odigrala pionirsku ulogu. Ove neujednačenosti, danas vidljive npr. u Južnoj Americi, normalne su u svakoj zemlji koja se nalazi na putu industrijalizacije.

c) Primjer Evrope dokazuje da industrijalizacija, već od prvih početaka svoga uspjeha, postavlja ozbiljne socijalne probleme. Zemlja koja poduzima industrijalizaciju istodobno mora pretpostaviti reviziju svojih društvenih struktura, ako želi izbjeći dugo ideološko i revolucionarno sazrijevanje, kojè je oblikovalo i napatilo Evropu.

Počeci prve industrijske revolucije

Četiri klasične industrijske revolucije: para, struja, eksplozivni motor i nuklearna energija, slijede jedna za drugom i nadovezuju se.

Naš je problem izvidjeti, ako je moguće što pomnije, kako je taj konvoj revolucija krenuo na put: to znači postaviti pitanje povlaštenog slučaja Engleske između 1780. i 1890. Zašto se Engleska prva industrijalizirala? U kojim uvjetima? Kakva je prije 1780. bila opća situacija u Evropi na industrijskome planu?

• ***Prije XVIII. stoljeća, ili bolje rečeno prije XIX. riječ 'industrija' mogla bi sugerirati pogrešne slike. Zato ćemo radije govoriti o predindustriji.***

Zapravo, od XVII. stoljeća u kojemu se dogodila »prva industrijska revolucija«, što podrazumijeva sveopće širenje vodenica i vjetrenjača na evropskome prostoru, nije još bilo nijednog važnog tehničkog izuma. Predindustrija još u XVIII. stoljeću raspolaže samo ovim navedenima i nekadašnjim energetskim izvorima: snaga jedne vodenice obično iznosi oko 5 KS; snaga vjetrenjače, u dosta vjetrovitim područjima poput Nizozemske, ponekad prelazi 10 konjskih snaga, ali njen rad nije neprekidan. U pomanjkanju obilnih energetskih izvora i snažnih strojeva, industrijski je život, unatoč mnoštvu malih i često vrlo domišljatih tehničkih pronalazaka, osuđen na izvjesnu polunepokretnost. Oko njega se perpetuira i zarobljava ga jedan arhaični privredni život (nedostatna poljoprivredna produktivnost, nesavršena i skupa prometna sredstva, nedovoljna tržišta; naprotiv, radne snage ima u izobilju).

Industrija, u onome smislu kako je mi shvaćamo, takoreći ne postoji. Lokalni obrt na ograničenom prostoru djelovanja često zadovoljava osnovne potrebe stanovništva. Međutim, u nekim se privrednim granama odvajaju poduzeća koja proizvode za široka tržišta ili se specijaliziraju u proizvodnji luksuznih proizvoda, kao npr. neke »kraljevske« manufakture u Francuskoj već od XVII. stoljeća. Takvi su podvizi prilično brojni u progresivnoj grani tekstilne industrije od koje će krenuti engleska industrijska revolucija.

Tekstilna industrija zapravo više od ijedne druge omogućuje relativne koncentracije unutar još tradicionalnog obrta. U XVI. i XVII. stoljeću, pa čak i od XIII, u talijanskim i flandrijskim gradovima, proizvođačima tekstila, na poticaj bogatih trgovaca »qui faciunt laborare« nastaju prilično široka udruženja u samome gradu, nekoliko velikih radionica i radnji; postoje »majstori« koji rade kod kuće (tim majstorima, često običnim najamnim radnicima, pomaže dva ili tri

kalfe); vrlo često izvan grada, u vezi te iste proizvodnje, kod kuće rade seljani i seljanke.

Jedan spis iz XVI. stoljeća trgovce iz Segovie (Kastilja) koji su se obogatili proizvodnjom sukna opisuje kao »prave glave obitelji, koji u svojim kućama i izvan njih izdržavaju veliki broj ljudi, mnogi od njih čak i 200, 300 osoba, proizvodeći tako tuđim rukama mnogo raznovrsnih i najfinijeg sukna«.

U gradu Lavalu i njegovoj okolici oko 1700. aktivna industrija platna broji oko 5000 radnika (ili oko 20.000 osoba, ako se ubroje i njihove obitelji), »od kojih najbogatiji radnik ne posjeduje više od 100 livri«; nasuprot njima, 500 majstora tkalaca što pređu kupuju od trgovaca predom, koje nazivaju *cancers,* jer jedu i sišu jadne tkalce«; iznad tih ljudi 30 trgovaca naveliko, istinskih organizatora te industrije, koji još nebijeljene komade tkanine izbjeljuju i otpremaju daleko.

Ovi trgovci poduzetnici jesu ono što povijest naziva *trgovačkim ili komercijalnim kapitalizmom;* oni nabavljaju sirovinu, određuju nadnice, uskladištavaju proizvedenu robu, prodaju je, često je i izvoze na daleka tržišta i u zamjenu kupuju druge jeftine proizvode.

S obzirom na to da su putovanja bila spora, trebalo je dosta vremena da se jedan takav tržišni krug ostvari. U XV. stoljeću vuna, uzimana u praonicama Španjolske, otpremana i prerađivana u Firenci, a zatim u obliku lijepih tkanja u egipatskoj Aleksandriji razmjenjivana za proizvode Orijenta koji će se preprodavati u Firenci ili negdje drugdje u Evropi, prolazila je jedan tržni ciklus u trajanju od najmanje tri, a često i više godina. Tržišna operacija, uglavnom donoseći profit, bila je dugoga daha. Ona zato dugo vremena imobilizira, ne bez opasnosti, jedan veliki kapital. Trgovac poduzetnik, jedini koji ju je do kraja mogao izvesti zahvaljujući svome kapitalu (štoviše, uglavnom udružen s drugim trgovcima kako bi podijelili rizike) vlada situacijom. On preuzima i rizike i profite.

• ***Manufaktura: termin, dugo vremena neodređen, retrospektivno prilično dobro označava koncentraciju radnika u istoj zgradi (ili u nekoliko susjednih zgrada), koje nadgleda poslovođa.***

Ova je pojava raširena u XVIII. stoljeću. Zbog toga u radionicama dolazi do izvjesne podjele rada. Jedan članak iz *Enciklopedije* (1761) nadmoć lionskih svilana pripisuje činjenici da manufakture u Lyonu zapošljavaju brojne radnike (ukupno 30.000 svilarskih radnika u gradu), tako da »neki radnik radi, i radit će u svome životu, samo jednu jedinu radnu operaciju, a neki drugi samo neku drugu; zbog toga je svaka od njih izvršena dobro i brzo«.

Međutim, takva organizacija rada prikazana je kao izuzetak. Razdrobljenost obrta ostaje pravilom još uoči prvih znakova industrijske revolucije.

● ***Predindustrijskoj Evropi ne nedostaju, dakle, ni poduzetnici ni kapital. Ona poznaje zahtjeve tržišta, čak i međunarodnog; ona ponekad raspolaže s već napola koncentriranom radnom snagom, nadohvat ruke poduzetnicima.***

Nasuprot tome, Evropa kao i sve nedovoljno razvijene zemlje danas, pati od loše organizirane privrede. Naročito agrarni sektor nijednom privrednom prodoru ne dopušta da izdrži do kraja i da se potpuno ostvari. Tržište je nedovoljno, konkurencija jaka, ubojita; i najmanja kriza sve potpuno upropaštava. »Industrijski« i trgovački bankroti su česti. Jedan trgovački vodič iz sredine XVIII. stoljeća upozorava na opasnosti »mode« manufaktura: »U našim krajevima nalazimo ostatke uništenih manufaktura; svake godine pokoja propala, dok se druge izgrađuju, kako bi isto tako ubrzo propale.«

Predindustrija zapravo preživljava jedino zbog vrlo niskih nadnica. Poboljšava li se položaj radnika u nekom kraju gdje je napredak napokon omogućio podizanje nadnica? Na posljedicu se neće dugo čekati: u njemu propada industrija; ili životari, uništena stranom konkurencijom: to je slučaj Venecije u XVII. stoljeću, Nizozemske u XVIII...

Godine 1777. upravitelj Pikardije tvrdi: danas najamnim radnicima treba dvostruka svota novca za opstanak; međutim, oni ne zarađuju ništa više nego pred pedeset godina, kad su živežne namirnice bile upola jeftinije; dakle, dobivaju samo polovinu od onoga što je potrebno.

● ***Sve se može promijeniti, i promijenit će se jedino s tehničkim izumima. Međutim, unaprijed prihvatimo da sami ovi izumi ne mogu riješiti sve. Dokaz tome je posebni slučaj Engleske.***

U Engleskoj dolazi do tehničkih izuma u dvjema ključnim industrijama: prvo tekstilnoj, a zatim rudarskoj. Ti pronalasci negdje sporije, negdje brže, ali posvuda nalaze odjeka i ulaze u druge privredne grane.

Engleski rudnici, osobito rudnici kositra u Cornwallu, dugotrajno i sve dublje i dublje iskorištavani, neprekidno su bili ugroženi prodiranjem voda. To je stari problem koji je postavljao već i spis *De re metallica* Georga Agricole u XVI. stoljeću. Mogu li veliki hidraulični kotači korišteni u tu svrhu pokretati prilično snažne crpke, zapravo

crpne transmisije? Svaki kotač, stvarajući vakum, koristi tlak zraka i ne nadilazi snagu toga tlaka (svaki put će podići vodu najviše za nekih 10 metara).

Traženje snažnih crpki napokon je od 1712. do 1718. dalo velike, teške i vrlo skupe Newcomenove parne strojeve. Popravljajući jedan od tih strojeva, Škot James Watt, »asistent«, kako bismo mi rekli, na Sveučilištu u Edinburghu, konstruirao je vlastiti parni stroj, jednostavniji i djelotvorniji (izumljen 1776). Dakle, para nije čekala na Watta. Već od početka XVIII. stoljeća ona je pokretala strojeve koji su se koristili mnogo više nego što se obično misli (dokazuju to i neke nedavne studije). Neki od tih strojeva čak su se koristili u Francuskoj oko 1750, u rudnicima ugljena u Anzinu. Spektakularni uspjesi (prvi automobil, prvi parobrod Beugnota i Jouffroya) postižu se 1770.

Tekstilna industrija je bila i ostat će sve do sredine XIX. stoljeća (sve do željeznice) pokretačka industrija: ona za sobom povlači druge industrije, istovremeno industriju neophodnih i industriju luksuznih proizvoda.

Po mišljenju Maxa Webera, takvi ritmovi dominiraju cijelom materijalnom prošlošću Zapada: Zapad je uzastopno upoznao doba lana (Karlo Veliki bijaše odjeven u platno), doba vune, zatim doba pamuka, ili bolje rečeno zaluđenost pamukom u XVIII. stoljeću. Upravo će pamuk doživjeti razvoj prvih *tvornica,* u strogom značenju te riječi. Povezan pomorskim trgovanjima s Indijom, Afrikom i Amerikom, zatim trgovinom crnim robljem, pamuk se nastanio u velikim kolonijalnim lukama ili njihovoj okolici (Liverpool, Glasgow). On iskorištava njihov privredni polet i njihov akumulirani kapital. Zato nimalo ne čudi što ove toliko tražene industrije zazivaju, pa i izazivaju tehnička usavršavanja.

Pojavljuju se novi strojevi, svaki sa svojim nadimkom: *tkalački čunak* Johna Kaya (1733); *spinning jenny* Hargreavesa, waterframe Harkwrighta (1769), *mule-jenny* Camptona (1799).* Na vrhuncu toga razvoja nedvojbeno se nalazi (ali u Francuskoj) Jacquardov tkalački stan (1801).

Tako dolazimo do prvoga objašnjenja: privredni polet pokrenuo je određenu povlaštenu industrijsku granu; tehnika odgovara tomu zahtjevu. Sve se organizira spontano i empirički.

● ***Pokrenuta tehnikom, znanost sa svoje strane isto tako prirodno dolazi na sastanak.***

* jenny = stroj za fino predenje
waterframe = tkalački stan na vodeni pogon
mule-jenny = stroj za predenje

Homo sapiens *i* homo faber *otada nastavljaju put zajedno.*
Znanost je u XVIII. stoljeću ostvarila očevidne uspjehe. Međutim, u cjelini, bila je to svojom vlastitom voljom jedna općenita teorijska znanost, nenaviknuta da surađuje sa zanatskom tehnikom koja joj, pak, nije upućivala nikakvih pitanja.

Sve se mijenja krajem XVIII. stoljeća. Otada se neki zahtjevi industrije, mimo tehnike koja je nauka o zanatskim vještinama, sami od sebe obraćaju samoj znanosti.

Tako zadivljujući James Watt (1736–1819) nije obični obrtnik, nije jedino samouk; znanstveno usmjereni duh, on posjeduje znanja inženjera i kemičara. Jedan pravi znanstvenik, John Black (rođen u Bordeauxu 1728, škotskoga porijekla, umro u Edinburghu 1799), kemičar, profesor Sveučilišta u Edinburghu i autor značajnih radova o lužinama, dao je Wattu načelo *latentne topline* na čijem temelju će on konstruirati svoj stroj: zahvaljujući ventilu, para se ne širi u cilindru u kojem djeluje i hladi ga.

Znanost će *nastajućoj industriji* dati na stotine takvih doprinosa. Takav je i važan slučaj s *izbjeljivanjem platna.* Stari postupak (rasprostiranje platna po tratinama, polijevanje, potapanje u nekoliko otopina, prvo u lužnate, a zatim u slabo kisele) zahtijeva velik prostor i mnogo vremena, ponekad i do 6 mjeseci. Za industriju u živoj ekspanziji to je »usko grlo«, tim više što se kiselina slabe jakosti, *petit lait* (postupak se naziva *souring*), ne proizvodi industrijski. Tada se počinje koristiti razrijeđena sumporna kiselina, koju je trebalo proizvoditi u velikim količinama: eto prilike da pomogne jedan istinski znanstvenik, John White, liječnik, bivši student Lajdenskog sveučilišta. Godine 1774. Šveđanin Carl Scheele otkriva klor; Francuz Berthollet ga koristi za izbjeljivanje tkanina; u Engleskoj se usavršava praktična metoda; sve će to, zahvaljujući *međunarodnoj* igri u znanosti, usavršiti postupak prerade tkanina.

Možda ništa bolje od osobe *Matthewa Boultona* (1728–1809) ne ilustrira ovu suradnju znanosti i tehnike. Skromnoga porijekla (skorojević), taj industrijalac, praktični i stvaralački duh koji je financirao radove Jamesa Watta, ujedno je bio i učenjak oduševljen kemijom. Oko njega se okupljaju kako J. Watt, tako i matematičar i liječnik William Small, pjesnik i liječnik Erasmus Darwin, predak slavnoga Darwina, i mnogi drugi. Industrijska Engleska postaje znanstvena Engleska, s glavnim gradovima Birminghamom i Manchesterom. London, središte trgovačkog kapitalizma, dugo će ostati postrani od ovih novih pronalazaka i svoje će mjesto u engleskom znanstvenom životu povratiti tek oko 1820. Sama ova činjenica je značajna; upravo je industrijski polet pozvao znanost da djeluje.

No, je li ovo objašnjenje dovoljno? Kako onda shvatiti da je

napredak industrije u Francuskoj, gdje je *primijenjena* znanost (prisjetimo se značajnih kemičara poput P. J. Macquera /1718–1784/, ili Louisa Bertholetta /1748–1822/) nedvojbeno čak naprednija od engleske, bio toliko sporiji? Zato što je industrijska revolucija očigledno nastala i iz drugih razloga, jednih *ekonomskih* (najvažnijih), drugih *društvenih*.

Opće objašnjenje – ekonomsko i društveno – potvrđuje se kao najbolje.

Prije početka industrijske revolucije, *Engleska je građanskom revolucijom 1688. ostvarila svoju političku ravnotežu;* njeno je društvo otvoreno prema kapitalizmu (osnivanje Engleske banke 1694), njena se privreda okoristila mnogostrukim ulaganjima od općeg interesa (ceste, kanali – Engleska je u XVIII. stoljeću bila »zaludena kanalima«).

Engleska se revolucija pokreće u korist *općega privrednog poleta,* poleta XVIII. stoljeća koji tada oživljava čitav svijet.

Međutim, bi li ona bila moguća bez *snažnog demografskog rasta u Engleskoj XVIII. stoljeća (64%)? Do demografskog rasta dolazi u cijelome svijetu, u Kini kao i u Evropi, ali je ovisno o zemljama jači ili slabiji, npr. u Francuskoj je manji (35%) nego u Engleskoj. Stoga je Engleska raspolagala izobiljem jeftine radne snage.*

Napokon, ogromna uloga preobražaja u engleskom poljodjelstvu (ograđivanje zemljišta, znanstvene metode), olabavila je staru stegu tradicionalne nedostatnosti prehrambene proizvodnje.

Engleska industrijska revolucija ostvarila se u dva razdoblja; *najprije pamuk (između 1780. i 1830), zatim metalurgija.* Ovo je drugo razdoblje, razdoblje teške industrije, bilo uvjetovano izgradnjom željeznica; ta je industrija izgrađena novcem štediša iz prve pamučne industrije i pokazala je dotad još neviđenu snagu. Međutim, razdoblje pamuka joj je podarilo život i otvorilo put. *Stoga se moramo vratiti pamuku ako želimo prosuditi o prvom privrednom poletu.*

Moda pamuka širi se tada cijelom Evropom, uključujući i Englesku. Engleska je već dugo za svoje vlastite potrebe, za evropska i vanevropska tržišta, uvozila pamučnu tkaninu cic iz svojih trgovačkih ispostava u Indiji. Uspjeh indijskih cicanih tkanja prouzročit će njihovu proizvodnju u engleskim manufakturama. Potaknuta tehnološkim usavršavanjima, pamučna industrija sve će se više razvijati, prije svega zbog velike potražnje na afričkim obalama (rob se tamo prema portugalskom naziva »uma peca d'India«, naime, »komad« (pamučne tkanine) za koji se razmjenjuje; a zatim, zbog potražnje brazilskog tržišta koje si Englezi ubrzo otvaraju i monopoliziraju (1808), učinivši isto dvije godine kasnije u cijeloj španjolskoj Americi. Nakon toga Engleska će čak uspjeti konkurirati indijskim tkaonicama na njihovu

vlastitome tlu, i tako će ih naposljetku potpuno uništiti. Osvojit će i Sredozemlje. Prodaja britanskih tkanina u svijetu od 1820. do 1860. neprestano raste. Potrošnja neobrađenog pamuka u engleskim tvornicama od 2 milijuna livri 1760. godine raste na 366 milijuna livri 1850!

Ovaj ogroman uspjeh imat će mnogostrukih odjeka. Zaštićena čudesnim razvojem pamučne industrije, Engleska preplavljuje svjetsko tržište najrazličitijim robama i iz toga tržišta isključuje druge zemlje. Agresivna vlada, ratoborna kadgod zatreba, čuva engleskoj industriji ovu široku oblast u kojoj, čini se, ekspanzija više ne poznaje granica.

Svjetsko tržište nitko Engleskoj nije osporavao, zato što je porast proizvodnje bio praćen, kao što će to kasnije uvijek biti pravilom, *čudesnim* padom proizvodnih cijena (između 1800. i 1850. cijena pamučnih tkanina od 500 pada na 100, dok će npr. cijena žita i većine ostalih prehrambenih namirnica opasti jedva za trećinu).

Nadnice uglavnom ostaju stabilne, ali je utjecaj koji su nekoć imale na proizvodnu cijenu mnogo slabiji, jer je tehnika značajno smanjila udio čovjekova rada. Treba li se onda čuditi sretnim posljedicama ove prve masovne proizvodnje na život naroda? Pogledajte što o tome kaže Michelet povodom pamučne krize 1842. u Francuskoj.

Ekspanzija metalurške industrije događa se mnogo kasnije. U tom je području sve do XIX. stoljeća proizvodnja ovisila isključivo o ratu. »Lijevanje željeza u XVIII. stoljeću poistovjećuje se s lijevanjem topova«, pisao je jedan Englez 1831. Međutim, Englezi su topove imali samo na svojim brodovima, jer ih se rat na kopnu nije mnogo ticao. U XVIII. stoljeću Engleska proizvodi manje željeza od Francuske ili Rusije, i često ga uvozi iz Švedske ili Rusije. Odlučujući tehnički pronalazak taljenja željeza koksom, pronađen već u XVII. stoljeću, zapravo se ne koristi. Taljenje drvenim ugljenom dugo se održalo.

Uspostava željeznica (1830–1840), velikih potrošača željeza, lijevanog željeza i čelika, mijenja sve. Engleska u vlastitoj i u prekomorskim zemljama započinje s izgradnjom željezničkih pruga. Štoviše, revolucija u konstruiranju brodova s metalnim jarbolima, na parni pogon, englesku će brodogradnju preobraziti u ogromnu tešku industriju. Pamučna industrija prestaje biti ključna grana privrednog života Velike Britanije.

Širenje fenomena industrijalizacije u Evropi (i van nje)

U drugim evropskim i neevropskim državama, industrijalizacija se ne očituje ni u isto vrijeme, ni u istim okolnostima. Unatoč tome, čini se da se povijest svakiput ponavlja, ako i ne dovodi u pitanje ni ista

društva, ni iste privrede, ni iste civilizacije. Međutim, svedena na svoju privrednu stvarnost, svaka industrijska revolucija reproducira gotovo isti jednoobrazan, prilično jednostavan »model«, kako kažu ekonomisti.

● ***Tri etape industrijske revolucije: to je mišljenje američkog ekonomista Walt W. Rostowa iz 1952. g., Ono je, svakako, prijeporno, ali razjašnjava raspravu.***

a) Take off

U polasku, bitnome trenutku, nalazi se *take off*, doslovce »uzlet, polijetanje«. Poput aviona koji najprije vozi po pisti, a zatim uzlijeće, ekonomija u svome usponu prilično se naglo odvaja od tog industrijskoga *ancien régimea* koji ju je vezao za tlo. Njen uzlet obično se događa samo u jednoj, ili u najviše dvije privredne grane: to je npr. pamučna industrija u Velikoj Britaniji i Novoj Engleskoj (poseban slučaj »američkoga« procvata); željeznice u Francuskoj, Njemačkoj, Kanadi, Rusiji, SAD-u; građevno drvo i rudnici željezne rude u Švedskoj... Ta industrijska grana uvijek polijeće poput strijele i brzo se modernizira; ona se upravo po svome financijskom napretku i modernoj tehnici razlikuje od prethodnih industrijskih poleta, koji nikad nisu upoznali ni takvu eksplozivnu snagu ni takvo dugotrajno kretanje. Tako potaknuta industrija povećava svoju proizvodnju, usavršava svoju tehniku, organizira svoje tržište, a zatim vrši utjecaj na ostale privredne grane.

Nakon toga se ključna industrija, prvobitni pokretač, stabilizira: dosegla je svoj vrhunac i omogućila akumuliranje rezervi. Te se rezerve tada prebacuju u neku srodnu privrednu granu, koja se pak i sama modernizira i ostvaruje svoje savršenstvo.

b) Širenjem takvoga procesa iz jedne u drugu privrednu granu, cjelokupna privreda postiže svoju industrijsku zrelost.

U Zapadnoj Evropi nakona *uzleta (take off)* u izgradnji željeznica (tj. željeza, ugljena i teške industrije) na red dolaze čelik, moderna brodogradnja, kemija, električna struja i alatni strojevi. Rusija je upoznala istovjetni razvitak, no mnogo kasnije. U Švedskoj su glavne uloge odigrali papirna masa, drvo i željezo. Ukratko, na evropskome prostoru već je u prvim godinama XX. stoljeća dosegnut prag industrijske zrelosti. Engleska, koja je taj prag prešla od 1850. tada se manje ili više nalazi u ravnopravnom položaju sa svojim partnerima.

Stoga se tim dobro razvijenim, razmjerno uravnoteženim privredama koje su osigurale svoje nacionalne dohotke i ostvarile izvjesno blagostanje, industrijska ekspanzija više ne nameće kao najvažniji cilj. U kojem će smjeru one ulagati svoju snagu i svoje moguće investicije?

Suočena s tim izborom, jer odsada mogućnost izbora postoji, industrijska društva nisu sva na njega jednako odgovorila. Njihov odgovor naznačava smisao njihove sadašnje povijeti i smisao njihove budućnosti. Međutim, naslućujemo da su industrijska društva upravo u samoj svojoj civilizaciji crpla, svjesno ili nesvjesno, motive svoga izbora.

c) Trenutak izbora. Riječ je u stvari o izboru jednoga načina života značajnog za cjelokupno društvo.

Posvetiti se socijalnoj sigurnosti, blagostanju, slobodnom vremenu sviju i nastojanja usmjeriti na pomno razrađeno socijalno zakonodavstvo. Ili smatrati da se društveno blagostanje može ostvariti samo kroz veliku masovnu potrošnju (robe i usluge luksuzne naravi proizvode se tako da budu dostupne velikome dijelu nacije). Ili pak povećanu moć društva i nacije iskoristiti na često ispraznom, ali uvijek opasnom planu svjetske politike i sile.

Oko 1900. Sjedinjene Američke Države postižu zrelost: one su tada iskušale kratkotrajnu, ali značajnu upotrebu sile (rat protiv Španjolske 1898. za Kubu i Filipine); bio je to svjestan čin, ako se prisjetimo da je Theodore Roosevelt tada pisao da SAD »trebaju rat«, tj. da im valja dati »da misle na nešto što ne bi bilo materijalno stjecanje«. Nekoliko godina kasnije dolazi do stidljivih i kratkotrajnih pokušaja poboljšavanja socijalne politike. Međutim, nakon prijeloma što ga je označio prvi svjetski rat, SAD svoj potpun angažman i rješenje nalaze u masovnoj potrošnji: to je *boom* automobila, izgradnje, to su *gadgets** za veću udobnost domova...

U Zapadnoj Evropi taj trenutak izbora pada kasnije zbog dva svjetska rata i ponovne izgradnje koju su nametnuli. Masovna se potrošnja uglavnom pojavljuje nakon 1950, ali uz neke restrikcije i dopune o kojima odlučuju politike pojedinih vlada i pritisak snažne socijalističke tradicije; npr. u Francuskoj su to nizovi socijalnih zakona u rasponu od besplatnog školovanja do medicinskog organiziranja »socijalnog osiguranja«. Također *kasne i cijele privredne grane,* što je posljedica okolnosti, ili pak neodustajanja od tradicionalnih običaja. Naprimjer, u poljoprivredi, revolucija na američki način na evropskome kontinentu nailazila je na raznovrsne otpore. S tim u vezi poznate su neprestane teškoće u Sovjetskom Savezu; situacija je zamršena i u Italiji i Francuskoj, koje su tek na pola puta svoje poljoprivredne modernizacije.

Napokon, *sva područja nisu u jednakoj mjeri zahvaćena industrijalizacijom.* Isto kao što je i jug SAD-a dugo nakon 1900. bio »na repu«, tako i cijeli jedan dio Evrope kasni: jugozapadni i zapadni dio Francuske, talijansko područje *Mezzogiorno,* cijeli Iberski poluotok osim

* gadgets = amer. mali automati, spravice, zanimljivi, ali uglavnom nepotrebni predmeti.

industrijskih centara Barcelone i Bilbaoa, sve socijalističke republike (osim samoga Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke i NjDR), dio Balkanskog poluotoka, Turska...

Ukratko, *uvijek postoje te dvije Evrope;* jedan je novinar 1929. njihovo razlikovanje opisao ovako: jedna je Evropa kola s konjskom zapregom, druga je Evropa konjske snage.

Ako tomu u prilog želimo navesti samo jedan simbol od tisuću njih, podimo u okolicu Krakowa, na neku cestu gdje su uska seljačka kola na četiri kotača, natovarena drvom, ili jata gusaka sa svojim guščaricama, kao u XV. stoljeću, brojnija od automobila. No iznenada se uzdižu nevjerojatna postrojenja Nowe Hute, metalurškog grada koji je iz temelja izgradila socijalistička Poljska. Taj kontrast još uvijek je sastavni dio današnjega evropskog života.

● ***Kredit, financijski kapitalizam i državni kapitalizam: revolucija kredita popratila je industrijsku revoluciju i potpuno se okoristila njenim poletom.***

Svojevrsni »kapitalizam« oduvijek postoji; postojao je čak i u starome Babilonu koji je imao svoje bankare, svoje trgovce koji su se upuštali u daleka trgovanja i sva kreditna sredstva: mjenice, vlastite mjenice, čekove... U tom smislu povijest kapitalizma ide od Hamurabia do Rockefellera.

Međutim, u XVI. i XVII. stoljeću kredit u Evropi još je vrlo skroman. XVIII. stoljeće prilično ga je razvilo, s jednim već međunarodnim kapitalizmom, uvelike proširenim u raznim trgovačkim središtima Evrope, pa bilo to samo u vezi s trgovinom s Indijom (i njenim kompanijama), ili s Kinom (što ima za posljedicu razvitak Kantona). Unatoč svemu tome, još ni tada pravi *financijeri* nimalo nisu zaokupljeni trgovinom ili industrijom: oni barataju državnim prihodima, dakle rade u korist države.

S uspjehom industrijalizacije banka i financijski život doživljavaju ogroman procvat, do te mjere da istodobno uz industrijski kapitalizam, *financijski kapitalizam* dobiva prednost, i prije ili poslije stavlja svoju ruku na sve poluge privrednog života.

U Francuskoj i Engleskoj prvenstvo financijskoga kapitalizma primjećuje se oko 1860. Stare i nove banke umnogostručuju svoje mreže i specijaliziraju se (depozitna banka, kreditna banka, poslovna banka). Da se bolje slijedi ta modernizacija banke, bilo bi korisno pratiti u Francuskoj povijest banke Crédit Lyonnais, osnovane 1863; u SAD povijest banke Pierpont Morgan, o kojoj će još biti govora, ili međunarodnu mrežu banaka Rothschild. Banka posvuda uspijeva osigurati široku klijentelu, obuhvatiti »sve štedljive ljude«, loviti

i doseći do svih »uspavanih i neplodnih depozita«, ma kako oni bili minimalni. Započinje razdoblje ludila za dionicama. Industrijske grane, željeznički promet, pomorske kompanije su malo-pomalo uhvaćene u tu mnogostruku bankarsku mrežu. Igra financijskog kapitalizma odmah postaje međunarodna. Pogodnosti inozemnih zajmova sve će više dovoditi u iskušenje francuske banke. Tako je nedavno francuska štednja krenula putem koji se za nju pokazao opasnim, putem ruskog zajma... Ta inozemna zaduživanja nedavno su bila i važan izvor prihoda za francusku privredu, pogodna *platežna bilanca* koja je uravnoteživala deficitarnu *trgovinsku bilancu.* Strani zajmovi pridonijeli su i opremanju jednoga velikog dijela Evrope nakon 1850, kao i prekomorskih zemalja.

Čini se da je danas vrijeme financijskoga kapitalizma u Evropi isteklo, unatoč iznimkama koje potvrđuju pravilo i uvijek mogućim teorijskim raspravama s tim u vezi. Naravno da poslovna banka poput *Banque de Paris et des Pays-Bas* i danas predstavlja prvorazrednu silu, a London, Pariz, Frankfurt, Amsterdam, Bruxelles, Zürich i Milano ostaju najvažnija novčarska središta. Međutim, jasno se uočava vrijeme *državnoga kapitalizma.*

S nacionaliziranim sektorima jedne sve više dirigirane privrede, država je postala kako industrijalac tako i bankar. Bujan porezni sustav, poštanski čekovi, štedionice, obveznice državne blagajne (da koristimo francusku terminologiju) državi stavljaju na raspolaganje ogromne svote novca. Država je veliki gospodar *investicija u proizvodna dobra,* o kojima ovisi čitava politika privrednog rasta, svaka djelotvorna socijalna politika, cjelokupna budućnost.

Da bi se osigurala progresija, prividno čak tako odmjerena poput francuske, svake godine treba uložiti znatan dio nacionalnog dohotka. Investicija, potičući cijeli niz privrednih transakcija, umnogostručnje svoju početnu masu novca. Lako je onda shvatiti da se državama sve više nameće *planska privreda* kojom one unaprijed mogu odrediti neki razvitak i predvidjeti ishode neke ugovorene akcije. Čuveni petogodišnji planovi Sovjetskog Saveza imaju svoje takmace u čitavome svijetu. U siječnju 1962. sâm predsjednik Kennedy najavio je petogodišnji plan za američku komercijalnu politiku! Francuski četverogodišnji plan izazvao je žive oporbe. On je na svoj način istodobno i ispitivanje nacionalne svijesti i privredna bilanca. Njegov je cilj bio da nedovoljno razvijena francuska područja pokrene »politikom transmisije«.

● ***Gledajući unazad, u svemu tome ne bismo smjeli ni zanemariti, ali ni prenaglašavati pokretačku ulogu kolonijalizma. On nije doveo, ali je Evropu možda održao u središtu, na prvome mjestu u svijetu.***

Pod kolonijalizmom podrazumijevamo – evo još jednoga pojma koji bi trebalo pobliže ispitati – svaku evropsku ekspanziju, barem nakon 1492.

Ta je ekspanzija neosporno bila probitačna za Evropu. Ona joj je stavila na raspolaganje nove prostore u koje će Evropa slati viškove svojih stanovnika i nadohvat ruke bogate i iskoristive civilizacije; Evropa se nije lišavala toga iskorištavanja. Glavni događaji te eksploatacije kronološki bi bili: u XVI. stoljeću dolazak blaga iz Amerike (zlatne i srebrne šipke); naglo otvaranje Indije nakon pobjede kod Plasseya 23. lipnja 1757, koja Englezima otvara Bengal; forsiranje kineskog tržišta nakon opijumskog rata 1840–1842; podjela Afrike u Berlinu 1885. godine.

U Evropi su posljedice tih zbivanja bile velike trgovinske koncentracije u korist Španjolaca i Portugalaca, Nizozemaca, potom Engleza, i sve u svemu, sigurno jačanje onih kapitalističkih mreža koje su doprinijele pokretanju industrijalizacije. Evropa je iz svih tih dalekih zemalja izvukla značajan višak vrijednosti.

Taj višak vrijednosti odigrao je svoju ulogu. Engleska, pobjednica u prekomorskim zemljama, nije bezrazložno korisnica prvog *uzleta* (*take off*). Ostaje otvoreno pitanje nije li zatim industrijska revolucija, kao što mi mislimo, učvršćujući evropsko prvenstvo i prestiž, konsolidirala i širinu čina kolonizacije u korist Evrope. U svakom slučaju, industrijski uspon u Francuskoj, npr. nije mogao ovisiti o njenom prisustvu u Senegalu, o njenom etabliranju u Alžiru 1830, u Košinšini 1858–1867, u Tonkinu i u Anamu 1883.*

Drugo bi pitanje bilo govoriti u obranu kolonijalizma po sebi, na ljudskoj ili moralnoj razini. Primijetili bismo da on dovodi u pitanje zamršen skup elemenata u kojemu su podijeljene i odgovornosti i krivnje. Nedavni kolonijalizam imao je svoje pozitivne i negativne vidove, i to s obje strane. Samo jedno je sigurno; povijest izvjesnog kolonijalizma pripada prošlosti: stranica je okrenuta.

Socijalizam i industrijsko društvo

Zapadu pripada zasluga što je svim silama tražio društveni, ljudski, prilično djelotvoran i valjan protuodgovor na mnogostruke nečovječnosti industrijalizacije. Zapad je stvorio društveni humanizam, rado bismo tako rekli samo da već nismo i previše koristili tu pogodnu riječ.

Razrada toga humanizma odvijala se tijekom žalosnog, dramatičnog i genijalnog XIX. stoljeća – *žalosnoga*, ako pomislimo na ružnoću

* francuski posjedi u Indokini sastojali su se od triju vijetnamskih oblasti: kolonije Cochinchine, protektorata Anam i Tonkin; zatim protektorata Kambodže i Laosa.

njegove svakidašnjice; *dramatičnoga,* ako se prisjetimo nizova ratova i nemira; *genijalnoga*, kad bismo htjeli sažeti njegove znanstvene i tehničke a u manjoj mjeri i društvene napretke.

Ishod je dakako jasan: danas, daleko od XIX. stoljeća, mirno, usavršivo socijalno zakonodavstvo pokušava kako zajamčiti bolju sudbinu sve većim i većim masama ljudi, tako i onemogućiti revolucionarne zahtjeve.

Ova složena i nesavršena pobjeda nije se lako ostvarila, poput neke nužne operacije koju zahtijevaju nepristran moral ili znanost. Naprotiv, bila je to mukotrpna bitka u kojoj se na Zapadu razlikuju najmanje tri faze (kasnije će biti govora o ruskom i sovjetskom razvitku, koji je samosvojan):

a) Revolucionarna i ideološka faza, faza društvenih reformatora, »proroka« (da preuzmemo jednu riječ iz rječnika njihovih brojnih neprijatelja). Ona traje od 1815. do 1871, od pada Napoleona Bonapartea do Pariške komune. Istinski rez možda predstavlja 1848, godina lančanog slijeda revolucija.

b) Faza organiziranih radničkih borbi (sindikati i radničke stranke). Započeta već i prije pariške drame proljeća 1871, ona se najvećim dijelom smješta između 1871. i 1914.

c) Politička, ili bolje rečeno, etatistička faza.

Država u svoje ruke preuzima ostvarivanje socijalnih programa nakon 1919, ili bolje nakon 1929, a potpomognuta materijalnim napretkom u još većoj mjeri u razdoblju od 1945. do 1950. pa do danas.

Ova shema sugerira da su socijalni zahtjevi suočeni s industrijalizacijom, često mijenjali ton i smjer, ovisno o samim oscilacijama materijalnog života: uglavnom, ona su žestoka u razdobljima privrednog zastoja (1817–1851; 1873–1896; 1929–1939): umanjena, naprotiv, privrednim procvatima (1851–1873; od 1945. do danas). O tome osciliranju socijalnih zahtjeva jedan povjesničar o Njemačkoj kaže: »Godine 1830. u Njemačkoj riječ *proletarijat* još nije poznata; godine 1955. gotovo da više nije poznata.«

Od tih triju faza možda je najvažnija prva faza, koja se smješta samo na razini društvenih *ideja,* jer označava prekretnicu čitave jedne civilizacije.

● ***Od 1815. do 1848. i 1871. taj široki idejni pokret, pokret oštroumnih analiza i proročanstava, globalno viđeno predstavlja pomicanje ideološkog interesa s političkog prema društvenome.***

Cilj socijalnih zahtjeva više nije država, već društvo, koje treba razumjeti, izliječiti, poboljšati.

Nov program – nov jezik. S riječima poput *industrijski, industrijsko društvo, proletarijat, masa, socijalizam, socijalist, kapitalizam, kapitalist, komunizam, komunist,* uspostavlja se novo formuliranje revolucionarne ideologije.

Grof Saint-Simon je skovao imenicu *industrijalac* i pridjev *industrijski* (na temelju stare riječi »industrija«), a nedvojbeno i izraz *industrijsko društvo,* koji prihvaćaju Auguste Comte, Herbert Spencer i mnogi drugi. Kod A. Comtea riječ je o društvu koje je zamijenilo *vojno društvo,* sve dotada vladara na pozornici. Vojno društvo bilo je ratoborno, industrijsko će nužno biti miroljubivo, što se pak Herbert Spencer ne usuđuje ustvrditi, i ima pravo. Riječ *proletarijat* 1828. ulazi u Rječnik Akademije. Riječ *masa,* u jednini, a osobito u množini, postaje ključna riječ, »terminološki simptom toga razvitka čiji se vrhunac očituje za vladavine Louisa-Philippea«. Godine 1828. Lamartine izjavljuje: »Posjedujem instinkt masâ, u tome je moja jedina politička superiornost.« A Napoleon Bonaparte u svome *Extinction du paupérisme* (1844) kaže: »Danas je svršeno s vladavinom kasti, može se upravljati jedino s masama.«

Te su mase prvenstveno gradske radničke mase, siromašne i iskorištavane. Odatle i ideja da tadašnjim vremenom dominira klasna suprotnost, ono što Marx naziva »klasnom borbom«. Klasna borba je stara pojava, prisutna u svim društvima koja su iz prošlosti materijalno evoluirala. Međutim, nije moguće poricati da će je XIX. stoljeće pojačati, i da tada dolazi do snažne osviještenosti.

Riječi *socijalist, socijalistički* i *socijalizam* svoju karijeru započinju tridesetih godina XIX. stoljeća. Također i *komunizam,* s prilično nejasnim značenjem privredne i društvene jednakosti. Auguste Blanqui, »general revolucionarnih masa«, može tako pisati da je »komunizam spasenje za *pojedinca*«. Riječ *kapitalizam* upotrebljavaju Louis Blanc *(Organisation du travail* 1848–1850), Proudhon 1857, rječnik Larousse 1867, ali velika omiljenost te riječi nastat će početkom XX. st. *Kapitalist* je riječ duljega života. Godine 1843. Lamartine piše: »Tko bi priznao da je revolucija u našim rukama?... Umjesto rada i slobodne industrije, Francuska je prodana kapitalistima...!« Valja upozoriti i na neke od riječi koje ne uspijevaju: *buržoazizam* i *kolektizam.**

Međutim, sjećanja na 1789. nisu izgubila svoju snagu. Jakobinci, teror, Komitet javnog spasa, sve su to riječi i sjećanja koja nastavljaju obsjedati duhove, kao dobri ili zastrašujući primjeri. Za većinu reformatora »revolucija« ostaje magična riječ, stvaralačka snaga. Već

---

* u originalu: bourgeoisisme, collectisme.

u doba Pariške komune 1871. Raoul Rigault izjavljuje: »Mi ne stvaramo zakonitost, mi stvaramo revoluciju.«

• ***Od grofa Saint-Simona do Marxa, uspostavljanje »masivnih« filozofija, kako ih naziva Maxime Leroy (riječ valja razumijevati kao ideologije nadahnute problemima masâ) uvelike je završeno 1848.***

U veljači 1848. izdan je *Komunistički manifest* K. Marxa i F. Engelsa, koji je još i danas biblija komunističke budućnosti.

Pomno slijedeći dugu listu reformatora iz prve polovine XIX. stoljeća mogli bismo napraviti tablicu koja bi ih smjestila u vremenu i prostoru. Ona bi prilično dobro istakla vodeću ulogu triju velikih područja suočenih s industrijalizacijom: Engleske, Francuske i Njemačke...

Ona bi pokazala i prvenstvo francuske elaboracije (a ono je po sebi problem o kojem će uskoro biti govora). Napokon, ona naglašava prioritet grofa Saint-Simona. Taj osebujan čovjek, pomalo i lud i genijalan, bio je u korijenu svih društvenih ideologija, socijalističkih ili nesocijalističkih, a štoviše i francuske sociologije (Georges Gurvitch). Očevidan je njegov utjecaj na jednoga drugog velikana, Karla Marxa, koji ga ipak uvelike nadilazi: Marx je već u ranoj mladosti u Trieru pročitao djela Saint-Simona i iz njih crpio mnogo svojih ideja i argumenata.

Ako izuzmemo pretka Saint-Simona, društvene reformatore moguće je svrstati u tri niza prema vremenskim razdobljima: oni koji su rođeni tijekom triju posljednjih desetljeća XVIII. st. (Owen 1771, Fourier 1772, Cabet 1788, Comte 1798); oni koji su rođeni u prvih desetak godina XIX. st (Proudhon, Considérant, Louis Blanc); homogenija generacija Marxa (1818), Engelsa (1820) i Lassallea (1825). Njemačka grupa bila bi na kraju. Neki su autori smatrali da je smrću Lassallea, ubijenog u dvoboju 1864, nestao jedini ravnopravni partner Marxu, te je tako Marxov uspjeh bio zajamčen. Bilo bi ipak bolje taj uspjeh pripisati snazi *Kapitala (1867).*

Ovdje nije moguće preispitati jednu po jednu te »masivne« filozofije. Sve su one analize »društva u nastajanju«; ova lijepa izreka je Saint-Simonova. One predstavljaju liječenje, terapijske metode. Saint-Simon i njegovi učenici (Enfantin, Chevalier, koji će se obogatiti u poslovima za vrijeme Drugoga carstva) smatraju da nastojanja valja usmjeriti na organizaciju proizvodnje. Francuska revolucija, koju oni ne vole, umrla je po njihovu mišljenju zato što nije umjela organizirati svoju privredu. Fourier, koji također mrzi francusku revoluciju, smatra da prvenstveno treba organizirati potrošnju.

Barbès i Blanqui, Louis Blanc i Proudhon ostaju vjerni načelima

francuske revolucije, prva dvojica kao rukovodeći i djelatni ljudi, druga dvojica da bi »dopunili i usavršili« njena načela. V. Considérant pak ta načela odbacuje, premda ne tako kategorički kao njegov učitelj Fourier.

Izuzev Marxa o kojemu će još biti riječi, najoriginalniji od tih mislilaca je Proudhon, zaljubljen u slobodu sve do anarhije, suprotstavljajući se kako državi tako i kršćanstvu, u traganju za jednom društvenom *dijalektikom* koja bi na znanstven način razmatrala postojeće društvo, razmrsivši njegove proturječnosti pred našim očima. Same te proturječnosti su ono što treba razriješiti, kako bi se razumjeli društveni mehanizmi koje one impliciraju. To je već znanstvena *spekulacija,* daleko od zanosâ vjerske naravi, daleko čak i od djelovanja. Ona se suprotstavlja duhu osnivača falanstera (Owen, Cabet, Fourier), duhu revolucionara i Marxa, što se tiče radnika boljeg svijeta koji oni naviještaju, čekajući da ga izgrade vlastitim rukama.

• ***Prvenstvo francuske misli u tim oblastima, bjelodano u prvoj polovini XIX. stoljeća, općenito je problematično.***

Nedvojbeno, Francuska je zemlja Revolucije, velike revolucije. Nedvojbeno, ostaje vjerna revolucionarnim previranjima iz godina 1830. i 1848, a 1871. pobijeđena od stranih sila i sama, pothranjivala je taj uzvišeni revolucionarni plamen simboliziran Pariškom komunom.

Međutim, ako te originalnosti postavimo na njihovo pravo mjesto, takva Francuska koja teži podruštvljenju svakako je samo jedna od posljedica svoje vlastite industrijalizacije. Reformatorska ili revolucionarna misao u Francuskoj, kao i drugdje, djelo je intelektualaca, većinom društveno povlaštenih pojedinaca. Kao i u drugim zemljama, te će ideje svoju snagu i život dobiti tek onda kad osvoje radničke sredine i njihovo djelovanje. Ali u mnogo većoj mjeri nego igdje drugdje, u Francuskoj su intelektualne reakcije bile preuranjene i nasilne, dok se, nasuprot tome, industrijalizacija ostvarila kasnije nego u Engleskoj (francuski *take off* zbiva se između 1830. i 1860).

Nedvojbeno je tako. Međutim, teorija *uzleta (take off)* previše pojednostavljuje prave procese. Naglašava trenutak T u kojemu bi se veliki industrijski uspon ostvario odjednom. Postoji li pak tako jasno uočljiv trenutak T? Vjerovati u to značilo bi zanemariti čitavo prethodno razdoblje inkubacije. Neka nedavna proučavanja pokazala su da je u Francuskoj od 1815. do 1851. godišnja stopa industrijskog rasta bila prilično velika (2,5%). Taj privredni polet bio je dostatan da već od XVIII. stoljeća pojača urbani rast, da izmijeni staro društvo i da zemlji već potresenoj revolucijom i ratovima dade taj izgled zdanja namijenjenog rušenju, koji je zapanjivao suvremenike.

Sâm razvoj gradova imao je za posljedicu naglo pogoršanje svoga gradskog i materijalnog krajolika. Svi su promatrači, od Balzaca do Victora Hugoa, time bili uznemireni. Bijeda, prosjačenje, razbojstva, napuštena djeca, epidemije, kriminal – sve se pogoršava brzim nagomilavanjem radnika u neizreciv promiskuitet unutar uskih zidova; jer ljudi iz provincije neprekidno pristižu. Godine 1847. Michelet još uočava da se seljak »divi svemu u gradu, želi sve, i u njemu će ostati ako uzmogne... Kad jednom napusti selo, on se u njega više ne vraća«. U Orléansu nemirne 1830. pomoć je trebalo 12.500 siromaha od 40.000 stanovnika, dakle, svaka treća osoba. U Lilleu je te iste godine odnos 1:2,21.

Čini se, dakle, da je *urbano društvo* osobito bilo uzdrmano industrijalizacijom, koja ga i pogađa i privlači, a da ga istodobno nije u stanju potaknuti ili čak oživjeti. Možda ta gradska bijeda uostalom i nije bila veća od bijede tadašnih sela. Međutim, u gradovima se naočigled sviju ukazuje alarmantni prizor radničke populacije – žrtve industrije koja, mada radnicima osigurava rad, nimalo ne vodi brigu o njihovim uvjetima života.

Tako su prvi »ideolozi« pred očima imali društvo slično društvima današnjih nerazvijenih zemalja u trenutku kad se u gradovima usađuju i uspijevaju prvi pokušaji industrijalizacije.

Nasuprot tome, od 1851, a zatim s privrednim procvatom i uspon Drugoga carstva (od 1852. do 1870), položaj radnika će se poboljšati.

- ***Od radničkog organiziranja do socijalne skrbi.***

Nemoguće je ovdje temeljito se pozabaviti tim složenim i velikim pitanjem.

Je li to uopće moguće? Radilo bi se o tome da usporedno idu socijalističke ideje (cijela jedna porodica tekućih ideja koje međusobno proturječe, ali se i nadopunjuju) i radničko djelovanje, radnička potraživanja, koja bi trebalo ponovo smjestiti u stvarne okvire rada i svakodnevnog života. Kako to snažno i nemirno tijelo radničkog mnoštva prihvaća socijalističke ideje?

Teško je odgovoriti na to pitanje, tim više što se radnički svijet, kako pokazuje primjer Engleske, često organizirao na realističan, oprezan i ograničen način, daleko od ideologija i aktivne, nasilne politike.

Nadalje, ako je prvo razdoblje bilo razdoblje društvenih teoretičara, drugo – razdoblje sindikalnih udruživanja, treće – razdoblje radničkih političkih stranaka, posljednje razdoblje zacijelo je doba državâ, bilo da one radničkim potraživanjima kažu »ne« (ili im opreza

radi nevoljko popuštaju, što dođe na isto), bilo da prate, pa čak i prethode tim potraživanjima, potkopajući ih tako unaprijed.

Evo, dakle, u toj trci najmanje četiriju skupina koje bi trebalo pratiti: teoretičari svih mogućih gledišta, sindikalisti svake vrste, političari proizašli iz radničkoga svijeta, predstavnici države. Svi su oni međusobno vrlo različiti.

Međutim, diljem Evrope uočava se razvitak s gotovo istim fazama, barem u trima najvažnijim zemljama: Britaniji, Njemačkoj i Francuskoj, kao i u susjednim zemljama: Nizozemskoj, Belgiji, Švicarskoj i skandinavskim zemljama. Izvan tih povlaštenih država, uočljiva zaostajanja ni danas nisu nadoknađena.

Ovdje nas zanima razvitak naprednih zemalja. Naznačimo nekoliko njegovih etapa:

Prije 1871:

U Britaniji su se radnički sindikati, *Trade Unions,* uglavnom konstituirali od 1858. do 1867; već od samoga osnivanja oni svoja nastojanja usredotočuju na borbu za ukidanje zakona »Gospodar i sluga«.* Prvi kongres britanskih sindikata održava se 1866. Ovi sindikati okupljaju jedino *kvalificirane radnike.*

U Francuskoj se ne zbiva još ništa pozitivno, osim što se 1864. usvaja zakon o koalicijama koji ozakonjuje štrajkove; godine 1865. u Parizu se otvara ured Francuske sekcije Prve internacionale (osnovane u Londonu 1864), a 1868. njen drugi ured u Lyonu. Drugo carstvo istodobno je bilo i »progresivno i regresivno«, ono je položaj radnika poboljšalo, ali je slobode toga istoga radničkog svijeta pomno nadziralo.

U Njemačkoj se očituje istovjetni polagani razvitak. Lassalle je u Londonu 1862. osnovao *Allgemeiner Deutscher Arbeiter Verein.* Sedam godina kasnije na kongresu u Eisenbachu osniva se Socijaldemokratska radnička partija, marksističkoga nadahnuća.

Prije 1914:

Uspjesi ostvareni do toga datuma su ogromni.

U Britaniji: 1881. Hyndmann osniva *Demokratsku federaciju* što je označilo početak »socijalističke« propagande u radničkim sredinama, koje su sve dotada politiku odbijale. Istodobno s počecima politizacije, nakon 1884. sindikalni pokret širi svoj utjecaj na najsiromašnije, *nekvalificirane radnike.* Pa ipak, do čuvenoga štrajka londonskih lučkih radnika dolazi tek 10 godina kasnije. Godine 1893. osnovana je *Independent Labour Party;* pet godina kasnije, Generalna sindikalna

* (nap. prev.) borba Trade Uniona za poboljšanje radničkog zakonodavstva.
Vidi: Cole, G.D.H: *Historija pokreta britanske radničke klase 1789–1947,* Rad, Beograd: 1955.

federacija, *Trade Unions*. Nakon izbornih pobjeda Radničke stranke (Labour Party) uslijedit će formiranje kvazirevolucionarne »radikalne« vlade 1907. Tada se izglasava cijeli niz socijalnih zakona. Na pomolu je jedna nova Britanija.

U Francuskoj se odvija istovjetni proces: godine 1877. Jules Guesde osniva prve socijalističke novine, *Egalité*, a dvije godine kasnije Francusku radničku stranku (P. O. F. = Parti ouvrier français). Godine 1884. ozakonjeni su radnički sindikati, a od 1887. osnivaju se burze rada. Godine 1890. po prvi put se slavi 1. svibnja praznik rada; godine 1893. po prvi put je izabran Jean Jaurès, poslanik Carmauxa. Godine 1895. osnovana je Generalna konfederacija radnika (C. G. T. = Confédération Générale des Travailleurs). Godine 1901. formiraju se dvije socijalističke stranke, stranka Julesa Guesdea (Socijalistička stranka Francuske) i stranka Jeana Jaurèsa (Francuska socijalistička stranka). Godine 1904. izlazi *L'Humanité*; 1906. ujedinjuju se dvije socijalističke stranke i formira *Ujedinjena socijalistička stranka* (P. S. U.).

U Njemačkoj socijaliste progoni Bismarck (izvanrednim zakonima iz 1878).* Od 1883. državni socijalizam umnogostručava programe socijalne sigurnosti. Nakon Bismarckova povlačenja sindikati se rekonstituiraju i uskoro okupljaju više od milijun članova. Njihov je politički uspjeh ogroman (3 milijuna glasova na izborima 1907; 4,245.000 glasova na izborima 1912).

U takvim okolnostima (a da ne naglašavamo i utjecaj Druge internacionale od 1901) s punim pravom možemo tvrditi da se 1914. godine Zapad *nalazi kako na pragu rata tako i na pragu socijalizma.* Socijalizmu malo nedostaje da osvoji vlast, da izgradi isto tako modernu, možda i moderniju Evropu nego što je danas. Međutim, u nekoliko dana, u nekoliko sati, prvi svjetski rat uništio je takve nade.

Evropski socijalizam toga razdoblja počinio je veliku grešku što ratni sukob nije umio blokirati. To dobro osjećaju povjesničari najskloniji socijalizmu, koji bi željeli saznati tko zapravo snosi odgovornost za taj »preokret« radničke politike. 27. srpnja 1914. u Bruxellesu se susreću Jouhaux i Dumoulin, sekretari francuske C. G. T., Generalne konfederacije radnika s jedne strane, i K. Legien, sekretar sindikalne centrale Njemačke s druge strane. Jesu li se slučajno sreli u kavani, bez ikakve druge nakane osim da razmijene svoje očaje? To ne znamo, kao što ne znamo ni kakvo je značenje posljednjih mjera koje je poduzeo Jean Jaurès na sâm dan kad je ubijen, 31. srpnja 1914.

* Ti zakoni za socijaliste postavljaju ekskluzivne uvjete, u stvari, stavljaju ih izvan zakona.

Današnja se Evropa, u onome po čemu je socijalistička, izgrađivala polako i nepotpuno, igrom političkih izglasavanja, zakonima, te uspostavljanjem institucija socijalne sigurnosti u Francuskoj (1945–1946), a nešto kasnije i u Britaniji. Na temelju načela jednakosti država u vezi sa socijalnim obavezama, Evropska ekonomska zajednica je negdje u kraćem, negdje u dužem roku, uspostavila institucije socijalne sigurnosti u zemljama evropske Šestorice.

ČETVRTO POGLAVLJE

EVROPSKA JEDINSTVA

Povjesničar humanizma Franco Simone upozorio nas je na tobožnje evropsko jedinstvo: vjerovati u to jedinstvo bila bi romantičarska iluzija. Odgovoriti mu da u isti mah ima i pravo i krivo znači jednom riječju kazati da je Evropa u istome trenutku i jedinsvo i raznolikost; to se, kad se bolje razmisli, podrazumijeva.

Prethodna poglavlja pokazala su nam Evropu angažiranu u zajedničkoj sudbini, svojom vjerom, svojom racionalističkom mišlju, razvitkom znanosti i tehnike, svojom sklonošću k revoluciji i društvenoj pravičnosti, svojim carskim pobjedama. Međutim, u svakom je trenutku lako nadići taj »sklad« i pronaći koliko god želimo prekrivenih nacionalnih različitosti. Tih jasno izraženih i potrebnih različitosti ima u izobilju. Međutim, one postoje i između Bretagne i Alzasa, francuskog Sjevera i Juga; između talijanskog Mezzogiorna i Pijemonta; između Bavarske i Pruske; između Škotske i Engleske; između Flamanaca i Valonaca; između Katalonije, Kastilje i Andaluzije. No u tome nije moguće pronaći argument kojim bismo poricali nacionalna jedinstva.

Ni ta nacionalna jedinstva nisu negacija evropske stvarnosti. Svaka država oduvijek je težila da oblikuje jedan kulturni svijet za sebe, a »psihologija narodâ« proanalizirala je ove različite, ograničene civilizacije. Izvanredna djela Eliea Faurea ili grofa von Keyserlinga s tim u vezi ne nude samo pogrešna gledišta. Recimo samo da su oni iz prevelike blizine promatrali djeliće jednog mozaika koji, viđen s izvjesne visine, otkriva cjelovite crteže. Zašto bi jednom zauvijek trebalo izabrati između cjeline i pojedinosti? Dvije se istine ne isključuju.

Blistava jedinstva: umjetnost i duh

Pod blistavim jedinstvima valja razumijevati susrete i suglasja koji evropskoj civilizaciji na najvišoj razini kulture, ukusa i duha daju bratski i gotovo jednoobrazan izgled, kao da je evropska civilizacija bila obasjana samo jednom i istom svjetlošću.

Znači li to da sve evropske nacije imaju točno istu kulturu? Dakako da nije tako. Međutim, svaki pokret koji se pojavio na bilo kojem dijelu evropskoga prostora pokazuje tendenciju da osvoji čitav taj prostor. Kažemo: samo *tendenciju.* Izvjesno kulturno dobro može naići na neprihvaćanja, na odbijanja u jednom ili nekom drugom dijelu Evrope, ili obrnuto, njegov uspjeh može prijeći evropske granice, što se često događa, do tog stupnja da to dobro prestaje biti evropsko i postaje svjetsko. Pa ipak, promatran u cjelini, evropski prostor čini prilično koherentnu kulturnu zonu, koja se nasuprot ostalom svijetu već odavno afirmirala.

● ***Umjetnost i njena mnogostruka suglasja: svaki umjetnički oblik u Evropi prelazi granice svoga zavičaja, pa bila to Katalonija (vjerojatno središte širenja prve romaničke umjetnosti), l'Ile-de-France, Lombardija, Firenca quattrocenta, Venecija u doba Tiziana ili Pariz u doba impresionizma.***

U svako središte u kojemu se podižu kneževski dvori, palače i crkve, redovito hrle umjetnici sa sva četiri kraja Evrope. Jedan od tisuću primjera je i Dijon burgundijskih vojvoda i Clausa Slutera u XV. stoljeću. Već i sama putovanja talijanskih umjetnika renesanse objašnjavaju utjecaje umjetničke škole jednoga grada na susjednu školu. Neku fresku koju je započeo jedan umjetnik dovršit će neki drugi. U izgradnji neke crkve sudjelovao je cijeli niz graditelja. Santa Maria del Fiore u Firenci svoju kupolu duguje (prilično kasno) jedino Brunelleschievoj smjelosti.

Luksuz, hir nekog princa ili bogatog trgovca igraju svoju ulogu: bez toga bi bilo teško shvatiti brza širenja neke umjetnosti u dobu u kojem su prometne veze bile spore i ne tako brojne kao danas. U XV. i XVI. stoljeću Talijani, oni Talijani koje će francuski kralj Franjo I pozvati na svoj dvor, profesori su cijeloj Evropi. U XVIII. stoljeću nalazimo pak Francuze kao promicatelje klasicističke umjetnosti, čak i u Rusiji... Koliko Versaillesa ima u Evropi, koliko parkova na francuski način!

Evropa je tako upoznala velike valove, štoviše, ogromne plime koje su je u potpunosti polako preplavljivale, ali su se kasnije i polako

povlačile. Tko ne zna za velike uspjehe: romaničku umjetnost, baroknu umjetnost, klasicističku umjetnost...!

Dojmljiva je vremenska kompaktnost ove pojave. Gotička umjetnost traje tri stoljeća. Ona se prema jugu Evrope nije proširila dalje od Burgosa i Milana. Pravo Sredozemlje nije je prihvatilo. Naprotiv, početkom XVI. stoljeća Venecija je potpuno gotički grad, na svoj vrlo osebujan način. Pariz je gotički još oko 1550. Renesansna arhitektura u njemu se nalazi tek ponegdje: u palači Louvre – tada u izgradnji, u Palais de Madrid (danas više ne postoji), u dvorcu Fontainebleau u kojem je radio Primaticcio, kamo je Leonardo da Vinci došao umrijeti. Već od XVI. stoljeća afirmira se velik i snažan utjecaj baroka, koji je istovremeno proizašao iz Rima i Španjolske, kao djelo protureformacije (do te mjere da ga se još donedavno nazivalo isusovačkom umjetnošću). Međutim, barokna umjetnost proširila se i u protestantsku Evropu i prilično daleko stigla na Istok (Beč, Prag, Poljska).

U XVIII. stoljeću francuskoj će arhitekturi trebati još manje vremena da se dokaže. Kako bi se shvatila urbanizacija koja je tada preoblikovala i tolike francuske gradove, najfascinantniji primjer danas još uvijek je primjer Lenjingrada. Nekadašnji Petrograd sagrađen je na praznom prostoru bez ikakvoga zdanja koje bi sputavalo graditeljsku slobodu. Sigurno je najljepši grad XVIII. stoljeća, grad koji najbolje izražava graditeljski osjećaj za perspektive i cjeline.

Istovjetna razmišljanja moguća su i u vezi sa slikarstvom ili glazbom; glazbene tehnike ili likovna opredjeljenja bez teškoća nalaze svoj put u složenim evropskim kretanjima.

U nekoliko redaka nije moguće ispričati čudesnu povijest tehničkih i instrumentalnih revolucija u glazbi, čije etape označavaju u Evropi slijed vremenskih razdoblja koja su se svakiput brzo nametnula. Glazbala iz antičkog doba – od flauta do harfi, putovala su iz ruke u ruku; zatim u opću upotrebu dolaze orgulje; pojavljuje se čembalo; talijanski virtuozi lansiraju violinu (današnje gudalo konstruirao je jedan Francuz tek u XVIII. stoljeću); pojavljuje se klavir, itd.

Slijed glazbenih oblika očigledno je povezan s tim razvitkom glazbala. U srednjem vijeku u glazbi prevladava pjevanje, praćeno nekim glazbalom ili ne. *Polifonija,* na pomolu u IX. stoljeću, koristi orgulje kao pratnju dionici basa u liturgijskome pjevanju. U XIV. i XV. stoljeću Firentinska *Ars Nova* je višeglasje, polifonija u kojoj u funkciji glasova sudjeluju i instrumenti. Ta »nova umjetnost« svoje savršenstvo ostvaruje u Palestrininoj glazbi *a cappella.*

Međutim, vokalna glazba ustupit će svoje mjesto instrumentalnoj, osobito nakon usavršavanja gudačkih instrumenata. Pojavljuje se

koncert, glazba nazvana »komornom«, skladana za mali broj instrumenata (npr. kvartet). U svojim počecima ta komorna glazba sinonim je za profanu, dvorsku glazbu, nasuprot crkvenoj. Godine 1605. Enrico Radesca je »musico di camera« Amedeja Savojskoga; godine 1627. Carlo Farina »suonatore di violino di camera«. Komorna glazba prvenstveno je dijalog: ona je umijeće razgovora. Italija je njena kolijevka s glazbenim oblikom *concerto:* skupine glazbalâ međusobno vode dijalog, a zatim solistički instrument daje odgovor cijelom orkestru (Corelli, 1653–1713, prvi solist; Vivaldi, 1678–1741, najveći skladatelj). Njemačka će dati prednost *sonati* (dva glazbala, ponekad i samo jedno). U Francuskoj će *suita* objediniti glazbu i plesne pokrete.

Sa *simfonijom* se napokon pojavljuje velika orkestralna glazba, masovna kako s obzirom na broj glazbalâ i sredstava, tako i na broj slušatelja. U XVIII. stoljeću Stamitz sonatu tretira već kao simfoniju. U XIX. stoljeću, u doba romantizma, glazba se razvija u pravcu povećanja orkestra, ali i u pravcu isticanja solista i tehničke virtuoznosti.

Posebno mjesto zaslužuje talijanska opera, nedvojbeno rođena u Firenci krajem XVI. stoljeća, kao i njeno pobjedonosno širenje u Italiji, Njemačkoj i cijeloj Evropi. (Mozart, Händel i Gluck najprije skladaju »talijanske« opere); zatim se pojavljuje njemačka opera.

Revolucije u slikarstvu – jer u vezi sa slikarstvom gotovo se može govoriti o revolucijama – proširile su se na čitavu Evropu; čak i onda kad se likovne koncepcije čine proturječnima, te proturječnosti zajedničke su cijeloj Evropi. Čini se, u slikarstvu su se dogodile dvije bitne revolucije: prva je talijanska revolucija renesanse, kad likovni prostor postaje geometrijski, mnogo prije nego što su Galilei i Descartes »geometrizirali« svijet; druga je francuska s kraja XIX. stoljeća, koja osporava i samu bit slikarstva. Ona dovodi do kubizma, do apstraktnog slikarstva. Rekli smo »talijanska« i »francuska« da bismo odredili početna žarišta; u stvari, pogledamo li čuvena imena i slavne revolucionare, uviđamo da se u oba slučaja radi o *evropskome* slikarstvu. Danas bi trebalo reći: zapadnome slikarstvu, jer se ono uvelike prenosi u prekomorske »Evrope«.

Uistinu, svaki veliki grad u Evropi, promatran u svome arhitektonskome vidu, ili kroz svoje muzeje, nudi nam istu umirujuću stratifikaciju, istu umjetničku geologiju, u kojoj su prepoznatljive iste boje. Pa čak ako je neki grad pretežno barokni, drugi renesansni, treći klasicistički, pa čak ako je Venecija izgradila osebujnu gotiku, Pavia isto tako osebujnu lombardijsku romaniku, svaki Evropljanin u njima pronalazi oblike koje je oduvijek poznavao, koje odmah razumije: evropske oblike.

• ***Filozofije su također poruke koje ujedinjuju. Evropa ima jednu filozofiju, ili zamalo tako, u svakom trenutku svoje sudbine.***

Evropa barem ima, kako je volio kazati Jean-Paul Sartre, jednu *prevladavajuću filozofiju,* ovisno o društvenoj konjunkturi (nedvojbeno, jer diljem Zapada u svakom trenutku postoji *jedna* prevladavajuća privredna i društvena arhitektura). Bez obzira je li Descartesova filozofija filozofija buržoazije u njenu usponu ili nije, filozofija kapitalističkog svijeta koji se polako izgrađuje, ona dominira, ona ispunja klasičnu Evropu. Bez obzira je li marksistička filozofija – ili nije – filozofija radničkih klasa u usponu i socijalističkoga ili industrijskoga društva, ona očevidno prevladava prvo na Zapadu, a zatim i u svijetu, u kojem se još i danas sve opredjeljuje ili za nju, ili protiv nje.

To jedinstvo filozofijâ pretpostavlja neizmjerno mnogo spona od zemlje do zemlje.

Uzmimo kao primjer dva značajna trenutka njemačke filozofije: prvi, od Kantove *Kritike čistoga uma* (1781) pa sve do Hegelove smrti (1831); drugi, od Husserla (1859–1938) do Heideggera (rođen 1889). Njihov značaj nije moguće razumjeti ako nemamo na umu brojne francuske, engleske, talijanske, španjolske i ruske prijevode svakog od njihovih djela. Ti prijevodi mjera su za jake utjecaje koji dva glavna pokreta njemačke filozofske misli integriraju u evropski život.

U vezi s egzistencijalizmom, valja uočiti da su ga upravo reinterpretacije Sartrea i Merleau-Pontya ponovo lansirale u svijet, osobito u Latinsku Ameriku.

• ***U vezi s egzaktnom znanosti ne postavlja se nikakvo pitanje: ona je u Evropi strogo jedna jedina, i to od svojih prvih uspjeha.***

Teško je pojedinoj naciji Evrope pripisati zaslugu za neki izum, toliko se svaki od njih posvuda istovremeno razrađivao, u etapama koje su pobuđivale interes svih znanstvenika Evrope.

Bilo koji primjer bio bi dobar. Savršen primjer je revolucija koja se događa s Keplerom, i o kojoj je izašla prekrasna knjiga A. Koyréa (1962). Kepler (1571–1630) je povezan s cijelom porodicom znanstvenika, svojih prethodnika (prije svih Kopernik), svojih suvremenika (prije svih Galilei), svojih učenika. Kad bismo na neku kartu ucrtali njihova mjesta rođenja i mjesta njihova djelovanja, cijela Evropa bila bi prekrivena crnim točkama.

Za medicinu, biologiju i kemiju vrijedi isto pravilo. Ni za koju znanost ne bismo mogli reći da je bila njemačka, engleska, francuska, talijanska, poljska, čak ni tijekom nekog vrlo ograničenog vremenskog razdoblja. Znanost je oduvijek bila evropska.

• *Što se tiče specifičnih znanosti o čovjeku, njihova kretanja više se iskazuju, poput onih u filozofiji, kao nacionalna kretanja s brzim širenjem po Evropi.*

Sociologija je prvenstveno francuskog porijekla, politička ekonomija u ovih posljednjih pedesetak godina prvenstveno englesko ili anglosaksonsko ostvarenje, geografija je istovremeno i njemačka i francuska (Ratzel i Vidal de la Blache). Povijest, osobito njemačka u XIX. stoljeću, kojom vlada čuveno ime Leopolda Rankea (1795–1886) držala je dugo evropsku historiografiju pod utjecajem svoje erudicije i svojih pedantnih rekonstrukcija. Danas je situacija složenija. Ali evropska historiografija – koja je zapravo postala svjetskom historiografijom – kreće se u jednom i istom smjeru. U njoj prevladava francuska škola, čiji su utemeljitelji bili Henri Berr, Henri Pirenne, Lucien Febvre, Marc Bloch, Henri Hauser i Georges Lefebvre. Oslanja se na ekonomiste poput François Simianda ili sociologe poput Mauricea Halbwachsa. Želi biti sintezom svih znanosti o čovjeku, a obnovila je povijesne metode i perspektive.

• *Književnost je najnesavršenija cjelina. Prije nego o jednoj evropskoj književnosti, valja govoriti o nacionalnim književnostima, među kojima postoje i brojne spone i žive protivnosti.*

U području književnosti jedinstvo je najnesavršenije (nasreću!), utoliko što se književnost – esej, roman, kazalište – oslanja na ono po čemu se nacionalne civilizacije najviše razlikuju: po svome jeziku, svome svakidašnjem životu, svom načinu reagiranja na bol, užitak, ideju ljubavi, smrti i rata, po načinu na koji se zabavljaju, hrane, piju, rade i vjeruju... Nacije kroz svoju književnost opet postaju ličnosti, pojedinci koje je moguće, zahvaljujući tome bitnom svjedočanstvu, analizirati, čak i psihoanalizirati.

Uostalom, zar ne postoji bitna prepreka, ona jezična? Nijedan prijevod ne može u potpunosti prenijeti neko književno iskustvo. Svaki od velikih evropskih jezika krije od drugih dio svoga blaga. Još kad bi jedan od tih jezika prevladao i uspostavio izvjesnu komunikaciju, poput latinskog nekoć, ili francuskog u XVIII. stoljeću...! Kraljevska nadmoć Voltairea od Petrograda do Pariza, zapravo je kraljevska nadmoć francuskoga jezika, koja to jedina objašnjava. Danas je upotreba jednog jedinstvenog jezika moguća u znanosti (ona je sa svojim međunarodnim terminima gotovo stvorila *jedinstveni* umjetni jezik), ali ne i u književnosti. Utoliko manje što književnost svakim danom sve više postaje jezik masâ. »Međunarodni« francuski XVIII. stoljeća postojao je samo za malobrojnu elitu.

• ***Treba li spasiti ili usavršiti kulturološku Evropu?***

Je li to kulturno jedinstvo, sa svojim uspjesima i nesavršenstvima, dovoljno iz perspektive Evrope koja bi odlučila ukinuti svoje granice? Nedvojbeno nije, jer su promicatelji političke Evrope živo zaokupljeni djelovanjem koje bi osmišljena reforma obrazovanja mogla vršiti u pravcu unifikacije. Istovrijednosti diplomâ omogućile bi nastavak studija od sveučilišta do sveučilišta, i tako bi mogle stvoriti, mnogo više nego jedno evropsko sveučilište, ili evropska sveučilišta, život evropskih studija.

Praktički, bi li to značilo nužno istaći moderni humanizam, uvelike otvoren prema živim jezicima, i to upravo evropskim?

Čvrste cjeline: privreda

Evropa je oduvijek bila u mreži ujednačene ekonomije: u svakom se razdoblju njen materijalni život vrti oko nekih povlaštenih, autoritativnih centara.

U posljednjim stoljećima srednjega vijeka sve se slijeva u Veneciju i sve od nje polazi. S početcima novoga vijeka, težište je najprije u Lisabonu, zatim u Sevilli, ili bolje rečeno, oscilira između Seville i Antwerpena, sve do posljednje četvrtine XVI. stoljeća. Početkom XVII. stoljeća uspostavlja se trgovačka nadmoć Amsterdama, sve do prvih godina XVIII. stoljeća, zatim nadmoć Londona koja će potrajati sve do 1914, štoviše, i do 1939. Oduvijek je postojao orkestar i dirigent.

Svakiput ta težišta u vrijeme njihova uspona tim su djelotvornija što se u njih slijeva ne samo evropski život, već s njim i moćni svjetski život. Za Evropu uoči prvog svjetskog rata London nije samo veliko tržište kredita, pomorskih osiguranja i reosiguranja, već znači i žito iz Amerike, pamuk iz Egipta, kaučuk iz Malezije, kositar iz Bangka i Billitona,* zlato iz Južne Afrike, vunu iz Australije, naftu iz Amerike i Bliskog istoka...

• ***Evropa je već vrlo rano formirala jedan usklađen materijalni prostor, kojim je prodirala djelotvorna monetarna privreda, koji je oživljavao živi promet po morima što je okružuju, po rijekama što je presijecaju, po cestama za prijevoz robe i za tovarne životinje.***

Već vrlo rano tovarne životinje savladavale su veliku barijeru Alpa po cestovnim prijevojima Brenner (prema Veneciji) St. Gothard,

* (nap. prev.) Bangka i Billiton (Belitung), otoci u Indoneziji

Simplon (prema Milanu) i Mont-Cenis. Govorni jezik neobičnim nazivom »velika kola« naziva karavane mazgi koje s jedne i druge strane alpskih lanaca oživljavaju promet, što su talijanskoj privredi omogućile širenje prema evropskom sjeveru i sjeverozapadu, prenoseći tamo skupocjene tkanine i proizvode Levanta. U XVI. stoljeću u Lyonu, u korist napretka njegove trgovine i njegovih trgovačkih sajmova, spajaju se kopneni putevi, riječni putevi i »velika kola« preko Alpa.

U XIX. stoljeću s izgradnjom željeznica definitivno se lome *ankiloze* i inercije kontinentalne Evrope, u kojoj se malo-pomalo uspostavlja materijalna civilizacija karakterizirana brzim razmjenama i vezama industrijskih i trgovačkih gradova.

Evo dvaju primjera iz te duge povijesti, ne da bi objašnjavali, već samo sugerirali. Najprije *mude,* karavane venecijanskih trgovačkih galija. U XV. stoljeću njihova trgovačka mreža prvenstveno pokriva Sredozemlje, ali neke dospijevaju sve do Londona i Brugesa, a kopneni putevi, poimence prijevoj Brenner, vode u Veneciju u kojoj njemački trgovci imaju jedan veliki zajednički magazin, Fondego dei Tedeschi, blizu mosta Rialto.

Drugi primjer kruženje je novca i mjenica u XVI. stoljeću, od mjesta do mjesta, počevši od Seville. Zapravo, u tom kruženju razmjena i plaćanja iz jednog do drugog mjesta, uvijek se obrću otprilike iste svote novca.

U takvim okolnostima razumijemo zašto isti ciklički ritmovi gotovo istovremeno pokreću različita područja Evrope. U XVI. stoljeću u Španjolskoj dolazi do ogromnoga porasta cijena, kao posljedica naglog pritjecanja velike količine unovčivih plemenitih kovina iz Amerike. Taj porast cijena ima posljedicâ u cijeloj Zapadnoj Evropi, pa i sve do Moskve, koja je u središtu jedne još primitivne privrede.

● ***To ne znači da se cjelokupni evropski život razvija jednako ili da se nalazi na istoj razini. Kad bismo ucrtali liniju koja bi počinjala ili u Lübecku ili u Hamburgu, zatim prolazila kroz Prag i Beč do Jadranskog mora, ona bi odijelila privredno naprednu Zapadnu Evropu od zaostale Istočne Evrope, na što nam je već ukazala i stvarnost položaja seljaka. Ta bi razlika ubrzo trebala nestati, međutim, to još nije gotova stvar.***

Štoviše, i u samoj razvijenoj Evropi postoje napredna područja, »polovi privrednoga rasta«, odvojena manje razvijenim zonama, od kojih su neke čak i zaostale, »nerazvijene«. Još i danas gotovo u svakoj evropskoj zemlji neka su područja u odnosu na cijelu zemlju zaostala, tim više što nove tvorevine prirodno privlače najživlji centri.

U stvari, nikad ne može postojati kruženje, zajednička privreda, a da nema razlika u razini ili u intenzitetu, a da nema područja koja vode i onih koja su vođena. Razvitak i nerazvijenost neprestano međusobno ovise. To nam u skraćenom obliku sugerira i povijest banaka u Francuskoj: već od druge polovine XIX. stoljeća njihov uspon posljedica je jedne zakašnjele mobilizacije, u korist organizama koji će, poput banke Crédit Lyonnais, osnovane 1863, povećati štednju i mrtve, ili napola mrtve kapitale nekih francuskih područja i sela. Ta sela povratno će doživjeti šok, prvo buđenje i sudjelovanje u općem životu.

• ***Prva iskustva Zajedničkog tržišta: unatoč različitostima regionalnih ili nacionalnih privreda, može li se ta ekonomska spona koja već dugo ujedinjuje Evropu, organizirati u jednu skladnu cjelinu, u kojoj bi svi njeni dijelovi ovisili o cjelini?***

Taj problem proizašao je iz niza pokušaja nakon drugoga svjetskog rata, od kojih Zajedničko tržište nije ni prvi ni jedini, ali je svakako najuspjeliji pokušaj.

Sve je nedvojbeno poteklo iz jadnog položaja Evrope nakon 1945; takvo apsolutno uništenje za svjetsku je ravnotežu bilo zabrinjavajuće. Odatle i prve konstruktivne mjere: osnivanje Komiteta za ujedinjenu Evropu u Londonu u svibnju 1947, Marshallov plan 3. srpnja 1947, donesen iz različitih pobuda, od kojih su neke političke i vojne naravi, a druge privredne, kulturne i socijalne. Tako se pokušava izgraditi Evropa – *izvjesna Evropa.*

Naša je nakana da se zasada bavimo samo privrednim problemima. S tog gledišta, neuspjeh Evropskoga udruženja za slobodnu trgovinu, naime, Evrope Sedmorice* (»brodolomaca«, kaže jedan novinar), utire put i budućnost Evropi Šestorice,** što standardni jezik označava jasnim nazivom Zajedničko tržište, koje u pitanje dovodi sve zajednice šest zemalja-članica: Evropsku zajednicu za ugljen i čelik, osnovanu 1951; Evropsku ekonomsku zajednicu: Euratom (naime, Evropsku zajednicu za atomsku energiju), obje osnovane na temelju ugovora u Rimu, 25. ožujka 1957. Riječ je i ovdje o djelomičnom rješenju, međutim, ako se uistinu stvara Evropa, ono će se proširiti u dubinu i po površini, za zahtjevom za pristup od strane Turske, Grčke, Danske, Irske, Švicarske, Austrije i Britanije.

Svi ti zahtjevi za ulazak u Zajedničko tržište još su u fazi razmatra-

* udruženje sedam evropskih zemalja: Velike Britanije, Švedske, Norveške, Danske, Švicarske, Austrije i Portugala, osnovano 1960.

** privredna integracija šest evropskih zemalja: Belgije, Francuske, Italije, Luksemburga, Nizozemske i SR Njemačke.

nja (ovi reci napisani su u veljači 1962). Zajedničko tržište ima, dakle, očiglednu šansu da se poveća (ako mu je već zabranjeno da ide »sve do Urala«), kako bi obuhvatilo sav prostor klasične Evrope. Od tih molbi za pristup u Zajedničko tržište najvažnija je britanska.

Dakle, kroz Zajedničko tržište mogu se razmatrati šanse za evropsko privredno ujedinjenje.

• ***Evropska ekonomska zajednica (EEZ), drugim riječima Zajedničko tržište, osnovana nakon tegobnih pregovaranja na temelju sporazuma u Rimu, 25. ožujka 1957, čije su mnogobrojne odredbe stupile na snagu 1. siječnja 1958.***

Riječ je o jednome još kratkotrajnome iskustvu, o kojemu svoj sud treba izreći oprezno.

Neosporno, snažan privredni rast šest zemalja-članica tijekom ovih četiriju godina posljedica je kako povoljne svjetske konjunkture, tako i povoljnih reperkusija odjeka prvih mjerâ udruživanja. Napredno otvaranje očigledno je ubrzalo privredni rast, što dokazuje i porast razmjenâ između zainteresiranih zemalja.

Međutim, sama bit toga evropskog iskustva tiče se budućnosti. Napredni program Rimskog sporazuma predviđa cijeli niz etapa. Postavlja se, dakle, sljedeće pitanje: jesu li prva ostvarenja, koja su označila korak prema jedinstvu, dobar znak za budućnost koja na papiru predviđa potpunu privrednu integraciju?

Suprotno pesimističkim predviđanjima, industrije Šestorice (uključujući i francusku koju unaprijed možemo procijeniti krhkijom od njemačke) prilagodile su se Zajedničkom tržištu. Iz toga su proizašle promjene u njihovim ustrojstvima, kao i očigledna tendencija ka koncentriranju industrija, koja je išla naruku velikim poduzećima, npr. u Francuskoj Régie Renault, Péchiney, St-Gobain... Trebalo je također pristupiti prestrojavanjima, npr. neki su se nerentabilni rudnici ugljena morali zatvoriti, a takva reorganizacija ide u pravcu nužnog, premda neugodnog razvitka.

Dakako, da postoje jedino industrije, lako bi se postigli sporazumi i kompromisi. U aktualnom stanju tehnologija, industrija je očigledno vrlo podatna za intervencije i planove. Također, nema teškoća s kreditima, vezanim za postojanost valuta i njihovu uzajamnu podršku. Evropske valute nedavno su upoznale prilično dugo razdoblje stabilnosti i postojanosti, tako da je dolar privremeno prestao biti jedina *standardna* valuta, izjednačena sa zlatom, za nacionalne rezerve.

Takva je ružičasta, umirujuća strana Zajedničkog tržišta; ali postoje i sjenke, političke (o kojima će uskoro biti govora) kao i privredne.

Te privredne tamne strane tiču se: a) evropskih granica Zajedničkog

kog tržišta; b) izvanevropskih granica Zajedničkog tržišta; c) unutrašnjih problema što ih postavljaju teške prilagodbe u poljoprivredi.

Evropa Šestorice očigledno je nepotpuna. Značajne praznine su na zapadu Evrope. Na istoku Evrope barijera je »željezna zavjesa«, iza koje se zapravo razvilo paralelno »zajedničko tržište«, naime SEV, Vijeće za uzajamnu ekonomsku pomoć. Velik problem očigledno je i eventualni ulazak Britanije, koji se načelno postavio 1961, ali koji još uzrokuje poteškoća. To neće biti jednostavno. Kako bi se Britanija ujedinila s mladošću Evrope, ona mora prilično olabaviti spone koje je još vežu uz Commonwealth, odustati od *preferencijalnog* privrednog sustava koji je, s njenim bivšim kolonijalnim carstvom, tipično njen. S privrednog gledišta to postavlja probleme, posebno problem pristanka zemalja Commonwealtha; s psihološkog gledišta, to na neki način znači okrenuti posljednju stranicu jednog od najslavnijih carskih pothvata u povijesti.

Postoji i *problem odnosa Zajedničkog tržišta i ostalog svijeta, posebno Afrike južno od Sahare,* zato što se do nekog novog poretka Francuska brine za Sjevernu Afriku (izuzev Egipta i Libije); zatim problem odnosa s Commonwealthom sutra; napokon, problem odnosa s tržištem *SAD-a*, koji se postavio već 1962: »divovsko« atlantsko tržište moglo bi progutati malo evropsko Zajedničko tržište. Mogli bismo reći: prva etapa je Evropa, druga Atlantik, treća svijet, no značilo bi to prepustiti se pretjerano optimističkoj perspektivi. Ovi su problemi i političke naravi: intervenirajući, politika ih nimalo ne pojednostavljuje.

Nasuprot tome, *unutrašnji problemi u području poljoprivrede* prvenstveno su ekonomske naravi, i od kapitalne važnosti za budućnost Zajedničkog tržišta. Oni su izuzetno zamršeni.

Nepovratan razvitak za sobom povlači seljaštvo, taj divni i čvrsto ukorijenjeni svijet čija je produktivnost, međutim, vrlo osrednja, kako to pokazuju i brojke.

Evropa Šestorice ima 25 milijuna seljaka (s obiteljima) na 160 milijuna stanovnika. Gospodin Mansholt, bivši ministar za poljoprivredu Nizozemske i potpredsjednik Evropske ekonomske zajednice, nedavno je izjavio da bi tijekom nekoliko sljedećih godina 8 milijuna seljaka trebalo prebaciti u nepoljoprivredna zanimanja.

Modernizirati poljoprivredu zapravo znači povećati zajednički radni učinak radnika i smanjiti njihov broj, zato što povećana produktivnost zahtijeva i intenzivniju mehanizaciju, kao i stoga što ukupni poljoprivredni prihodi ne mogu rasti po ritmu rasta evropske privrede.

U nekoj privredi u fazi ekspanzije nužno se povećavaju prvenstveno industrijski proizvodi i *usluge.* Svako povećanje prihoda *u našim razvijenim zemljama* više nema za posljedicu proporcionalno povećа-

nje potražnje prehrambenih proizvoda. Ako moj dohodak raste, ja kupujem automobil, telefon, knjige, odjeću, putujem, idem u kazalište, ali ne povećavam svoju potrošnju kruha, mesa, i – poželimo to barem – vina ili alkohola.

Riječju, da se poljoprivredni prinosi povećavaju prema ritmu ostalih nacionalnih privrednih grana, svaki treći seljak prije 1975. morao bi otići sa sela, koje bi zatim s manjim brojem proizvođača trebalo proizvoditi više. Godišnja brzina smanjivanja seljačke radne snage trebala bi biti 4%, dok je ona sada u Britaniji svega 2%, a u Francuskoj 1,5%. Prema tom ritmu Velikoj Britaniji trebalo bi 22 godine, a Francuskoj 27 godina da ostvare željenu izmjenu. Da pritom ne vodimo računa o nekim mogućim iznenađenjima: u Italiji, koja ima najveći broj seljaka (4,500.000), redukcije se zapravo odnose na nezaposlene poljoprivrednike: poljoprivredne strukture unatoč zabilježenom kretanju ostaju gotovo nepromijenjene.

U takvim uvjetima, cijene evropskih poljoprivrednih proizvoda nisu konkurentne na međunarodnom tržištu, na kojem se američki i kanadski viškovi prodaju po vrlo niskim, čak i nižim cijenama od onih koje postižu na vlastitim domaćim tržištima, zahvaljujući subvencijama vlade. Visoke cijene evropskih poljoprivrednih proizvoda moguće su, dakle, jedino zbog carinskih ograničenja koja ih izoliraju od svjetskog tržišta.

Jedan drugi, vrlo ozbiljan problem za Zajedničko tržište jest i velika razlika u proizvodnji i cijenama poljoprivrednih proizvoda ovisno o zemljama.

Francuska, zemlja s viškom tih proizvoda, može svoje viškove, osobito žitarica, prodavati samo po svjetskoj tržišnoj cijeni, što vladu prisiljava da ih kupuje po cijeni domaćeg tržišta, a zatim s gubicima prodaje u inozemstvu. Tako su 1961. francusko žito i ječam prodavani komunističkoj Kini, meso Sovjetskom Savezu. Italija sa suviškom voća i povrća i Nizozemska s viškovima mliječnih proizvoda nalaze se u istom položaju kao i Francuska. Naprotiv, Njemačka je zemlja uvoznica u mnogim poljoprivrednim granama, no ona kupuje izvan Zajedničkog tržišta, ne želeći se odreći profita iz uzvratnog izvoza.

Cijene poljoprivrednih proizvoda razlikuju se od zemlje do zemlje, ovisno o produktivnosti i stupnju zaštite koju je pojedina vlada željela, ili morala, pružiti svojim poljoprivrednicima. Tako je npr. cijena žita najniža u Francuskoj, a najviša u Njemačkoj, cijena mlijeka najniža u Nizozemskoj, itd. Na kojoj razini treba izjednačiti cijene?

Napokon, kako je modernizacija poljoprivrede nužna, a ta je operacija skupa, tko će snositi njene visoke troškove? Rješenje prihvaćeno u Bruxellesu 14. siječnja 1962. te troškove nameće cijeloj Evropskoj zajednici. To rješenje ne odgovara Njemačkoj, prvenstveno

industrijskoj zemlji. Međutim, pretežno poljoprivredne zemlje – Francuska, Italija i Nizozemska – odbile su da prijeđu u drugu industrijsku etapu, ako se barem ne definira prva etapa agrarne politike. Sporazum je bio toliko tegoban (200 sati rasprave) da se neko vrijeme u Bruxellesu smatralo da će i sama sudbina Zajedničkog tržišta biti dovedena u pitanje. To je jednog novinara navelo da sa smiješkom kaže »da se Evropa, koja je radosno progutala čelik, ugljen i atom, povlači pred voćem i povrćem«.

Briselski sporazum predviđa i odgode rokova: prve se mjere trebaju primijeniti tek u srpnju 1962. Vlade i sindikati poljoprivrednika ipak su svjesni da im je vrijeme za neizbježno prilagođavanje odsada odmjereno.

Predviđeno kruženje poljoprivrednih proizvoda bilo bi slobodno, uz plaćanje kompenzacionih taksi, koje bi bile jednake razlikama između razina u cijenama. To će načelo zahtijevati usavršavanje nekih ustanova, nadzora i pravila. Predvidiv je i cijeli jedan spor. Na zajedničkim granicama šest zemalja – članica istovremeno valja utvrditi jedinstveni carinski sustav, utemeljen na srednjoj vrijednosti pojedinačnih tarifa svake zemlje–članice, jer će se inače unutrašnja ravnoteža poremetiti zbog nepravilnosti u zatvaranjima. Tako se usavršava carinsko jedinstvo, *Zollverein,* kao jamstvo zajedničke ekonomije. Da li će se zaustaviti u tom stadiju? Ne postavlja se problem političkog jedinstva.

Problematična jedinstva: politika

Jedinstvu Evrope kultura kaže »da«, ekonomija zamalo »da«, dok se, naprotiv, politika uzdržava od odgovora. Ona ima svoje valjane, manje valjane, kao i nevaljane razloge, koji odgovaraju brigama, ili zastarjelima (iz XIX. stoljeća), ili vrlo aktualnima, pa čak i prospektivnima.

Istina jest da je cijela Evropa već dugo u istoj političkoj igri, iz koje još nijedna država nije izašla bez rizika da se izgubi. Međutim, ta igra ne teži da Evropu ujedini politički; naprotiv, ona je dijeli u grupe čiji su se sastavni dijelovi često mijenjali, a vladajuće pravilo bilo je spriječiti da neka hegemonija svoje zakone nametne cijeloj obitelji država.

Dakako, to nije bilo zbog iskrenog poštivanja slobode drugoga; svaka država zapravo egoistično igra za sebe. Samo, ako predobro igra, jednoga dana nalazi ostale države udružene protiv sebe. Ukratko, takvo je bilo načelo »evropske ravnoteže«. Je li Evropa 1962. uistinu odustala od te drevne igre?

• ***XIX. stoljeće, koje je neprestano igralo tu igru, nije izmislilo ni »evropsku ravnotežu«, ni »evropski sklad«, ni »ravnotežu sila«*** **(balance of power).**

Taj prisilni sustav izgrađen je u davnim stoljećima. Nisu ga stvorile ni znalačke računice poslanika ni njihovih gospodara, već se, naprotiv, jedna spontana i polusvjesna igra ravnoteže nametnula političarima.

Pravilo je uvijek isto. Čim se neka država čini prejakom, čak ako uistinu i nije tako (kao npr. Francuska u vrijeme Franje I, 1519–1522), susjedne države odmah se svrstavaju na drugu pliticu vage, ne bi li se ostvarila ravnoteža, i dotična zemlja privela mudrom i umjerenom djelovanju. Poraz kod Pavije 1525. i zarobljeništvo francuskoga kralja dokaz su jedne takve zablude: previše moćan čovjek je Karlo V. Zatim dolazi do prebacivanja snaga na drugu pliticu vage, čak i pozivanjem Turaka u tu igru ravnoteže.

Rastuća moć državâ takve će hazardne računice učiniti sve opasnijima. Britanija će jedina sa svoga otoka nekažnjeno moći prakticirati ravnotežu sila, *balance of power;* smještena izvan te neprekidne igre vage, ona se zadovoljava time da je podržava svojim državnim novcem i svojim trupama, dakako, za hegemoniju. Karlovi snovi: osvojiti kršćanski svijet i pod svojom vlašću braniti ga od muslimana nevjernika i kršćanina protestanta. »Carska ideja« kod Karla V hrani se na starim zamislima španjolskoga križarskog pohoda.

Karlu V ništa nije nedostajalo: ni trupe, ni sjajni vojskovođe, ni strastvene odanosti; podržavali su ga veliki bankari poput obitelji Fugger; imao je izuzetno sposobnu diplomaciju, premoć na moru i napokon, »blaga« pristigle iz Amerike: u vrijeme njegova vladanja Španjolska postaje središte koje proizvodnju razdjeljuje u zlato i srebro iz američkih rudnika, ovisno kako o trgovinskim ravnotežama, tako i o političkim nužnostima. Je li on u Francuskoj doživio neuspjeh, kao što se to smatralo? Da i ne. Da, zato što mu nijedan od njegovih uspjeha nije omogućio da zagospodari tom ogromnom Francuskom (onom brzinom, ili bolje rečeno onom sporošću kojom se u tadašnje doba odvijao promet), koja se nalazi u »srcu« njegovih država. Godine 1529. on s Francuskom potpisuje fiktivni mir. Nešto kasnije doživljava poraz s protestantskom Njemačkom (1564, 1552–1555), i iscrpljuje svoje snage u borbama s Turcima: turski islam prijeti Beču i uznemiruje španjolske obale sve do Gibraltara, pa i sjevernije.

Zapravo, evropski »sporazum« je pobijedio Karla V, svim mogućim sredstvima, uključujući i tadašnji skandalozni savez s turskim sultanom.

Luj XIV je pak Evropi nametnuo svoju vlast samo tijekom pri-

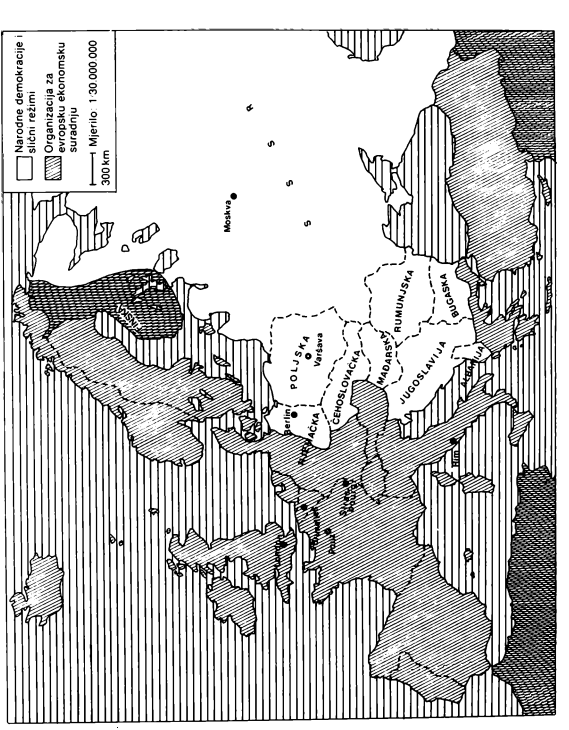

17. Dvije Evrope

vredno loših godina XVII. stoljeća. Tada je došlo do izvjesnog povratka tradicionalnim snagama, do uzmaka kojim se okoristila seljačka, slabo kapitalistička Francuska, koju jak režim Luja XIV drži u pokornosti sve do smrti Colberta 1683. Kad ponovo bude oživjela svjetska ekonomija, možda od 1680, igra brzo završava: već 1672. poplave u Nizozemskoj francuskoj su vojsci spriječile ulazak u Amsterdam; godine 1688. Vilim Oranski na izvjestan način vlada Britanijom; godine 1692. francuska flota pod zapovjedništvom Tourvillea praktički je poražena od britansko-nizozemske flote u bici kod luke La Hougue.* U velikim ratovima za španjolsko nasljeđe, Francuska nije u stanju ni suprotstaviti se svim svojim neprijateljima, ni osvojiti Iberski poluotok, a preko njega i bogatstva španjolske Amerike.

Ne ulazi li *Napoleonova pustolovina* u istovjetnu shemu? Toliko njegovih pobjeda, no s druge strane nepovratni poraz u bici kod Trafalgara 1805! Dok je francuska pobjeda zarobljenica kontinentalne Evrope, Britanija se može razvijati na neizmjernoj morskoj površini. Dovoljno je nekih 100 ili 150 drvenih brodova da spriječe prijelaz preko Pas-de-Calaisa, za koji se 1805. vjerovalo da ga je moguće »prekoračiti«, kao i Mesinski tjesnac: dok je Napulj u posjedu Francuza ili maršala Francuske Joachima Murata, Sicilija je ostala utočište Bourbonima.

U istu shemu uklapa se i Hitlerova Njemačka, koja je protiv sebe stvorila koaliciju po mjeri svoje prijetnje: zapravo najveći dio svijeta.

• ***Zajedničko tržište i političko jedinstvo: može li se danas političko jedinstvo Evrope ostvariti ne nasiljem, već zajedničkom voljom njenih partnera? Na vidiku je program koji izaziva očigledna oduševljenja, ali i ozbiljne teškoće.***

Na neke od tih poteškoća već smo upozorili, naime, da je u igri samo Zapadna Evropa (moralo se konstituirati Evropu »s onim što je od nje preostalo«); zatim da ujedinjenje Zapadne Evrope postavlja i izvanevropske probleme, utoliko što se ono na političkoj i ekonomskoj razini tiče svjetske ravnoteže. Jedan bankar 14. studenoga 1958. izjavljuje: »U nekim dijelovima svijeta prisutna je bojazan da evropska unija, samom svojom kohezijom, ne usvoji diskriminirajuću politiku prema trećim zemljama«, ukratko, da se ne odluči na izvjesne opcije: naprimjer, dati prednost tropskim proizvodima iz Afrike južno od Sahare umjesto onima iz Latinske Amerike...

Međutim, *glavne su poteškoće unutrašnje, institucionalne,* zacijelo

* luka u Normandiji

ne takve koje bi neki sporazum ili kompromis jednostavno mogao riješiti.

Postoji li mogućnost da vlade »Evrope državâ«, prema riječima generala de Gaullea, daju izvjesne ustupke i žrtvuju jedan dio svojih suverenih prava?

U Vijeću Evrope 8. kolovoza 1950. André Philip je izjavio: »Naša skupština već godinu dana, ne bi li izbjegla neslaganja, prihvaća sve kompromise. Rezultat? Ništa nije učinjeno. Javno mnijenje će izgubiti interes za nas, ako već sutra ne dokažemo da smo se ovdje okupili kako bismo uistinu stvorili Evropu.« Taj isti političar 17. kolovoza prijeti »da će Evropu stvarati negdje drugdje«.

Proteklo je 11 godina, a Paul-Henri Spaak, ministar vanjskih poslova Belgije, 10. siječnja 1962. izjavljuje u Bruxellesu (uoči skorog zaključenja agrarnog sporazuma 14. siječnja, što mu je, dakako, nepoznato): »Sve me navodi da vjerujem da ujedinjena i djelotvorna Evropa ne može postojati bez duha nadnacionalnosti. Evropa »domovinâ« je ograničena i nedovoljna predodžba... Što dulje živim, to ću se više zalagati za pravilo jednoglasnosti i veta. Prije nekoliko tjedana doživio sam iskustvo Organizacije ujedinjenih naroda i iskustvo sovjetskog veta. Slično iskustvo nedavno sam doživio u NATO-u (Sjevernoatlantskome paktu) u vezi s njemačkim pitanjem i pitanjem Berlina. Gledišta samo jednog pojedinca spriječila su NATO da zauzme čvrst i konstruktivan stav. Ono čemu sada prisustvujemo u Kongresnoj palači u vezi s agrarnim problemima ne može izmijeniti moje mišljenje. U tim raspravama uzaludno tražim duh zajedništva. Svaka zemlja zastupa interese svojih poljoprivrednika... Da ne postoji to prokleto pravilo o jednoglasnosti, pregovori Vijeća Šestorice odvijali bi se mnogo brže... Nudi nam se Evropa domovinâ u sferi vanjske politike. Što se tu drugo može učiniti osim kaosa? Naprimjer, pet zemalja-članica može se sporazumjeti oko pitanja komunističke Kine, a šesta će blokirati sve odluke... Dakle, pitam se je li dobro odustati od duha nadnacionalosti u dotičnome području.«

Svi su ti argumenti valjani. No u jednoj *vrlo razdijeljenoj* Skupštini, pravilo većine nije nužno univerzalni lijek za rješavanje problema. Većinsko mišljenje može se oblikovati cjenkanjima, grupnim kompromisima, onim što se u skupštinama naziva »kuloarskim razgovorima«, koji nužno ne znače koherentniju ili nepristraniju politiku od politike pregovaranja u vezi s vetom. Bitno pitanje ostaje da se sazna do kojeg su stupnja političke tendencije sadašnjih država Evrope u stanju da se slože, barem u vezi s osnovnim, dubokim smjernicama. U protivnome, evo na pomolu pogibeljnih pustolovina »evropske ravnoteže« unutar nove kuće!

Pobornici zamišljene »evropske ravnoteže« smatraju da ona treba da bude u znaku slobodnih odluka.

Ne smije biti nikakve prevlasti, nikakve ni Napoleonove ni Hitlerove Evrope, izjavljuje jedan njemački poslovni čovjek. »Unija zasnovana na sili može izazvati samo eksploziju, istog trena kad popusti nadmoć dominantne nacije. Uzgred rečeno, danas pred očima imamo jedan istovjetni model: države okupljene Varšavskim paktom oko *ruske* sile (sic), kojima se i politički i privredno upravlja isključivo u *ruskome* interesu(sic).«

Ovaj citat, jedan od stotina sličnih, razjašnjava problem. Za mnoge se radi o tome da se Evropa, ili »ono što od nje preostaje«, grupira protiv sovjetske opasnosti. To je bjelodana američka politika, politika »štita« protiv SSSR-a. Povodom rasprave u vezi sa Schumannovim planom 15. prosinca 1951, predsjednik francuskog vijeća Paul Raymond kategorički izjavljuje: »Prisjetimo se da odustajanje od politike Pentagona, koja je Evropu branila na Pirenejima, zahvaljujemo generalu Eisenhoweru, koji je neprekidno ponavljao da evropske zemlje, s Francuskom na čelu, žele Evrope. Sami izvedite zaključke iz odbijanja toga plana.«

Protivno tome duhu jedne očigledne političke, čak i vojne računice, moguće je zamisliti neki drugi, razumniji, jer je realističniji. Pogledajte kako senator André Armengaud, član Evropske skupštine, postavlja taj problem u jednom značajnom izlaganju u veljači 1960. Po njegovu mišljenju, Evropa se nalazi između uspona socijalističke privrede, rođene listopada 1917. u Petrogradu, a za koju su »svi klasični ekonomisti rekli da nema budućnosti«, i jednoga velikog oslobađanja, na svjetskoj razini, zemalja koje je kolonijalizirala Evropa. Evropi se nameće obaveza da se i sama revolucionarno organizira, ne isključivo na poticaj kapitalističkog profita koji stvara režime čiji su probici rezervirani za »manjine«, već u funkciji optimalnog zapošljavanja radne snage. Dakle, potpuno preokrenuti cilj.

Ima li ikakvih izgleda da se slijedi ovakva mudrost, koja bi postavila probleme ne u odnosu na profit po sebi, već u odnosu na korist što je iz njega čovjek može dobiti, i koja bi natjecateljstvo između Zapada i Istoka navela na pronalaženje najpogodnijeg rješenja za ljudske probleme u društvu XX. stoljeća.

Nije riječ samo o tome da se sazna hoće li se evropska unija ostvariti i je li ona sposobna za život, već i hoće li je prihvatiti oba bloka koja međusobno dijele vlast nad svijetom. I jedan i drugi blok mogu se zabrinuti ili za ekonomske pretenzije, ili za eventualnu političku orijentaciju evropske unije. Da li će Unija stvoriti mirnu Evropu, s Njemačkom koja će se u svome prosperitetu pomiriti s izmjenama svojih nekadašnjih granica, ili pak agresivnu Evropu? Hoće li stvoriti

Evropu koja će pristati da doprinese rješavanju problema nerazvijenih zemalja svijeta (od kojih u današnjem svijetu, čija je sudbina neraskidivo povezana, ovisi život sviju), ili Evropu koja će, nesposobna da se odjednom postavi u budućnost, vjerovati da je vrijeme još uvijek na strani ograničenih računica pojedinih nacija, dok bi »evropska nacija« u tim računicama nalazila nastavljanje zastarjelih ambicija? Riječju, hoće li unija stvoriti inventivnu Evropu, čimbenik mira, ili rutinsku Evropu, čimbenik napetosti koje i predobro poznajemo?

• *To znači postaviti gotovo osnovno pitanje: što je još za svijet sutrašnjice sposobna učiniti evropska civilizacija?*

Moramo li reći da je to jedna od najmanje važnih preokupacija graditelja Evrope? Njihove razborite rasprave o carinama, razinama cijena i proizvodnji, kao najvelikodušnijim od njihovih uzajamnih ustupaka, obraćaju se jedino duhu kalkulacija. Čini se da se one nikad ne udaljuju od jedne čisto tehničke, visokotehničke razine, od značajnih spekulacija stručnjaka o »dirigiranoj«, ekonomiji i planiranju. Nitko neće poreći da su one neophodne.*

Međutim, ljudima dati kao jedinu hranu te mudre računice, koje su toliko neupečatljive u usporedbi sa zanosima i razboritim ludostima što su nekoć, ili još nedavno, pokretali Evropu, znači slabo poznavati ljude. Može li se kolektivna evropska svijest izgraditi jedino na brojkama? Naprotiv, može li im ona pobjeći, nadmašiti ih na neki nepredvidiv način?

Zabrinjavajuće je konstatirati da se Evropa, kulturni ideal što ga valja promicati, nalazi na posljednjem mjestu programâ. Ne postoji briga ni za neku mistiku, ni za neku ideologiju, ni za prividno mirne vode revolucije ili socijalizma, ni za žive vode religije. Međutim, Evrope neće biti ako se ne utemelji na tim starim snagama koje su je stvorile, koje je još duboko izgrađuju, ako se zanemare svi ti živući humanizmi.

Evropa nema izbora: ili će se osloniti na te stare snage, ili će je one jednoga dana sudbinski potkopati i odnijeti. Evropa narodâ je lijep program, ali koji još treba formulirati.

* Zadatak Evropske zajednice za ugljen i čelik je stvoriti od područja država – članica jedinstveno tržište za ugljen i čelik ukidanjem uvoznih i izvoznih carina, kao i kvantitativnih ograničenja.

DRUGI DIO

AMERIKA

PRVO POGLAVLJE

DRUGI NOVI SVIJET: LATINSKA AMERIKA

Ameriku čine dvije velike kulturne cjeline. »Amerika« u užem smislu riječi tj. Sjedinjene Američke Države (zajedno s Kanadom koja ide njihovim stopama): to je istinski Novi svijet, svijet čudesnih dostignuća, svijet »sutrašnjice«. Zatim, prostranija polovina kontinenta, druga Amerika: ona je, čini se, pristala na pridjev »latinska« koji joj je ne tako davno (oko 1865. godine i ne bez primisli) nadjenula Francuska a potom i Evropa. To je jedinstvena i mnogolika Amerika: kričava, dramatična, rastrgana i razjedinjena.

Početi od te druge Amerike znači izbjeći izravnu usporedbu. Nećemo je unaprijed zgnječiti pod uobičajenim teretom sjevernoameričkog napretka. Tako ćemo jasnije vidjeti kakva ona doista jest, jer to zaslužuje: njen visokovrijedni humanizam, njene vlastite probleme i neosporna dostignuća. Još jučer je prednjačila pred Sjevernom, bila prva, bogata i žuđena Amerika. Zatim se kolo sreće okrenulo. Danas kob Latinske Amerike nije tako sretna. Nad njom su se nadvile sjene. Dan za nju još nije uistinu svanuo.

Prostor, priroda i društvo: književna svjedočanstva

Više od ijednog dijela svijeta, Latinska se Amerika neprestano i brzo mijenja: jučerašnje slike često su već sutradan besmislene ili lažne.

Ako je već ne možemo vidjeti vlastitim očima, onda barem treba čitati njenu čudesnu, izravnu, pomalo sirovu, te naivno i iskreno

angažiranu književnost: ona nam pruža tisuće duhovnih putovanja i njena jasnoća prevladava ono što nam mogu ponuditi novinski izvještaji, sociološke, geografske i povijesne studije, često izvanredne.

Ona nam osim toga otkriva, a to je neprocjenjivo, miris zemlje i izdvojena, često skrivena društva, usprkos veseloj ćudi i iskrenom gostoprimstvu ljudi.

• ***Latinska je Amerika nepregledno prostranstvo. Njena se prorijeđena ljudska masa još uvijek gubi u prekomjerno širokom odijelu. Prostora je napretek i to opija ljude.***

Otkad zračni promet potire, očovječuje i zabašuruje te orijaške razdaljine, strani putnik zasigurno sve češće zanemaruje ovu temeljnu odrednicu.

Već je ne tako davno bilo dovoljno tek šest sati za prelazak bazena Amazone, tj. za njegovo prelijetanje, jer se inače bazen Amazone može prijeći samo uz najveće teškoće (*isto é mato,* to je šuma, kažu Brazilci). Dvomotorci su prelazili Ande između Argentine i Čilea; te su lake letjelice stizale čak i do prijevoja Cumbre, odvažno poput zupčane željeznice, nošene vjetrom s jedne na drugu stranu prostrane doline, ali *između* planinskih vrhova, u stvari u njihovom podnožju. Danas četveromotorci svakodnevno prelijeću tu prepreku. Ande su tek četvrt sata leta, tek deset minuta ledenjaka što blješe na suncu prije nego što se letjelica počne spuštati prema praznoj argentinskoj ravnici ili čileanskoj obali. Zrakoplovstvo se posvuda raširilo: veseli mu je pjev isti širom Latinske Amerike.

Ali, zapravo, tek povlašteni putnici poznaju čudesne skokove, luksuzna turistička putovanja što vas iz Ciudad Mexica gdje su Los Nortes (sjeverni vjetrovi) prethodne noći smrzli mladice u vrtovima, bacaju nekoliko trenutaka kasnije u vrućine Yucatana, Vera Cruza ili spuštaju u blizini rajskih voda i cvijeća pacifičke obale, u Acapulco. Isto tako, zrakom se prevozi isključivo dragocjena ili rentabilna roba: čileanski školjkaši što se avionom dovoze u Buenos Aires, živa stoka ili probrano meso koje se u avionima trucka iznad Kordiljera, od Mendoze prema Santiagu ili pustinjskom rudarskom sjeveru Čilea.

Usprkos prvom dojmu, nova aritmetika prostora je iznimka. Na aerodromima Rio de Janeira avioni polijeću i slijeću svake minute. Ali putnici koje prevoze tek su majušan dio stanovništva ili, ako baš hoćemo, njegova građanska klasa. Avion u Latinskoj Americi nije *narodno prijevozno sredstvo* poput vlakova, autobusa i osobnih vozila koji Evropi daju njene guste prometne mreže.

Latinska Amerika se oblikovala, živjela i još uvijek živi u prostoru koji se mjeri brzinom čovječjeg i životinjskog hoda. No nikako brzi-

nom željeznice ili cesta: pruge su rijetke, a ceste, premda katkad izvanredne poput meksičkih *carreteras,* malobrojne su, u izgradnji ili na neprekidnom popravku. Te mnogostruke sporosti još uvijek obilježavaju Latinsku Ameriku.

Upravo se kroz tu potčinjenost razdaljinama valja zaputiti u mašti, na konju ili pješice, u društvu *Martina Fierra,* junačkog gauča kojeg je 1872. godine stvorio José Hernández ili *Don Segunda Sombre,* posljednjeg slobodnog gauča lutalice s argentinske pampe što ga je 1939. godine uobličio genij Ricarda Guiraldesa. Kroz tu potčinjenost valja promatrati i *šikare* brazilskog sjeveroistoka, u četverokutu suše i gladi: *Os Sertões,* autora Euclydesa de Cunha (1902); valja isto tako čitati najljepše stranice o beskrajnom prostranstvu argentinske unutrašnjosti još uvijek nastanjene Indijancima koje je 1870. godine, svakodnevno za dnevnik *La Tribuna* iz Buenos Airesa ispisivao Lucio Mansilla *(Una excursión a los Indios Ranqueles)* ili, još bolje, stranice o tada potpuno pustoj Patagoniji iz pera Engleza, zapravo naturaliziranog Argentinca, Enriquea Hudsona (1841–1922).

Tu su još, u svoj svojoj ljepoti, putopisi Nijemca Alexandra von Humboldta (1769–1859) i Francuza Augustea de Saint-Hilairea (1799–1835), putnika koji su, premda obojica stranci, bili toliko općinjeni zemljama koje su opisivali da ih je južnoamerička književnost odmah i s pravom prisvojila.

Jedna od najupečatljivijih slika tih klasičnih putopisa nesumnjivo je slika povorki mazgi, sa svojim utvrđenim putovima, približnim satnicama, i postajama *(ranchos),* gdje životinje, roba i ljudi zastaju uveče kako bi sutradan nastavili put. Mazgarske karavane, prvi kamioni, prve željeznice... Prvi načini svladavanja još i danas neukroćenog i prevelikog prostora. Čovjek se ne ukorjenjuje bez oklijevanja, kao na Zapadu, i suviše lako napušta zemlju, zbog toga što malo dalje prostora ima napretek. Još i danas, rijeke stada teku srcem kontinenta, kao u XVI. ili u XVII. stoljeću, da bi na kraju puta izbile na površinu na tradicionalnim stočnim sajmovima, kao što je slučaj u unutrašnjosti brazilske države Bahia. Riječ je o primitivnom, jeftinom kapitalističkom obliku eksploatacije koji opstaje sve dok je prostor gotovo ili potpuno *gratis.*

Sasvim je prirodno što se ljudi, izgubljeni, utopljeni u prostoru i naročito gradovi mjesecima i mjesecima udaljeni od evropskih metropola ili kolonijalnih prijestolnica te pokrajine, često prostranije od Italije ili Francuske, pomalo ponašaju po vlastitom nahođenju. To se događalo naročito u prošlim vremenima zato jer nije bilo boljeg izlaza i zato jer najprije treba preživjeti. U objema je Amerikama, »američka demokracija« i njena samouprava djelomice plod prostora. Prostora koji sve umrtvljuje, sve čuva, barem dok ne bude pobijeđen.

Otrgnuti seljaka od barbarske prirode: veliki dojučerašnji san. Južnoamerička priroda rodila je i još uvijek rađa izuzetne, siromašne i izdržljive ljude: *gaucha* s pampe, brazilskog *cabocla,* meksičkog seljaka, *peóna.* Meksički se seljak rado buni ima li pravog vođu poput sjajnog Emiliana Zapate koji je od 1911. do 1919. godine ratovao diljem Meksika.

No, ne radi li se zapravo o tome da ih se otrgne od bijede koja čini temelj njihovog »barbarstva?« Bio je to san svih gorljivih devetnaestostoljetnih, pa čak i dvadesetostoljetnih intelektualaca. Ali, oni nisu namjeravali krotiti te ljude poput divljih konja (osim u krajnjoj nuždi), već ih opismeniti, podučiti životu i higijeni. Ta neodgodiva zadaća još uvijek nije ispunjena: i današnje vrijeme poznaje takozvane križarske pohode opismenjavanja, što ih predano vode skupine učitelja, liječnika i higijeničara.

Ti seljaci, ti barbarski junaci prirodno imaju svoje mjesto u brojnim romanima XIX. i XX. stoljeća, romanima jučerašnjice što ih prikazuju u koštacu i u istinskom ljubavnom dvoboju s civilizacijom. Simbolička sentimentalnost često pretvara te romane u ljubiće, no oni i dalje ostaju svjedočanstvo: tek malen pomak na drugu stranu pretvorio bi ih u crni, realistički krimić.

Martin Fierro (1872) iz argentinske pampe divljak je, no kršćanin; ta ga osnovna blagost izdiže iz surovih životnih prilika; kršćanstvu se pridružuje ugoda poezije – on je pjevač i stihotvorac – poezija opet sudjeluje u njegovom *punodonoru.* Istina, pitanje se časti često svodi na ubod nožem u *pulperia,* nekadašnjoj utvrđenoj gostionici gdje gostioničar toči alkohol usred divljine... U *Doñi Barbari* Rómula Gallegosa (naprednog predsjednika Venezuele do državnog udara 1948. godine) u središtu je pažnje jedna žena. Ime junakinje je odabrano namjerno da se izbjegne svaka zabuna: ta očaravajuća, divlja, podla i beskrupulozna ljepotica obdarena je vrlinama i manama koje joj omogućavaju da besramno prigrabi žuđeno. No, ne bojte se, na kraju je pobjeđuje naivni, blagi i simpatični »doktor prava«; igrom nasljedstva on dospijeva u *llanos,* u srce seoskog života, onkraj rijeka kojima se izlužujuće sporo putuje splavima, no to barem ostavlja dovoljno vremena za pucanje u uspavane krokodilske mete. Naš doktor puca poput Buffalo Billa... *La Negra Angustias,* koja je svom autoru, Franciscu Rojasu Gonzálesu, donijela meksičku nacionalnu književnu nagradu, također je lijepa i naivna, ali ona je ujedno, a to moramo prihvatiti jer roman ne bi imao smisla, okrutan i neumoljiv vođa razbojničke družine. I onda se, iznenada, ta nevina tigrica preobrazi u pitomo janješce pred skromnim učiteljem koji je uči čitati: dogodilo se čudo. Angustias se udala za civilizaciju i svog učitelja.

Nisu svi romani ovoga tipa tako sentimentalni: *La Voragine* (1925)

kolumbijskog autora Jose E. Rivere tužna je epopeja o junaku kojeg je progutala Amazonija. Ali, bili oni ružičasto ili crno obojeni, ti romani svaljuju krivicu na *prirodu,* prirodu što od čovjeka čini divljaka i koju je dovoljno svladati da se čovjek istodobno uljudi i oslobodi. Povjerujemo li Benjaminu Subercaseauxu, zlu kob Čilea predstavlja samo njegova »luda geografija« *(Una geografia loca,* 1940).

Ta književnost i viđenje pripadaju prošlosti. Danas malo-pomalo iščezavaju, izazivajući katkad sjetu.

● ***Stvara se socijalna i seljačka borbena književnost: i dan-danas je bijednik što su ga priroda, prostor ili sama njegova bijeda odvojili od svijeta, književni junak bez premca, no o njemu sada skrbi jedna nova, borbena, snažna, izravna, kričava književnost prikazujući ga kao žrtvu, i to prvenstveno društva, pa čak i same civilizacije koja je prema užasima njegovog života zapravo jednako tako ravnodušna kao i sama divlja priroda.***

Ta književnost označava prekretnicu, novo doba: nesumnjivo revolucionarna, ona svjedoči o oštrom buđenju svijesti o istinskim južnoameričkim problemima i postepenom gubitku povjerenja u dobročinstva koja sama po sebi donosi »civilizacija«. Otuda njen mračni realizam i očaj.

Roman Mariana Azuele (1873–1952): *Los de abajo* (Oni s dna) (1942), taj beskrajni jecaj, izravno nas uvodi u složenu i bezimenu revoluciju koja je, počevši oko 1910. godine, stvarala, *ali ne i dokraja stvorila,* moderni Meksiko, te stajala možda milijun života siromaha. Priča o šačici revolucionarnih vojnika koji će umrijeti (a autor ih je vidio kako umiru, jer je sâm bio liječnik jedne revolucionarne skupine) surovo je izvješće o jadnim nenaoružanim ubogarima u neumoljivom društvu prebogatih, okrutnih bogataša i presiromašnih, mnogobrojnih, suviše lakovjernih siromaha.

Romani-rijeke izuzetnog pisca Jorgea Amada bave se svi odreda brazilskim sjeveroistokom, zemljom gladi, iseljavanja i vječite bijede; nečuveno su lijepi i puni žestine. Bez obzira na *angažiranost* i didaktičnost, izuzetno su istinito svjedočanstvo o nevjerojatno primitivnom seljaštvu i dramama gladi u gotovo feudalnom selu, gdje ni blaga zemlja ne pruža utjehu.

Prilikom čitanja posvuda bismo naišli na istovjetno dirljivo svjedočanstvo. Pisac Jorge Icaza vodi nas u Ekvador. Na zemljopisnoj karti to je sićušna zemlja (u stvari svojom površinom od 450.000 kvadratnih kilometara veća je od Italije; ima tome nekoliko godina, otvorila je vrata milijunu doseljenika i s lakoćom ga progutala, bez obzira na svojih dva milijuna stanovnika). Alfonso Pereira (junak romana

18. Hispanofona Amerika i luzofona Amerika

Crnom su bojom označena hispanofona, a kosim crtama luzofona područja. Dva dijagrama predstavljaju površinu (gore) i stanovništvo (dolje) svake od tih dviju Latinskih Amerika. Hispanofona je Amerika bogatija stanovništvom još više nego površinom i relativno gušće je naseljena od luzofone Amerike.

Huasipungo, 1934; francuski prijevod 1946) stiže s obitelji na svoj posjed, mukotrpnom mazgarskom stazom, visoko u planinama, daleko od Quita. Jasno je da nije mogao ostati u gradu i čekati rođenje vanbračnog djeteta svoje kćeri, koja je bila dovoljno glupa da posluša jednog Indijanca. U planinama će to nesretno rođenje proći nezapaženo. Čudan uspon. Pristigavši na obalu dubokih močvara, mazge

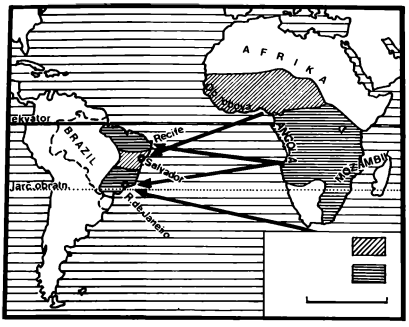

19. Porijeklo američkih crnaca

zaglibe u blato. Svi sjašu: i tada »tri Indijanca, nakon što su unutrašnjom stranom rukava obrisali svoja lica pokrivena injem, spremaju se da na svojim leđima prenesu svu veličajnost svojih gospodara; skinu ponče, zasuču široke nogavice od bijednog platna do prepona, skinu i vunene šešire, obaviju ponče, oko vrata poput razbojničke marame i izlože se zubatoj hladnoći što prodire kroz rupe i razderotine njihove pamučne odjeće... Podmetnu svoja ramena da bi obitelj (otac, majka i kći) mogla s leđa mazgi prijeći na leđa ljudi«. I družina kreće kroz smrznuto blato.

Pretjerana, uvijek potresna književnost. Možda se upravo zbog surove društvene stvarnosti zadržava na onome što je, u biti, neriješeno agrarno pitanje i zadovoljava jedino opisivanjem bijede sela. Izmiče joj bijeda radnika u industrijskim predgrađima ili udaljenim rudarskim područjima. Nije ju još proživjela. Jedno od rijetkih i potresnih svjedočanstava objavljenih o gradskoj bijedi, (izuzmemo li sociološke studije koje koriste samo malenim skupinama stručnjaka) svjedočanstvo je jedne gotovo nepismene brazilske crnkinje, Caroline Marie de Jésus, koja je, živeći u sanpaulskom sirotinjskom predgrađu, svakodnevno pisala dnevnik. Ne radi se o književnom djelu, još manje o sociološkoj studiji, već o dokumentu u pravom smislu riječi (francuski prijevod: *Le Dépotoir,* 1962, Stock).

Osim ovih rijetkih izuzetaka, čitavu jednu književnost u potpunosti preplavljuje bijeda seljaštva; čini se, u svakom pogledu beznadežna, čiji je jedini lijek pobuna, nasilje i revolucija. To je nesumnjivo jedan

od razloga zašto je kubanska revolucija pod vodstvom Fidela Castra, koja je u svojoj biti duboko seljačka, toliko odjeknula širom Latinske Amerike. Bez obzira na to što će se s njom desiti, ona predstavlja važan povijesni trenutak. Ili barem bezuvjetnu nužnost ozbiljnog preispitivanja političkih i društvenih problema te iznalaženja njihovih rješenja, čega su svjesni svi latinskoamerički intelektualci, bez obzira na različita osobna uvjerenja.

Oči u oči s rasnim problemom: bratstvo?

• ***Pa ipak, Latinska je Amerika uspjela razriješiti, ili, barem upravo razrješava (bez obzira na prešućivanja, zastoje ili duhovnu ograničenost) jedan od najtežih problema postavljenih pred nju: rasni problem.***

Prva ali ne jedina razlika između Sjeverne i Južne Amerike zasigurno je spontani i često isticani liberalizam koji Južna Amerika očituje, i to sve više, prema etničkim predrasudama. Nema sumnje da nije sve savršeno na području boje kože. No, gdje je drugdje u svijetu bolje ili barem jednako tako? A to je već ogroman uspjeh.

Uspjeh kojemu nije pogodovala povijest, jer je na njeno tlo smjestila, rame uz rame, tri velike ljudske rase: žutu (Indijance, pogrešno nazvane »crvenima«), crnu i bijelu; sve tri žilave i nespremne da se izbrišu pred dvjema ostalima.

Naravno, ovi etnički problemi ne bi ni postojali da je na tlu Latinske Amerike ostalo samo pretkolumbovsko stanovništvo i njegove skladne civilizacije: astečka (zajedno s Majama), tj. u širem smislu meksička; andska, tj. niz blistavih gorštačkih civilizacija, gotovo u cjelini ujedinjenih pod »pseudosocijalističkom« vlašću Inka, a da i ne nabrajamo ogromna područja primitivnih kultura kojima je pripadao ostatak Novog svijeta.

Sve bi također bilo u redu da je pri kraju XV. stoljeća Evropa bila prenaseljena te sposobna sve potčiniti svojim zakonima i stvarnoj prisutnosti, da nije bila onaj mali svijet s pedesetak milijuna stanovnika što su teško (robijajući) zarađivali kruh svoj svagdašnji, svijet koji je tek nekolicini dopustio da se upute u američku pustolovinu. Tijekom *čitavog* XVI. stoljeća možda je tek najviše 100.000 ljudi napustilo Sevillu, zaputivši se u Novi svijet. Ako su i mogli sve zavladati, što su zapravo i mogli shvatiti od američkog svijeta?

Treće, problem se ne bi pojavio da s obala Gvinejskog zaljeva, a kasnije iz čitave Afrike nisu pristigli nužno potrebni ljudi, crni robovi bez kojih ne bi bilo ni šećera, ni kave ni zlatnog praha.

Tako danas tri rase žive zajedno: niti jedna od njih nije bila

dovoljno jaka da izbriše, ili barem pokuša izbrisati ostale. Osuđene da žive zajedno, uspjele su se prilagoditi jedna drugoj, usprkos nekolicini neizbježnih okršaja, izmiješati i doseći izvjestan stupanj trpeljivosti i uvažavanja.

• ***Etnički prostori: u svakom slučaju, ništa nije jasnije od današnjih geografskih tragova i lokalizacija tih različitih rasa. Prošlost to objašnjava.***

Prvi bijeli osvajači došli su u dodir s indijanskim civilizacijama i prema njima se nesumnjivo divljački ponijeli; malo je nedostajalo da iščeznu. Osvajačkim pustošenjima pridružiše se zapravo još veće katastrofe izrabljivanja i prisilnog rada. Urođeničko se stanovništvo smanjilo u nečuvenim razmjerima. Posvuda gdje su ostali na primitivnom plemenskom stupnju razvoja (nomadi koji se često hrane manioko m) Indijanci su iščezli, gotovo već u prvim dodirima s Evropljanima; toj su kobi izbjegli samo stanovnici nekih teško dostupnih područja poput amazonskog, kamo su malobrojni bijelci dospjeli kasno.

Ali sve su istinske, guste indijanske civilizacije na kraju preživjele. Nenaoružane, slabo opremljene oruđem (nisu poznavale ni kotač, ni željezo, ni barut, ni domaće životinje osim ljame), bile su odmah pogođene ravno u srce (Ciudad de México – tada Tenochtitlán – Cuzco) i nesumnjivo bijahu lak plijen. Ipak, spasila ih je njihova mnogobrojnost. Danas se Meksiko s ponosom smatra »indijanskom zemljom«, a na andskim zaravnima drevni starosjedilački život teče dalje svojim tijekom, u bijedi, ali svejedno živ, snažno ukorijenjen i nezamjenjiv tamo gdje opstaje.

Crnci su pak opstali tamo gdje ih je, još u XVI. stoljeću, dovela i zadržala nakon ukidanja ropstva klima, plantaže, zlatonosni pijesak ili žile, raskoš gradova ili slučaj. U kasnijim su se razdobljima često selili prema aktivnim industrijskim središtima. Stoga ih logično zatječemo na atlantskoj obali i tamo gdje je nedostajala indijanska radna snaga. Prevladavaju na sjeveru, u srcu kolonijalnog Brazila i jako su zastupljeni u svim velikim modernim brazilskim gradovima. Nastanjavaju čitavo Antilsko otočje.

Što se tiče bijelaca, njihovo se zauzimanje američkog kontinenta odvijalo u najmanje dvije velike etape, svaka s različitim etničkim sastavom.

Za prvog osvajanja bijelci su se nastanili posvuda gdje su se mogli prehraniti, po mogućnosti u okviru velikih postojećih indijanskih civilizacija, tamo gdje su lako pronašli »podanike« i postavljen stol. Slučaj je to sa Španjolcima čiji su veliki kolonijalni gradovi bili Ciudad

de México, Lima (tvorevine konkvistadora) i Potosí (druga takva tvorevina) u visokim Andama današnje Bolivije i blizini rudnika srebra (grad je 1600. godine brojio 150.000 stanovnika na 4000 metara nadmorske visine). U njima je do dana današnjeg opstala španjolska kolonijalna, naročito barokna umjetnost: svjedoči ona o sjaju skorojevića tih kolonijalnih gradova. No, ne treba zaboraviti da je njihovo stanovništvo bilo prije svega indijansko.

Za razliku od Španjolaca, Portugalci su u Brazilu naišli na prorijeđeno i krhko indijansko stanovništvo. Otuda odlučujuća važnost crnih doseljenika. Veliki brazilski gradovi kolonijalnog doba u osnovi su afrički: prijestolnica Bahia, sa svojih 365 crkava (svaka za jedan dan u godini); Recife, veliki centar šećerne trske na Sjeveru, utemeljen za vrijeme kratke nizozemske okupacije (1630–1653. godine). Ouro Preto (Crno Zlato) što ga je u unutrašnjost usadila zlatna groznica; Rio de Janeiro koji 1763. godine postaje prijestolnica. Saõ Paulo, tada tek sićušan gradić pustolovâ manjim je dijelom bjelački, a većinom indijanski, sa svojim mješancima koje nazivaju »spaljeno drvo« (na portugalskom *mamelucos*).

Svi ovi detalji iz kolonijalnog doba podsjećaju na uspjehe kreolske Amerike čija antilska utjelovljenja, Santo Domingo i Jamajka, otoci šećerne trske, a potom kave, jače od ostalih potiču maštu Francuza i Engleza. Pa ipak, prizor je posvuda isti. Posvuda se mogu uočiti čudna mješavina primitivnog, srednjovjekovnog, robovlasničkog i kapitalističkog načina života. Samo je vlasnik polja ili mlinova šećerne trske ili pak bajoslovnih rudnika srebra i zlatonosnih pijesaka povezan s novčanom ekonomijom, a ne i njegovi robovi ili sluge. To je urodilo čudnovatim, gotovo antičkim obiteljima (*pater familias* je dugo zapravo raspolagao životima svih članova svoje obitelji i kućanstva) što žive na imanjima gdje se velika gospodareva kuća uzdiže nad robovskim kolibama. Zatim, niču gradovi i u njima bogataške kuće (*sobrados,* višekatnice u kolonijalnom Brazilu), trgovine, sirotinjske straćare (danas ih u Brazilu nazivaju *favellas,* a donedavno su ih zvali *mucambos:* neovisno o imenu i materijalu od kojeg su izrađene, radi se o naseljima straćara tolikih današnjih aglomeracija).

Nakon što se oslobodila vlasti španjolskih i portugalskih matičnih gradova, a time trgovaca iz Cadiza i Lisabona, Latinsku su Ameriku, počevši od 1822. i 1823. godine sustavno i besramno izrabljivali kapitalisti iz cijele Evrope, posebice iz Londona. Mlade i lakovjerne nezavisne države bile su lak plijen evropskih industrijalaca i bankara. Britanci su tako 1821. godine pomalo zastarjelu ratnu opremu s Waterlooa prodali Meksiku.

No, istovremeno, Južna Amerika će širom otvoriti vrata *evropskim doseljenicima* (ne više samo Španjolcima ili Portugalcima); isprva

gotovo beznačajnom broju umjetnika, intelektualaca, inženjera i poslovnih ljudi, no taj će broj znatno porasti nakon osnivanja južnoatlantske parobrodske linije 1880. godine. Ona je omogućila masovan dolazak Talijana, Portugalaca, Španjolaca, a da ne spominjemo tisuće i tisuće drugih Evropljana.

Nisu se jednakomjerno naselili po čitavoj Južnoj Americi: stvorili su novo bogatstvo Južnog Brazila, južno od rakove obratnice na kojoj leži Saõ Paulo (središte se starog Brazila nalazilo na sjeveru), Argentine i Čilea. U tim su prostranstvima doseljenici poput svojevrsne ljudske bombe razrušili stari društveni poredak, doduše ne preko noći, ali dovoljno brzo. Počelo je naseljavanje sela. Omogućili su ono što »doktor prava« nije bio u stanju postići. Stvorili su moderni Brazil, modernu Argentinu i moderni Čile. Prije 1939. godine, evropski je putnik mogao za svojih putovanja naići na jednom mjestu na Italiju (naročito na nju): radinu i dostojnu divljenja; a na drugom iznenada, kao recimo u Rio Grande do Sul, Santa Catalini, ili u Čileu – na Njemačku, vjernu svojoj civilizaciji, svojoj dalekoj majci zemlji i svojoj dramatičnoj povijesti.

Doseljenici su utemeljili nove industrije i proslavili nova područja. Nalazimo ih na rubovima naseljenih područja, nasuprot čileanskoj »granici«, duboko na jugu od Bio-Bio, nasuprot donedavno pustoj Patagoniji, ili u najskrovitijim predjelima države Saõ Paulo na novim *cafezais,* novim plantažama kave: budući da kultura kave iscrpljuje zemlju, *fazendas* se sele prema još neobrađenoj zemlji, šumama koje će odmah spaliti da bi se pripravilo tlo za uzgoj kultura. Sve je to vrlo dobro poznato i mogli bismo o tomu nadugačko pričati. No je li to za nas najvažnije?

• ***Bitno je bratstvo rasa: sve su one doprinijele, svaka na svoj način, izgradnji Latinske Amerike.***

Također su se mnogo puta uslijed društvenih razloga i sukobile. *Linija boje* je, zapravo, bila i ostala *društvena linija.* Tu liniju prelazi i prelazit će, neovisno o boji kože, čovjek koji se obogati i vlada. Peruanski mulati, a naročito Indijanci, nazivaju one koji zapovijedaju »blancos«. Zato što su bogatstvo i moć još uvijek najčešće u rukama bijelaca.

Naravno, tamo gdje »pravi« bijelci postoje. Najčešće su, a to je važno, rase veoma izmiješane. »U žilama svih nas teče dio crne krvi«, piše šaleći se Gilberto Freyre, sociolog iz Recifea (govoreći naravno o svom zavičaju, brazilskom sjeveroistoku, *O Nordeste,* no taj se Nordeste proširio čitavim Brazilom). Tamo gdje je miješanje bilo

najveće, kao u Meksiku (bijelci i Indijanci) ili Sjevernoistočnom Brazilu (bijelci i crnci), etnička snošljivost i bratstvo očitiji su nego drugdje.

Ipak, čak ni u tim povlaštenim područjima nije sve išlo kao po loju. Amerika križanaca dugo je patila od kompleksa manje vrijednosti pred udaljenom Evropom, a Evropa ga je dugo vremena poticala. Sjeverna Amerika također je pružala loš primjer, kao što je poznato. Ipak je putovanje u Sjedinjene Američke Države mnoge južnoameričke intelektualce ne baš sasvim svijetle, premda bijele boje kože, poučilo o nužnosti trpeljivosti i pružilo im dragocjeno zadovoljstvo i sigurnost koja proizlazi iz ljubavi prema vlastitoj zemlji.

Kompleks manje vrijednosti i predrasude koje ga izražavaju nisu nestali preko noći. Zapuhali su ipak drugačiji vjetrovi nakon 1919, tridesetih godina i naročito poslije 1945. Jesu li još uvijek mogli voljeti (voljeti da, no, da li i cijeniti?) Evropu, nakon ludosti prvog svjetskog rata, evropskih ekonomskih katastrofa (nakon 1929. godine) te užasa drugog svjetskog rata? Slovodne su i gostoljubive južnoameričke zemlje malo-pomalo počele same sebe poštovati. Ta se preobrazba odvija sporo i zasigurno još nije u potpunosti ostvarena, no očigledno je da teče. Objavljivanje u Brazilu prvih djela Gilberta Freyrea, sociologa koji više ne govori, nasljedujući jaku književnu tradiciju, poetičnim jezikom romana ili eseja, već udarnim jezikom novih znanosti o čovjeku (1933), označava odlučnu prekretnicu u toj istovremeno najvećoj, najmnogoljudnijoj i, možda, najhumanističkijoj zemlji čitavog Novog svijeta. Isto tako, proindijanska meksička revolucija iz 1910. godine nije otvorila vrata samo uzastopnim političkim ili agrarnim revolucijama. Otvorila je vrata nadi.

Ipak, osvajanje rasne jednakosti i bratstva, bijaše više ili manje uspješno, ovisno o mjestu. Još uvijek se suviše često isprečuje društvena nejednakost iz prošlosti. Tako u Latinskoj Americi postoje potpuno bjelačke zemlje, poput Argentine (gdje postoje tek ostaci ostataka indijanskog stanovništva na krajnjem sjeveru i jugu), za razliku od ostalih zemalja, gdje su, prema riječima antropologa, miješanjem rasa već stvoreni novi, jednoliki i stabilni etnički tipovi: kao u Kostariki i nesumnjivo drugdje.

Premda se ponekad to bratstvo ne iskazuje, ili nema prilike iskazati se u punoj snazi, ono ipak u cjelini postoji, i predstavlja jednu od izvornih značajki druge Amerike. Njenu najvažniju, nesumnjivo najsimpatičniju značajku, pravu osobitost prema kojoj je možemo prepoznati. Iskrcavši se u Panami, na povratku u zavičaj, južnoamerički je putnik očaran: raznolikost boja kože, jasni glasovi, uzvici, pjesme; nema sumnje, stigao je kući.

Ekonomija, civilizacije na kušnji

• ***Latinska Amerika, unatoč svojom nehaju, veseloj ćudi, neobuzdanosti i bučnim pučkim svetkovinama još uvijek duboko pati pred današnjim, kao što je patila i pred jučerašnjim svijetom. Ona je također i »kontinent tuge« (Keyserling).***

Poput svih zemalja koje se počinju istinski industrijalizirati, ona se mora suočiti s cjelovitom revizijom svojih struktura i ponašanja, što je za nju težak udarac.

Taj udarac pogađa u stvari nestabilan, pomičan, nesiguran, te društveno i ekonomski slabo ili loše strukturiran svijet, jer su je u prošlosti stoljećima neprestano uništavali, a zatim ovlaš iznova podizali. To je ranjiv, proturječan svijet, gdje tik uz iskonski primitivan svijet postoje enklave ultramodernog života; sve u svemu svijet prepun vitalnosti, koji je upravo zbog toga teško odrediti, njime upravljati i usmjeravati ga.

• ***Ekonomske fluktuacije nepredvidive su oseke. Amerika trči za svojom materijalnom sudbinom. Već je stoljećima, htjela to ona ili ne, osuđena na tu utrku, u kojoj češće gubi nego što dobiva.***

U tome, nema sumnje, samo slijedi međunarodnu konjunkturu. Ali kad vas već i ima mnogo koji se u trku držite za ruke, jedno je predvoditi a posve drugo biti među posljednjima koji, kako znamo, ulažu nadljudske napore da ne zaostanu. Južna Amerika je upravo taj posljednji trkač i to zaostajanje samo njoj nije nimalo smiješno. Mora požuriti i, želi li prodati, mora proizvesti pod svaku cijenu šećer, kavu, kaučuk, *charque,** nitrate, kakao – i to uvijek jeftino. I tako svaki put upada u uzastopne »cikluse« koji se iznenada, nepredviđeno prekidaju.

Taj je proces ključ latinskoameričke ekonomske prošlosti i sadašnjosti. Ona se pokorila svim zahtjevima svjetske potražnje osnovnih sirovina, u okviru ekonomije koja je prvo bila *kolonijalnog tipa,* a nakon kolonijalnog doba se održala u obliku *ekonomije ovisnosti.*

Strani su kapitalisti (ili bolje rečeno multinacionalne kompanije), u savezništvu s krupnim zemljoposjednicima i lokalnim političarima, usmjeravali proizvodnju prema osnovnim *izvoznim* sirovinama, prisilivši tako proizvođačke krajeve da sve napore, ljude i sredstva uprave na jednu aktivnost, nauštrb svih ostalih. Možda bi od tog zamaha kroz duže vrijeme imala koristi i cijela zemlja, da česte promjene u potraž-

* sušeno meso.

nji nisu redovito obezvrijedile ta ulaganja. Tada je trebalo naglo napore usmjeriti prema nekom drugom sektoru proizvodnje i, često, odjednom prema nekoj drugoj pokrajini.

Klimatska raznolikost i obilje prostora omogućili su Južnoj Americi da podnese te nevjerojatne skokove koji su na nacionalnom planu bili zapravo nečuveno rasipanje prostora i ljudstva te *posvuda onemogućili stvaranje trajnih, stabilnih* i *zdravih ekonomskih struktura te ukorjenjivanje seljačke klase.*

Prvi u nizu tih ciklusa bio je nekoć ciklus *plemenitih metala,* koji počinje samim osvajanjem kontinenta: ciklus zlata koji je potrajao jedva do polovine XVI. stoljeća, zatim ciklus srebra (naročito u rudnicima Meksika i Potosia) koji traje negdje do 1630–1640. godine. Plaćen je teškim žrtvama: da nije bilo nemilosrdnog novačenja Indijanaca, tko bi pristao da obavlja iscrpljujuće poslove na nadmorskoj visini od 4000 metara, u rudniku ili topionici u Potosiu, na hladnoj planini gdje nedostaje ogrjeva, namirnica a ponekad i pitke vode? Srebrne se poluge prevoze do Tihog oceana, zatim u Callao, luku Lime, te u Panamu i otud prvo na mazgama, a zatim čamcima duž rijeke Chagres do obala Karipskog mora. Potom ih španjolsko brodovlje prevozi u Evropu.

Kome koristi taj glomazan sustav prijevoza? Trgovcima, španjolskim »činovnicima«, već tada postojećim internacionalnim poslovnim ljudima kakvi su bili đenovski trgovci, *hombres de negocios,* službeni novčari španjolskoga kralja... Sigurno ne samoj Americi, gdje vlada stalna nestašica plemenitih metala, srebrnoga kovanog novca, novca uopće, Americi koja bi se prodala za nešto tkanine, brašna, koju žaru ulja, bačvu vina ili crnog roba...

Prinosi srebra iz Potosia smanjili su se u XVII. stoljeću, i odjednom se nesretna španjolska Amerika našla gotovo prepuštena samoj sebi.

Portugalska je Amerika proživjela svoju zlatnu groznicu 1680. godine, a zlato su ovoga puta vadili crni robovi. Groznica pomalo jenjava oko 1730. godine, nekako istovremeno s oživljavanjem rudnika srebra u Novoj Španjolskoj (današnjem Meksiku). Brazilska se pokrajina Minas Gerais (Opći rudnici) većim dijelom napušta i prelazi, manje-više uspješno, na uzgoj pamuka.

Na isti ovaj način mogli bismo pratiti i cikluse kultura, njihove mnogostruke varijante sve do današnje Argentine: ciklus šećera, koji je počeo naveliko u Brazilu i pomicao se krajem XVIII. stoljeća prema Antilima (Jamajka, Santo Domingo, Martinique); ciklus kave, u punom sjaju u devetnaestostoljetnom Brazilu, koji će potrošiti mnogo prostora i pomicati se sve više i više prema unutrašnjosti. Argentinski Chaco, u prošlosti pojas *quebracha,* biljke koja sadrži tanin, upoznao je nakon 1945. godine žustar uzgoj pamuka...

Čitava jedna knjiga ne bi iscrpla ogroman predmet »ciklusa« monokultura. Svjedoci smo vjerojatno zadnjih dana toga poretka, s pravom nazvanog pogubnim, te početaka pravih industrijskih grana i nacionalnih ekonomija. No sve su južnoameričke ekonomske strukture obilježene tim starinskim, isprekidanim, iracionalnim razvojem, njegovim iznenadnim buđenjima i prekidima, te neprestanim pomicanjima: svaki put bi najprije jedna pokrajina i gradovi oživjeli, a zatim bili napušteni ili, u najboljem slučaju, osuđeni na sumnjiva i skupa preusmjeravanja.

• ***Nakon promjena ciklusa slijede snažne krize. Njihova je razorna moć tolika da može jednim udarcem dovesti do nazadovanja cijele ekonomije jedne snažne zemlje.***

Navest ćemo za to samo jedan primjer, utoliko bolji što se radi o najcrnjoj stvarnosti: primjer današnje Argentine.

Godina 1880. označava početak osjetnog argentinskog napretka. Zahvaljujući potpunom preobražaju ustaljenih struktura, Argentina je u nekoliko godina postala izuzetno značajan izvoznik žitarica i mesa na evropsko tržište. Dotad je argentinska Pampa, ogromna ravnica uokolo Buenos Airesa, bila samo pustopoljina kojom su lutala divlja krda, koja su *gauchos* lovili isključivo zbog kože.

Ta će ravnica, pomalo poput sjevernoameričke prerije, postati žitnica i pašnjak za uzgoj probrane, pažljivo hranjene i tovljene stoke.

Do 1930. godine (izuzmemo li teško desetljeće 1890–1900. godine) u Argentini se sve povećava nevjerojatnom brzinom: prvenstveno stanovništvo, zahvaljujući snažnom priljevu talijanskih doseljenika; zatim proizvodnja, zahvaljujući urednom izvozu; opremljenost (silosi, mlinovi, hladnjače...). Sve to ubrzo prirodno dovodi do razvitka lake industrije. Kupovna moć radnika, profit, pa čak i broj automobila po glavi stanovnika dosižu maksimum.

1930. godine neprimjetno, u općoj euforiji, započinje kriza. Rat koji pogoduje svim prodavačima osnovnih sirovina usporava njezin zamah. Ali od 1945. godine, kad dolazi do ogromnog pada cijena poljoprivrednih proizvoda na svjetskom tržištu, argentinska ekonomija u cjelini nazaduje i to sada vrlo brzo. *Službeni* podaci priznaju prosječni pad nacionalnog dohotka po stanovniku od 0,4% *godišnje* počev od 1948. godine, no ekonomisti iz SAD procjenjuju prosječnu stopu pada na najmanje 2%, što tim više zabrinjava jer se prosječna stopa ulaganja po stanovniku smanjuje još većom brzinom, u prosjeku 3% godišnje. Došlo je do trgovinskog deficita te snažnog pada zarada i razine životnog standarda većine stanovništva, čime je smanjena mogućnost da ono podrži razmjerno dobro razvijenu nacionalnu indu-

striju (tekstilna, prehrambena, kožna industrija, itd). Raste nezaposlenost; stanovništvo napušta selo i odlazi u gradove koji se povećavaju čudesnom brzinom, čak i kad u njima nema nikakvog posla (5% cjelokupnog stanovništva zemlje, tj. milijun ljudi, stanuje u naseljima straćara koje u Argentini nazivaju *villas miseria*); zaustavljena je spasonosna industrijalizacija. Što je najgore ne nazire se izlaz: čak je i državni budžet na rubu bankrota.

Ukratko, Argentina, koja je prije drugog svjetskog rata bila najbogatija južnoamerička zemlja, čemu je pogodovala njena klima, kvaliteta tla i njeno stanovništvo, danas zasigurno nije najsiromašnija – imala je odviše veliku prednost – ali je *zemlja koja najbrže nazaduje.* Euforična samouvjerenost ustupila je mjesto beznađu. To raspoloženje objašnjava političke krize koje već nekoliko godina uzastopce potresaju Buenos Aires.

Argentinski ekonomisti smatraju, i ne bez razloga, da se agrarne strukture, u cijelosti stvorene *boomom* mesa i žita, danas pokazuju štetnima. Uz raspršeno mnoštvo sićušnih »antiekonomskih« posjeda koji predstavljaju 34% obrađivane zemlje, šačica krupnih zemljoposjednika posjeduje 42% zemlje i 64% stoke. To je, nesumnjivo, glavna prepreka oživljavanju nacionalne ekonomije koje bi zahtijevalo reorganizaciju agrara sposobnu da osigura racionalnu proizvodnju i obnovi nacionalno tržište, bez čega industrija očigledno ne može postojati.

• ***Industrijski nesklad prepreka je modernoj industrijalizaciji: razvoj Južne Amerike u pravilu je urodio neskladnim, neuravnoteženim ekonomijama.***

Posvuda upada u oči iracionalnost i nedostatak sredstava komunikacije: ceste nisu građene za potrebe nacionalne ekonomije, već da bi povezale mjesta proizvodnje s lukama; između njih protežu se ogromna prostranstva bez i najmanjeg puta. Sveprisutno zrakoplovstvo tek je nesavršen lijek. Putujući na leđima svog Indijanca, naš junak Alfonso Pereira ne cijeni dovoljno to što je na suhom. »Ah«, uzdiše, »da je moj otac bio zločestiji, primorao bi sve svoje *peone* da grade ceste. I danas ne bismo bili tu gdje smo!«

Drugo nesuglasje: snažne opreke između nerazvijenih područja ili područja napuštenih nakon razdoblja razvoja (postoji još uvijek nekoliko poetičnih gradića u brazilskoj unutrašnjosti, u Minas Velhas, koji žive primitivnim životom nekog osrednjeg srednjovjekovnog gradića, gdje još samo nekolicina izdvojenih patricijskih kuća svjedoči o dobrim prošlim vremenima) i relativno visokorazvijenih područja: to je »civilizirano« područje vrlo često ograničeno na obalni pojas, uzmorje povezano s izvoznim putevima.

Naposljetku, jedna odsutnost: nigdje ne postoji snažno seljaštvo poput evropskog, čvrsta osnova prokušana tisućugodišnjom kulturom.

Veliku većinu seoskog stanovništva što živi od teškog najamnog rada na prostranim, brzo i kapitalom stranih ulagača stvorenim monokulturnim imanjima, stanovništva prepuštenog samog sebi kad imanja, uslijed kakve promjene u potražnji nestaju, čine putujući poljodjelci koje nestašica posla jednog dana odvodi u obližnji grad na sumnjive poslove ili u neku drugu pokrajinu. Otuda očigledni paradoks da u jednoj zemlji gdje zemlje ima napretek, gdje 60–70% stanovništva čine seljaci, djelomično ili potpuno nedostaju živežne namirnice. To je zato jer, s jedne strane, ne postoji klasa *ukorijenjenih* seljaka koji zaista znaju obrađivati zemlju i zato jer je, s druge strane, raspodjela zemlje takva da sprečava njihovo ukorjenjivanje i normalnu proizvodnju. Sve to previše podsjeća na Rusiju *barina.*

Uz taj arhaični seljački svijet, industrija se razvija većinom u obalnim područjima kojima je pogodovala nedavna prošlost i gdje je zbog akumulacije domaćeg i stranog kapitala, postojanja obaviještenih ljudi u kontaktu s Evropom i SAD, stručnog i tehničkog osoblja, pojačanog doseljenicima, bio moguć prelazak sa sektora poljoprivrednog izvoza na industrijski sektor. Katkad s iznenađujućim ishodom: poput gljiva su nikli ultramoderni gradovi s mnoštvom nebodera. Halucinantan primjer za to je brazilski grad Saõ Paulo.

Rezultat: tako je južnoamerička ekonomija dvostruka; razvijeni, katkad i razmjerno visokorazvijeni, do krajnosti industrijaliziran uzak sektor modernog života supostoji kraj ogromnih potpuno arhaičnih sektora još uvijek primitivnog seoskog života. *Taj se jaz još više produbljuje, jer sva nova ulaganja idu u već razvijeni sektor.*

Primjer predstavlja Brazil, čiji je razvoj za razliku od argentinskog počeo kasno; vidljiv je već oko 1930. godine, a u poslijeratnom se razdoblju snažno pojačao. Tijekom tih posljednjih petnaest godina stvarna se proizvodnja udvostručila; čak je i nacionalni bruto proizvod po glavi stanovnika rastao, u razdoblju od 1948. do 1958. godine, u prosjeku 3% godišnje. Za to su se vrijeme Saõ Paulo i Rio de Janeiro izgrađivali ritmom koji premašuje najslavnije gradove-gljive SAD-a. Prvo su se razvile tekstilna i laka, a odnedavno i teška industrija. Te brojke govore o sjajnom ekonomskom rastu.

Nesumnjivo. No taj je rast prvenstveno industrijski. U tom istom razdoblju poljoprivredna proizvodnja nije slijedila čak ni ritam prirasta stanovništva (koji iznosi otprilike 1,5% godišnje). Obrađuje se samo 2% nacionalnog teritorija. A gotovo 70% stanovništva živi, ili bolje rečeno vegetira u tom skučenom poljoprivrednom sektoru (20 milijuna upotrijebljenih hektara), *izuzetno niskih* prinosa. *Isključivo poljoprivredni* Nordeste, gdje živi trećina stanovništva, tako je izložen

gladi u pravom smislu riječi, te svim bolestima koje nastaju uslijed loše prehrane.

To će stanje potrajati, jer sve odlazi u već razvijene dijelove zemlje: i privatna ulaganja, i državna pomoć, pa čak i devize pribavljene izvozom sa Sjevera (izvozom kakaa, šećera, pamuka, uljarica).

Nekolicina promatrača primjećuje, na primjeru Brazila i Meksika, da se dva sektora (razvijeni sektor i sektor na rubu razvoja) međusobno odnose onako kao što su se nekoć odnosile metropola i kolonija. Tako je jedan velik dio zemlje žrtvovan onom drugom i nema pristupa ni proizvodnji, ni dohotku, ni potrošnji koja bi odgovarala životnom minimumu.

Nema sumnje da se brazilska vlada, suočena s gorućim problemom industrijalizacije, usredotočila na najunosnije, na ono što je obećavalo brze plodove. No, da li i najtrajnije?

Već se nekoliko godina ritam brazilske industrijske ekspanzije usporava; zbog nedostatka dovoljno širokog tuzemnog tržišta došlo je do suvišne proizvodnje. Nezaposlenost, inflacija, nerazuman rast životnih troškova još više sužava nacionalno tržište; sve su to znaci da industrijski razvoj ubuduće neće moći teći bez politike koja će se izravno okrenuti poljoprivrednom sektoru i nastojati ga poboljšati kako bi se povećala potrošnja, a masi omogućila pristojna razina životnog standarda bez čega nije moguća izgradnja moderne industrije na čvrstim temeljima.

● ***Socijalni problem: nužnost se revizije postavlja gotovo jednako pred svim latinskoameričkim zemljama u razvoju; utoliko nužnije što je prati gorući socijalni problem.***

Neprestano se produbljuje jaz između društava koja sudjeluju u razvoju i iz toga izvlače dobit te društava koja ostaju van igre. To je eksplozivni činilac.

Drugi eksplozivni činilac: ritam prirasta stanovništva najveći je na svijetu: otprilike 2,5% godišnje (u Africi otprilike 2%, u Aziji 1,3 do 2%). Masa se seoskog proletarijata pretvara u većinom nezaposlen gradski proletarijat, time nesretniji što živi uz bok luksuznog industrijaliziranog društva u koje mu je zabranjen svaki pristup.

Sva su svjedočanstva sociologa unatrag nekoliko godina jednodušna u ocjeni rezultata ogromnog napora koji ulaže današnja Latinska Amerika: industrijska postrojenja su veličanstvena jer su se okoristila najmodernijim tehničkim dostignućima. Južnoamerički se arhitekti i inženjeri, bilo da se radi o strancima ili starosjediocima, nemaju čega stidjeti pred svojim kolegama. No, zastrašuje ljudski vid iskustva; na samim granicama reda i blagostanja, vlada bijeda i kaos.

Navest ćemo kao primjer željezaru u Huachipatu, na krajnjem jugu Santiago de Chilea... 6000 namještenika željezare su »tehnički izuzetno dobro osposobljeni i rade u vrlo povoljnim uvjetima. Koja suprotnost životnim uvjetima jednog dijela radničkih obitelji: po desetak osoba stanuje tik uz radionice, u skučenim barakama gdje nas je u posjet odvela Uprava željezare, želeći nas (istraživače) izravno upoznati sa svojim poteškoćama. Osim toga, tu je stanje mnogo bolje nego u obližnjem rudarskom gradu Lota. Rijetko sam vidio tužniji prizor od rudara koji se odmaraju na kućnim pragovima, usred ugljene prašine, a sve vrvi od djece: prljave uličice i tezge tržnice u Lota Baja, gdje je smrdljivo meso izloženo muhama i prašini; na isti prizor nailazimo oko potleušica i na sumornim dokovima susjednog Talcahuana... Bijedna djeca iz Lote od koje će, kako su mi ondje rekli, tek četvrtina uspjeti pobjeći iz te tužne zajednice, a tri četvrtine u njoj ostati da živi i umre« (Georges Friedmann).

Jednako sumoran bio bi izvještaj iz ugljenokopa San Geronimo, u Rio Grande do Sul (Brazil) ili iz bolivijskih rudnika kositra. Ta se radnička bijeda uočava na periferijama najraskošnijih gradova kontinenta, čak i uokolo Saõ Paula pa sve do središta Buenos Airesa, gdje na šest milijuna stanovnika otpada 55% radnika, od kojih su 60% bivši seljaci, otrgnuti sa zemlje. Kao nekad u Evropi, ti su seljaci loši radnici koji danas odu na rad u tvornicu, a sutradan se ne pojave. Nebrojeno mnogo poduzeća godišnje obnavlja čak 75% namještenika. Njihovu bijedu još više otežava neznanje (posvuda je primijećeno nepridržavanje najosnovnijih dijetetskih pravila što samo pojačava posljedice neishranjenosti). Broj je specijaliziranih radnika, u našem smislu riječi, vrlo nizak; preplaćeni su, te u gradovima tvore neku vrst građanske klase koja zazire od običnog radničkog svijeta i rijetko s njim suosjeća.

Sve pripomaže da taj bijedni svijet bude prepušten sam sebi. Radničko je zakonodavstvo vrlo često najliberalnije moguće, no koje li provalije od zakona na papiru do njegove stvarne primjene. Sindikati postoje, no sa sindikatima industrijaliziranih zemalja zajedničko im je samo ime; ne tvore nacionalne grupe. Ukratko, jedna nesretna, neobrazovana, neorganizirana, većinom nepismena radnička klasa, često u dodiru sa strastvenim, romantičnim političkim životom (za koji kao dobar primjer može poslužiti peronizam), bez ikakvog čvrstog materijalnog ili intelektualnog oslonca. Te slike najavljuju još zadugo tešku budućnost.

- ***Krhkost upravljačkih klasa i elite.***

Tih je novih problema hrabro postala svjesna intelektualna elita pisaca, sjajnih profesora, nekolicine rijetkih političara, obrazovanih

liječnika i odvjetnika. Na nesreću, druga trajna i teška slabost Južne Amerike je krhkost politički i ekonomski odgovornih upravljačkih klasa. Kriza industrijskog rasta je nemilosrdno uništila jedno staro obrazovano i istančano društvo, doduše nesposobno da se uklopi u taj novi svijet, no tako simpatično! Nevolja je u tome što se do sada nije pojavilo niti jedno koje bi ga uistinu zamijenilo.

Nekad, to jest prije 1939. godine, u tad još uvijek polukolonijalnoj Americi, na uskoj se sceni političkog i kulturnog života nalazila tek nekolicina koja je istovremeno i vodila sređene poslove. To su bili šarmantni, zavodljivi i obrazovani ljudi, vlasnici stotina, tisuća hektara zemlje te prebogatih knjižnica, neki od njih pravi veličanstveni renesansni kneževi, rođeni da očaraju evropske novinare, putnike i intelektualce. No, već se uoči II. svjetskog rata mogao steći dojam da su ti ljudi što su često nosili teret ogromnih odgovornosti (jedan zadužen za gotovo sav engleski kapital u Brazilu, drugi pak opunomoćenik izvjesnog *Dearborn Chemical Society,* treći gospodar javnih financija ili guverner neke savezne države, možda budući predsjednik cijele države, četvrti general, podrijetlom iz puka) koji su, kao da žive u nekom nestvarnom svijetu, upravljali s visina svojih knjižnica i svojih misli, kao društveni sloj osuđeni na propast. Vjerovali su u vrline kulture, civilizacije i razuma. Bijahu to ljudi pomalo po liberalnom i aristokratskom ukusu evropskog XIX. stoljeća, u ozračju despotizma ili, bolje rečeno, prosvijećenog paternalizma.

Pored njih, daleko od njihovih ljubomorno čuvanih krugova, već je počeo strelovit ekonomski uspon novih ljudi, obogaćenih doseljenika, industrijalaca čiji će tek sinovi steći izvjesnu kulturu.

Društvena je evolucija danas završena i kolo se sreće okrenulo. Općenito govoreći, došlo je do prijelaza sa zemljoposjednika na industrijalce i bankare, s lijepih i prostranih porodičnih imanja na raskošne vile, u Brazilu na plažama Ria ili u unutrašnjosti, u Petropolisu, ili pak u Meksiku, u Vera Cruzu, Acapulcu, ili ispod glavnog grada, u Cuernavaci. Istovremeno, gradovi su poprimili obličje veoma velikih gradova, s restoranima na krovu raskošnih tridesetokatnih hotela na američki način, s upečatljivim neboderima, a da ne spominjemo posljednje čudo nad čudima, Braziliju, umjetnu prijestolnicu u srcu kontinentalnog Brazila... Taj se novi svijet dobro osvećuje starom.

Ono što još uvijek nedostaje Južnoj Americi su čvrste političke stranke, a još više elita, stabilno građanstvo, ili kako kažu u Čileu za taj srednji društven sloj: *medio pelo,* srednja dlaka (u izvornom se značenju, izraz odnosi na križanu stoku druge kategorije). Šačica intelektualaca nije dovoljna. Da bi se stvorila ta klasa, nužna za društvenu ravnotežu svijeta koji je dosada ostao do temelja kapitali-

stički, potrebno je vrijeme, sređena situacija te pravednija ekonomska raspodjela između vrlo bogatih i vrlo siromašnih.

Krhkost srednje klase koja bi bila oslonac ozbiljnih političkih stranki objašnjava tradicionalnu nestabilnost južnoameričkih vlada. Ne radi se toliko o međustranačkoj, koliko međuljudskoj borbi. Vojska igra veoma važnu ulogu, prema još uvijek živoj tradiciji *libertadores*, romantičnih generala koji su početkom prošlog stoljeća dobili rat za nezavisnost.

Ipak, naglo buđenje svijesti čak i kod veoma izmučenih masa, potaknuto fenomenom industrijalizacije, može prisiliti Ameriku na vrlo naporan put ozbiljne revizije svih svojih današnjih struktura. Ne dođe li do toga, ona će, kako se nedavno izrazio jedan meksički autor, ostati pred vratima istinskog modernog kapitalizma, stvaraoca bogatstva i dobrobiti, i biti uvučena, većinom protiv svoje volje, u neizbježno nasilje (koje joj neće nužno otvoriti put u istinski socijalizam).

Brazilac Josué de Castro piše s pravom (1962): »Nema sumnje da Brazil (ali, mogao je reći i Latinska Amerika) mora uspješno izvršiti veliki skok u svojoj socijalnoj povijesti. Potrebno je da taj skok ne završi u ponoru, a to ćemo postići tako da ga usmjerimo kako bismo imali snage da doskočimo na drugu stranu.«

● ***Osjećaj nesigurnosti, nestabilnosti i neizvjesnoti kod Južnoamerikanaca je sigurno opravdan. Možda je manje opravdan njihov pesimizam. Nestabilnost je, prvenstveno, nestabilnost civilizacije koja se traži, pokušava odrediti, opterećena bolnom, no snažnom stvarnošću.***

Jedina civilizacija koju je dugo vremena poznavala Južna Amerika bila joj je izvanjska: uzak krug izuzetno povlaštenih vjerno je oponašao evropsku civilizaciju u svoj njenoj istančanosti. I za to nam dokaze pruža književnost. Koliko samo ima knjiga južnoameričkih devetnaestostoljetnih pisaca, koje *ničim* ne odaju svoje izvanevropsko porijeklo. Za većinu ljudi tog doba kultura predstavlja otok na koji se, s vremena na vrijeme, povlače daleko od svakodnevnice koja ih okružuje ne sudjelujući u visokoparnim duhovnim igrama.

Ta *inteligencija* je pomno pratila razvoj evropske misli, u njoj nalazila zadovoljstvo i strast. Zahvaljujući njoj širom Južne Amerike možemo naići na vrlo živ revolucionarni humanizam i na prvi pogled začuđujuće izravno nasljeđe pozitivizma Augustea Comtea (poznato je da je moto *Ordem et Progresso** na brazilskoj državnoj zastavi hommage pozitivizmu).

Ta su vremena otišla u nepovrat. Doprijevši do masa stanovništva

* Red i napredak.

koje se urbanizira, južnoameriška civilizacija se danas nužno otvara prema snažnom autohtonom životu, u koji se evropsko nasljeđe može uklopiti samo u vrlo izmijenjenom obliku. Latinska Amerika upravo stvara izvornu, *vlastitu* civilizaciju.

Pojava masovne kulture širom svijeta koju su nametnuli tisak, radio, televizija i kinematografija, nužno bi dovela, prije ili kasnije, do te evolucije. Za Latinsku je Ameriku važno to da su njeni intelektualci preduhitrili neizbježno i već ga oblikovali. Istovremeno, kako je u njihovim očima slabio, još od prvog, a naročito od drugog svjetskog rata prestiž Evrope i kako se rađala sumnjičavost prema hegemoniji Sjedinjenih Američkih Država, oni su postajali svjesni vlastitog bogatstva i svojih istinskih zadataka. Loša socijalna savjest, o kojoj smo govorili na početku ovog poglavlja, učinila je ostalo: narod, *caboclo, peón,* Indijanci, crnci – odjednom su dobili svoje mjesto za zajedničkom trpezom. Prestali su biti divljaci, zanimljivi samo kad im treba pružiti posljednju pomast civilizacije. Sada nas zanimaju njihov način života, misao, poslovice, vjerovanja; postali su predmet izučavanja i simpatija sociologa, te istovremeno sastavni dio nacionalne kulture u nastanku.

To objašnjava kako objavljivanje, nezamislivo kojih pedeset godina ranije, tako i uspjeh dnevnika o kojem smo ranije govorili (knjiga je u Brazilu prodana u 120.000 primjeraka, naklada koju su dosegli tek neki romani Jorgea Amada). Kao što je rekao jedan brazilski kritičar komentirajući taj uspjeh, knjiga Caroline Marie de Jesus je sve osim umjetničkog djela. »To je dokument što ga je napisala žena iz puka, nedvosmislena poruka o nužnosti bratstva, razumijevanja i socijalne pravde.« Ne samo da je knjiga autorici donijela bogatstvo već su i predgrađa opisana u knjizi (koja se mogu vidjeti u filmu *Orfeu Negro*) djelomično srušena za buduće gradnje.

Isto tako vlada zanimanje za sveprisutni južnoamerički folklor, jedar i živopisan ako ga želimo oslušnuti. Ponekad je već riječ o patvorinama, kao u slučaju šarmantne i bučne glazbe meksičkih *mariachis,* guslača što sviraju u mješovitim grupama u krčmama Meksika i drugdje, što ih je pažnja turista iskvarila. Njihovo ime dolazi, kako kažu, od »svadbi« (marriage) za vrijeme francuske okupacije. Iako to podrijetlo riječi nije sigurno, ono nam usput govori – tko bi pomislio – da narod ne čuva lošu uspomenu na francuski pohod.

Naravno, treba skrenuti s turističkih puteva da bismo došli u dodir s pravim folklorom, poslušali stare brazilske sentimentalne i turobne pjesme, u kojima se neizostavno zaziva tužni mjesec ili, još bolje, vokalne i plesne improvizacije uz pratnju primitivnih muzičkih instrumenata. Tako na zabačenim sajmovima u unutrašnjosti države Bahia, gdje, u blizini stočnog sajma, bijedni torbari nude po izboru zdjelicu

vruće riže, živo prase, četvrtine mršave peradi i, za nekoliko *testoēs*, sve tropsko voće, slijepi prosjak improvizira čas molbu, čas zahvalu i čak pjesmu... Ako je stranac velikodušan i dade se opisati, ima pravo na dugačku improvizaciju u kojoj se stvarni komplimenti miješaju s tradicionalnim blagoslovima...

Zapravo, tim pučkim pjevačima kao teme služe svi događaji svakodnevice. Ubatuba, mala zaboravljena luka na »paulskoj« obali Atlantika, 1947. je godine bila povezana sa svijetom samo starim automobilom koji se dvaput tjedno krivudavom mazgarskom stazom spuštao sa Serra do Mar... No, odlučeno je da se do gradića barem dovede struja i električni su stupovi kroz šumu, jedan po jedan došli do grada. *Chegada da luz,* dolazak svjetlosti bio je, jedne večeri, motiv pjesme koju je improvizirao svirač *violão* (primitivni muzički instrument), te beskrajne brbljarije, ispjevane, na koncu konaca, u slavu civilizacije.

Svaka zemlja ima svoj osobiti folklor, glazbu, bajke, indijansku, španjolsku ili crnačku tradiciju... Taj folklor isto tako snažno obilježava vjerski život, njegov snažni no primitivni i čudotvorni srednjovjekovni katolicizam (usprkos spektakularnim, ali nevažnim prodorima protestantskih misija), u kojem se legenda o Kristu pridružuje indijanskim mitovima, a drevni afrički magijski obredi miješaju s rimskim ili se u njega uklapaju *(candombles).* Malobrojnost svećenstva pridonosi toj slobodi tumačenja, štetnoj ne samo po vjerski žar. Latinska će Amerika trebati, također, jednog dana zavesti malo reda u svojoj vjerskoj kući. Emilea G. Leonarda, povjesničara protestantizma i protestanta po vjeroispovijesti, ta situacija podsjeća na reformaciju ili na situaciju prije nje u Evropi: što znači da su duševne potrebe jake, no slabo zadovoljene. No mnoštvo je znakova promjene.

Južnoamerička moderna književnost, život i kultura u cijelosti sudjeluju u vraćanju nacionalnim korijenima.

Za to je najbolji primjer Meksiko. Velikim koracima on se pomiče prema svom *indijanstvu,* svojim živim korijenima. I na njima se iznova izgrađuje. Morao je proći kroz mnoga iskušenja, revolucije i katastrofe. Iz tih korijena raste narodnjačka književnost ili bolje rečeno revolucionarna umjetnost čiji je prorok pod svodom katedrale u Gudalajarri bio José Orozco i koja je urodila istinskom slikarskom školom. A i izvornom kinematografijom, koja se ne tako davno potvrdila izvanrednim filmom *María Candelaria.*

DRUGO POGLAVLJE

PRAVA AMERIKA: SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

Uporno je ta Amerika željela biti izvanredna. Toliko je vjerojatno bila civilizacija, putnik bez prtljage, koliko je bila sigurna da se pred njom neprestano otvara bolja budućnost koju samo treba osvojiti. Thomas Jefferson, jedan od tvoraca ustava iz 1787. godine tvrdi: *America is new in its forms and principles,* Amerika je nova oblikom i načelima. Otad ona sebe neprestano, svakim novim danom, smatra novom i misli, poput Jeffersona, da »zemlja pripada živima«. U svakom slučaju, ona je sigurnim korakom prošla kroz sve svoje ekonomske, društvene ili političke krize i njene se zalihe optimizma nikad nisu iscrple.

Sve donedavno, do neočekivane, snažne krize što je započela 1929. godine u Wall Streetu, krize utoliko snažnije što je pogodila u srce jednu uspješnu i moglo bi se reći neopreznu ekonomiju u punom razvoju. Tako se Amerika suočila sa svojom prvom materijalnom katastrofom. Da ozdravi nije bilo dovoljno krenuti putem još većeg napretka. Po prvi put se tad s pažnjom okreće vlastitoj prošlosti, ne toliko da samu sebe shvati (prosječni Amerikanac spontano ne vjeruje da povijest može bilo što objasniti), već da u njoj nađe utjehu. »Razvoj sklonosti k retrospektivnoj melankoliji išao je usporedo s polaganim propadanjem tradicionalne vjere. U danima zamaha nadmetanja i poduzetništva, Amerikanci su mislili na budućnost; kad su bili na vrhuncu mislili su na sadašnjost; danas, u doba koncentracije kapitala, giganata i monopola što su ograničili natjecateljsko polje i dobre prilike, oni se sa žaljenjem okreću zlatnom dobu što je iza njih.« Ovako govori jedan izvrstan promatrač, Richard Hofstadter (1955).

Ta tako mlada Amerika pomalo je ostarjela. Stigla je do povijesti, približila se svom trenutku istine. Ona primjećuje da je jučer, u njenom odbijanju da se zanima za prošlost, u njenom divljem individualizmu ili izolacionizmu, u odbijanju svake veze koja otuđuje slobodu pojedinca ili nacije, postojala »jedinstvena kulturna i politička tradicija na kojoj se osniva američka civilizacija«.

No, nije li u modernim uvjetima života SAD ta implicitna tradicija osuđena na propast? Prošlost počinje bivati teret.

UTJEHA PROŠLOSTI: BILANCA DOBRIH PRILIKA

Dugo je Amerika vjerovala da živi novu sudbinu, neopterećenu sjenama prethodnih dana te da prošlost odmah blijedi kao sama od sebe. Pravilo je bilo da se pobjegne od svega što vezuje i ukorjenjuje, te upusti u neočekivano. Ključna riječ je *opportunity,* prilika i šansa koja se pruža: svaki čovjek dostojan tog imena mora iskoristiti »priliku« koja mu se pruža i iskoristiti je do kraja. U tom će se »natjecanju« on potvrditi, dokazati.

Tako su se kao kolektiv ponašale Sjedinjene Američke Države: njihova je prošlost niz pruženih prilika, gotovo odmah i u potpunosti iskorištenih, niz većinom uspjelih »poteza«. Prvo ćemo samo iznijeti bilancu starijih i novijih dobrih prilika.

Kolonizacija i nezavisnost

Prva dobra prilika bila je sve u svemu kasno osvajanje i čvrsto zaposjedanje jednog obalnog dijela Amerike. Smjestiti se znači početi postojati.

Trku za cijelu Ameriku otvara revolucionarno putovanje Kristofora Kolumba 1492. Španjolska (Kastilja) pobjeđuje. Osam godina kasnije, 1500. godine, Portugalci pod vodstvom Alvareza Cabrala, osvajaju Terra Santa Cruz, koja će dobiti ime Brazil po drvu crvene boje *(paõ brasil).* Zatim Francuzi, čije trgovačke i gusarske lađe (ili trgovačko-gusarske) pristižu na sve atlantske obale Novog svijeta, Nove zemlje (poznate od početka stoljeća) do Antila, Floride i obala Brazila (više teoretski nego praktički u vlasti Portugalaca) prvo istražuju (1534–1535) a potom nastavaju (1603) Kanadu. Tako Englezi zapravo stižu posljednji: Walter Raleigh, pristavši na obalu buduće Virginije,

zadnjih godina XVI. stoljeća osniva naseobinu kratkog vijeka; hodočasnici s *May Flowera* stižu 1620. godine na Cape Cod, na obalu budućeg Massachusettsa.

Ta je obala, na prvi pogled, geografski gledano vrlo slab dobitak: gadna, ispresijecana riječnim uščima, zaljevima, pravim unutrašnjim morima poput vrlo prostranog zaljeva Chesapeake, povrh svega i močvarna, šumovita a na zapadu prikliještena nepristupačnim planinama Alleghany. Sve u svemu, prostran i sporim obalnim plovidbama loše povezan kraj. Osim toga, trebalo je istisnuti kasno prispjele suparnike, Nizozemce i Šveđane te naposljetku preživjeti podmukle indijanske napade. Za to su vrijeme Francuzi, uputivši se od rijeke Saint Lawrence prigrabili, ili barem istražili, a zatim zauzeli Velika jezera i ogromnu dolinu Mississippia sve do njenog ušća, gdje je nikao New Orleans. Uspio im je zamašan osvajački pohod iz kojeg su prvi izvukli korist.

Engleski se komandni most otad nalazi stiješnjen između španjolskih predstraža na Floridi i prostranog, preprostranog francuskog carstva, s aktivnim isusovačkim misionarima i traperima u potrazi za krznima. Kad je u XVIII. stoljeću britanska ekspanzija uistinu započela, na zapadu su joj put prepriječile francuske vojne utvrde.

Gdje je u svemu tome »američka« dobra prilika? Vjerojatno u tome što su britanske kolonije, iako razmjerno slabo raširene, čvrsto utemeljene i to naročito na Sjeveru, poimenice u Massachusettsu gdje niče Boston te u središtu gdje se ukorjenjuju New York (bivši New Amsterdam) i Philadelphia, grad kvekera.

Povezani s metropolom i njenim trgovačkim životom, ti gradovi iznikli *in the wilderness,* u divljini, imaju tu prednost što sami sobom upravljaju i žive u gotovo potpunoj slobodi poput tipičnih evropskih srednjovjekovnih gradova. Dobro su im koristile nesređene političke prilike u Britaniji: na drugu obalu »slane bare« pristižu sljedbenici buntovnih protestantskih sekti i plemići obeshrabreni Cromwellovom Britanijom, a njihov je broj tolik da se 1762. godine, pri kraju istinske bitke za američki kontinent, s jedne strane nalazio milijun Engleza nasuprot 63.000 Francuza. Engleska ili »američka« sreća je u tome što su Englezi između Španjolaca i Francuza uspjeli ostvariti tu eksplozivnu koncentraciju snaga.

»Od časa kad je na kontinentu postojalo milijun Engleza prema otprilike 70.000 Francuza znao se ishod, neovisno o tome što se u Québécu ratna sreća osmjehnula Montcalmu 1759. Već mnogo prije Voltaireovog vremena, kolonizacija i naročito naseljavanje nisu bili glavna briga vlasti. Neosnovanom strahu od opadanja pučanstva u Francuskoj pridružile su se unutrašnje teškoće i brige... tako da je, uzmemo li u obzir važnost obiju zemalja, iz Evrope otišlo otprilike 30

Engleza na jednog Francuza. Čudnovat nesrazmjer uzroka i posljedica: engleski jezik i kultura danas vladaju svijetom zato što je nekoliko brodova godišnje prevozilo neznatan broj osoba, uostalom većinom nepismenih« (Alfred Sauvy).

Prepravljati povijest znači oboljeti od bolesti koja ima i svoje ime: ukronija. Jedan Amerikanac, strastan i isključiv prijatelj Francuske, jednog se dana zabavljao, i po vlastitom priznanju sa sjetom zamišljao kako bi danas izgledao sjevernoamerički kontinent da je u cijelosti bio prožet francuskom jasnoćom, ugodama života i gastronomijom. U stvari, ostvarenje tog sna povijest ne bi dopustila.

• ***Prvi američki uzlet odvija se u okviru izrazito poljoprivredne ekonomije. No, svoj uspjeh (očigledan kad se usporedi s odmjerenim kanadskim razvojem) može također zahvaliti jednoj dodatnoj povoljnoj okolnosti: usmjerenosti prema moru.***

Od juga k sjeveru najvažniju ulogu igraju voda, vodeni putovi, barke, ribarski i teretni brodovi na jedra, kasnije i sami prvorazredni natjecateljski *clippers*. Plove morima, pristižu na obale Evrope, Sredozemlja, Antila, Južne Amerike, Tihog oceana... To objašnjava kolika su opasnost za britansku trgovačku i ratnu mornaricu bili »pobunjenički« trkaći jedrenjaci od 1776. do 1782. godine sve do La Manchea, te teške udarce što su nanijeli za vrijeme pobjedonosnog rata protiv Britanije (1812–1815), o kojem velika povijest, odviše zabavljena Napoleonom, rijetko govori.

To naročito objašnjava bogatstvo izvjesnih američkih gradova već od XVII. stoljeća. Nesumnjivo, britanski trgovački propisi zahtijevaju da, s jedne strane, američke kolonije kupuju u metropoli sve potrebne manufakturne proizvode, pa čak i one podrijetlom iz drugih evropskih zemalja te, s druge strane, prodaju Britaniji ili njenim kolonijama gotovo sve svoje poljoprivredne proizvode (osim nekoliko proizvoda čiji je uvoz u Britaniji zabranjen: žitarice i riba). Tako je 1766. godine Pensilvanija prodala Velikoj Britaniji robe u vrijednosti od 40.000 funti, a od nje kupila u vrijednosti od 500.000 funti. Često se ukazuje na taj očigledni paradoks.

»I kako vi nadoknađujete razliku?« pitali su Benjamina Franklina članovi odbora Donjeg doma, pozvavši ga da se izjasni o toj neprirodnoj situaciji. »Razlika se«, objašnjava on, »nadoknađuje prodajom proizvoda koje prevozimo na naše antilske otoke i prodajemo Francuzima, Španjolcima, Dancima i Nizozemcima ili prodajom proizvoda u druge sjevernoameričke kolonije: Novu Englesku, Novu Škotsku, Carolinu i Georgiju ili pak izvozom u razne evropske zemlje... Protuvrijednošću koju dobivamo u novcu, kreditnim pismima ili pak

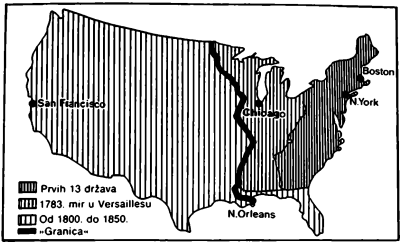

20. Teritorijalno stvaranje Sjedinjenih Američkih Država

proizvodima plaćamo Velikoj Britaniji. Sve, a povrh toga još i ono što naši trgovci i pomorci zarade prijevozom robe na tim kružnim putovanjima slijeva se konačno u Veliku Britaniju radi uravnoteženja bilance.«

Tako se tom velikom *trokutastom* trgovinom zarada od britanskim zakonom dopuštene trgovine povećavala zaradom od prijevoza i međudržavne trgovine, pa čak i od vrlo aktivnog krijumčarenja te katkad unosnih utrka. Ne smijemo zaboraviti ni ribarstvo: američki mornari nisu zapostavili nijednu mogućnost koju pruža more.

Pri kraju XVIII. stoljeća sve je jasno: istisnina flote Sjedinjenih Američkih Država premašuje sve ostale, s izuzetkom Britanije, a Sjedinjene su Države, razmjerno broju stanovnika, prva pomorska zemlja svijeta. Upravo zbog toga sudjeluju u svjetskoj ekonomiji i prisiljeni su da joj se potčine i zaigraju kako ona svira, no zato se i mogu okoristiti njenim uzletima. Sve prijevremene lukavštine društva koje je izgrađeno, poput nijednog drugog, na kreditu, proistječu iz nužnosti ublažavanja vlastite inferiornosti; ono mora krenuti u potragu za dragocjenim kovinama koje mu nedostaju, a tek što ih je dobilo mora ih ustupiti.

Nema pomorskih uspjeha bez dalekih i čudnovatih pustolovina između kojih samo valja odabrati: dolazak konvoja »američkog« žita u Sredozemlje ili u luke revolucionarne Francuske; istodobni uspjeh »krijumčarenja« na obalama Latinske Amerike; način na koji su se ubrzo uputili u Tihi ocean preko rta Horn, a zatim mnogo kasnije iz San Francisca. Tek što su se oslobodile britanskog gospodstva (1782), bivše su kolonije pokušale doprijeti do Kine. Konačno je želja pacifičkih kitolovaca za sidrištem na putu do Kine nagnala Amerikance da

1853. godine pošalju »crne brodove« pod zapovjedništvom admirala Perrya u Tokijski zaljev što će, kako znamo, imati značajne posljedice.

Najrječitiji su nekadašnji susreti s američkim brodovima širom svih mora svijeta. Trojarbolnjak *Lion,* koji u Kinu prevozi lorda McCartneya, ambasadora engleskog kralja, usidrio se u veljači 1793. godine kod otoka Saint-Paul u Južnom Atlantiku i na njemu zatekao petoricu lovaca na tuljane (tri Francuza i dva Engleza) koji pripremaju pošiljku od 25.000 tuljanovih koža namijenjenih prodaji u Kantonu. Tu će ponudu obogatiti tovarom dabrovih krzana iz Kanade koji će prispjeti francusko-američkim brodom iz Bostona na putu za Kinu. Saznavši nekoliko mjeseci kasnije pred Kantonom za francusko-engleski rat što je izbio u siječnju 1793. godine, ambasador će sa zadovoljstvom zarobiti neoprezni brod kao ratni plijen, jer je djelomično francuski.

Drugi mali primjer: za vrijeme putovanja oko svijeta u carskoj službi Kotzebue, sin njemačkog pjesnika, susreo je u jednoj luci na Južnoj Aljaski (26. travnja 1825) američki dvojarbolnjak što je doplovio iz Bostona najkraćim putem preko rta Horn, s tovarom namirnica koje posada u malenoj ruskoj utvrdi mijenja za 21.000 koža »morskih mačaka«, daleko slabije kvalitete od cijenjenih koža morskih vidri, no koje se nadaju, uputivši se preko otoka Sandwich, prodati u Kantonu. »Pristavši u luci na Aljaski, sva je posada broda, uključivši i kapetana, bila pijana; samo su luđačkom srećom izbjegli grebene i plićake, ali Amerikanci su tako spretni da se uvijek, čak i pijani, znaju izvući.«

To je također zlatno doba lova na kitove, specijaliteta država New York i Nove Engleske. Pisac Herman Melville (1819–1891) opisao je tešku i opasnu svakodnevicu tog grubog svijeta u kojem je i sam živio te gradiće New Bedford i Nuntucket koji cvjetaju zahvaljujući isključivo tome. Lov na kitove opada nakon 1850. godine, kad mineralna ulja i plin zamjenjuju kitovo salo u rasvjeti.

Istodobno je težak udarac floti Sjedinjenih Američkih Država nanijela pojava engleskog čeličnog *parobroda, steamera.* Utoliko će se teže oporaviti od tog udarca što se nekako u to vrijeme Sjedinjene Države okreću prema unutrašnjosti kontinenta i započinje njihova kopnena povijest. Ogromni ih zadatak osvajanja tog prostora, njihovog prostora, kretanja što dalje prema Zapadu, izgradnje željeznica, neophodnih za povezivanje *obalnih* i *unutrašnjih* plovnih puteva, odvlači od oceana. Taj zadatak je nova dobra prilika.

I kao što to obično biva u Americi: čim jedan posao prestaje biti najvažniji, pojavljuje se drugi i prema njemu se upravljaju sve snage, dok se prijašnji zapostavlja. Mogli bismo reći da je Amerika zamijenila ocean, koji je zapravo dijelila s drugima, širokim prostranstvom američke zemlje koju će u potpunosti osvojiti za sebe samu.

• ***Ne postoji događaj poznatiji od stjecanja nezavisnosti britanskih kolonija u Sjevernoj Americi (1773–1782). No ipak ga trebamo točno smjestiti.***

Propašću je francuskog carstva u Americi 1762. odjednom britanska pomoć prestala biti tako dragocjena, a osjetnija postala potraživanja metropole. Pa ipak, ni kolonije ni Britanija ne žele nužno prekid: došao je sam po sebi, kroz niz nesporazuma, nezadovoljavajućih ustupaka i nedjelotvornog nasilja. Sve se kasnije dekolonizacije do dana današnjeg odvijaju kroz sličan niz nerazumnih događaja.

Je li Britanija pogriješila ne pristavši na brze i veće ustupke i zahtijevajući povećanje nameta, posve razumljivo uzmemo li u obzir gubitke pretrpljene u ratu protiv Francuske, a potom ih ukinula sve, osim poreza na čaj, pa su sanduci čaja s dvaju brodova Indijske kompanije usidrenih u bostonskoj luci završili u moru 16. prosinca 1773. godine? Engleska politička tradicija kaže da se porezi mogu nametnuti samo uz pristanak poreznih obveznika, a američki Englezi nemaju poslanika u londonskom parlamentu. Uistinu, kakva greška!

Osim toga, nije li istinita tvrdnja engleskog povjesničara (1933) da se od polovine XVIII. stoljeća može nazrijeti široko pomicanje britanskog carstva, dotad usredotočenog na Ameriku i Atlantski ocean, prema Indijskom oceanu i Indiji? Bengal je zauzet 1757. godine. Dodajmo tome i početak zamaha »trgovine s Kinom«. Da li se u pomicanju Britanije prema Dalekom istoku i odvajanju od Novog svijeta radilo o žurbi kapitalizma u potrazi za ogromnim profitima?

Sve je to, među ostalim, dovelo do spektakularnog sukoba i napo-sljetku do očiglednog sramnog poraza Britanije. Francuska i španjolska intervencija ubrzale su pobjedu pobunjenika. No, oni su ipak 1782. godine tajno potpisali mir s Britanijom, napustivši svoje saveznike... Tako je ona mirom u Versailleu 1783. izgubila mnogo manje nego što se pribojavala. Također će ubrzo shvatiti da će politički neuspjeh i više nego nadoknaditi ekonomskim blagostanjem. Povjesničar se neprestano pita (i ne iznalazi odgovara): što bi se bilo dogodilo da nije došlo do industrijske revolucije koja je Englesku učinila trajnom vodećom silom?

Osim toga, zanima li nas sudbina Sjedinjenih Država, valja nam se zadržati ne na važnom međunarodnom vidu tog događaja, niti na La Fayettu, niti na dalekim podvizima Bailly de Suffrena, niti na dobroćudnom i realističnom umijeću Benjamina Franklina, već na samoj nezavisnosti, Deklaraciji o nezavisnosti, proglašenoj 4. srpnja 1776. te dugo pripremanom ustavu iz 1787. godine. To su ključne godine rođenja samosvijesti mlade Amerike.

Mlada je Amerika, tj. izvjesna, po prvi put oblikovana Amerika

geografski ograničena na svoj atlantski dio; ekonomski gledano, riječ je o izrazito poljoprivrednoj zemlji; društveno, njome vlada zemljoposjednička klasa, kojoj pripadaju *Founding Fathers,* Oci osnivači koje nam u uljepšanom izdanju predstavlja povijest za opću upotrebu.

Nećemo se ogriješiti, već nam to samo može koristiti, zastanemo li za trenutak i pokažemo kakvi su uistinu bili ti ljudi, od Georgea Washingtona do Thomasa Jeffersona, obdareni voljom i vjerom da stvaraju najbolji sustav na svijetu. Već je davno rečeno da su *Fathers* stvorili ustav koji se osniva na »Hobbesovoj filozofiji i kalvinističkoj vjeri«. I oni smatraju da je »čovjek čovjeku vuk«, a ljudska »put« izravna opreka božanskom. To piše i u pismu generala Knoxa Washingtonu (nakon Shaysove pobune): »Napokon, Amerikanci su ljudska bića, ljudi obuzeti snažnim strastima, svojstvenim toj životinji« (1787).

- Deklaracija je proglasila pravo na pobunu i jednakost svih ljudi pred zakonom. Ali velika zamisao koja muči i pokreće te posjednike, poslovne ljude, pravnike, plantažere, špekulante i novčare, sve te »aristokrate« je da zaštite vlasništvo, bogatstvo i društvene povlastice. Amerika se upravo rađa, a već ima svoje bogataše koje je njihovo čak i umjereno bogatstvo odredilo da predvode druge. Da bi nam taj tijek misli postao jasan, dovoljno je da poslušamo *Founding Fathers* skupljene na Filadelfijskoj konvenciji za izradu ustava, da pročitamo njihova pisma ili pisma njima sličnih. Mladi plantažer Charles Pinckney predlaže da samo onaj koji posjeduje najmanje sto tisuća dolara može biti izabran predsjednikom Republike; Hamilton traži da se onemogući »nepristojnost demokracije«. Za sve je njih, kao za guvernerovu kćer Peggy Hutchinson, masa »prljava i nepristojna rulja«, *the dirty mob.* Poslušajte čak i mladog guvernera Morrisa: »Rulja počinje misliti i rasuđivati. Jadni gmizavci! Griju se na suncu, a trenutak kasnije će ugristi... *Gentry* ih se počinje pribojavati.« I Mason to shvaća: »Bili smo odviše demokratični... No, ne bismo trebali otići u drugu krajnost.« Nitko nije bio tako uvjeren u sakrosanktne demokratske principe kao novoengleski svećenik Jeremy Belknap, pa ipak on piše jednom svom prijatelju: »Neka ostane kao princip činjenica da vlast potječe iz naroda, ali primorajte narod da shvati kako nije u stanju sam sobom upravljati.«

- Upravo to određuje duh. Poredak nametnut pod geslom *liberty* i *equality,* već je poredak kapitalizma, tada još u povojima. Bogatima moć i odgovornost. Ostalima velika povlastica da su zakonom zaštićeni od bogatih, i obratno. Potpuno je nevažno što američki ustav samoga sebe smatra revolucionarnim, novim, egalitarnim i pravednim, sve dok nastoji međusobno uravnotežiti nagone vječito samožive i divlje ljudske životinje.

Ustav iz 1787. godine doista predstavlja mehanizam učenih protuteža. »Moć treba biti tako raspodijeljena i uravnotežena među različitim organima... da nitko ne može prijeći granice zakonitosti, a da ga drugi u tome ne osujete« (Jefferson). Što se tiče društva, povlastice zasigurno neće biti ukinute, naročito ne sankrosanktna povlastica vlasništva, ali budno će se paziti da put tim povlasticama tj. novac bude svima dostupan. Barem je to lako u toj ogromnoj, još »novoj« zemlji kakva je Amerika.

Richard Hofstadter duhovito i ironično ukratko opisuje taj ideal: »Oci su vjerovali da će u dobro zamišljenoj državi jedan interes onemogućiti drugi interes, jedna klasa drugu klasu, jedna stranka drugu stranku, jedan dio vlasti drugi dio vlasti, a sve to kroz skladan sustav međusobnih frustracija.«

Ipak, treba priznati da se američka povijest XIX. stoljeća odvija u znaku »zdravog natjecanja«, zamašne i krvoločne borbe osobnih interesa, zbog toga što je borba »unosnija« i prema tome pravednija nego u kapitalističkim zemljama Evrope; korist ne izvlači samo usko ograničena klasa već je svima dopušteno da iskoriste priliku u otvorenijem društvu s više prednosti nego drugdje i da kad-tad prijeđu granicu. *Self-made-man* je klasična slika te Amerike, koja danas možda nestaje.

Osvajanje zapada

• ***Od samog početka Sjedinjene Države sebe drže pionirskom nacijom, što bi se moglo reći i za sve nacije koje se hvataju ukoštac s ogromnim prostranstvom koje treba zauzeti, uljuditi i svesti na ljudske dimenzije, neovisno o tome da li se radi o Rusiji, Brazilu ili Argentini. Geografska je ekspanzija prvi oblik (koji upravlja drugim oblicima) svakog rasta, bilo ekonomskog, nacionalnog, državnog ili čak civilizacijskog.***

Povijest je dobro postupila dopustivši da se Sjedinjene Američke Države, gotovo bez ispaljenog metka, prošire s Atlantika na Pacifik. Zamislite samo Francusku kako se, gotovo nesmetano, širi s Atlantika do Urala?kSjedinjene su Države kupile Louisianu 1803; dobile španjolsku Floridu 1821. godine, Britanija im je 1846. godine ustupila Oregon (oštetivši tako Kanadu), a zatim su lako ratom preoteli Meksiku 1846. godine Teksas, New Mexico i Kaliforniju, čemu su još pridodali neke teritorije 1853. godine. Prisjetimo li se samo užasnih katastrofa i invazija koje su ometale stvaranje naprimjer Rusije ili Evrope, čini nam se da je ta pionirska povijest protekla u blagoslovljenom znaku lakoće... No, zadatak je bi ogroman. *I mlada ga Amerika nije mogla samostalno izvršiti.*

Već na samom početku, ukazom iz 1787. godine, mudro su rezervirana kao zajedničko vlasništvo Unije još nezaposjednuta područja na Zapadu. Zatim su se na njima, ovisno o tijeku naseljavanja, stvarale nove države, njih četrdeset i osam (49. država bit će Aljaska, a 50. Havaji). Počevši još 1776. godine, a završivši možda raspodjelom posljednjih parcela u Oklahomi 1907. godine, kolonizacija je poprimila tisuću oblika, populariziranih povijesnim napisima, romanima i filmovima: od prvih doseljenika u natkrivenim kolima što se bore protiv Indijanaca naoružanih lukom i strijelom, sve do putovanja posljednjih doseljenika sporom željeznicom s obale na obalu. No, vrijedi li se prisjećati tih svima dobro poznatih slika herojskog Divljeg zapada?

Ono što valja istaći je to do koje je mjere »granica«, prostor koji su osvojili bijelci, bila velika, kako *materijalna* tako i *duhovna* pustolovina. *Materijalna* zato što je jasno od samog početka ukazala na pokretačku ulogu kredita, tj. kapitalizma. *Duhovna* jer je dala novu dimenziju protestantizmu, a time američkoj civilizaciji u drugoj i odlučnoj etapi razvoja.

- ***Kapitalizam je upravljao tim kretanjem naprijed.***

Zamislite doseljenika koji je upravo dobio svoju parcelu, svoj *homestead* od 160 *acres* (64 ha), kako sklapa od dijelova svoju drvenu kolibu, te najprije obrađuje plodna tla brežuljaka, zatim prelazi malo niže, na teško obradiva tla i naposljetku se spušta do dolina gdje valja iskrčiti šikaru, a katkad i šume. Taj seljak, zapravo, ni ne sliči na seljaka. Možda se dan ranije bavio nekim posve drugim zanatom. Jedini preduvjet uspjeha je znanje upravljanja zapregom: uzgoj većinom pšenice obavlja se bez složenih priprema, a tlo se ne gnoji... Budite sigurni da, ako je došao prvi, taj farmer misli isključivo na to kako da preproda svoju parcelu. Na njoj će provesti nekoliko godina; jedva da je dobio neki predujam, jer mu sve treba predujmiti u tom zabačenom kraju. Hrani se konzervama (već tada) i grije na ugljen, ako u blizini postoji željeznica. Ako mu dvije ili tri dobre žetve donesu kapital, on ne oklijeva: preprodaje svoju parcelu, kojoj je cijena porasla zbog dolaska drugih doseljenika i kreće dalje. Naravno, dalje na zapad, pa ponovo ispočetka. Vratiti se na istok, znači priznati poraz. (Prema Louisu Girardu).

Dakle, ne radi se o seljaku vezanom za svoju zemlju, već o špekulantu. »Povukao je dobar potez«, kako se točno izrazio jedan povjesničar. Zaigrao je igru u kojoj, naravno, neće uvijek pobijediti. No, neće ni odustati.

Sličan prizor nam pruža grad stvoren na Srednjem Zapadu oko

godine 1860. Zamislite grad u kojem postoji samo najosnovnije: željeznička postaja i hotel u začetku, trgovina mješovitom robom, *store*, crkva, škola, banka... Grad je tek nikao, a već svatko špekulira na njegovom razvitku kupujući dobra zemljišta i regrutirajući pridošlice. Naravno, elektrika je već tu, kao i tramvaj. Uskoro će i telefon, »otkriven« 1871. godine. »Veoma su često putnici uočili rasvjetu i tramvaje u ulicama bez kuća. Odgovorili bi im da je to upravo zbog toga da se kuće izgrade, a zemljišta što brže prodaju.« Bismarck, glavni grad Dakote, pretežno njemačkog doseljeničkog sastava, utemeljen je 1878. godine, a pet godina kasnije svečano je otvoren Kapitol. »Stanovnici Bismarcka su tada priredili veličajnu svečanost otvaranja. Na nju su pozvali, uz donekle poznatu javnu ličnost Jamesa Brycea (koji će 1888. godine objaviti knjigu *Američka republika*) i bivšeg predsjednika Republike i proslavljenog ratnika generala Granta, te čak i Bika Koji Sjedi, velikog poglavicu Siouxa koji se proslavio u pohodu protiv bijelaca,i koji je, došavši da uveliča proslavu, izgovorio nekoliko prijaznih riječi na svom materinjem jeziku. Brycea, istinskog Škota, začudilo je to što se budući Kapitol nalazi kilometar i pol od grada. A njegovom su se čuđenju začudili stanovnici Bismarcka. I objasnili mu da je, budući da će se grad širiti, gotovo nužno da Kapitol bude udaljen od tadašnjeg naselja« (Louis Girard). Vidite: taj grad, poput svih ostalih, prevladava današnjicu. Živi unaprijed, a to je tajna svakog ekonomskog života. Ne računa na novac koji ima, već na budući novac, koji će doći ili neće. Divota je to što je, izuzmemo li neprilike te promjene pravaca razvoja kao na primjer 1873. godine, novac uvijek pristizao. Oklade su se često isplatile.

- ***Amerika koja je osvojila Zapad i Divlji zapad bitno je protestantska. Jedini se protestantizam suočio s tom iznenadnom teškom životnom situacijom ljudi rasutih u prostoru.***

Nemaju pastora i prisiljeni su (osuđeni) isključivo na čitanje Biblije. Nema sumnje, ti doseljenici žive u svojevrsnom srednjem vijeku i njihov obično vrlo živahan spontani vjerski život ponekad urodi nastranim izmišljotinama, poput mormonske sekte, osnivača države Utah. Zasluga američkih protestanata je to što su održavali i poticali vjerski žar. I ispisali jednu od najljepših stranica povijesti protestantizma.

Da bi uspjeli u tom, morali su se prilagoditi zadatku, pojednostaviti se i odvojiti od, uvjetno rečeno, »sjedilačkih« sekti (kongregacionalisti, episkopali), te katekizam i liturgiju svesti na manju mjeru, zaigrati na kartu osjećaja i šoka koji izazivaju spektakularni sastanci. Taj su

zadatak izvanredno obavili putujući *baptistički* i *metodistički* propovjednici, te propovjednici *Kristovih učenika.* Premda nisu izmislili tu religiju srca nastalu po uzoru na već postojeći obrazac protestantskih *bdjenja* i *revivals,* barem su je znali prilagoditi, pojednostaviti (baptisti riješivši se sektašenja u vlastitim redovima, metodisti oslobodivši se anglikanskog nasljeđa), pri tome se neprestano oslanjajući na »individualnu teologiju«, na »suverenost ličnosti« i konačno »na djela, a ne na vjerovanje«. Kristova se riječ svela na izravnu, jednostavnu pričest.

Osim što slijede čvrsto zadat cilj, ti propovjednici Evanđelja na Zapadu nesvjesno uobličuju *american way of life,* »model« života na američki način, sveca zaštitnika američke civilizacije, kojem će se, počevši od 1860. i 1880. godine, morati prilagoditi svi došljaci, pa čak i oni koji nisu protestantske vjeroispovijesti.

To su spontano kretanje pokrenuli i među vjernicima i među svećenicima mali ljudi, »jedini tvorci Crkve«. Geografski su među sobom razdijelili prostranstvo »granice«, nalik osvajačima, što su uostalom i bili: *Učenici* su utemeljili svoje male crkve na Zapadu i Srednjem Zapadu, *metodisti* se uputili na sjeverozapad, a *baptisti* na jugozapad. Njihovo se djelovanje uglavnom može usporediti s djelovanjem španjolskih misionara koji su, počevši od XVI. stoljeća, morali pokrštavati sve španjolske doseljenike u Novi svijet zajedno s indijanskim masama, udarajući tako temelje današnjoj Latinskoj Americi.

Industrijalizacija i urbanizacija

Sama riječ industrijalizacija nedovoljna je da bi se opisale promjene kroz koje je prošao materijalni život u Sjedinjenim Američkim Državama od 1880. godine do danas. Za tih gotovo stotinu godina, jedna prvenstveno poljoprivredna zemlja postala je industrijska, kao što pokazuju dolje navedene brojke. Te promjene ne bi bile moguće da nije bilo ogromnog rasta gradova.

A. Vrijednost poljoprivrednih i industrijskih proizvoda (u milijardama dolara):

	1880.	1899.	1909.	1919.
Poljoprivredni	2,4	4,7	8,5	23,7
Industrijski	9,3	11,4	20,6	60,4

B. Seosko stanovništvo (u milijunima osoba i postocima);

	1880.	1889.	1909.	1919.	1950.
Seosko stanovništvo	32,9	39,3	41,6	44,6	–
Postotak	65	51,7	45,3	36,4	15,6

Ovdje nećemo detaljno pratiti tu izvanrednu promjenu, te navoditi brojke i mjerila. Neophodni se podaci mogu pronaći u ekonomskim i geografskim knjigama. Povijesno gledano, zanimljivo je istaći da je do početnog razvoja industrije, kao i u Engleskoj, došlo zamahom tekstilne industrije u Novoj Engleskoj te da se, kao i u mnogim evropskim zemljama, definitivan početak dogodio istovremeno s *boomom* željeznice, od 1865. do krizne 1873. godine.

Važno je pokazati: a) veličinu američkog uspjeha koji neprestano utječe na geografiju vlastitog prostora (usporedi nedavni uzlet »Dubokog Juga«, »The Deep South«, na obalama Meksičkog zaljeva); b) novinu izvjesnih uspjeha koji navješćuju »život budućnosti«; c) važnost dolaska evropske radne snage: Amerika nije sama izgradila ni Zapad niti industriju i divovske gradove; d) prilagodbe kapitalizma u neprekidnom sukobu sa samim sobom (pitanje koje ćemo obraditi u sljedećem poglavlju) e) kako se izvanredan ljudski i materijalni priljev utopio u toj drevnoj civilizaciji koja se neprimjereno zove: *the american way of life.*

Ali zaustavimo se zasad samo na dva posljednja od tih opširnih pitanja.

Sve do 1880. godine Sjedinjene su Države primale engleske i škotske doseljenike – svoje prve stanovnike evropskog porijekla; zatim stižu Nijemci i Irci koji pomalo deangliziraju pa čak i deprotestantiziraju američko stanovništvo. No, kad između 1880. i 1914. godine Amerika bude primila oko 25 milijuna Slavena i Mediteranaca, većinom katolika, njome još uvijek čvrsto vlada engleska kultura i protestantizam.

Veliku većinu tih posljednjih doseljenika neće u svoja njedra primiti Zapad već urbani i industrijski Istok; oni će ga izmijeniti, ne doduše iz korijena poput talijanskih doseljenika što su preplavili argentinske gradove i sela otprilike u to isto vrijeme oko godine 1880. Ta razlika ne čudi. Sjedinjene Države koje primaju doseljenike imaju gradove, razvijenu industriju i posjeduju izuzetnu moć preodgajanja i uvjeravanja. Doseljenici su se brzo i efikasno asimilirali.

»Pogledajte nasumce odabranu grupu Amerikanaca (1956): njome nikako ne prevladavaju nordijski tipovi, prije biste pomislili da su rodom iz Napulja ili Beča nego iz Londona ili Hamburga: no ipak, to su pravi Amerikanci, koji se ponašaju i reagiraju kao takvi. S te točke gledišta, mehanizam asimilacije funkcionira« (Andre Siegfried).

Pobjeđuju istodobno jezik, *the american way of life,* i za doseljenika izuzetno privlačan Novi svijet. On je sam, ili gotovo sam protiv sviju. Osim toga, Sjedinjene su Države takozvanim zakonima *kvota* (1921–1924) gotovo zatvorile vrata. Ubuduće, dolazak novih useljе-

nika neće predstavljati ništa u tom ljudskom moru, usprkos senzacionalnim uspjesima nekolicine njih na znanstvenom polju.

Danas, spomena je vrijedna jedino doseljenička masa iz Meksika i Portorika na jugu a na Sjeveru doseljenika iz frankofone Kanade čija se izgubljena djeca mogu pronaći u Detroitu, Bostonu, pa čak i New Yorku. No ta su doseljavanja tek potočić. New York je nesumnjivo najveći »portorikanski« grad, no isto tako možemo reći i da je Pariz veliki sjevernoafrički grad iz istih razloga: svim je velikim gradovima potrebna bijedna nekvalificirana radna snaga sa samog društvenog dna. Ako je ne mogu naći kod sebe, traže je drugdje.

Američka je industrija u pridošlicama dobila svoju jeftinu radnu snagu koja je omogućila njen zamah i cvat. Također su te pridošlice postale njeni siromasi i proleteri u ogromnim gradovima čiji je nedostižni prototip New York. Bez prekida traje izuzetno snažna urbanizacija: zapravo čitava je atlantska obala od Bostona do Washingtona danas jedan jedini grad – *Megalopolis,* po riječima jednog geografa: tu i tamo možete naići na drvo, poneko obrađeno polje, te predgrađa što se neprimjetno nastavljaju jedna na druga. Tako se Sveučilište u Princetonu uzdiže usred jednog takvog travnatog i šumovitog rezervata između njujorške i filadelfijske aglomeracije: tek trenutak nepažnje i sveučilište bi progutala znana čudovišta iz susjedstva.

Ipak je američka civilizacija izdržala, usprkos čudesnim promjenama i masovnim dolascima novih ljudi. Sve je upila u sebe: strojeve, radionice, čudesan razvoj »tercijarnog sektora«, mnoštvo automobila, sve ono čega je današnji evropski način života tek približna slika, sve – pa čak i dolazak doseljenika neprotestantske vjeroispovjesti.

• ***Američka je civilizacija stvorena kroz tri etape: na obalama Atlantskog oceana, od Atlantika do Pacifika i naposljetku »vertikalno« industrijalizacijom. Najvjerojatnije je druga etapa, protekla u znaku Divljeg zapada i novog protestantizma utvrdila jednom zauvijek osnovne elemente the american way of life: poštovanje jedinke, krajnje pojednostavljenu religiju, silovito okrenuta prema dobrim djelima (međusobna ispomoć, zajednički pjev, društvene dužnosti...), primat engleskog jezika pred kojim se svi brišu.***

Možemo li takvo društvo proglasiti religioznim? Da, gotovo 100%, ponavljaju ispitivanja javnog mnijenja. Još je 1782. godine (dakle u samim počecima Amerike) Benjamin Franklin rekao: »Ateizam je nepoznat u Sjedinjenim Državama, a nevjerovanje rijetko i potajno.« Čak je i danas službeni jezik u cijelosti u znaku Boga. Svaki se američki vanjskopolitički potez rado smatra »križarskim pohodom«, neovisno o tome da li ga vodi Woodrow Wilson ili general Eisenho-

wer. Isto tako, gotovo su sve društvene razlike izražene i kroz vjeru. Na dnu ljestvice nalaze se narodne, nekoć vrlo siromašne baptističke zajednice; malo više stoji zasigurno svijet metodista; dok vrh zauzima profinjena, liturgijski pompozna sekta episkopalaca (tj. onih koji imaju biskupe), podrijeklom iz Anglikanske crkve. Prema riječima jednog povjesničara to je crkva skorojevića, »služba za stjecanje plemstva«.

A zapravo, jednom je Amerikancu sasvim svejedno kako zamišlja svoju vjeru! Jer je religiozno društvo *tolerantno, pluralističko* i podijeljeno u raznovrsne sekte, i unutar njega postoji samo jedna Crkva, u pravom smislu riječi: Katolička. Stoga se ne treba začuditi što su članovi jedne jedine obitelji pripadnici nekoliko »sekti«, jer svatko je slobodan da vjeruje u ono što hoće pod jednim jedinim uvjetom: da vjeruje. U Bostonu postoji jedna arhitektonski ultramoderna crkvica. Na ulazu stoji natpis koji kaže da se u tom svetom mjestu ne slavi niti jedan kult posebno, već da je ono posvećeno svim vjernicima svijeta, bez obzira na vjeroispovjest. Jedino svjetlo u polumraku: velika ploča nalik na oltar obasjana svjetlom što dolazi iz krovnog otvora: do tog svjetlosnog pokrova vodi veliki zastor od komadića venecijanskog stakla što podsjeća na Calderove »mobile«...

Čudesna trpeljivost, pomislio bi Evropljanin, kad ne bi znao da se zapadnjački laicizam i ateizam, a naročito francuski model laicizma u upravi i obrazovanju, slabo upražnjavaju, tj. da su u Americi nezamislivi. Nasuprot tome, u modi je izvjesni oblik areligije, racionalizma, istovjetan onome koji se proširio Evropom nakon Darwinovog »Podrijetla vrsta« (1859) ili Renanovog »Života Isusovog« (1865). Taj se racionalizam može uočiti i u porastu sve neodređenijeg deizma.

Za kulturnu koheziju Amerike važno je to da se *a priori* teška prepreka koju je predstavljalo katoličanstvo doseljenika na čelu s Ircima, zatim Nijemcima, Talijanima, Slavenima i Meksikancima naposljetku uspješno prilagodilo američkom načinu života i svim njegovim okvirima. Odlučnu ulogu u tome odigrala je prva katolička masa, Irci.

U svakom slučaju, premda očuvavši svoju poziciju jedinstvene crkve širom svijeta i hijerarhiju, Katolička je crkva bez pogovora prihvatila odvajanje od Države, za razliku od svog stava u zemljama gdje je većinska religija, te punom se snagom angažirala u okvirima američkog nacionalizma te konačno, u skladu s poticajima američkog života, pristala da naglasi važnost milosrđa. Jedna izjava među mnogima, jasno to pokazuje. Riječi su to jednog američkog nadbiskupa: »Jedan častan glas i ispravka nepravdi u društvenim odnosima više su na slavu Bogu i spas duše nego noćna bičevanja ili hodočašća u Santiago de Compostella.«

Poput protestantskih sekti i Katolička se crkva, koja danas broji 30 milijuna vjernika, uspjela organizirati, osnovati udruženja, škole, sveučilišta i, za razliku od protestantske crkve, polučila vidne uspjehe na polju evangelizacije gradskog proletarijata.

Možda taj relativni neuspjeh protestantske crkve u gradovima proistječe iz njenog uspjeha na selu u XIX. stoljeću te zbog toga što se obogatila, postala malograđanska i izgubila žar (usprkos današnjem preporodu). Jer vjerničku te, šire, čitavu kulturnu Ameriku neprestano ugrožava svakodnevno bogaćenje vjernika i njihov ulazak u građansku društvenu klasu.

Taj je religiozni vid samo jedno od objašnjenja velike koherencije američke civilizacije. Postoje i druga, kao što je to nesumnjiva moć njenog životnog uspona, privlačnost društva gdje klasnu granicu predstavlja samo novac i gdje su se, barem do nedavno, putevi prema bogatstvu činili širom otvoreni. Za evropskog doseljenika prihvaćanje tih društvenih pravila znači raskid sa starim evropskim kategorijama, buđenje nade.

To je liberalni aspekt civilizacije, inače pune prinude, koja nipošto ne dopušta jedinki da izmakne prešutnim pravilima *the american way of life*. Premda joj se doseljenik sam teško prilagođava i ponekad osjeća nostalgiju, njegova će se djeca silno željeti utopiti u američkoj masi. Svi sociolozi ističu želju doseljeničke djece da izbrišu tragove svog podrijetla.

Naposljetku, najvažniju ulogu u tom procesu odigralo je obilje američkih »dobrih prilika«: granica, zatim industrijalizacija i rast velikih gradova tj. tolikih mogućnosti bogaćenja što olakšava asimilaciju. Velik je put prevalio prgavi Irac prve generacije oko 1830. godine iz kakvog ćumeza ili »kućerine« do »čipkastih zastora« druge ili treće generacije. Tako je neprestani uspon američkog bogatstva osigurao trajni utjecaj prve američke civilizacije na nove ljudske valove što su zapljusnuli kontinent.

Iako se ta prva civilizacija prijevremeno i silom odvojila od svojih engleskih izvora, ona je u osnovi ostala više anglosaksonska nego istinski evropska. Kontinentalna je Evropa oduvijek bila mješavina sredozemne i nordijske tradicije. »Takvo međusobno tumačenje dviju civilizacija nedostaje Sjedinjenim Državama, jer je anglosaksonska privlačna snaga sve upila« (André Siegfried). A to je utoliko žalosnije što igrom sudbine ostatak kontinenta (izuzmemo li anglofonu Kanadu) predstavlja strogo latinski svijet, prvenstveno hispanofoni i luzofoni, pod jakim utjecajem talijanskog doseljeničkog stanovništva. Činjenica je da se dvije Amerike slabo razumiju, a i kako bi se razumjele. To je drama ovog trenutka.

TREĆE POGLAVLJE

SJENE I POTEŠKOĆE: OD JUČER DO DANAS

Do sada smo govorili o dobrim prilikama, o uspjesima. A zapravo nije nedostajalo ni poteškoća ni nezgoda. Čini se da se one u današnje vrijeme gomilaju, množe svakim prelaskom uzastopnih »graničnih godina«; 1880, 1929. i možda 1953. No, lako moguće da se i tu radi o varci. Pogledamo li izbliza, u svakoj je kolektivnoj stvarnosti moguće otkriti poteškoće svojstvene samom životu. Osim toga, sreća se i nesreća u dimenzijama jedne ogromne civilizacije ne mogu ni jasno ni do kraja razlučiti. Svaka poteškoća iziskuje napor, traži protuudarac, mijenja predznak. Nezgoda je upozorenje i iskušenje. No, vrlo je rijetko u stanju zapečatiti sudbinu cjeline. Predobro poznat stih Heinricha Heinea »Novo će ti proljeće vratiti ono što ti je oduzela zima« – vrijedi često za jedinku, a još češće za narode. Sjedinjene su Američke Države imale poteškoća, prijete im krize, no njihovo zdravlje je još uvijek izvanredno, možda i bolje nego što same misle.

Drevni košmar: crnačko pitanje ili neiskorjenjiva kolonija

U američke se dobre prilike, uvukla, gotovo već od samog početka jedna neizbježna poteškoća: prisutnost afričkih crnaca, presađenih na američko tlo još u XVII. stoljeću zbog razvoja južnjačkih plantaža (plantaže duhana u Virginiji od 1615. godine, plantaže riže prvo u Carolini od 1695. godine, a potom u Georgiji, te plantaže pamuka u XIX. stoljeću, u svim državama jugozapadno od Virginije).

- *Za to su odgovorni povijest i geografija.*

Atlantska obala na kojoj su stvorene Sjedinjene Države niz je veoma sličnih klimatskih zona. New York koji, unatoč geografskoj širini Napulja, zbog hladne Labradorske struje ima moskovsku klimu, jednu je noć putovanja željeznicom udaljen od tropskih krajeva i egzotičnih plodova. Na tom Jugu, ropstvo se uspostavilo gotovo prirodno, poput svojevrsnog proširenja antilske ekonomije, u punom cvatu u XVIII. stoljeću. Koriste ga kako Španjolci na Floridi, Francuzi u New Orleansu (još od 1795. godine zbog šećerne trske) tako i George Washington i Thomas Jefferson na svojim posjedima u Virginiji.

Tako se u anglosaksonsku Ameriku uvukla živahna i netipična Afrika kojoj se više neće moći suprotstaviti ni sila, ni predrasude, ni ustupci. Napomenimo da ustav iz 1787. godine, premda liberalno intoniran, nije ukinuo ropstvo. Predviđao je jedino ukidanje trgovine crnim robljem za dvadeset godina i ona je uistinu ukinuta 1807. godine.

No, premda se crnci otad, barem legalno, više ne uvoze (krijumčarenje će još dugo potrajati), podiže ih se na veliko poput stoke. Zamah proizvodnje pamuka u XIX. stoljeću, čak je pogoršao položaj crnaca. Nekoć su robovi živjeli u kući gospodara; sada u velikim stadima kao na drevnim rimskim gazdinstvima. Iznad bijednih obojenih radnika, gostoljubivo i kultivirano društvo bijelaca čini moćno kolonijalno plemstvo. »Čiča Tomina koliba«, roman Harriet Beecher Stowe koji je opisao crnačku bijedu, izazvao je na Sjeveru 1852. godine revoluciju u osjećajima. Jedan drugi, gotovo suvremeni roman »Prohujalo s vihorom« (1936) spisateljice Margaret Mitchell, opisuje pak ugode i dražest južnjačkog života, no riječ je prvenstveno o slobodnom životu bijelih zemljoposjednika. Unutar tog istog vanjskog okvira južnjačkog života, sjetnog prisjećanja davnih civiliziranih dana, lovova, razgovora uz kukuruzni žestu *moonshine,* odvija se složena i napregnuta Faulknerova proza. Dvostruka istina, bjelačka i crnačka, a nesumnjivo dvostruka laž.

Ukratko, dok su Indijanci koje su prve kolonizirali iščezli u borbi s Evropljanima, pa ih danas možemo pronaći samo kao predstavnike iščezle rase u rezervatima, crnci su se pokazali, i protiv svoje volje, žilavim protivnicima. Tako u Sjedinjenim Državama postoji kolonija koja se, usprkos svim službenim mjerama nije istinski emancipirala, etnička manjina čija se važnost i prisutnost održavaju pred svim i usprkos svemu.

• ***Sredinom XIX. stoljeća, pitanje ukidanja ili održanja ropstva izaziva vihor građanskog rata (1861–1865), ali to je tek jedan vid mnogostrukog i bratoubilačkog sukoba što je podijelio i suprotstavio Južne i Sjeverne Države.***

1. Sjever je industrijski i zalaže se za visoke carinske dažbine, dok Jugu, proizvođaču pamuka, više odgovara kupovina kvalitetnijih evropskih proizvoda te zahtijeva slobodan uvoz.

2. Politički vid sukoba: borba za vlast dviju stranaka, Republikanske i Demokratske. Demokrati su prvenstveno južnjaci a republikanci sjevernjaci.

3. Pitanje novih država što se osnivaju na Zapadu pojačava suparništvo: kome će se one prikloniti?

4. Praktički gledano, kriza postavlja ozbiljan problem: da li se pojedinačne države, članice Unije mogu ili ne suprotstaviti ovim ili onim mjerama središnje vlasti Unije? Imaju li pravo iz nje istupiti, *otcijepiti se?*

Svi se ti motivi suparništva kristaliziraju u žestokom neslaganju dvaju protivnika u pitanju ukidanja ropstva. Rat započinje južnjačkim napadom na Fort Sumter 12. travnja 1861. godine; a završava kapitulacijom Juga 9. travnja 1865. godine, nakon užasnog građanskog rata. 18. prosinca 1865. godine, 13. amandmanom na ustav, ukinuto je ropstvo. Mjera se odnosila na gotovo 5 milijuna crnaca (4,800.000 crnaca prema 33 milijuna bijelaca, godine 1870) ili 12,7% ukupnog stanovništva. Taj će postotak zatim 1880. godine porasti na 13,1% a potom će se slijed priljeva evropskog stanovništva redovito smanjivati sve do 10% 1920. godine; i na toj će se brojci, izgleda, zaustaviti duže vrijeme.

Mnoštvo svakodnevnih detalja lako bi pokazalo da su politički ustupci crncima bili uzaludni. Premda su dobili politička prava, crnci su ipak zadržali »podređeno mjesto«. Prije 1914. godine nisu ni napuštali Jug (gdje se ta podređenost spontano održavala navikama i tradicijom), a u industrijalizaciji koja počinje oko 1880. godine, igrali su osrednju ulogu teških fizičkih radnika, dok su primamljivija radna mjesta bila rezervirana za »malog bijelog čovjeka«. Tek u vrijeme prvog svjetskog rata crnci u značajnijem broju sele na Sjever, u crnačku njujoršku četvrt Harlem, u Chicago gdje zauzimaju »crni pojas«, u Detroit...

• ***Crnačka je manjina pratila i uklopila se u ekonomski uzlet Amerike. Danas ona ima svoje bogataše, pa i skorojeviće, sveučilišta, muzičare, pjesnike, pisce i crkve. No istinska joj jednakost izmiče.***

»Kao i obično«, piše 1956. godine André Siegfried, »sustavna bi nas volja za optimizmom mogla navesti da povjerujemo kako je problem razriješen, i mnogi su se evropski posjetioci prevarili. No, istina je da tradicionalna društvena izopćenost crnaca opstaje kako na Sjeveru, uz neke olakšice, tako i na Jugu, bez ikakvih olakšica. Nema sumnje da na Istoku i Srednjem zapadu sve češće možemo vidjeti crnce koji uistinu žive pomiješani s bijelcima. Može se desiti da nekog istaknutog čovjeka crne boje kože pozovu na večeru ili domjenak, a sve će brojniji biti predstavnici do jučer progonjene rase, koji će bez predrasuda biti primljeni na izborna radna mjesta u upravi. No, daleko od toga da bi barijera uskoro pala ili se osjetno smanjila. Američki crnac sebe smatra Amerikancem i želi da ga takvim, neovisno o njegovoj rasi, smatraju i ostali, no za bijelce on i dalje ostaje »američki crnac« što je poprilična razlika. Čini se da je boja kože nepremostiva prepreka potpunoj asimilaciji.«

Zapravo, crnačko se pitanje rješava očajnički sporo kao što se sporo odvijaju, kad se odvijaju, kulturne promjene. Predrasude, antipatije i nepopustljivost (vidi Faulknerove romane) potječu mnogo više iz prošlosti nego sadašnjosti. Segregacija, linčovanja (veoma rijetka), prikrivena ili otvorena neprijateljstva jača su od pokreta koji se protiv njih bore. No, ipak su ti pokreti započeli. Školski incident u Little Rocku, kad je savezna vlada konačno pobijedila (bjelačke škole, podržane od guvernera države Arkansas, odbijale su primiti crnačku djecu, na što ih je obavezivao nedavni savezni zakon), pokazuje u kojem će se pravcu odvijati budućnost, usprkos tome što se valja pribojavati siline problema segregacije. No, budućnost sporo pristiže i jedini zalog da će do rješenja doći mirnim putem jest začuđujuće strpljenje i politička odanost crnačke rase.

Na kraju: možemo li o crnačkom problemu govoriti kao o nesreći, kako Amerike u cjelini tako i njenog simpatičnog i strpljivog crnačkog stanovništva? Sigurno ne, jer se američki humanizam našao pred teškoćom koju treba savladati i prema kojoj će sam sebe suditi i uzdići. Sigurno ne, jer je ta Afrika Sjedinjenim Državama donijela u miraz nešto posebno i izvorno što se okupilo u američku civilizaciju (a naročito u njenu glazbu). S druge strane, ta je radišna Afrika, uhvaćena u mrežu američke zajednice i civilizacije, materijalno i intelektualno najrazvijenija crnačka zajednica svijeta. Vrijeme radi u njenu korist i, ne razriješi li se vremenom, ta će teška unutrašnja proturječnost američkog života predstavljati stalan izvor intelektualne i moralne nelagode, što nitko ne želi u dubini svog srca. Amerika mora iznaći i usvojiti sretno rješenje.

Kapitalizam: od trustova do državnog intervencionizma i oligopolije

Sreća ili nesreća, teško ćemo prosuditi ispitujući ovaj put povijest kapitalizma u Sjedinjenim Državama. Koliko je koristio, toliko je i škodio civilizaciji koja nosi njegov neizbrisiv pečat (i obratno).

Tom je slobodnom demokracijom kakvom sebe smatra Amerika vladao i još uvijek vlada novac. Poslovno je carstvo očigledna, otvoreno priznata činjenica; dovoljno je samo baciti pogled na divovske *buildings* na Manhattanu. No, taj je kapitalizam, ta katkad i preslobodna igra ponude i potražnje potakla materijalni razvoj bez premca u svjetskim razmjerima i koji svaka zemlja, neovisno o političkom uređenju, nastoji oponašati i dostići. Naposljetku, sam je američki idealizam, čiju krepkost i čestu potpunu nesebičnost ne možemo zanijekati, dijelom odgovor na to materijalno nadiranje poslova, bijeg i protuudarac. Često je američki kapitalizam imao nečistu savjest.

Osim toga, nije li na djelu humanizacija kapitalizma, pod pritiskom pragmatičnog i nerevolucionarnog društva, nesumnjivo prebogatog da bi bilo subverzivno poput Evrope prije 1914. godine ili prije 1848. godine?

Ta sve do 1880. godine – kako smo vidjeli – poljoprivredna zemlja odjednom prolazi kroz najčudesniju preobrazbu i kao da se čudi iznenadnom prelasku u bogato i moćno industrijsko društvo. Evropa šestorice, nastala osnutkom Zajedničkog tržišta, uči što znači živ materijalni razvoj. Toj plimi ništa nije izmaklo u Evropi. I upravo je u toj današnjoj Evropi pragmatički socijalizam u uzletu. Tako se i u Americi kapitalizam razvijao prilagođavajući se, praveći sve brojnije ustupke i – mogli bismo reći – dijeleći svoj uspjeh. Jako se mijenjao od *trustova* s kraja XIX. stoljeća do dva ili tri ogromna poduzeća koja dominiraju unutrašnjim tržištem *(oligopolija)*.

Jasno, taj je razvijeni, zakočeni ili iskrivljeni kapitalizam što se mijenja i dalje pokretač ne samo materijalnog života već i američke civilizacije i politike. Mijenjajući se on ih je promijenio, što je uzrok sadašnje trajne krize američke civilizacije.

• ***Kako bismo shvatili tu evoluciju, moramo se za trenutak vratiti u doba trustova (trust: povjerenje; trustee: punomoćnik).***

Pod *trustom* se pravno govoreći podrazumijeva zajednica dioničara koji posjeduju dionice različitih poduzeća i ovlašćuju *trustees* da ih zastupaju. Tako grupa *trustees* u stvari udružuje društva koja se prema vlastitim propisima ne bi imala pravo udružiti se. Time je izigran zakon. Neki od tih *trustova* udružuju srodne, komplementarne

poslovne djelatnosti i radi li se slučajno o moćnim udruženjima, sasvim je prirodno da ona žele monopol, premda ga teško ostvaruju zbog veličine Sjedinjenih Država. Jednu je takvu operaciju uspješno izveo John Rockefeller (1839–1937). Počela je 1870. godine, osnutkom *Standard Oila* (u Ohiu), a završila godine 1879. stvaranjem *Standard trusta:* taj je trust prelazio stroge poslovne granice, jer je pod sobom imao niz poduzeća koja su se bavila kako vađenjem, transportom i preradom nafte tako i njenom prodajom (prije svega izvozom), ubrzo povezanom sa snažnim uzletom automobilske industrije.

United States Steel Corporation, osnovan 1879. godine, nesumnjivo je trust ili točnije veoma veliko poduzeće. John Rockefeller je povukavši se iz *Standardovih* poslova, no ne iz špekulacija, nakon što je, zahvaljujući nepostojanju porezne kontrole, zgrnuo ogromno bogatstvo (koje će kasnije biti uvelike upotrijebljeno u dobrotvorne svrhe), kupio nalazišta željeza kod jezera Superior. Zapravo, dobio ih je kao naplatu svojih potraživanja kod nesolventnih klijenata. Nešto kasnije dao je potajno sagraditi flotu teretnih brodova za transport rude po Velikim jezerima. Potom se više silom nego milom nagodio s »kraljem čelika« Andrewom Carnegiem (1835–1919), vlasnikom velikih čeličana u Pittsburghu. Uz pomoć bankara Pierponta Morgana osnovan je gigant, *U.S.Steel Corporation,* kojemu je, rekli bismo, »povjereno« 60% američke proizvodnje čelika. Naposljetku je povučen posljednji potez: u trenutku pojavljivanja dionica grupe na Burzi, Pierpont Morgan udvostručuje kapital, dakle njihovu vrijednost. Pravilna špekulacija o strelovitom usponu poslova.

Te operacije i mnoge slične (koje se često navode u vezi s borbom željezničkih kompanija) definiraju jednu tehniku i raspoloženje: surov kapitalizam bez grižnje savjesti, nalik politici u Machiavellievo doba. Zapravo, na izvjestan se način Rockefeller, Carnegie i Pierpont Morgan ne razlikuju mnogo od odlučnih renesansnih kneževa.

Taj skok poslova trebalo bi smjestiti u razdoblje od kalifornijske zlatne groznice 1849. ili još bolje od 1865. godine (nakon južnjačke kapitulacije u Appomatoxu) do početka XX. stoljeća. Ti su kneževi tvrdih ili pitomih lica, ovisno o slučaju, silom željeli »svoju« Ameriku. Lomili i rušili prepreke, gotovo otvoreno podmićivali gdje je bilo potrebno. Jedan od njih piše: »Trebate li platiti za *pravedno* rješenje, onda je posve dopušteno i ispravno to učiniti. Kad jedan čovjek može učiniti veliko zlo i samo potkupljen brzo djeluje, a vrijeme je novac, tad je obaveza preduhitriti i potkupiti suca.« Cilj opravdava sredstva; pravedno je ono što nama odgovara...

To je doba velikih ekonomskih uspjeha, željeznica, zlatne groznice, naseljevanja Zapada, novih ljudi, skorojevića koji dokazuju umirujući, premda ne uvijek točan, mit o *self made man-u*... To su godine

nesvjesno ciničnog kapitalizma. Ti se poslovni ljudi, usred svojih borbi i nagodbi ne gledaju našim očima. To su borci koje ne zanima mnogo način, već isključivo cilj kojem teže: veličina, racionalizacija tj. opće dobro, istina ostvareno kroz uspon osobne veličine, no nemaju li na to potpuno pravo jer su »najbolji borci«?

• ***Ipak bilo bi pogrešno misliti da su ta djelovanja, ili propaganda koja će, pri kraju tog razdoblja, silom nastojati prikazati kao self made men sve uspješne poslovne ljude (tako, potpuno netočno, i jednog Pierpont Morgana) nailazila isključivo na odobravanje i lakovjernost.***

Baš naprotiv, stvorila se kod javnog mnijenja i čak među poslovnim ljudima živa bojazan od monopola ili mjera koje njemu vode. Većinom spontana, »organska« koncentracija poslova te dugoročni oporavak nakon 1900. godine pogodovali su množenju *trusts* i monopola. Niču poput gljiva (od 1887. do 1897. godine 86; od 1898. do 1900. 149; od 1901. do 1903. godine 127). No, odmah počinje njihova međusobna borba: predsjednička je kampanja iz 1896. godine protekla u znaku pristalica (McKinley) i protivnika (Bryan) *trustova.* Zatim neki preambiciozni trustovi propadaju sami, poput trusta trgovačke mornarice o kojem je sanjao Pierpont Morgan.

Iznenadne i kratke krize u razdoblju od 1903. do 1907. godine, snažno utječu na javno mnijenje. I 1904. godine predsjednik Roosevelt raspušta uz burno odobravanje javnosti pravi *trust* željeznica. Te su mjere i kampanje dovele do *antitrust* zakona, takozvanog Claytonovog zakona (1914), prema imenu demokrata, prijatelja predsjednika Wilsona.

Mnogi su promatrači rekli da je bila riječ o pucnju u prazno te da je utopija pokušati pomoću jednog zakona zaustaviti kretanje snažne ekonomske koncentracije. To je priznao i američki socijalistički vođa Daniel de Leon: »Ljestve kojima se čovječanstvo uspelo do civilizacije predstavljaju razvoj metoda rada, sve moćnijih i moćnijih proizvodnih sredstava. *Trust* se nalazi na vrhu ljestvice, oko njega bjesni moderna društvena oluja. Srednja ga klasa želi slomiti i tako usporiti hod civilizacije. Proletarijat ga želi sačuvati, poboljšati i učiniti svima dostupnim.«

To je vrlo jasno gledište: ne valja dirati u ono što predstavlja tehnički napredak, uspjeh i ponos Amerike, ali proces valja uljuditi i, ako je moguće, sudjelovati u napretku. Takvu je politiku u stanju voditi jedan jedini sudac, dovoljno moćan i dorastao zadatku: savezna država, jer *trusts,* zapravo, prelaze granice svake posebne države Unije i djeluju u nekoliko država istodobno. Jedino im je dorasla savezna država. No, trebalo je pričekati da ona poraste, ojača

i nametne se kao punopravan sugovornik i da trustovi, ili ako hoćemo, krupni kapital, shvati kako mu je bolje poslovati samo s jednom vlašću koja će ga podržati, a čije će protivljenje moći uvažiti te čije će odluke sa zadovoljstvom ili nezadovoljstvom podnositi. Prisjetite se protivljenja predsjednika Kennedya povećanju cijena čelika 1962. godine.

● ***Danas se, s oligopolijom, sindikatima, »kompenzacijskom moći« države, »u Americi stvara svojevrsni novi kapitalizam, veoma različit od tradicionalnog kapitalizma i u tom izmijenjenom obliku sposoban da se prilagodi uvjetima XX. stoljeća«.***

Teško je pojmiti taj novi kapitalizam; pojavljuje se u raznim vidovima i čitava se američka civilizacija izražava kroz njegov poredak i društvenu mrežu. I kako onda nabrojiti sve njegove elemente? Racionalizaciju koja je danas dosegla čuda automatizacije; serijsku proizvodnju za ogromno jedinstveno tržište i standardiziran ukus, pod utjecajem prodorne i svemoćne reklamne mašinerije; dodajmo još napasnu pojavu *human relations* i *public relations* u ogromnim poduzećima, tih svojevrsnih ministarstava vanjskih i unutrašnjih poslova koja su tim kompanijama potrebna da ih opravdaju pred javnim mnijenjem, potrošačima te konačno i najprije pred vlastitim radnicima. Postoji mnoštvo nezanemarivih detalja, no važna je ekonomska igra koja upravlja cjelinom. I prema tome važno je iznijeti svoja pravila, granice, uspjeh i pobjedonosno kretanje. Zato ispitajmo redom: nekadašnju ulogu tržišta u liberalnoj ekonomiji XIX. stoljeća, oligopoliju, sindikate, saveznu upravu.

Tržište (naravno, slobodno tržište) je za liberalne ekonomiste reguliralo i opravdavalo ekonomski život u cjelini. Ono je kroz sakrosanktnu konkurenciju postavljalo sve i svakog na pravo mjesto. Prema kapitalističkoj predaji idealna je ekonomija ona koju u potpunosti pokreće konkurencija (dakle, ne postoji monopol) bez uplitanja države, gdje se ravnoteža uspostavlja sama od sebe, kroz igru ponude i potražnje i gdje su krize, nezaposlenost i inflacija *nenormalne* pojave protiv kojih se treba boriti. Da bi se *objasnila* nezaposlenost koja nije isključivo dvadesetostoljetna pojava, čak će i sindikati biti optuženi za nenormalne pritiske.

Kako bismo upotpunili tu drevnu sliku, ponovimo da se proizvodnja *uvijek* smatra dobrobiti. Svako stvoreno *dobro* ubrzava zapravo razmjenu, prema *zakonu tržišta* koji je još 1803. godine formulirao Jean-Baptiste Say: »roba se razmjenjuje za robu«, dakle proizvesti proizvod znači raspolagati dodatnim novcem za razmjenu. Tako uče liberalni ekonomisti od Adama Smitha do Benthama, Ricarda, Jean-Baptista Saya i velikog Arthura Marshalla. Ukratko, u tom konku-

rencijskom »modelu« ekonomskog života, sve se samo od sebe uređivalo, uključujući i sklonost k štednji ili ulaganju. Izmaknu li oni slučajno kontroli, dovoljno je zaigrati na kartu kamata: namjerno ih povećati ili smanjiti.

No, na izvjesnom su stupnju razvoja kapitalizma činjenice zanijekale sva ta drevna, do besvijesti ponavljana i utuvljivana pravila: u XX. stoljeću glavno pravilo za široke, najrazvijenije sektore postaju monopoli, kriptomonopoli, oligopolija, te patvorine sakrosanktne konkurencije; upliće se država (sjetimo se samo New Deala te mnoštva petogodišnjih planova u drugim zemljama svijeta); i konačno, počevši od 1929. godine, nastupaju dugotrajne krize s nezaposlenošću i inflacijom koje se konačno pokazuju kao zasigurno žalosni, no posvema normalni fenomeni ekonomskog i društvenog života. Otuda revolucionarna važnost *Opće teorije* (1936) engleskog ekonomista Johna Keynesa (1883–1946): ona označava prekid s liberalnom ekonomijom i njenim tradicionalnim konkurencijskim modelom. Amerika će je prihvatiti kao zakon i predskazanje nove ekonomije XX. stoljeća i njome se često nadahnjivati u svojim političkim akcijama.

Oligopolija. Oligopolija, nesavršena konkurencija ili nepotpun monopol, nestaje kad nekoliko velikih prodavača »nastoji zadovoljiti potrebe gomile kupca«. U stvari, borba protiv trustova nije do kraja spriječila organsku i biološku koncentraciju poduzeća. U velikom broju privrednih grana, i to ne samo u Sjedinjenim Američkim Državama, koncentracija je izvršena putem gigantskih poduzeća. Tako je prije 1939. godine u aluminijskoj industriji postojala jedna jedina divovska kompanija, *Aluminium Company of America.* Obično, nekoliko gigantskih poduzeća dijeli jednu privrednu granu: naprimjer, njih tri ili četiri proizvode duhan i cigarete.

Ipak, u sjeni tih giganata opstaju i životare mala poduzeća, osuđena prije ili kasnije na propast. Ona su ostatak, nasljeđe iz prošlosti. Kao što se lako uključiti u industrijsku granu koja tek počinje te privlači kapital i rizik (nafta u doba Rockefellerove mladosti, ili automobilska industrija u vrijeme kad je počinjao Ford), tako se teško uključiti u stari sektor, gdje su vitalno važni iskustvo, veličina poduzeća, tehnički napredak i samofinanciranje; a tim su problemima dorasla samo povlaštena poduzeća.

Istraživanja i statistike osim toga pokazuju da 200 poduzeća većih razmjera kontrolira gotovo polovinu bajoslovnog materijalnog bogatstva Sjedinjenih Američkih Država. To su često depersonalizirana poduzeća, u posjedu anonimnih dioničara ili čak namještenika. U tim carstvima plaće su rukovodilaca i namještenika ogromne prema evropskim mjerilima, no u većini se slučajeva radi o fiksnim prima-

njima. »Dobitak u pravom smislu riječi pripada samom poslu, čiji je jamac i čije širenje omogućava«, objašnjavao je Ford.

Tako je nastupio taj samosvojni kapitalizam i vladavina »giganta« kojima više ništa ne mogu antitrustni zakoni (viđjeli smo to 1948. godine na primjeru vladine akcije protiv tvornica Chesterfield, Lucky Strike i Camel). Na koncu, možda bi i mogli nešto da se radilo o jednom jedinom nosiocu monopola, a ne o njih 200! Potrebna bi bila korjenita reforma, revolucija, koja nikom ne pada na pamet. Oligopolija se neće usitniti u poduzeća malih dimenzija.

Velika su mjesta čvrsto zauzeta mjesta. »U poslovnom plemstvu, rang vojvoda pripada predsjednicima *General Motors, Standard Oil of New Yersey, Dupont de Nemours Chemical Society* i *United States Steel Corporation.* Slijede prema točnom omjeru aktive njihovih poduzeća grofovi, baruni, vitezovi i štitonoše.« Oni će taj stečeni položaj očuvati: »Današnja će generacija Amerikanaca, ako preživi, i ubuduće kupovati čelik, bakar, mjed, automobile, gume, sapun, sklopke, doručke, dimljenu slaninu, cigarete, viski, registarske blagajne i mrtvačke sanduke kod jedne ili druge od nekoliko tvrtki koje danas prodaju te predmete« (J. K. Galbraith).

Naravno, kako se to često ističe, gigantska poduzeća imaju svojih prednosti; ona slijede i sjajno koriste tehnički napredak te za nisku cijenu prodaju kvalitetne proizvode... To postaje očigledno kad usporedimo grane koje su se, moderniziravši se, istodobno koncentrirale (kao što je to naš nacrt pokazao) i grane koje su ostale izvan glavnog tijeka zbivanja, još uvijek na liniji XIX. stoljeća. Jer Sjedinjene su se Države izgrađivale barem na dvostrukom temelju: istodobno i na starom i na novom kapitalizmu. Tako poljoprivreda u cjelini, tekstilna industrija i rudarstvo pripadaju starom kapitalizmu. Što će reći da su u tim granama poduzeća osrednje veličine ili sićušna kao u poljoprivredi: značajan će proizvođač pamuka iz Missouria na tržište dati 9000 bala: to je ogromna masa sama po sebi, ali zanemariva u odnosu na cjelokupnu proizvodnju tj. bez ikakvog utjecaja na cijenu. A upravo cijene upravljaju tim i drugim proizvođačima pamuka. Isto tako, postoji ogromna razlika između organizacije »petropola«, senzacionalno uspješnih američkih naftnih kompanija i arhaičnih 6000 ugljenokopa vjernih slabo plaćenoj rudarskoj radnoj snazi koja su tehnički mogla napredovati samo uz državnu pomoć.

Tržište ipak igra svoju ulogu. Cijene, naravno, nikad ne čude velika poduzeća: ona ih unaprijed kontroliraju i vjerna »najčišćoj i najpoštenijoj« konkurenciji, na njih utječu tek proračunavši utjecaj njihovog pada i porasta na konkurentske organizacije koje su u stanju da im uzvrate. Tako se cijene uglavljuju dovoljno visoko da jamče sigurnost i dobit giganata, a zahvaljujući upravo toj relativno visokoj prodajnoj

cijeni još uvijek mogu opstati mala poduzeća, motati se i preživjeti u sjeni velikih. Time je izbjegnut rat cijena te preostaje jedino reklamni rat, luksuz koji si, očigledno, može dopustiti »ekonomija blagostanja«. Teško je zamisliti značajniju reklamnu mašineriju u ekonomiji oskudice.

Ipak, dvije stotine giganata (izvan kontrole banaka čiju je moć uzdrmala kriza 1929. godine) nisu neosporni vladari, već dijele vlast. Organsko kretanje koje je, barem u nekim moderniziranim sektorima, usredotočilo prodaju u nekoliko ruku, isto tako je u nekoliko drugih ruku *koncentriralo kupovinu.*

»Ekonomska moć« proizvođača se tako sudara s »kompenzacijskom moći« kupaca i u toj dvostrukoj igri; prihod od monopola katkad ide jednima a katkad drugima: jedan veliki prodavač prodaje mnoštvo kupaca ili se, vrlo često, radi o jednom gigantu nasuprot drugom. Treba se, dakle, nagoditi. Zamislite da recimo prodavači čelika požele uglaviti »proizvoljne cijene« u Detroitu: teško bi im to pošlo za rukom, uzme li se u obzir važnost i moć njihove klijentele, automobilske industrije.

Očigledno, oligopolija može igrati dvostruku ulogu: ulogu prodavača i kupca te služiti se čas ekonomskom, čas kompenzacijskom moći ili objema istodobno. No, najčešće je riječ o sukobu i napetosti između tih dviju u pravilu odvojenih aktivnosti.

Sindikati. Kompenzacija je naročito uočljiva na tržištu radne snage. Industrijski su giganti prisustvovali rastu gigantskog sindikata u svom sektoru. A sindikat se pokušava okoristiti monopolom i pravom giganata da se miješaju u tržište cijena. Budući da giganti mogu utjecati na povećanje cijena, dovoljno je izvršiti pritisak za povećanje zarada i tako omogućiti radnicima da se okoriste povlasticama giganata. Riječ povlastica nije pretjerana: trebamo se samo prisjetiti da su izvjesni američki sindikati u stvari bogate kompanije, vlasnici ogromnih zgrada, značajnog kapitala pod upravom kraljevski plaćenog predsjednika sindikata i namještenika...

Nasuprot tome, tamo gdje se najnoviji kapitalizam nije još ustoličio, sindikati nisu u stanju izvršiti takav djelotvoran pritisak. Je li to razlog što se poljoprivreda nalazi izvan sindikalne mreže?

U svakom slučaju, klasični antagonizam između proizvođača i sindikata danas u Americi poprima vrlo osobit oblik, najčešće oblik udruženja čije troškove uglavnom snosi kupac. Industrijski su giganti omogućili stvaranje društvenih giganata, a njihovi sukobi igraju ulogu regulatora zarada i cijena.

Ipak, kako taj regulator može vrlo često pogriješiti, zaglaviti se ili zaškripati i kako svaka pogreška u zemlji giganata može imati gigantske posljedice, ulogu vrhovnog regulatora koji bdije nad radom stroja

sve više i više preuzima država. Nužnost te istinske negacije liberalno-ekonomske tradicije od 1929. godine nitko više ne osporava.

Po svemu sudeći, ekonomski je razvoj Sjedinjenih Američkih Država prisilio *saveznu državu na pažljivo uplitanje* i *»kompenzacijsku moć«*. Nije riječ više o slijepom uplitanju države kao u slučaju antitrustovskih mjera što su uslijedile nakon *Clayton Act* iz 1914. godine, već o pomnoj analizi elemenata ekonomske situacije, predviđanju razvoja pomoću svih mogućnosti koje na tom polju pruža moderna ekonomska znanost te spremnosti da se u svakom trenutku djeluje u ovom ili onom sektoru, ovisno o tome da li se radi o smanjenju nezaposlenosti, stimulaciji proizvodnje ili sprečavanju inflacije...

Razumljivo je stoga da je važnost savezne države rasla od New Deala na ovamo. Dok je Hoover imao samo 37 pomoćnika, Truman je raspolagao s 325 činovnika pod izravnim nadzorom i 1500 namještenika. Nekoć je Bijela kuća bila dovoljna za predsjednički posao. Danas se nasuprot njoj uzdiže *Executive Office Building* čije su nove prostorije već pretrpane. Malo-pomalo, moć se usredotočuje u Bijeloj kući i tlači cijelu zemlju. Značajna je birokracija uposlila vojsku kompetentnih tehničara koji ne potpadaju pod drevnu opačinu starog *Spoils System* zbog kojeg su se često nakon izbora mijenjali činovnici. Samo je postojanje nove stalne birokracije već revolucija. Predsjednik danas upravlja namještenicima obučenim da izvrše naredbe.

Čitav se ogromni sustav savezne uprave, organiziran u funkciji ključnih problema prema kojima se *mora* ili *može* usmjeriti ekonomija, istodobno suočava s društvenim problemima. Da li je, premda ograničeno, upravljanje ekonomijom uopće zamislivo bez izvjesnog upravljanja društvom?

Čim preuzme izvjesnu odgovornost u području ekonomske organizacije, država postaje odgovorna i za društvenu nepravdu. Ona ne može zanemariti Amerikance koji nisu organizirani, koji žive izvan ili na rubu sindikata i čine dvomilijunski proletarijat parija. Treba li utvrditi minimalna primanja? Treba li se okrenuti sustavu socijalne zaštite na evropski način?

To bi značilo uvesti socijalnu politiku u ekonomiju blagostanja, koja je premda uspjevši samostalno razriješiti mnoštvo starih problema, stvorila i mnoštvo novih. I ponovo zanijekati divlji, individualistički karakter američke civilizacije koja kod čovjeka prvenstveno poštuje sposobnost da »uspije« vlastitim snagama. Svaki građanin Sjedinjenih Američkih Država spontano se protivi uplitanju države u organizaciju društva. No, je li to danas moguće izbjeći?

Kako bismo ilustrirali teškoću i nužnost izbora, navedimo razmišljanja sovjetskih izbjeglica u SAD odmah nakon drugog svjetskog rata, koja je prikupio jedan sociolog ispitujući ih o njihovim prvim

utiscima. Premda svi jednoglasno priznaju da im se materijalno stanje poboljšalo, svi jednoglasno žale za besplatnom zdravstvenom pomoći te još više za jednakošću pred bolešću koju su upoznali u Sovjetskom Savezu prije odlaska. Čak i Francuz otkriva s druge strane Atlantika da je, bez obzira na bogatstvo Amerike, francuski sustav socijalne zaštite bogat u odnosu na američki. Mladi je sveučilišni profesor na jednom poznatom američkom sveučilištu iznenada obolio od neizlječive bolesti. Ne može više predavati. Što će se s njim desiti, kažu vam, zaboravio se osigurati? Uskoro će na cestu, on i njegova obitelj...

Mnogo odgovornih ljudi smatra da je američka socijalna politika poželjna i neizbježna. Istovremeno, promjena javnog mnijenja pogoduje stvaranju svijesti o problemu. Unatoč tome što kažu zainteresirane strane, državni porezi se više ne čine nepravednom kaznom na štetu snažnih i spretnih stvaralaca bogatstva u korist nespособnih ili lijenih. Od New Deala savezna se uprava pokazala »važnim«, svakako nužnim dobročiniteljem.

Ta ogromna promjena sve više dovodi do mijenjanja i smanjivanja uloge saveznih država, bivših autonomnih republika. A možda će i duboko izmijeniti strukturu američkog društva i civilizacije. Utoliko dublje što upravo danas Sjedinjene Države kao nacija preispituju svijest o svojim zadacima, ulozi i odgovornosti u svijetu.

Sjedinjene Američke Države i svijet

Sjedinjene se Američke Države, raskrstivši s dugom tradicijom izolacionizma, upravo susreću sa svijetom. Svijet im se ukazuje kao niz novih, većinom neugodnih problema, kojih bi se najradije odrekle. No, sama ih njihova moć neraskidivo veže s ostatkom zemaljske kugle. Nisu više slobodne birati, jer svijet je postao premalen i svaki njihov pokret, htjele one ili ne htjele, ima posljedice za čitav svijet.

- ***Nikada se točno neće moći odrediti do koje je granice izolacionizam bio jedno od osnovnih obilježja Sjedinjenih Američkih Država.***

On je djelomično plod osjećaja, jasnog od prvih dana nezavisnosti, da je došlo do osnutka novog svijeta, sasvim različitog i boljeg od drevne Evrope. »Pobuna protiv roditelja«, glasila bi dijagnoza psihoanalitičara. Taj se svijet rodio također spontano, iz samosvojne, nezavisne prošlosti, stvorene u beskraju novog kontinenta i sigurnosti koju to pruža.

Amerika se, u stvari, mogla *nesmetano* baviti isključivo vlastitim problemima, brinuti se za vlastito blagostanje, podići kineski zid

carinskih barijera i ne bojeći se prijetnje susjeda graditi bez ustezanja i grižnje savjesti vlastitu kuću; njena su *teritorijalna* osvajanja bila širenje dok su *pomorska* osvajanja drugih zemalja grozni kolonijalni pothvati. U XIX. stoljeću osjeća se vezanom samo za ostatak američkog kontinenta: tu će solidarnost 1832. godine izraziti Monroeva doktrina: Amerika Amerikancima. Ta je poruka, jer radi se o poruci predsjednika SAD, također potvrda nezanimanja Sjedinjenih Država za prilike u Evropi. Na dobre i loše strane Monroeve doktrine često će se pozivati.

Ali se na svijet drugih ne može zaboraviti: postoje trgovina, uvoz, izvoz, diplomatski odnosi. Ratnički nagoni čak odvode 1898. godine Amerikance u Puerto Rico gdje su ostali do dana današnjeg, na Kubu s koje su otišli, na daleke Filipine s kojih se još nisu povukli, usprkos iznuđenoj nezavisnosti otočja. Također je taj svijet dolazio k njima u povorkama evropskih, japanskih i kineskih doseljenika. I okusio prirodnu i opasnu reakciju Sjedinjenih Država kad su one u razdoblju od 1921. do 1924. godine zatvorile vrata strancima. To je možda bio najgori događaj za svijet i nesretnu prenapregnutu Evropu u godinama nakon prvog svjetskog rata: zapravo joj je bio oduzet sigurnosni ventil.

Istovremeno se Sjedinjene Države, koje su 1918. godine odlučile o ishodu prvog svjetskog rata i bile inicijator mira u Versaillesu, povlače iz aktivne međunarodne politike, odbijajući članstvo u Ligi naroda. Prepuštaju svijet lažnoj i krhkoj engleskoj dominaciji, ratom netaknutom remek-djelu izgrađenom na trajnim pomorskim vezama. Osim toga, najvažniji motiv američke intervencije 1918. godine nesumnjivo je bila želja da se spasi svjetska prevlast Britanije, s kojom su se slagali i Amerikanci, Britanije koja će bdjeti nad budućnošću anglosaksonske, *njihove* zajedničke civilizacije.

Može li se govoreći o neuspjehu simpatičnog Woodrowa Wilsona koji se tome opirao, govoriti i o istinskom uspjehu Franklina Delana Roosevelta na Jalti, u Teheranu i Rabatu, na sastancima na vrhu prije završetka drugog svjetskog rata i njegove smrti? On je, preuzevši niz obaveza, povezao i razvezao jedan svijet čiju je budućnost, moramo napomenuti, bilo teško predvidjeti. Nisu li ga na krivi put zavele nužnosti trenutka te često moralno sumnjivi principi, manje vrijedni od Wilsonovih? Zalaganje za emancipaciju kolonijalnih carstva uklapa se u pravila američke tradicije, ali ujedno znači kompromitiranje snage Zapada i kad-tad postavljanje pitanja Latinske Amerike čiji je ekonomski život »kolonijalno« zavisan o Sjedinjenim Državama. Osim toga, pokloniti polovinu Evrope Sovjetima je veoma daleko od sakrosanktnog principa prava naroda na samoopredjeljenje. Ali, Roosevelt je mislio da svjetski mir iziskuje dokidanje nemira u malim

zemljama. Želja mu je bila da se razoružaju sve zemlje svijeta, osim tadašnje velike četvorke: Kine, Sovjetskog Saveza, Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Možda je pomalo i žalio za vremenima izolacionizma: kad se već moramo baviti svijetom, učinimo barem to da živi u miru...

Ovo viđenje i objašnjenje postupaka Franklina D. Roosevelta potječe iz pera Amerikanaca. O njemu se naravno može raspravljati. No ono izražava izvjesno gledište, poprilično često među ne-Amerikancima, naročito Zapadnjacima. Ti svjedoci izvan Novog svijeta misle da su Sjedinjene Države nesvjesno i bez razmišljanja preuzele *vodstvo* u svijetu. Svijetu koji im se često činio jednostavnim problemom, pitanjem zdravog razuma i dobre volje, a njegovi problemi plodom predrasuda ili samoživosti Starog svijeta. Velik je broj američkih inicijativa bio pogrešan i ubrzo izmakao kontroli te nedvosmisleno pokazao da se svjetsko vodstvo ne sastoji u novčanoj pomoći i ispravnim načelima, te da, prema tradicionalnom gledištu Sjedinjenih Država legitimna trgovinska i novčana dominacija danas izaziva jednako zaziranje kao i nekadašnja kolonijalna dominacija kojoj nalikuje. Amerikanci su pak mislili da su ti neuspjesi izraz nezahvalnosti i zavisti naroda kojima su pomogli ili željeli pomoći.

Zapravo su Sjedinjene Države morale izučiti zanat poput ostalih: dobro upoznati svijet koji tako dugo nisu poznavale, ili nisu željele upoznati, a koji danas moraju zbog vlastite sigurnosti nadzirati i po mogućnosti njime upravljati. Ozbiljno su shvatile taj zadatak, čak i priznale neke svoje pogreške, no i to pripada plodnoj i simpatičnoj američkoj tradiciji: vjerovati u ono što si napravio i priznati nenadmeno i dragovoljno svoje greške da poboljšaš učinak: što brže provjeriš kako pucaš, brže ćeš pogoditi u sredinu.

Predsjednik Kennedy je tako pokušao okupiti oko sebe na ozbiljnom proučavanju trenutnih problema najveće intelektualce, ekonomske i političke stručnjake. Jedan novinar to ističe i dodaje (21. svibnja 1962. godine): »Nakon što je prilično zamorio oko sebe okupljene 'talente' i 'mozgove', iz cjeline je njihovih zaključaka izvukao sintezu i djeluje u skladu s njom. Postoji tu i tamo pokoja nejasnoća. Opcije ostaju otvorene. No, u onom bitnom, put koji je odabrao jasan je. Prvi put nakon dugo vremena znamo na čemu smo s namjerama predsjednika SAD.« U njima ne treba vidjeti samo rezultat predsjednikovih osobnih razmišljanja, niti rezultat nastao raščišćavanjem mišljenja grupe intelektualaca i profesora s Harvarda pozvanih u pomoć politici. U stvari, tijekom dramatičnih i napetih godina od Marshallovog plana do korejskog rata i današnjih napetosti oko Berlina, Kube i Laosa, Sjedinjene su Države od vrha do dna postale svjesne svoje uloge i odgovornosti u svijetu. Prošla su vremena izolacionizma.

• ***Moć obavezuje! Zapravo je izbijanje Sjedinjenih Država na čelnu poziciju u svijetu u kojem moraju živjeti, uz opasnost da nazaduju, posljedica čudesnog razvoja njihove moći koju možemo odrediti nizom pridjeva: ekonomska, politička, znanstvena, vojna, svjetska.***

Ta je moć, postavši vidljiva nakon pobjede 1945. godine i bacanja atomske bombe na Hirošimu, odmah postavila problem evropskog (i svjetskog) *vodstva* u smislu dvoboja. U prošlosti, Evropa je uvijek bila podijeljena na dva neprijateljska tabora, čiji se sastav mijenjao ovisno o tome u kojem je trenutku koja nacija svojom moći bivala najopasnijom. Svijet i danas živi prema tom starom *bipolarnom* obrascu, prema riječima Raymonda Arona. Ne razdvaja samo ideologija slobodni svijet od svijeta realnog socijalizma već i jedni i drugi kako teku godine postaju svjedoci sve brojnijih međusobnih analogija: socijalističke zemlje organiziraju svoju industriju u divovske cjeline, a slobodni svijet pak prolazi kroz očigledan i nužan proces socijalizacije...

Vodstvo, što se tiče moći, danas više nego ikad ranije postavlja alternativu: Washington ili Moskva. Neutralne zemlje Trećeg svijeta, sateliti tih kolosa samo su promatrači povijesti koju trpe; precizni utezi na vagi ravnoteže. Treba ih dakle zavesti, privući, sačuvati i njima zavladati.

1945. godine pobjedu odnose Sjedinjene Američke Države i dremuckaju u svojoj nadmoći, koju su mračno i odlučno potvrdile bombama bačenim na Hirošimu i Nagasaki. 12. srpnja 1953. godine eksplozija sovjetske hidrogenske bombe ponovo uspostavlja poremećenu ravnotežu. Lansiranjem »Sputnjika« 1957. godine Sovjeti prave odlučan korak, tim više što osvajanje svemira znači ujedno i pojavu raketa velikog dometa, sve do 10.000 kilometara. Otad se uspjesi izmjenjuju u nesigurnoj ravnoteži. Zastrašuje naoružanje obiju strana i hladni rat koji se hrani strahom od oružane premoći protivnika, što sve s užasom i bijesom otvorenih očiju i praznih ruku promatraju ostali narodi svijeta. Iako opasne igre dviju svjetskih velesila nisu ni gore ni bolje od sličnih iz evropske prošlosti, one ipak imaju drugačije, svjetsko značenje zahvaljujući ratnoj tehnici dvaju suparnika. Čovječanstvu prijeti samouništenje.

Sve u svemu, očigledno ta bitka opsjeda Sjedinjene Američke Države, snažno utječe ne samo na njihovu politiku već i njihov život u cjelini, pa čak i na američku misao. I zato godina stvaranja ruske hidrogenske bombe znači prekretnicu u američkom životu, nalik onoj iz godine 1929, doduše iz različitih ali jednako važnih razloga. Napetost, koja se pothranjuje svakom prilikom, utječe na duhove, maštu i srca. Ona sve iskrivljuje te tjera nekadašnju zemlju slobode da živi u opreznoj bojazni koja obično čini atmosferu rata. To nam je jasno

pokazao ne tako davni makartizam, no groznica još nije uistinu nestala. Čitavom svijetu prijeti uvlačenje u tu psihozu koja je neprijatelj ljudskog duha i sreće. Zlatno pravilo solidarnog života širom svijeta trebalo bi biti: misliti uporno *za*, a ne *protiv;* a SAD i SSSR uporno misle *protiv*.

Potreba za klevetanjem i nepotrebnom obranom, koje li hladnoratovske pasive u oba tabora!

• ***Zadržat ćemo se, na kraju, na izvanrednom i mnogostrukom svjedočanstvu američkog romana: on nam pruža valjan zaključak o civilizaciji kojom se bavi.***

Nesumnjivo, želimo li sve obuhvatiti, trebali bismo ispitati ne samo područje književnosti u cjelini, od poezije do drame i filma, već isto tako umjetnost uopće, a posebno mjesto posvetiti arhitekturi kao i znanostima: od znanosti o čovjeku do prirodnih znanosti. Procvat američke inteligencije ne odnosi se samo na ekonomiste s Harvarda ili Chicago Universitya, već i na američke umjetnike, ljepotu oruđa, tehničkih pomagala i funkcionalnih oblika američke industrije.

Izabrali smo, jer zbog kratkoće zaključaka valja izabrati, svjedočanstvo romana, stoga što američki roman već dvadesetak godina utječe na evropsku i svjetsku književnost, što njegov razvoj od početka stoljeća na ovamo osvjetljava tu krizu o kojoj smo upravo govorili.

Evropa je »otkrila« američku književnost u godinama 1920–1925, no u veliku je modu ušla zapravo tek nakon drugog svjetskog rata. Brojni prijevodi, popraćeni komentarima i uvodima pisaca poput Sartrea, Malrauxa, Pavesea, povoljno su primljeni i izvršili tako snažan utjecaj u Francuskoj, Engleskoj i Italiji da jedan kritičar naziva nedavno razdoblje, »dobom američkog romana«. Možda bi trebalo reći i dobom »amerikanizacije« čiji trag možemo uočiti u džez glazbi, plesu, odijevanju mladeži i umjetnosti *cartoona,** humorističkih crteža čije najsočnije primjerke možemo vidjeti u tjedniku *The New Yorker.*

Što se tiče književnosti, to je doba otkrivanja jednog »pisma«, pripovjedne tehnike koja se veoma razlikuje od evropske tradicije psihološkog romana. »Umjetnost šture i objektivne reportaže«, rečeno je, »fotografska umjetnost« čija je namjera da pokaže, a ne da komentira. Kako bi se čitalac uveo u mentalni svijet lika, izravno i brutalno mu se predočavaju njegovi utisci, ali im se nikad ne pokušava dokučiti smisao; tu je očigledan utjecaj filmskog postupka.

Za Evropljanina, američki roman određuje ta tehnika, kao i izvjesna atmosfera nasilja i brutalnosti. »Književnost stvorena fil-

* Cartoon = karikatura u nekoliko faza; prijelazni oblik između karikature i stripa.

mom i za film, po uzoru na *hot news* i kriminalistički roman..., brutalna, vatrena, grozničava, frenetična, posvema neistančana književnost pesnice, koja se usprkos tome ili baš zahvaljujući tome, ovisno o sklonostima, sviđa čitaocima. Ona je brza i okrutna: u njoj uživamo u nečemu zdravom, živom i snažnom što danas nigdje drugdje ne možemo pronaći«, piše jedan francuski kritičar. U stvari, radi se tu o izvjesnom *trenutku* američkog romana, koji Amerikanci nazivaju »naturalističkim« i koji se u osnovi razvio u međuratnom razdoblju i čija su velika imena Hemingway, Faulkner, Steinbeck, Dos Passos...

A ti su ljudi, neki još živi a neki umrli, rođeni između 1890. i 1905. godine. Svojim godinama i djelom pripadaju »drugoj generaciji« u očima današnjih Amerikanca koji su se od drugog svjetskog rata sve više udaljavali od »naturalističkog« romana i okrenuli starijoj američkoj književnoj tradiciji, jednako originalnoj i izvanrednoj premda manje poznatoj evropskoj publici: američkoj književnosti XIX. stoljeća (velika imena: Melville 1819–1891; Hawthorne 1804–1864; Henry James, 1843–1916).

Nas zanima opće kretanje i što ono može reći o američkoj civilizaciji. Trebalo bi možda navesti stalnu nit koja se provlači od samog početka: u američkom društvu pisac nema svoje prirodno i poštovano mjesto, jer u njemu ne postoji »pisac« u evropskom smislu riječi. Američki je pisac uvijek osobenjak, osamljenik, marginalac koji vrlo često nakon kraćeg ili dužeg uspjeha pada žrtvom vlastite tragične sudbine (»u američkim životima nema drugog čina«, rekao je jedan od njih, Scott Fitzgerald (1896–1940): to se odnosi na njega samog i njemu slične koji su rijetko doživjeli svoj »uspjeh«). Američki je pisac uistinu asocijalno biće kojemu nije dovoljno da izrazi svoju pobunu ili nelagodu pred svijetom koji ga okružuje, već koji *proživljava* tu pobunu i svakodnevno je plaća tjeskobom i krajnjom samoćom. Razvoj američkog romana tako snažno odražava razvoj unutrašnjih socijalnih napetosti.

U XIX. stoljeću veliki fantom koji vreba u pozadini mračnih Melvilleovih i Hawthorneovih djela je američki kalvinistički puritanizam. On im nameće opsesivnu temu tragične borbe dobra i zla, čak i kad istovremeno niječu težinu te opsesije. Obojica na izvjestan način razgolićuju društvo koje ih okružuje i koje će im se stostruko osvetiti.

Na početku XX. stoljeća dolazi do širokog pokreta protiv puritanske nepopustljivosti. Puritanizam se još i danas očituje u snažnim socijalnim zabranama koje su u Sjedinjenim Američkim Državama na neki način zamijenile moralne. No pri kraju XIX. stoljeća, puritanizam prestaje biti simbol društvenog zla. Javlja se naturalistički roman

à la Zola, socijalističkih tendencija, što se vremenski poklapa s divovskom ekspanzijom moći nakon 1880. godine.

Otad i sve do drugoga svjetskog rata omiljena meta antikonformista su industrijsko i kapitalističko društvo, američki »futuristički« život; kako Sinclaira Lewisa čiji je slavni *Babitt* (1922), osvetnička karikatura američkoga poslovnog čovjeka tako i dobrovoljnih američkih izgnanika u Parizu između dva rata: Hemingwaya, Fitzgeralda, Dos Passosa, Farella, Millera, Katherine Ann Porter..., »izgubljene generacije« kako ju je nazvala njihova predvodnica Gertrude Stein, u čijem su se pariškom salonu okupljali *Americans abroad.* Zatim Faulknera, Steinbecka, Caldwella, Wrighta, ukratko čitave generacije »intelektualaca ljevičara« koje je uzbudio i užasnuo proces i smaknuće Sacca i Vanzettia 1927. godine (Dos Passos će tom prilikom čak završiti u zatvoru), španjolski građanski rat (poznati Hemingwayev roman »Kome zvono zvoni?«), Mussolinieve agresije, kontroverze New Deala; ljude kojima socijalizam predstavlja nadu u spas suvremenog društva.

Drugi su svjetski rat i njegove posljedice te početak hladnog rata ugušili tu nadu. Američki su romanopisci nanovo otkrili smisao solidarnosti prvenstveno s vlastitom zemljom, te shvatili da im je marksistički san nepotreban.

Mlada se američka generacija udaljila od socijalnog realizma. Ona više voli romane gdje glavnu ulogu igraju simboli, poezija i umjetnost radi umjetnosti. Ona se poziva na Henrya Jamesa, Melvillea kao i na Fitzgeralda, tog osebujnog pisca »izgubljene generacije« koji je osim toga umro vrlo mlad. Znači li to da pobuna više nije u središtu američkoga književnog izraza? To se moglo pomisliti za trenutak, u poslijeratnom razdoblju snažnog povratka nacionalizma te pojave generacije dobro udomljenih sveučilišnih pisaca, spremnih na dragovoljno poistovjećenje s vlastitom civilizacijom. No, poslijeratno je razdoblje također razdoblje pojave *beatniks,* mladih intelektualaca koji potpuno raskidaju s imperativima društva u kojem žive; u tome su slični svojim starijim prethodnicima iz »izgubljene generacije«, no njihova pobuna ima posve drugo značenje. Ljude koji su dvadesetih i tridesetih godina ovog stoljeća vjerovali u budućnost socijalizma naslijedili su ljudi koji vjeruju da pred tjeskobom jedino utočiste pruža umjetnost, alkohol ili droge i kojima je glavna tema samoća i »nemogućnost komunikacije« u svijetu lišenom svakog smisla.

Ali, i što se tiče moderniteta, Amerika je ispred drugih. To je zemlja budućnosti, a to je za nju barem zalog nade, dokaz njene vitalnosti, mnogobrojnih zaliha koje će joj vjerojatno omogućiti da pronađe svoj stari optimizam i samouvjerenost. Claude Roy piše u svojoj knjizi *Ključ razumijevanja Amerike:* »Amerika je jedna od

zemalja na svijetu gdje se, unatoč svemu, neprestano potvrđuju čovjekove *mogućnosti*... Nakon povratka iz Amerike uvjereni ste da se nov čovjek može roditi, uvjereniji u svoje sposobnosti, obuzeti zemaljskom, mudrom i opipljivom srećom. Možemo se smijati hladnjačama, vitaminima i bezbrojnim strojevima... No, ne vjerujem da se možemo smijati izvjesnom tipu Amerikanca, u kojem je utjelovljeno umijeće življenja i vlast nad onim što se obično drži neumoljivom sudbinom.«

KROZ ENGLESKI SVIJET

Od XVIII. stoljeća do barem 1914. godine, London je bio središte svijeta. Danas je čak i brz posjet gradu dovoljan da podsjeti na njegovu veličinu: palača Buckingham, St-James Place, Downing Street, Stock Exchange, prostrani dokovi na zavojima Temze: svi su ti prizori još uvijek puni života. Engleski se otok selio onkraj dalekih mora, više od svih krajeva Zapada. Tko se ne bi divio tom ogromnom uspjehu? Rudyard Kipling živio je između Indije, svoje južnoafričke kuće, kanadskog ranča i Egipta... I s pravom tvrdio da se Engleska može razumjeti samo izdaleka, s njenih vojnih i imperijalnih granica a nadasve iz Indije. Da li mu je zbog toga jedan njegov francuski prijatelj, pristigavši u Alžir 1930. godine, telegrafirao: »Došao sam u Alžir; konačno ću shvatiti Francusku.«

Malo je toga preostalo od engleske i francuske imperije. No ideja carstva još uvijek snažno utječe na Engleze. Više nego u Francuskoj, njome se može objasniti niz političkih struktura i refleksa. Otud tragika izbora pred kojim se nalazi Velika Britanija: Commonwealth ili Zajedničko tržište? Odabrati ovo posljednje znači povezati se s Evropom koju je oduvijek »sjajno« izbjegavala, odreći se svojih drevnih, vlastitih svjetskih dimenzija kojima se ponosila i jedne od svojih najsnažnijih tradicija.

U Kanadi: Francuska i Engleska

Britanija je izgubila »Ameriku«, no sačuvala Kanadu te je čak proširila s Atlantika na Pacifik *(a mari usque ad mare)*.

Važni datumi tog ustoličenja i razvoja: 1759. godina, Montcalmov poraz i smrt pod zidinama Québeca; 1782. godine, dolazak u Ontario

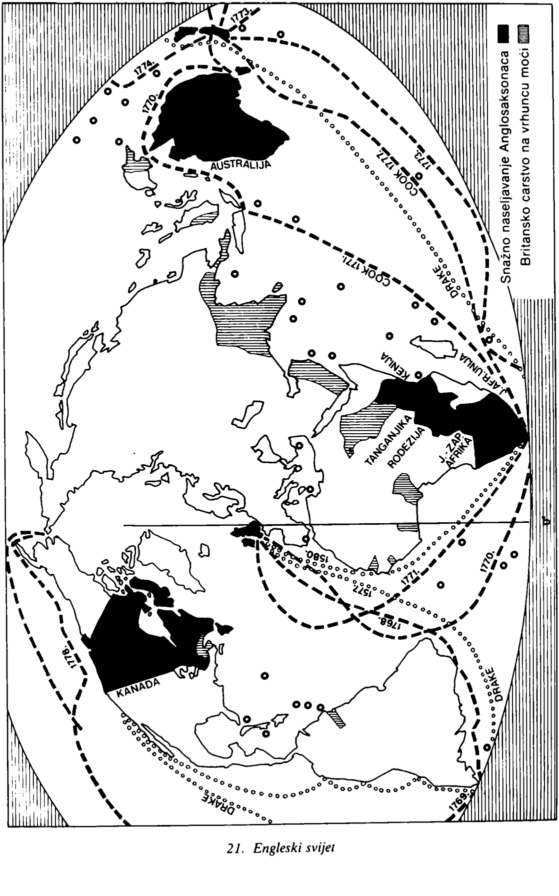

21. Engleski svijet

i Primorske pokrajine Engleza i američkih lojalista, koji su nakon proglašenja nezavisnosti pobunjenih kolonija ostali vjerni engleskom kralju; zatim razdoblje od 1855. do 1885. godine: sve veće blagostanje Primorskih pokrajina nastanjenih Englezima čije posade jedrenjaka nasljeđuju mornare Sjedinjenih Država na Atlantiku: 1867. godina: nakon mnogo promjena, osnivanje Dominiona Kanada (Ontario, Québec, Nova Škotska, New Brunswick). 1870. godine dominionu se priključuje Manitoba, 1871. godine Britanska Kolumbija i potom 1873. godine otok Princa Edwarda (7. pokrajina). Canadian Pacific Railway, izgrađena u razdoblju od 1882. do 1886. godine »duž granice sa Sjedinjenim Američkim Državama omogućila je kolonizaciju prerije iz koje će biti uklonjeni »mestici« kanadskih Francuza i Indijanaca. Tu se kolonizacija, u početku veoma miješanog sastava stanovništva, odvijala kao i na američkom Zapadu i dovela do osnutka još dvije pokrajine – Alberte i Saskatchewana (1907), dok će deseti član 1948. godine plebiscitom postati Newfoundland.

● ***Frankofona Kanada danas predstavlja trećinu stanovništva zemlje, tj. otprilike 6 milijuna ljudi. Ograničena (pristoji li ta riječ) na ogromnu pokrajinu Québec, ona zauzima sve u svemu istočne prilaze Kanadi, ušće, donji i srednji tijek rijeke St. Lawrence. Premda okružena drugim ljudima, čvrsto je ukorijenjena.***

Ti su Francuzi potomci 60.000 seljaka iz Zapadne Francuske raštrkanih između rijeka St. Lawrence i Mississippi i napuštenih pariškim ugovorom iz 1763. godine. Uspjeli su zadržati pokrajinu Québec i tu se ukorijeniti. Kanadski je Francuz seljak, ali ne farmer poput svog zemljaka engleskog podrijetla. Nije podlegao zovu Zapada, razmjerno se sporo selio u gradove i vrlo kasno popustio zavodljivosti industrijskih centara poput New Yorka i Detroita. To je živ, jednostavan i radostan soj ljudi.

Utvrdivši se prema zapadu, *Britanska Kanada* je onemogućila velike avanture francuskih Kanađana u srce kontinenta te ih na neki način okružila: Primorske pokrajine, Sjedinjene Države i konačno Ontario okružuju pokrajinu Québec i čine od nje svojevrstan otok. Frankofona je Kanada na to pristala: čvrsto se uhvatila svoje zemlje, ostavši vjerna svom svećenstvu, koje ju je zapravo i spasilo nakon 1763. godine, te konačno svom jeziku koji je u osnovi francuski jezik XVIII. stoljeća. Danas ona predstavlja sebi okrenuto, prvenstveno ruralno a zatim i konzervativno društvo i civilizaciju, čije je svećenstvo branilo i održalo tradiciju te širilo tradicionalnu klasičnu kulturu.

Raskid s Francuskom 1763. godine osjetili su kao neoprostiv zaborav i neizlječivu ranu. Nakon njega Kanada je izgubila kontakt s »maj-

kom zemljom«, s nekadašnjom i današnjom Francuskom. A ponovni susreti su često neugodni. Jer Francuska se od XVIII. stoljeća promijenila, upoznala Revoluciju, republiku, laicizam, postala zemlja na svoj način revolucionarnog avangardnog socijalnog katolicizma.

Frankofona Kanada, što se prečesto ističe, slabo shvaća te novine, čudi im se i na njih ne pristaje. No i ona se mijenja. *Njena katolička i seljačka civilizacija* više ne sliči sebi samoj; nužno se otvara prema razvoju; njena sveučilišta danas ulažu ogromne napore u modernizaciju i otvaraju se raznim humanističkim znanostima. To je kretanje, nema sumnje, potaknuto duhom tvrdoglavog otpora prema drugoj, anglofonoj Kanadi, tj. prema »amerikanizaciji«.

• ***Anglofoni Kanađani predstavljaju oko polovine stanovništva (48%). Potpuno su prihvatili the american way of life (koji uostalom utječe i na frankofonu Kanadu). Oni su druga Amerika.***

U njihovom središtu Torontu, snažno okrenutom prema jugu, amerikanizacija je očigledna, vrlo primjetna u kućama, stanovima, namještaju, kuhinji te odgoju djece koja su rano prepuštena sama sebi i čije su slobode, igre *boy-friends* i *girl-friends* samo produžetak i ponavljanje običaja susjedne Amerike. Osim toga, i poslovni je svijet moćan i aktivan, sličan američkom. Ukratko, odvojivši se od udaljene Engleske, anglosaksonska će se Kanada bezbolno priključiti svom moćnom susjedu čija privlačna sila djeluje i na doseljenike iz raznih zemalja izvan anglosaksonskog svijeta koje susrećemo naročito iznad Ontarija. Naposljetku, nezavisnost Kanade čuvaju njena unutrašnja protuslovlja, a naročito podzemne trzavice između kanadskih Anglosaksonaca i Francuza, kojima nipošto na kraj nisu stali ni opći ekonomski uspon ni blagostanje.

Kanada je u stvari »međunarodna sila« (18 milijuna stanovnika, godišnji rast od 28%, gotovo 9 milijuna kvadratnih kilometara površine tj. šestnaest puta površina Francuske), ekonomija u punom razvoju koja se oslanja na mnogostruka prirodna bogatstva i ogromne zalihe vodene energije. Tako se posvuda stvara industrija na američki način, no uz nju ipak opstaju živi stari ekonomski oblici: šumarstvo i ogromne rijeke zakrčene trupcima.

Dodajmo da je Kanada nezavisna nacija: vjernost britanskoj kruni postoji tek u teoriji, a guverner koji je predstavlja nema gotovo nikakvu moć i k tome je još Kanađanin.

Te ekonomske i političke istine ne uklanjaju željene ili neželjene trzavice koje izoliraju frankofonu Kanadu. Da nju iskorištavaju lanci »engleskih« banaka, hotela i prodavaonica jasno se može vidjeti pri

posjetu Montréalu, najvećem francuskom gradu nakon Pariza, gdje je međutim poslovni jezik engleski.

Ipak, te ekonomske pritužbe siromašne francuske Kanade na bogatu englesku Kanadu nisu ono bitno, jer se u osnovi radi o odbijanju jedne civilizacije da prihvati drugu. S pravom nas može začuditi činjenica da Kanada, susjed tog čudesnog primjera potpune i brze asimilacije, Sjedinjenih Američkih Država, nije ni nakon dva stoljeća uspjela stati na kraj 60.000 Francuza koji su se do danas, istina, ustostručili. Možda su baš Englezi, isključivši ih iz osvajanja Zapada, pridonijeli da se to seljačko, dakle *a priori* tradicionalističko i za vanjske utjecaje slabo prijemljivo stanovništvo, oblikuje u zatvorenu zajednicu. Sve u svemu i danas je, kao i nekoć, jaz između tih dvaju naroda uočljiv i dubok.

Može li on, u razdoblju koje pogoduje ponovnom buđenju »nacionalne svijesti« s vremenom poprimiti politički oblik? To je već druga stvar. Neki, nesumnjivo, pričaju o nezavisnosti, navode čak i datume: 1964, 1967... Postoji izvjesna »Alliance laurentienne«, očigledno nacionalističko društvo a također i prije svega »Pokret za nacionalno obrazovanje«, čiji je član nedavno rekao (1962): »Mi nismo masovni pokret«. Francuska Kanada razumljivo postoji, želi živjeti i preživjeti, no da li je 6 milijuna njenih pripadnika u stanju razborito se organizirati u istinsku politički i ekonomski nezavisnu cjelinu u divovskom svijetu Amerike? Bit problema je u tome.

Južna Afrika: Nizozemci, Englezi i Crnci

U Južnoj Africi koja je nekad, u doba jedrenjaka bila neophodno pomorsko odmorište na putu za Indiju, Englezi su se 1815. godine nametnuli Nizozemcima koji su tu živjeli već više od stoljeća (1652), na isti način kao što su se 1763. godine nametnuli francuskim Kanađanima. To je urodilo nemirima, životom napetošću i kumovalo dramatičnoj sudbini čiji vrhunac, no ne i kraj predstavlja *burski rat* (1899–1902).

Bjelačka se Afrika, izložena žestokim unutrašnjim sukobima i dolasku brojnih indijskih doseljenika na istočnu obalu (kojima je prije 1914. godine pripadao odvjetnik Gandhi) suočila prvenstveno sa snažnim priljevom crnaca. Jasno i snažno ocrtana drama tek je, nažalost, počela. Oluja tek slijedi.

• ***Osvajanje »granice« u američkom smislu riječi, najsnažnije je obilježje sudbine Južne Afrike. Lakše ćemo razumjeti tu granicu usporedimo li je s tolikim pokretnim granicama u Sjedinjenim Državama,***

Brazilu, Argentini, Čileu, Australiji, Novom Zelandu. Na njoj je glavnu ulogu odigrala svjetska povijest, a ne ona lokalna, afrička.

U Južnoj Africi granica postoji od početaka odmjerene i oprezne kolonizacije, od prvih kontakata između bijelaca (kontakta kojeg je odmah pratilo crno roblje) i crnačkih plemena, kako Bušmana iz pustinje Kalahari, tako na sjeveru i istoku, raznoimenih stočara Bantua, spremnih da svoja stada mijenjaju za željezo, bakar, duhan i drangulije. Ta se granica malo pomalo pomiče iznad Rta Dobre Nade i neprestano udaljava od grada u nastanku, kroz sušna i gotovo pusta prostranstva: jer Kafri nisu nikad, usprkos krađi stoke i opasnim malim ratničkim pohodima, predstavljali protivnike sposobne da ugroze malu bjelačku koloniju.

Ta je kolonija učinila odlučan skok prema Natalu, Transvaalu i Oranjeu tek 1836. godine, s »Grand Trekom«. Proučiti razloge za to znači shvatiti vidove i probleme tog prvog zanosa.

Pokretački element bilo je, više nego sam i dugo vremena beznačajan grad Caap, pristajanje, bilo u gradskoj luci ili više na sjever, u zaljevu Saldanah, brodova koji su kupovali namirnice, naročito svježe, iskrcavali na kopno svoje posade, smještali oboljele od skorbuta u bolnice... Slabašan prihod od proizvodnje žita (jeftinije se moglo kupiti u Indiji, u Suratu ili Bengalu) ili vina (Kapsko je vino bilo s pravom na zlu glasu) potaknuo je seljake da se posvete unosnom uzgoju stoke za klanje. Počeše prodavati meso te, usprkos zabrani, i živu stoku, goveda i ovce... Taj je uzgoj bio jeftiniji i unosniji. I nisu mu, kao žitu i vinu, smetale razdaljine. Stoka je sama dolazila do luke.

Tako od XVIII. stoljeća uzgajivači stoke pomiču granicu i prodiru u unutrašnjost; kretanje traje u XIX. stoljeću, brže ili sporije, ovisno o pristancima brodova.

Francusko-engleski ratovi u XVIII. stoljeću pružili su dobru priliku za bogaćenje i sklapanje unosnih poslova.

No ekspanzija ima i svoje političke razloge. 1815. godine Britanija je stavila šapu na Južnu Afriku. 1828. godine britanska uprava u Caapu slavnom 15. odredbom izjednačuje po pravima i pred zakonom bijelce i obojene. Zatim je 1834. godine ukinuto ropstvo u Britanskom Carstvu, uz, smatra se, nedovoljnu naknadu (1828. godine na 55.000 bijelaca, dolazi 32.000 robova i 32.000 slobodnih crnaca). Te su mjere, kao i invazija Kafra na istočnoj granici te iste 1834, prouzročile dvije godine kasnije veliki pokret, *Grand Trek* koji će *Boers* (seljake) ili *Voortrekkers* odvesti na prostrane travnate zaravni Oranjea i Transvaala koji će se konstituirati kao nezavisne države. Njih 1852. i 1854. godine priznaje Britanija, koja je deset godina ranije jednostavno pripojila Natal.

Grand Trek početak je velikog širenja, događaja jednako važnog u povijesti *Afrikaaners* kao što je to osvajanje Zapada u povijesti Sjedinjenih Država. To je širenje uzrokovalo ogromnu disperziju bijelog stanovništva te umnogostručilo prilike za kontakt i sukob s crnim stanovništvom, naročito s udruženim plemenima Zulua što su se do 1879. godine nezaustavljivo širila prema jugu.

• ***Britanija unatoč formalnom priznanju 1884. godine nije u potpunosti prihvatila nezavisnost burskih republika, što je dovelo do slavnog burskog rata.***

Do novog je sukoba došlo po otkriću rudnika zlata i dijamanata u Witwatersrandu. Raskid je ubrzao guverner Caapa Cecil Rhodes koji je, zastupajući istodobno britanske imperijalne interese i interese rudarskih kompanija (bio je osnivač De Beersa), okružio dvije republike naseljima dioničkih društava u Bečuani* i Rodeziji** i tako izazvao incidente zbog stranaca koje je privlačio rad u rudnicima. 1895. godine organizirao je Jamesonov napad, pravi gusarski pohod.

No, pravi je ratni sukob izbio tek u listopadu 1899. godine; ubrzo su engleske snage počele trpjeti poraze. Sreća se prekasno okrenula u njihovu korist, nakon osnivanja koncentracionih logora i uz dugu borbu protiv neumoljive burske gerile. Osam godina nakon predaje i aneksije dviju pokrajina (31. svibnja 1902. god), britanska je vlada vratila pobijeđenima njihove slobode i osnovala dominion Južnoafrički Savez (1910).

• ***Drama apartheida je danas osnovni problem.***

Južna se Afrika, naročito od kraja drugog svjetskog rata, snažno industrijski i urbano razvija. No, taj razvoj samo pojačava prijeteće ljudske sukobe.

Danas su nizozemski doseljenici i ostali kalvinisti, potomci francuskih izgnanika što su stigli u Caap još u XVII. stoljeću, prvenstveno seljaci, vlasnici vrlo prostranih farmi (u prosjeku 750 ha) koje, zbog klimatskih uvjeta i siromašnog tla, obično daju vrlo slabe prinose. Osim toga obrađuje se samo 4% ukupne površine. Danas bi trebalo prijeći s ekstenzivnog uzgoja na intenzivnu poljoprivredu i izvršiti potpunu mehanizaciju, ne bi li se smanjio ogroman udio sezonske manuelne radne snage koja živi u istim pretrpanim naseljima *(compounds)* kao i rudari i industrijski radnici. Zatim, trebalo bi koristiti

* danas Bocvana
** danas Zimbabve

gnojiva, prekinuti s raširenom monokulturom kukuruza na velikim površinama i uspostaviti plodored, povezati uzgoj stoke i poljoprivredu te prestati s odviše primitivnim uzgojem. Sve to zahtijeva vremena, novca i ulaganja te konačno, opstanak velikih imanja, jedino sposobnih da podnesu tako velike troškove.

Ti se sirovi a katkad i nasilni veleposjednici sa sjetom prisjećaju davnih vremena prije dolaska Engleza, kad se sve odvijalo u »biblijskoj atmosferi« a oni bili okruženi poslušnim robovima, rođenim da služe.

Svi su oni potomci Bura, govore *afrikaans* koji potječe iz nizozemskog jezika i suprotstavljaju se jednakobrojnim Englezima, gradskom stanovništvu odgovornom za industrijalizaciju čije prednosti u potpunosti iskorištava.

Sve do 1939. godine Englezi i Afrikaneri nastojali su živjeti u miru te se zajednički suprotstaviti opasnosti koju su za njih predstavljali ljudi crne boje kože. Do raskida tog političkog sporazuma došlo je s nedavnim uspjehom dr. Malana i s pojavom netrpeljivog nacionalizma koji istodobno predlaže »afrikanerizaciju« engleskog življa i *apartheid,* politiku potpune rasne segregacije prema crncima.

1961. godine Južnoafrički Savez je istupio iz Commonwealtha, jer Britanija nije željela da joj se predbacuje opasna rasna politika što je jako ogorčila svijet. Ta je politika nesumnjivo beznadna. Ekonomski rast i porast stanovništva učinili su još dramatičnijim njene postavke. Evo brojki: 1962. godine na 15 milijuna stanovnika dolazi 10 milijuna crnaca, 3 milijuna Evropljana, 1,5 milijun mješanaca, »bastarda« i 0,5 milijuna Azijaca. Bijelci dakle čine 20% ukupnog broja stanovništva i kroz daljnji se rast stanovništva taj postotak čuva, premda se pomalo, gotovo neprimjetno, smanjuje u korist ostalih.

Bjelačka politika prema crncima i *prema žutoj rasi (prisutnoj jedino u Natalu) oduvijek je bila egoistična i djelotvorna.* Čini se da niz zakonodavnih mjera o tom pitanju predstavlja neprestano i brižno održavanu branu prema protuudaru koji se želi uravnotežiti. Cilj? Udaljiti crnce (pa čak i Azijce) iz nekih područja, zabraniti im pravo vlasništva, sabiti ih i zadržati na uređeničkim područjima *(Native Reserves)* a sve to pod izlikom zaštite. A crnci, s jedne strane, ne mogu živjeti tamo gdje nema dovoljno prostora, na jalovom tlu koje odmah uništavaju svojim primitivnim načinom obrade tla; s druge pak strane, radna su snaga potrebna bjelačkoj poljoprivredi i još više industriji u punom razvoju, zamišljenoj kao masovna proizvodnja uz pomoć nepriučene i primitivne radne snage. Rezultat kojemu se protivi strastvena politika apartheida jest »invazija crnaca u bjelački prostor«. U Durbanu i Johannesburgu crnaca ima više nego bijelaca, a plaćeni su od 17 do 40% manje od njih.

Kako bi se ogradila od bujice što šiklja iz *Native Reserves,* Južna Afrika pokušava a) poboljšati prinose uređeničke poljoprivrede organizirajući specijaliziranu nastavu; b) industrijalizirati ta područja ili njihove granice; već se međutim postavlja pitanje ekonomskih posljedica takve politike: ona bi bjelačkoj industriji oduzela jeftinu radnu snagu i istodobno stvorila opasnu konkurenciju.

Pitanje *Native Reserves* također je povezano s pitanjem *engleskih protektorata:* Swazilanda, Bechouanalanda i Basoutolanda. Do njihovog ulaska u Savez, predviđenog 1910. godine, nije nikad došlo. A taj neizmireni dug čini još složenijim odnose između Južne Afrike i Britanije.

Ukratko, »s mnogih točaka gledišta, Savez se nalazi na raskrsnici: usred agrarne i industrijske revolucije, mora se doista suočiti s još jednom revolucijom, društvenom« i rasnom. Nije mu uspjelo međusobno povezati različite evropske i domaće civilizacije. A čini se da valjanog rješenja nema još na vidiku.

Australija i Novi Zeland ili Engleska konačno sama

Engleskoj je tri puta uspjelo ostati nasamo: u Sjedinjenim Državama barem na njihovom početku te od početka do kraja u Australiji i Novom Zelandu. Ta je samoća bila plodonosna. U Australiji i na Novom Zelandu susrećemo živu i homogenu Englesku: ne radi se ni o dvonacionalnoj Kanadi ni o dramatičnoj Južnoj Africi. Ti, od majke domovine najudaljeniji dominioni, istodobno su najengleskiji.

Ne zaboravimo napokon da su i Novi Zeland i Australija razmjerno mlade tvorevine. Svoj evropski i svjetski život Australija je započela 1788. godine (dakle prije manje od dva stoljeća, a počeci su joj dugo vremena bili skromni, 12.000 Evropljana 1819. godine, 37.000 1821. godine), a Novi Zeland godine 1840, izuzmemo li protestantske (1814) ili katoličke (1837) misionarske naseobine. Prošlo je tek nešto više od stotinu godina otkad su se 1840. godine Englezi naselili na Sjevernom otoku, nešto prije osnivanja naseobina kitolovaca (1843). U to doba Novi Zeland broji tek tisuću doseljenika.

• ***Homogenost Australije i Novog Zelanda plod su gotovo potpunog nestanka uređeničkog stanovništva pred bijelcima: u slučaju Australije može se govoriti o potpunom iščeznuću dok je u slučaju Novog Zelanda riječ o brisanju s malim promjenama.***

Kao što im se razlikuju geografije (s jedne strane ogromna Australija koja čini čitav jedan kontinent, a s druge novozelandski otoci živa

reljefa i strmih obala okruženih olujnim morima) tako im se razlikuje i povijest uroñeničkog stanovništva.

U Australiji su veoma stare ljudske seobe – Australoidi – koji su tu dospjeli još u VI. tisućljeću pr. n. e, čini se, isprva bile pustolovne, a potom pale u stupicu izuzetno siromašnog tla, flore i faune. Tu su australska plemena vegetirala i nazadovala, neprestano na rubu gladi. Ona su živi muzejski primjerak arhaizama iz kojih su sociolozi i etnografi crpli mnoštvo obavijesti o primitivnim društvima. Sve su rasprave i tumačenja o *totemizmu* utemeljena na tim bijednim životima.

Činjenica je da to stanovništvo na stupnju razvoja kamenog doba nije moglo podnijeti kontakt s bijelcima. Njegove su se krhke grupe raspršile. Posljednji je tasmanijski uroñenik nestao 1976. godine. U Australiji su gotovo svi uroñenici potisnuti u Queensland i Sjevernu Teritoriju (ukupno ih ima dvadesetak tisuća).

Na Novom Zelandu kontakt je bio dramatičniji ali povoljniji ishoda za Maore, Polinežane koji žive pretežno na Sjevernom otoku. Pripadali su živahnoj civilizaciji polinežanskih pomoraca, a na Novi Zeland, tu južnu granicu svojih pustolovina, daleko od tropskih krajeva iz kojih potječu, tj. daleko od zemalja banana, jama i tara, stigli su nesumnjivo između IX. i XIV. stoljeća. Novi se Zeland nalazi izvan tropskog svijeta i zemlja je umjerene klime (nalazi se točno na istoj južnoj dužini na kojoj se nalazi na sjeveru Španjolska, no nema španjolsku klimu), što je očaralo evropske doseljenike.

Maori su se dakle morali, kako su znali i umjeli, prilagoditi životu na Sjevernom otoku, lovu na jedine postojeće divlje životinje, raznovrsne ptice, osrednjem uzgoju pasa, jedinih domaćih životinja koje su poveli sa sobom, ribarenju, no ne na nemirnom moru već u riječnim i jezerskim vodama te skupljanju korijenja... Od hladne su se klime branili gradnjom drvenih kuća i tkanjem lanene odjeće. Naučeni na neprestane međuplemenske ratove, žestoko su se odupirali Evropljanima.

Ti su ratovi sve do konačnog maorskog poraza, odnijeli mnogo života među napadačima a još više među Maorima. Osim toga, nove bolesti koje su sa sobom donijeli Evropljani desetkovale su maorsko stanovništvo. Pa ipak, početkom XX. stoljeća, maorsko se stanovništvo počinje oporavljati od gotovo smrtonosne krize (1896: 42.000; 1952: 120.000; 1962: 142.000). Visok natalitet, dječji doplatak, zaposlenje u velikim gradovima poput Aucklanda, omogućili su taj ponovni rast. Na 2,230.000 Novozelanñana, Maori čine nešto više od 6% i čini se da trenutno ne predstavljaju opasnost za jedinstvo novozelandske civilizacije.

• ***Kratku povijest Australije i Novog Zelanda obilježava niz dobrih ekonomskih prilika, obično povezanih s promjenama u konjunkturi ili u svjetskoj povijesti, iznenadnih dobrih prilika nalik vlaku u pokretu u kojeg valja uskočiti dok nije prekasno.***

Dobra prilika za Australiju bilo je to što je Britanija po završetku američkog rata za nezavisnost morala, izgubivši Virginiju, pronaći novo mjesto za svoje robijaše, za *convicts*. Tako je prva australska kolonija stvorena kao kažnjenička kolonija. Prvi kažnjenički brodovi stižu 18. siječnja 1788. godine u sidrište Port Jackson, gdje će nastati grad Sidney. Status kažnjeničke kolonije bit će ukinut tek 1840. godine.

Ipak, od samog početka, uz sitne zemljoposjednike *(settlers)* dolazi i do prvih podviga uzgajivača *(squatters) merino* ovaca. Prilično lijenim *convicts* odgovarali su dosta laki poslovi uzgoja, a još i dan-danas nenadmašnoj australskoj vuni novac veleposjednika te engleska i svjetska potražnja vune.

Nešto kasnije, dvije godine nakon kalifornijskog *rusha* (1849), tj. od 1851. do 1861. godine doći će do navale na zlato. Zlatna će groznica širom kolonije New Wales raspršiti divlje grupe *diggersa*. No, *rush* je potakao naseljavanje i pogodovao ekonomskom razvoju. Trebalo je prehraniti pridošlice.

Novi Zeland je također upoznao niz skokova; glad za vunom, za žitom, a također i za zlatom koje je prvo otkriveno na Južnom otoku 1861. godine. Premda je Sjeverni otok zbog te *rush* pomalo u neredu i zapostavljen (čak je prijestolnica 1865. godine preseljena iz Aucklanda u Wellington), novozelandskoj ekonomiji itekako koristi taj polet, jer se i tu kopači zlata moraju opskrbljivati i hraniti.

No nećemo ovdje iznositi detaljnu sliku tih dvaju blagostanja, skokova unaprijed iza kojih često slijede stagnacije i nazadovanja (na primjer, okrutna situacija u kojoj se obje zemlje nalaze između 1929. i 1939. godine). Jedino što ne smijemo zanemariti jest snažna industrijalizacija Australije. Novi Zeland pak, unatoč ogromnim hidroenergetskim zalihama, još uvijek nije postigao isti uspjeh.

No veže ih činjenica da je blagostanje tih udaljenih Evropa povezano sa svjetskim blagostanjem, čak i više nego što to one same misle, možda uljuljkane lakoćom i udobnošću života te očitim blagostanjem na svega nekoliko sati leta od nerazvijenih zemalja Dalekog istoka gdje vlada bijeda i prenaseljenost. Australija i Novi Zeland nisu kolonije već »Evropa«, te nezavisne države (Australija od 1901, a Novi Zeland od 1907. godine) usprkos svojoj prisezi i vezi s britanskom imperijom (koja je njihov najveći dobavljač i najvažniji kupac).

• ***Neprestana politika tih dviju južnih nacija sastojala se u tome da sačuvaju samo za sebe izvanredne dobre prilike koje pružaju ogromna prostranstva, da čvrsto zatvore vrata doseljenicima i održe, pod svaku cijenu, visok životni standard i pragmatični i djelotvorni socijalizam stvarnog blagostanja.***

Novi je Zeland od početka XX. stoljeća prava demokracija (osmosatni radni dan 1856. godine, odvajanje crkve od države 1877. godine, žensko pravo glasa i eksproprijacija veleposjeda 1893. godine, obaveza izmirenja sukoba između sindikata i poslodavaca u godinama 1894–1895, staračke mirovine 1898. godine). Isti razvoj vrijedi za Australiju, koja je vrata doseljenicima zatvorila 1891. godine, a otvorila ih tek za vrijeme posljednje zlatne groznice što je 1893. godine dovela do osnivanja Coolgardie u Zapadnoj Australiji, usred pustinje. Do uspostave režima nalik novozelandskom došlo je dakle bezbolno, pod australskom laburističkom vladom kad taj kontinent postaje »radnički raj«.

Sve to blagostanje, sva ta ogromna sredstva uložena u socijalnu zaštitu, čije se blagotvorno djelovanje osjeća na zaradama, životnom standardu, vrlo niskoj smrtnosti novorođenčadi i dugom prosječnom životu, nezamislivi su bez rasipanja javnih sredstava i nacionalnog dohotka. Tako u Australiji, zemlji industrijskog rasta i gotovo dvomilijunskih čudovišnih gradova poput Sydneya i Melbournea, česti štrajkovi vrlo su skupi. Prema *Chamber of Commerce Journal* iz listopada 1949. godine, štrajkovi su stajali Australiju od siječnja 1942. do lipnja 1949. godine 20,800.000 tona ugljena. Tim se poteškoćama i zahtjevima može objasniti pad laburističkih vlada u Australiji i Novom Zelandu. No, taj pad nije izazvao žive svađe niti velike promjene politike u cjelini. Promijenili su se jedino glavni igrači, dok je igra ostala ista.

Je li takva politika razumna? Ona se sastoji, ukratko, u tome da se bogatstvo gotovo čitavog kontinenta sačuva za 10 milijuna Australaca (gustoća naseljenosti 1,2), a bogatstvo novozelandskih otoka, površinom većih od Engleske, za 2,300.000 stanovnika (gustoća naseljenosti 8,7). No u današnjem se svijetu velikom brzinom množi prijeteće »vanjsko radništvo«. Drugi je svjetski rat doveo Japance na same granice Australije; spasila ju je jedino američka pomorska pobjeda u Koraljnom moru (svibnja 1942. god). Australija je shvatila poruku i pokušala, bez velikog uspjeha, prihvatiti doseljenike kako bi ojačala moć i potpomogla industriju. Udaljeni pak i bezbrižni Novi Zeland nije. Pa ipak, i tu blagostanje donosi svoje uobičajene plodove: postepen pad nataliteta (29 na 1000), starenje stanovništva (stopa smrtnosti 9,3 na 1000). Starenje je takvo da Novi Zeland, ta nova zemlja prerano sazrele demokracije, više nije »mlada«.

TREĆI DIO

DRUGA EVROPA

DRUGA EVROPA: MOSKOVSKA KNEŽEVINA, RUSIJA, SSSR

Druga Evropa, koja se jednako kasno razvila, gotovo jednako kasno kao i Amerika no na samom evropskom kontinentu, dakle povezana s Evropom, je Rusija, drevna Moskovska Kneževina, današnji SSSR. Morat ćemo obuhvatiti: 1. njene početke i dugotrajnu povijest; 2. njeno prihvaćanje marksizma odmah po oktobarskoj revoluciji; 3. njen današnji stupanj razvoja, njenu *entelehiju,* kako bi rekli filozofi.

I uvijek će se, naravno, raditi o jednoj te istoj zemlji. Zemlji čiji se ugled nesumnjivo temelji na činjenici da je zemlja najvećeg revolucionarnog iskustva no isto tako sve više i više na činjenici da je u rekordnom vremenu nepobitno ostvarila vlastitu industrijsku revoluciju. Ta 1917. godine jedva industrijalizirana zemlja danas, 1962. godine, predstavlja protutežu moćnim Sjedinjenim Državama. Taj spektakularni uspjeh pruža nadu današnjim nerazvijenim zemljama. Da li će i one u jednom skoku uspjeti to ostvariti? Je li socijalizam bio ili nije pretpostavka tog brzog uspjeha?

PRVO POGLAVLJE

OD POSTANKA DO OKTOBARSKE REVOLUCIJE 1917. GODINE

Nije nimalo lako razumno svesti na nekoliko stranica jednu tako dugu povijest, ispresijecanu silovitim katastrofama za koje u Zapadnoj Evropi, usprkos tolikim nedaćama, nema ekvivalenta.

Prva poteškoća: ogromna geografska scena na kojoj počinje, iz koje nadire ta mnogostruka i složena povijest. Ta scena »planetarnih razmjera« veoma je raznolika.

Druga poteškoća: slavenski narodi kasno pristižu na taj prostor na kojem osim toga neće biti sami. Kolijevku Slavena, predaka Rusa, čine Karpati i današnja Mala Poljska (Poljska je jedina zemlja u kojoj živi gotovo čisto slavensko stanovništvo). Tako oni kasno stupaju na scenu i kasno je u cjelini zaposjedaju.

Kijevska Rusija

● ***Taj obilni, dugo vremena gotovo ili potpuno nenastanjen prostor podsjeća na posvemašnju golotinju američkog kontinenta.***

Čovjek se u njemu gubi. Prostrane ravnice, ogromne rijeke, nadljudske razdaljine, beskrajna prevlačenja brodova kopnom od rijeke do rijeke, divovske pokrajine: to je već bezmjernost Azije.

Sjeverno od linije koja spaja Kijev i Perm, prostrane se šume nastavljaju na šume sjeverne Evrope i spajaju u beskrajnu sibirsku *tajgu* s druge strane Urala, drevne planine što se proteže sa sjevera na jug, te lako premostive prepreke poput Vogeza, koja se smatra

krajnjom granicom Evrope, granicom između evropske i azijske Rusije.

Na jugu se nalazi uzak pojas stepa (riječ je ruskog porijekla): crne stepe koju pokriva plodan *černozjom;* sive visokotravne stepe gdje se za vrijeme suša konjanik potpuno gubi; bijele stepe, zasoljenih tala uz obale Kaspijskog mora.

Ruski prostor čini cjelina prostranih nizina između Bijelog mora, Sjevernog ledenog mora i Baltika s jedne strane te Kaspijskog i Crnog mora s druge strane. Baltičko i Crno more dva su osnovna, živa i privlačna prostora. Rusija kao da je osuđena da ide s jednog na drugi, da ih spaja, da na njima otvara prozore i vrata Zapadu i Mediteranu, tj. evropskoj civilizaciji.

No isto je tako sklona otvaranju prema nemirnoj stepskoj i nomadskoj Aziji čije smo razmirice, natjecanja i opasne najezde do XVI. stoljeća već opisali. Ako ti nomadi pristigli s istoka pobjednički prodiru u Iran i kreću put Bagdada, neka im! Oluja je izbjegnuta i to je blagodat za ruski prostor. No, kako na Bliskom istoku nema dovoljno mjesta za sve, mnogi azijski gosti, u nedostatku boljeg, dopiru do ruskih stepa, od Volge do Dona, Dnjepra, Dnjestra pa čak i dalje. Te su najezde bezbroj puta ugrozile Moskovsku Kneževinu.

Ruski prostor tako živi svoju sudbinu, sudbinu ogromnog graničnog predjela između Evrope koju štiti i Azije čije će uvijek silovite udarce na svoj trošak ublažavati.

• ***Prava Rusija nastaje tek kad posve zatvori prevlaku od Baltika do južnih mora, kontrolirajući prometne veze. Zato, između ostalog, o Rusiji možemo govoriti tek od vremena Kijevske Rusije (IX–XIII. stoljeće).***

Istočnoslavenska plemena i klanovi arijevskog porijekla (poput svih Slavena) doprli su nakon niza pustolovina do gradova, sela i ravnica Dnjepra. To je kretanje, započeto još početkom nove ere, završilo oko VII. stoljeća. Na istoku su se ti Slaveni pridružili starosjedilačkim narodima: Fincima, porijeklom s udaljenog Urala; preostalom mnoštvu raznih srednjoazijskih naroda (Skiti, Sarmati, Povolški Bugari); te narodima porijeklom s obala Kaspijskog mora i Dona: Gotima s Visle i Njemena, Alanima (Jasima) i Hazarima (koji su kasnije prešli na židovsku vjeru).

Ta je prva Rusija, nastala miješanjem naroda evropskog i azijskog porijekla, Rusija *Malorusa.* Miješanje ljudi, blagostanje gradova te zamah života između Novgoroda na sjeveru i Kijeva na jugu nemoguće je objasniti bez odlučujuće uloge unosnog trgovačkog puta od Baltika do Crnog mora te dalje sve do Bizanta, prebogatog grada čiji sjaj zasljepljuje Kijevljane i nadahnjuje ih za luđačke pohode sve do

Bagdada, tada na pragu svog zlatnog doba. Tim se cestama sa sjevera na jug prevoze ambra, krzna, vosak, robovi; a s juga na sjever tkanine, skupocjena svila i zlatnici. Arheolozi su duž čitavog tog puta pronašli zlatni novac i taj zlatni trag svjedoči o nekadašnjem blagostanju o kojem je sve ovisilo. Blagostanje hrani gradove koji su prevelik teret tada još »nepostojećem« selu, koje okružuje jednako velike gradove što u potezu od Novgoroda do Kijeva razmjenjuju robu, prepirke i kneževe.

Kijevska se Rusija morala neprestano braniti, naročito s južne strane. No s krajnjeg sjevera Skandinavije obilato pristižu korisni plaćenici, tada sluge, sutra gospodari, a uvijek ratnici. Te »Normane« ili, bolje, te »Varjage«, porijeklom iz tada primitivne i seljačke Švedske a katkad iz Danske, veoma privlači put uz Dnjepar koji povezuje ruske gradove i vodi »do Grka«, kroz tu sjajnu zemlju koju su okrstili karakterističnim imenom *Gardarikki,* »kraljevstvom gradova«. Jedna obitelj tih pustolova osniva dinastiju Rjurikovića čiji su počeci slabo poznati, no koja se u X. stoljeću nametnula Kijevu i svim drugim gradovima. Razni autori, razna imena: kneževina, Kijevska Rusija, dinastija Rjurikovića.

Sjaj se te prve Rusije može objasniti u kontekstu opće povijesti. Zapadno je Sredozemlje dugo vremena bilo odsječeno zbog islamskog osvajanja od VII. do VIII. stoljeća; zamjenjuje ga dakle kopneni put što od Novgoroda do Kijeva povezuje sjeverne zemlje s bogatim južnim predjelima. Kad je u XI. i XII. stoljeću prestankom muslimanske pomorske prevlasti Zapadno Sredozemlje postalo ponovo dostupno, smanjila se važnost tog beskrajnog vodenog puta i kopnenog prijenosa brodova. Konačno je prekinut križarskim zauzećem Konstantinopola 1204. godine: pomorski je put uništio kopneni.

Od tada će kijevski kneževi sve teže braniti svoje granice i pristizati do Balkanskog poluotoka i Crnog mora. Jedna stara uzrečica kaže: »Kad treba piti i jesti, Kijev je pun; no kad ga treba braniti, nema više nikoga.« Veoma točno. Nomadski konjanici s juga vječito nadiru pristižući do posjeda i gradova Kneževine: nakon Pečenega, pojavili su se Torki, a kasnije Kipčaci ili Kumani, koje ruski ljetopisci nazivaju Polovcima.

Već se u XI. stoljeću jedan dio kijevskog stanovništva pomakao, može se reći pobjegao na sjeveroistok i naselio krčevine koje seljaci stvaraju u nepreglednim šumama u pravcu Rostova (točnije Rostova-Jaroslavlja, gradića na sjeveru kojeg ne valja miješati s Rostovom na rijeci Don). Tu život započinje nova Rusija, a miješanjem Slavena i Finaca mongolske rase nastaje prvi sloj stanovništva: to je porijeklo *Velikih Rusa.* Ta nova, barbarska ali snažna Rusija stvorena je prije no što je ugasnuo kijevski sjaj. U stvari, snažna mongolska najezda pod

kojom 6. prosinca 1241. godine pada Kijev srušila je državu koja je već duže vrijeme nazadovala. Pet godina kasnije na mjestu gdje je nekoć stajao Kijev, putnik je mogao vidjeti tek dvjestotinjak bijednih kuća.

● ***Ruski gradovi, gradovi Zapada. Kijevska je Rusija stoljećima svojim materijalnim razvojem i bogatstvom gradova važila kao sila: nije dakle bilo nikakve razlike između Istoka i Zapada.***

Povjesničari komparatisti ipak navode da ti veliki kijevski gradovi ne podsjećaju u svemu na gradove koji se tad rađaju na Zapadu. Nemaju, poput gradova na Zapadu, oblik udruženih gradića, ni sela ni gradova, koji dijele zadatke sa susjednim središtem. Naročito je važno to da prvi ruski gradovi nisu poput onih na Zapadu jasno odvojeni od zaleđa. Seoski velikaši iz blizine Novgoroda tako sudjeluju u njegovoj skupštini, *Vijeću,* čije odluke vrijede kako unutar grada tako i u prostranom *hinterlandu* kojim on dominira. Velikaši njime vladaju uz Savjet *(Sovjet)* trgovačke vlastele. Ne zauzimaju li u Kijevu prvo mjesto također *bojari,* velikaši iz kneževe *družine?*

Radi se dakle o »otvorenim« gradovima, nalik antičkim. Nalik Ateni otvorenoj atičkim Eupatridima; ne o zatvorenim cjelinama, usredotočenim na pravice svojih građana kao na srednjovjekovnom Zapadu.

Pravoslavlje

● ***Preobrativši se na pravoslavlje, Kijevska je Rusija zapečatila rusku budućnost za stoljeća.***

U stvari, kijevskim se putovima nije kretala samo roba, već i sveta riječ propovjednika Evanđelja.

Opće prihvaćanje kršćanstva u Kneževini plod je politike kneza Vladimira Svjatoslaviča. Pomišljao je nakratko i na to da sebe i svoje podanike preobrati na židovsku vjeru, no zabljesnula ga je ljepota bizantskog bogoslužja. Oko 988. godine pristupio je službenom preobraćenju svih svojih podanika (stanovnici Kijeva pokršteni su svi zajedno u vodama Dnjepra). No, već jedno stoljeće nova se vjera širila, naročito na jugu i u samom Kijevu, i to je pogodovalo općem obraćenju do kojeg je došlo nakon odlučujućeg poslanstva Svetog Bazilija u Hazariju 861. godine, pokrštavanja Moravaca 862. godine, Bugara 864. godine, Srba 879. godine... Rusko je pokrštavanje tek jedan u nizu događaja, još jedan dokaz o izuzetnoj privlačnoj moći stare bizantske crkve u razdoblju koje slijedi nakon duge ikonokla-

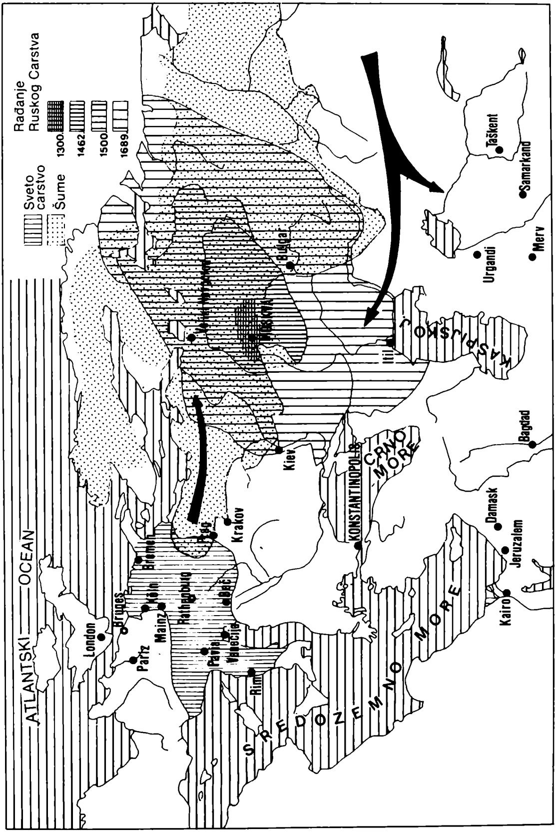

ATLANTSKI OCEAN
Sveto carstvo
Šume
Rađanje Ruskog Carstva
1300
1462
1500
1689
London
Bruges
Pariz
Mainz
Köln
Bremen
Beč
Pavia
Venecija
Rim
Krakov
Kiev
MOSKVA
Bulgar
Itil
KASPIJSKO J.
CRNO MORE
KONSTANTINOPOLJ
SREDOZEMNO MORE
Damask
Jeruzalem
Kairo
Bagdad
Urgandi
Merv
Samarkand
Taškent

stičke (razbijači slika) krize i njenog konačnog smirivanja na (drugom) Nicejskom koncilu (787. godine); to je znak ozdravljenja stare Crkve čija će se propaganda širiti sve do srca daleke Azije.

Trebat će ipak proći izvjesno vrijeme prije nego što kršćanstvo u potpunosti prodre u Malu, a potom u Veliku Rusiju. Veličajni uspjesi pomalo kasne: katedrala Svete Sofije u Kijevu izgrađena je od 1025. do 1037. godine; Sveta Sofija u Novgorodu od 1045. do 1052; a jedan od prvih manastira, Kriptski, osnovan je u Kijevu 1051. godine.

Uzrokovala je to privrženost ruskog sela svojim poganskim kultovima koji su se sporije ili brže, uspješnije ili neuspješnije iskorjenjivali. Pretkršćanska su vjerovanja i mentalitet preživjeli često sve do danas, naročito u svadbenim, posmrtnim i iscjeljivačkim obredima. Ona su zauvijek obilježila rusko kršćanstvo, čiji posebni doprinos pravoslavnom bogoslužju predstavlja kult ikona i, kao što se često ističe, posebna važnost uskršnjih svečanosti.

● ***Ruski je svijet od X. stoljeća potpuno u okružju Bizantije; ta činjenica doprinosi razlikovanju Istočne i Zapadne Evrope.***

Razlike između katolika i pravoslavaca, često tumačene onako kako je kojoj strani odgovaralo, postavljaju velik problem koji je mnogo teže formulirati (ako je to uopće moguće) nego razriješiti. Mislimo da se radi prvenstveno o razlikama povijesnog karaktera.

Zapadno kršćanstvo prošlo je kroz osobite kušnje. Naslijeđeno je od Zapadnog Rimskog Carstva. Kršćanstvo je osvojilo to carstvo no istovremeno je došlo i do njegove »imperijalizacije« koja je donijela plodove kad je neposredno nakon propasti Carstva u V. stoljeću kršćanstvo na sebe preuzelo poslove carstva i njegovu »brigu o svijetu«. Zapadna ekumenska Crkva šira je od društava, od država; zajedništvo ostvaruje pomoću latinskog, službenog jezika kojim svi govore. Napokon, ona je od Carstva naslijedila hijerarhiju, centralizam i drevnu prestižnu prijestolnicu, Rim. I ne samo to, Zapadna se

---

22. Teritorijalno stvaranje Rusije

Na početku XI. stoljeća, grad Kijev na rijeci Dnjepar dominira južnim dijelom tadašnje Rusije (kojih šezdesetak kneževina). Kijevski se knezovi preobraćaju na pravoslavlje. Kijev je važno mjesto na trgovačkom putu koji povezuje slavenske zemlje s Bizantom, Zapadom i Dalekim Istokom. Važnost se Kijeva smanjuje krajem XII. stoljeća; potom ga pustoše Mongoli. Zaštićena šumama, *Moskva u XIV. stoljeću* neko vrijeme izmiče najezdi. Danijel, sin Aleksandra Nevskog (kneza Velikog Novgoroda) upravlja početkima moskovske države. *Ivan Veliki* (1462–1505) najveći je okupljač ruske zemlje. Pod njegovim vodstvom moskovski ratnici prelaze Ural i stupaju u Sibir. *Petar Veliki* (1672–1725) legendarni je osnivač ruske sile, pobjednik nad Šveđanima i Turcima, veliki reformator i utemeljitelj Petrograda 1703. godine. Gradove Bulgar i Itil razrušili su Mongoli u XIII. stoljeću.

Crkva pozabavila svim mnogobrojnim političkim i društvenim problemima tokom prvog mraka zapadne civilizacije. Bijaše to velika zajednica, u stanju da zadovolji sve potrebe: duhovne, tjelesne, evangelističke, prosvjetiteljske, čak i potrebe krčenja novih područja...

● ***Bizantska se crkva u X. stoljeću nalazi u okviru preživjelog čvrstog Carstva koje je ne izlaže ni zadacima ni opasnostima svjetovne ekspanzije. Ono njome vlada kao podanikom i ograničuje je isključivo na duhovne zadaće. Pravoslavna crkva što se ukorijenila u Rusiji bliža je masi svojih vjernika nego Zapadna; politička je pitanja gotovo i ne zanimaju.***

Spremna je prihvatiti ponuđene nacionalne granice, ne zanima se mnogo za organizaciju i hijerarhiju već jedino želi prenijeti duhovnu tradiciju koju je prihvatila preko grčke misli X. stoljeća.

Što se tiče jezika bogoslužja, grčka crkva se ljubormorno drži svojeg, »smatrajući ga jezikom elite, nedostojnim barbara«. Dakle, jezik bogoslužja u slavenskoj zemlji bit će staroslavenski, tj. jezik na koji su Sveti Ćiril i Sveti Metodije (između 853. i 862. godine) preveli Sveto pismo, za upotrebu raznih slavenskih naroda koje su željeli pokrstiti. Za potrebe transkripcije slavenskog govora iz okolice Soluna, morali su čak izmisliti azbuku. Otuda važnost crkvenoslavenskog, prvog pisanog jezika u kulturnoj povijesti slavenskih naroda.

Postoje mnogobrojne razlike u duhovnoj tradiciji dviju Crkava. Tako grčka ili staroslavenska riječ *istina* označava »ono što je vječno, stalno, što uistinu postoji, izvan stvorenog svijeta« kojeg možemo pojmiti razumom. Riječ *pravda* znači dakle istovremeno, *istinu* i *pravdu* nasuprot riječi *istina,* što znači *zemaljska istina.* »Indoevropski oblik *var* dao je u slavenskim jezicima riječ *vera,* vjera, a ne riječ istina. U latinskom pak *veritas,* u juridičkom, filozofskom i znanstvenom značenju, uvijek označava »izvjesnost, ono što je stvarno za naš razum«. Isto tako riječ *sakrament* na Zapadu implicira vjersku hijerarhiju koja je jedina u stanju da je posveti dok na Istoku ta riječ znači prije svega »tajnu«, ono što naša čula ne mogu pojmiti i što dolazi »odozgo«, izravno od Boga.

Izvjesni detalji u bogoslužju otkrivaju duboke razlike. Sveta Nedjelja koja prethodi Uskrsu je na Zapadu u znaku žalosti, muke, patnje i smrti Krista *čovjeka.* Na Istoku je u znaku radosti, pjeva u slavu uskrsnuća Krista *Boga.* Na ruskim je raspelima Krist predstavljen u spokojstvu u smrti a ne, kao na Zapadu, Spasitelj patnik.

Možda je to zbog toga što se kršćanstvo na Zapadu od početaka moralo suočavati s ljudskim, kolektivnim, zajedničkim pa čak i juridičkim problemima dok je vjerska misao na Istoku ostala omeđenija,

osobenija, često mistična i izrazito duhovna. Neki u tome vide porijeklo razlike na civilizacijskom planu za koju je Aleksej Homjakov tvrdio da postoji između »pravoslavaca mistika i racionalnih zapadnjaka«. Može li se stoga reći da je zapadno kršćanstvo djelomično odgovorno za taj izrazito evropski racionalistički duh iz kojeg je nastalo slobodno mišljenje što se ubrzo suprotstavilo kršćanstvu i protiv kojeg se crkva borila, no kojem se, izgleda, konačno prilagodila?

Rusko se pravoslavlje, za razliku od toga, nije sve do nedavno upuštalo u takve pogubne bitke. No, ipak je u XVII. stoljeću moralo odlučiti da li će biti pročišćena službena vjera (pa tako npr. napustiti križanje s dva prsta desne ruke, naviku u suprotnosti s grčkom crkvenom tradicijom) ili biti narodna, formalistička, moralizatorska i potencijalno revolucionarna religija. Ti su narodni reformatori bili izopćeni i došlo je do Šizme, *Raskola*... Otada se vodi neprestana borba protiv tih *Raskoljnika.* No i tu je još uvijek riječ o borbama unutar crkve. Vanjske borbe sa slobodnim mišljenjem počele su tek u posljednjem stoljeću Carstva. Odmah nakon Oktobarske revolucije Pravoslavna će se crkva stvarno, podzemno i kompromisima boriti za svoje postojanje i opstanak. I čini se da u toj teškoj borbi nije iznašla nikakvu mogućnost za obnovu, niti dobila volju da krene novim putem na tragu socijalizma, putem koji je dvadesetostoljetni katolicizam svjesno odobrao ima tome pedesetak godina.

Velika Rusija

• ***Druga je Rusija, Rusija šuma, postala punoljetna tek onog dana kad je zatvorila rusku prevlaku, kad se Ivan Grozni (1530–1584) uspio dočepati Kazanskog (1551), a zatim Astrahanskog Kanata (1566) i uspostavio kontrolu nad ogromnom Volgom, od njenog izvora do ušća u Kaspijsko more.***

Taj dvostruki uspjeh osigurali su topovi i arkebuze. Azijski osvajač što je na konjima »prodro u bok Zapada«, konačno će se povući pred puščanim prahom. Kaspijsko more, do kojeg je na jugu dopro Ivan Grozni ne mogavši stići do Crnog mora, nalazilo se na putu za Perziju i Indiju. Crno more je pak od XV. stoljeća u vlasti Turaka. Do tog ljubomorno i pomno čuvanog mora još nije bilo moguće doprijeti.

Tako se pobjedom potvrdila nova Rusija, koja se sporo stvarala na drugoj zemljopisnoj širini, u teškim uvjetima što su se veoma razlikovali od onih koji su kumovali sve u svemu sretnom rođenju Kijevske Rusije. Početnu sudbinu te nove Rusije obilježilo je siromaštvo, kmetstvo i feudalna rascjepkanost.

Sav južni dio ruskog prostora – stepe – zauzeli su još prije pada Kijeva 1241. godine Mongoli ili kako ih Rusi nazivaju, Tatari. Potom je stvorena nezavisna mongolska država koja će prostranim stepskim predjelima priključiti sjeverne ruske države i gradove koji će priznati njenu vlast: prijestolnica te države, pod imenom Kanat Zlatne Horde, bio je Saraj, na donjem tijeku Volge.

Njenom je osnivanju pogodovalo poprilično dugo blagostanje koje je trajalo sve dok je bio otvoren i siguran *mongolski put* kojim su se sve do 1340. godine služili talijanski trgovci, naročito Đenovljani i Mlečani, na putu za Indiju i Kinu. Zatim se put prekinuo a vlast Zlatne Horde nad šumovitim Sjeverom postepeno slabi, premda na jugu opstaje.

Na Sjeveru se usred izuzetne feudalne rascjepkanosti i mračnih međusobnih borbi razvija Moskovska Kneževina, osnovana u XIII. stoljeću. Ona će malo-pomalo oko sebe »okupiti« rusku zemlju (kao što su Kapetovići oko Ile-de-France okupili francusku), a potom se osloboditi tatarskog skrbništva (1480). Na kraju te emancipacije moskovski će »car« zauzeti mjesto kana Zlatne Horde. Njeni će ostaci, prvenstveno krimski Tatari što žive između Volge i Crnog mora, opstati sve do XVIII. stoljeća zahvaljujući podršci Osmanlija čiji su bili manje-više poslušni vazali.

No ipak je trebalo tri stoljeća da se situacija preokrene. Za to vrijeme odnosi između Rusa i Tatara bili su više u znaku razmjena, mirnodopskih odnosa pa čak i međusobnih usluga, nego u znaku borbi i suparništva, premda ih nije uzmanjkalo. Vladari su Zlatne Horde uglavnom podržavali i pomagali uspon Moskve. Budući da su se kasno preobratili na islam, bili su većinom trpeljivi: dopuštali su potčinjenim narodima njihove vlastite zakone i vjerovanja. U Saraju je postojala jedna pravoslavna crkva.

Došlo je do mnogobrojnih ženidbi između gospodara i podanika, tako da u slučaju Moskovske Kneževine možemo govoriti o »poluorijentalnom« plemstvu. U XV. stoljeću, kad već slabi tatarska moć, mnogi muslimani dolaze u ruske države, prihvaćaju kršćanstvo i stupaju u službu knezova, izazivajući tako veliku zavist izvornih podanika. Veliki rodovi Godunovih i Saburovih tatarskog su porijekla.

Dugo su vremena Mongoli bili uzor moskovskim kneževima. Pripadali su istančanijoj civilizaciji i bolje organiziranoj državi na koju su se Rusi ugledali; bijahu novčari bez premca na Sjeveru. Suvremeni ruski jezik još uvijek čuva izvjestan broj karakterističnih riječi mongolskog porijekla: *kazna,* državna blagajna; *tomožnja,* carina; *jam,* poštanska postaja; *dengi,* novac; *kaznačej,* blagajnik... Ta je nadmoćna civilizacija uspostavila svojevrsnu Aziju u ponašanju i običajima Moskovske

Kneževine. A Moskovska se Kneževina u stvari ponašala poput barbarskog svijeta koji je prosvijetlila i sebi podredila jedna nadmoćna civilizacija. To zajedničko bivstvovanje poprilično podsjeća, premda je riječ o mnogo pitomijem obliku, na odnose kršćanske i sjajne muslimanske Španjolske. Moskovski je car prevagnuo nad muslimanskim kanom oko 1480. godine, dakle u istom času kad se španjolska reconquista približila kraju, tj. zauzeću Granade 1492.

Pobjeda se Moskve spremala bezbrojnim i mračnim borbama sa susjednim kneževinama. No, do nje stvarno dolazi tek za vrijeme vladavine Ivana III (1462–1505), koju su nekad neki ruski povjesničari uspoređivali s vladavinom Petra Velikog. Nedugo nakon stupanja na prijestolje, oženio se 1469. godine Sofijom, nasljednicom Paleologa, posljednjih bizantskih careva. Tako je Moskva, nakon pada Konstantinopola (Carigrada) koji su 1453. godine osvojili Turci, imala priliku postati »Treći Rim«, »vladati i spasiti svijet«. No taj joj je izvanredni uspjeh na duge staze (naziv car, vjerojatno iskrivljena riječ cezar, moskovski je knez nasljednik primio tek 1492. godine) značio manje od pobjeda nad Litvancima, Zlatnom Hordom (prekid vazalnog odnosa 1480. godine) i zauzeća trgovačkog grada Novgoroda.

Novgorod je zauzet nakon teške, duge i dramatične borbe. 1475. godine, hladni rat i miroljubiv ulazak u grad; godine 1477. ili 1478. Ivan otima zvono *Vijeća;* 1480. godine prognao je stotinjak plemenitaških obitelji; 1487. godine 7000 stanovnika Novgoroda mora napustiti grad. Bio je to kraj grada koji nazivahu *Gospodin Veliki Novgorod.*

Jednako kao i ideja o trećem Rimu ili novi naziv car, znak uspona Moskve jest i dolazak talijanskih umjetnika u prijestolnicu: Bolonjca Ridolfa Fioravantia, zvanog Aristotel; te graditelja palača i crkava Marca Ruffia i Pietra Solaria: »Kremlj tad poprima današnji oblik.« Ljevač topova za vojsku Ivana III također je bio Talijan po imenu Paolo Debossis. Tako, gotovo stoljeće prije Ivana IV Groznog i odlučujućih pobjeda nad Kazanskim i Astrahanskim Kanatom, snažno se uspostavlja moskovska sila, zasigurno istodobno s obnovom kontakta sa Zapadom.

Svi ti uspjesi i novine zahtijevaju ogroman napor države. Ivan Peresvetov, ideolog iz vremena Ivana IV Groznog, uobličava političku teoriju strahovlade. Poznato je također da je uvođenjem policijskog poretka *opričine* Ivan Grozni uspio »slomiti otpor kneževa i bojara te ojačati centralnu vlast ruske države«.

• ***Rusija se sve više okreće Evropi. To je ključna činjenica njene novije povijesti sve do 1917. godine, pa i kasnije.***

Uporno u tome ustrajavši, Rusija stječe neprestano sve modernije tehnike. Industrijska joj je era ubrzo omogućila da se osveti Aziji koja joj je stoljećima prijetila, a kasnije čak i samoj Evropi.

Da li je Azija djelomično odgovorna za to? Povjesničari braća Kulischer tvrde tako: po njihovom mišljenju, narodi središnje Azije stoljećima poznaju dugotrajna zanošenja koja ih guraju čas prema Evropi i Sredozemlju a čas prema Dalekom istoku i naročito prema Kini. Po tome je sudbinu Rusije odredilo široko kretanje koje od XV. stoljeća nosi nomade prema Aziji i Kini, što je dovelo do slabljenja azijskog pritiska u južnoj Rusiji. Islamsko tatarsko carstvo slabi zbog pohoda na Daleki istok a kad u XVIII. stoljeću dolazi do ponovne promjene pravca kretanja, protiv Evrope, već je kasno: nomadska su napredovanja Kirgiza i Baškira, uzrokovana kineskim pritiskom u XVII. i XVIII. stoljeću zaustavljena čvrsto izgrađenom preprekom, koju neće srušiti ni poluazijatska Pugačovljeva buna 1773/74.

To je, nesumnjivo pojednostavljeno, objašnjenje nužno korigirati. Jasno je da je za sudbinu Rusije osim popuštanja azijskog pritiska isto tako odgovorno prihvaćanje nadmoćne tehnike koja pristiže sa zapada. Rusko bi se gospodarstvo razvijalo i da se radilo samo o sve jačim dodirima s evropskom trgovinom u baltičkim lukama. U svakom slučaju, ništa nije karakterističnije od trenutne ruske okupacije Narve u Baltiku u XVI. stoljeću: otvorena su se vrata odmah zatim zatvorila, no Rusija je ubrzo vratila milo za drago.

Dijalog između Moskovske Kneževine i *Zapada* započet, kao što smo vidjeli, u vrijeme Ivana III, nastavlja se i pojačava. Smatra se da je jedan njemački putnik, barun Herbestein, »otkrio« Moskovsku Kneževinu 1517. jednako kao što je Kristofor Kolumbo otkrio Ameriku. Sve u svemu, sve brojniji trgovci, svakojaki pustolovi, plaćeni savjetnici, graditelji i slikari pristižu u taj drugi Novi svijet, mnogo ranije nego što se Petar Veliki kao dijete uspio sprijateljiti u moskovskom predgrađu Sloboda sa strancima koji će kasnije postati njegovi savjetnici. Nije li još 1571. godine vojvoda od Albe, tadašnji guverner španjolske Nizozemske, upozoravao u njemačkom Reichstagu na opasnost koju po kršćanstvo predstavlja aktivno krijumčarenje oružja u pravcu Moskve, tog potencijalnog neprijatelja? Dvadesetak godina ranije, 1553. godine, Englez Chancellor pristaje jednim svojim brodom (jedinim koji je preostao) u Svetom Nikolaju Arhanđelu, otkud će *Moskovska kompanija,* koju su osnovali londonski trgovci, nekoliko godina upravljati svoj promet kroz ogromnu Moskovsku Kneževinu sve do Perzije.

Već mnogo ranije zacrtano *zbližavanje* požuruje se i kao u krupnom filmskom kadru, *detaljno ocrtava smjelošću* i *brutalnom žurbom Petra Velikog (1689–1725)* te vanjskim blještavilom duge vladavine Kata-

rine Velike (1762–1796). Shodno tome, dolazi do velikih promjena granica i vanjskog oblika moderne Rusije prema Evropi. Zapravo, Rusija u XVIII. stoljeću neprestano osvaja nova prostranstva nauštrb drugih. Stvara se veliki put od Petrograda (danas Lenjingrada), nove prijestolnice na Nevi čija je izgradnja počela 1703, a čija će trgovačka važnost neprestano rasti dolaskom engleskih i nizozemskih brodova. Rusija sve više postaje dio Evrope. Svi sudjeluju u toj preobrazbi, a naročito baltički narodi i Nijemci. Susjedima pripadaju prva mjesta.

Definitivno osvajanje Juga (koje je zamislio ali nije uspio izvršiti Petar Veliki) i zauzeće Krima 1792. godine dogodili su se u razmjernoj praznini. Poznata su sela, obične kulise koje Potemkin seli pred Katarinom II za njenog slavnog putovanja. S te strane, na pravu vezu s Crnim morem još valja pričekati; ostvarit će se tek početkom XIX. stoljeća kad vojvoda od Richelieua osnuje Odesu. 1803. godine ukrajinsko žito po prvi put pristiže u luke zapadnog Sredozemlja, zabrinjavajući prvo talijanske, a kasnije i francuske zemljoposjednike.

Sve u svemu, u detalju i cjelini svojih pothvata, *ruska povijest XVIII.* i *XIX. stoljeća je povijest divovske akulturacije, zabluda, grešaka, gluposti, snobizma, no i pozitivnih rezultata koje ona sa sobom nosi.* »Počešite Rusa i pronaći ćete Moskovljanina«; ova poslovica, vjerojatno ruskog porijekla, bila je vrlo popularna na Zapadu. Uostalom zašto Moskovljanin i ne bi ostao Moskovljanin, sa svojim ukusom, izvornošću i tajnama? Danas u Ostankinu u blizini Moskve možete posjetiti očuvanu i kao muzej održavanu rezidenciju kneza Šeremetjeva, što su je po njegovom nalogu u najčišćem klasicističkom stilu sagradili njegovi kmetovi obrtnici u XVIII. stoljeću. Posjetilac, začuđen svježinom unutrašnjih dekoracija, pozlate i često tek malčice naknadno dotjerivanih tavanica s lažnom dubinom, saznaje da je čitavo zdanje naizgled debelih zidanih zidova zapravo od drvenog, vodootpornog materijala: knez je s razlogom govorio da je udobnost ruskih drvenih kuća, koju je od malih nogu upoznao, neusporediva. Ostao je vjeran drvetu, obukavši ga u francusko ruho.

To je pomalo slika čitavog ruskog XVIII. stoljeća koje je u pomoć pozvalo mnogobrojne Zapadnjake da sve podižu, uključujući i rusku industriju, a sve to polako. Na zemlju željnu znanja pod svaku cijenu stuštila se kiša inženjera, graditelja, slikara, obrtnika, glazbenika, učitelja pjevanja i guvernanti. O ogromnom zadatku što ga je preda se popriličnо dragovoljno postavila ruska inteligencija, govori ogroman broj građevina u gradu poput Petrograda gdje se, navedimo to kao mali simbolički detalj, još uvijek nalazi u cjelini očuvana Voltaireova biblioteka, te još nevjerojatnija masa pisama i papira na francuskom što u hrpama leže u javnim arhivima.

U uzbibanoj ruskoj kulturi posebno mjesto pripada Francuskoj, kao

što u Francuskoj posebno mjesto pripada »ruskoj obmani«. Francuzi autokratsku caricu Katarinu smatraju liberalnom jer je u Rusiji dozvolila prikazivanje *Figarova pira* prije nego što je taj kazališni komad odobrio Luj XVI. Danas ne smijemo podleći toj obmani. Zapravo, vladavina Katarine II bila je *društveno* nazadna: učvrstila je moć plemstva i otežala položaj kmetova.

Samo se aristokratska kultura rado ugleda na Versailles i Pariz. Ubrzo u jednom svom ograničenom dijelu postaje revolucionarna i širi se u intelektualne i studentske krugove. S kojom su samo zavišću morali pratiti događaje koji su preokrenuli ili barem potresli čitavu staru Evropu? No francuska je revolucija (ili barem napoleonsko Carstvo koje predstavlja njen nastavak) poražena u bici s ruskim divom. To ne treba zaboraviti.

• ***Čitav je povijesni razvitak moderne Rusije od XVI. stoljeća sve do erupcije 1917. godine u dubini i na površini obilježen revolucijom.***

Nakon sjaja Kijevske Rusije, gdje se ipak mogu uočiti mnoge društvene nevolje i napetosti, ogromna ruska zemlja sa zakašnjenjem stupa u srednji vijek. Feudalizam se tu učvršćuje u trenutku kad nestaje na Zapadu. *Evropeizacija se od XV. do XX. stoljeća pojačava,* naravno. No zahvaća tek neznatan dio stanovništva: nekolicinu velikaša, posjednika, intelektualaca i političara. Osim toga, razvoj je trgovine sa Zapadom, i u Rusiji i u Srednjoj Evropi, pretvorio velikaše u trgovce i proizvođače žita, što je nužno urodilo »drugim kmetstvom« od Labe do Volge. Seljačke slobode postaju tek prazno slovo na papiru. Kmetovi gube dotadašnje pravo promjene gospodara svake godine na Jurjevdan, izuzev u slučaju duga. Ukazom Ivana IV 1581. zabranjena im je selidba. A istovremeno im na pleća pada sve teži teret tlake i daća.

Nesumnjivo, preostaje im jedino *bijeg u Sibir ili prema velikim rijekama na jugu,* ili čak na granicu kod odmetnika, kozaka. Iz moskovske je oblasti otišla gotovo polovina seljaka, privučena čarom pustolovine i slobode. No njihova tako osvojena sloboda pravno je osporena otkad je u tim dalekim predjelima vlast uspostavila izravan ili neizravan nadzor. Vječita je to povijest ruskih, neprestano osvajanih i neprestano gubljenih sloboda. Nema li velikaš uvijek pravo uhvatiti bjegunca? Zakonik iz 1649. godine čak je ukinuo svako ograničenje s tim u vezi.

Nesumnjivo, bilo je velikih, ogromnih i opasnih pobuna: tako 1669. godine 200.000 pobunjenika-kozaka, seljaka i azijskih urođenika zauzimaju Astrahan, Saratov i Samaru; vladaju donjim tijekom Volge, ubijaju zemljoposjednike i građane. Njihov je vođa Stjenjka Razin

uhvaćen tek 1671. godine, mučen i raščetvoren na Crvenom trgu u Moskvi. Stoljeće kasnije, u tim istim predjelima Pugačovljeva buna postiže jednako velik početni uspjeh: donski i uralski Kozaci, Baškiri, Kirgizi, kmetovi s velikaških posjeda, kmetovi-radnici u velikim ljevaonicama bakra i željeza na uralskom gorju pridružuju se buni, *pugačovštini.* Pobunjenici stižu i do Njižnjeg Novgoroda; u prolazu vješaju posjednike i svima obećavaju slobodu i zemlju. Zauzet je Kazanj, no Pugačov ne kreće odmah na Moskvu. Uhvaćen je i pogubljen 1775. godine. Čini se da je sve ponovo u redu.

To su općepoznate činjenice. Sovjetska historiografija ih je rado, i ne bez razloga, isticala u prvi plan. Vrijeme teče, a položaj ruskog seljaka postaje sve teži. Zajedno s drugim kmetstvom stvara se i drugo plemstvo. Boljar iz vremena Ivana Groznog nije više boljar iz Kijevske Rusije, poput zapadnog velikaša vlasnik svoje zemlje. Ivan je sustavno slamao otpor nezavisnih velikaša i, pogubivši ih na tisuće, prisvojio njihovu zemlju i podijelio je svojim ljudima, *opričnikima:* to su velikaši u službi koji drže zemlju kao »prebende«, doživotno. U tim je uvjetima zakon majorata iz 1714. godine za Petra Velikog ogromna *nazadna reforma,* jer priznaje velikašima u službi i njihovim nasljednicima pravo vlasništva nad dobrima. Tako se potvrdilo i u svojim pravima učvrstilo drugo plemstvo sa svojim rangovima koji su jednom zauvijek određeni etiketom. Ljubimac Petra Velikog Menjšikov tako dobiva 100.000 duša... To snažno proturječje otkriva lice i naličje Rusije: modernitet pred Evropom, a pred samom sobom zakašnjeli srednji vijek...

Otad su svojevrsnim djelotvornim savezom *povezani carska vlast i plemstvo koje je okružuje i služi u neprestanom strahu i pokornosti pred gospodarevim hirovima.* To se odražava na položaj seljaka, koji predstavlja nerješiv problem. Nije ga razriješilo ni masovno oslobađanje kmetova 1858, 1861. i 1864. godine. Kolektivna stega *mira,* sela, polovično opstaje. Zemlja oduzeta posjednicima može se *otkupiti.* Osim toga, velikaši će djelomice sačuvati svoje posjede. Problem će biti riješen (na tren) tek 1917. godine najvećom agrarnom eksplozijom u ruskoj poviješti, koja je djelotvoran i dubok uzrok revolucije. Samo na tren, jer je uskoro potom započela kolektivizacija. Ruski je seljak tek nakratko mogao osjetiti što znači biti vlasnik svoje zemlje.

Eksplozivna situacija na selu je za čitave ruske povijesti stvarala revolucionarnu napetost. Njome se može objasniti ogromni i izravni odjek francuske revolucije o kojoj su iz dana u dan izvještavale sve petrogradske i moskovske novine, no i one u Tobolsku u Sibiru; strast s kojom su je od početka pratili liberalni plemićki krugovi kao i trgovačko građanstvo, intelektualci i publicisti često neplemenitaškog porijekla. O tome možemo čitati u knjižici Michela Strangea

Francuska revolucija i rusko društvo, objavljenoj na francuskom u Moskvi 1960. godine. Deklaracija o pravima čovjeka, novosti o nemirima u Francuskoj i Teror »izravno su se doticali gorućih pitanja autokratskog režima i kmetstva«; bilo je to ostvarenje težnji koje su se mogle, kako kaže jedan suvremenik, pročitati »na licu svakog ruskog seljaka«.

Industrijalizacija, koja se počinje nazirati od polovine XIX. stoljeća pridodala je osnovnom seljačkom pitanju i druge napetosti. Dešava se to u trenutku kad se u vrijeme vladavine Nikolaja I (1825–1855), premda zasigurno ne njegovom zaslugom, potvrđuje velika ruska književnost s Puškinom (1799–1837), Ljermontovom (1814–1841), Gogoljem (1809–1852), Turgenjevom (1818–1883), Dostojevskim (1821–1881), Tolstojem (1828–1910)... Radi se zapravo o snažnom buđenju ruske samosvijesti.

Ubrzo se pojavljuju i množe novi oblici revolucionarnih nemira, od uskog »dekabrističkog« (kaže se i »decembrističkog«) ustanka 1825. godine sve do napada na Zimski dvorac (1905); od nihilista iz šezdesetih godina prošlog stoljeća do stvaranja prve marksističke partije, Ruske socijaldemokratske stranke u Minsku 1898. godine; od slavjanofila (katkad revolucionarnih šovinista) do strastvenih »zapadnjaka«. Intelektualci, mladež, a naročito studenti nose baklju buduće revolucije, u čijem je požaru završila čitava ruska povijest.

DRUGO POGLAVLJE

SSSR OD 1917. DO DANAS

Budući da smo u prvom dijelu ove knjige proučili postavke i posljedice (političke, ekonomske i društvene) oktobarske revolucije, u ovom ćemo se poglavlju osvrnuti isključivo na velike probleme koji se tiču povijesti ruske civilizacije.

1) Kako je marksizam susreo, a zatim upravljao ruskom revolucijom?

2) Kako on traje u sovjetskoj današnjici, u njenim ljudima, izvan nesumnjivo važnih planova i brojki?

3) Treba li se bojati za sadašnjicu i budućnost sovjetske civilizacije pod tim udarima i prinudama?

Od Karla Marxa do Lenjina

Marxova je misao veoma brzo osvojila pažljive ruske intelektualne i revolucionarne krugove sklone Zapadu i time suprotstavljene slavjanofilskim tradicionalistima. Nije li marksizam veoma brzo dobio sljedbenike među ekonomistima i povjesničarima petrogradskog sveučilišta zato što je ono, kako kažu, bilo suprotstavljeno konzervativnom moskovskom sveučilištu?

• ***Marksizam je plod suradnje, prvenstveno djelo Karla Marxa (1818–1883), a zatim Friedricha Engelsa (1820–1895), koji je bio Marxov suradnik tijekom četrdeset godina i nadživio ga za dvanaest godina.***

Ta zamašna doktrina označava bitnu prekretnicu u revolucionarnoj misli, djelovanju i tumačenju XIX. i XX. stoljeća zato jer povezuje

revoluciju s modernim kapitalističkim i industrijaliziranim društvom gdje do nje neminovno dolazi prirodnim putem. Zato jer pruža cjelovitu viziju svijeta, koja čvrsto povezuje društveno objašnjenje s ekonomskim.

Marxova *dijalektika* (pod dijalektikom podrazumijevamo traganje za istinom kroz proturječja) nadahnjuje se Hegelom, iako se suprotstavlja njegovoj filozofiji. Prema Hegelu, duh vlada materijalnim svijetom, a čovjek je prvenstveno svijest. Prema Marxu pak postoji prevlast materijalnog nad duhovnim. »Hegelov je sustav stajao na glavi«, piše on, »mi smo ga postavili na noge«. Unatoč tome, Marxova dijalektika preuzima *doba,* uzastopna iskustva Hegelove dijalektike: 1. afirmacija; 2. negacija; 3. negacija negacije, tj. afirmacija istine u nastajanju, koja istodobno vodi računa o dva prva doba i pomiruje ih.

Taj je način razmišljanja uvijek u pozadini Marxove argumentacije. Kao što će reći ruski revolucionar Hercen: »Dijalektika je algebra revolucije«. U svakom slučaju, Marxov jezik je umijeće da se proturječnosti, *znanstveno* priznate kao takve, izdvoje i preciziraju, a potom prevladaju. Marksizam se definira kao *dijalektički materijalizam:* to nije netočno, iako Marx nikad nije upotrijebio tu riječ i premda je, kako kaže Lenjin, mnogo više naglašavao dijalektiku od materijalizma. Primjedbu sličnu Lenjinovoj mogli bismo postaviti i u vezi s *historijskim materijalizmom,* tom pomalo nespretnom Engelsovom formulacijom: Marx je mnogo više inzistirao na povijesti nego na materijalizmu. Veliku novinu njegovog djela predstavlja činjenica da je dijalektičke argumente svoje revolucionarne doktrine crpio iz historijske analize društva.

Njemu se čini da zapadno društvo sredinom XIX. stoljeća pati od velike proturječnosti čija dijalektička analiza čini osnovu marksizma. Rezimirajmo ukratko tu analizu. Rad je za čovjeka način da se oslobodi prirode, da joj se nametne. Čovjek radom postaje svjestan svoje biti: radeći među tolikim drugima on čini dio nekog društva. U društvu, koje je ujedno rad i oslobođenje, postoje istodobno »čovjekov naturalizam« i »humanizam prirode«. »Društvo je spoj čovjeka i prirode«. To je afirmacija vrijednosti i smisla ljudskog rada.

Slijedi negacija: u društvu koje je Marxu pred očima, nekim čudnovatim paradoksom rad ne oslobađa čovjeka, već ga zasužnjuje. Čovjek nije vlasnik sredstava za proizvodnju (zemlje ili tvornice) i ne izvlači korist iz proizvodnje. Mora *prodavati* svoj rad, *otuđiti ga* u korist drugog. Moderno je društvo od rada stvorilo način zasužnjenja.

Dakle, koja je negacija negacije, izlaz iz tog proturječja? Kapitalističko društvo, koje je stvorilo otuđenje, stiže u stadiju industrijalizacije do masovnog rada i proizvodnje, stvarajući *proletarijat,* sve broj-

niju klasu zasužnjenih, svjesnih vlastitog ropstva. To automatski pojačava klasnu borbu, klasni rat i čini revoluciju neminovnom.

Industrijski kapitalizam je posljednji stadij zamašnoga historijskog procesa tijekom kojeg je ljudsko društvo prošlo kroz robovlasništvo, feudalizam i zatim kapitalizam (trgovački, industrijski). Svijet XIX. stoljeća dospio je istovremeno s industrijalizacijom u stadij revolucije, ukidanja privatnog vlasništva, što vodi u komunizam.

No prijelaz iz kapitalizma u komunizam ne može se ipak ostvariti preko noći (poznato je da Marx, premda 1846. godine poznaje riječ kapitalist, još ne upotrebljava prikladnu riječ *kapitalizam*). Uslijedit će, kako objašnjava 1875, jedna »manjevrijedna faza komunizma«, u kojoj će se novo društvo odvajati, s manje ili više uspjeha, od starog. Terminološki se taj stadij još i danas naziva *socijalizmom,* »svakome prema radu«.

Jedino se viša faza tog razvoja zove *komunizam.* Pomalo sliči na obećanu zemlju. Društvo će (tada) moći na svoj barjak upisati: »svatko prema mogućnostima (u sferi proizvodnje), svakome prema potrebama (u sferi potrošnje)«. Kao što vidimo: Marxova je dijalektika optimistička, »uzlazna«, kako piše Georges Gurvitch.

• ***Ipak, nisu li ruski revolucionari razočarani Marxovom porukom, zato jer na kraju krajeva Marx kaže da su revolucionarna događanja teorijski nemoguća u Rusiji tog doba, bez obzira na njegova kolebanja oko 1880. godine, nakon vijesti o ruskim revolucionarnim previranjima.***

U Rusiji je zapravo industrijski proletarijat veoma neznatan, i trebalo bi da još godinama traje proces koji ga stvara da se potpuno osjete posljedice novih uvjeta proizašlih iz kapitalističkih proizvodnih snaga. Tada će nastupiti »epoha društvene revolucije«. A za nju još nisu sazreli svi uvjeti.

To su mislili Marx i Engels, o tome raspravljali oslanjajući se na primjer Engleske koja je u doba objavljivanja prvog sveska *Kapitala* (1867) već dosegla vrhunac svoje industrijske revolucije ili, točnije, doživjela sve teškoće koje ona sa sobom nosi a da još nije ponudila način za njihovo prevladavanje. Razmišljali su također i na primjeru Francuske i za njom tek neznatno zaostale Njemačke. Ukratko, na osnovi situacija koje su se veoma razlikovale od situacije u kojoj se nalazila caristička Rusija.

I kako onda zamisliti društvenu revoluciju u ime tih istih principa, u toj slabo industrijaliziranoj Rusiji s kraja XIX. stoljeća, gdje seljaštvo čini 80%, a radništvo tek 5% stanovništva?

Lenjin će vrlo jasno uvidjeti tu proturječnost već u vrijeme objavljivanja *Razvoja kapitalizma u Rusiji* (1899); još jasnije će je uočiti nakon

revolucije 1905. godine. Naravno, Lenjin je Marxov učenik, rob misli kojoj se divi i u kojoj se dobro snalazi. U njegovom djelu obično nema misli koja već nije izložena kod Marxa. Pa ipak, premda je njegova veličina uočljiva naročito na polju doktrine revolucionarnog djelovanja, njegova izvornost je, čak i na teorijskom planu, mnogo veća nego što se to obično misli.

Porijeklom sitni plemić, govora obilježenog karakterističnim akcentom ruskog plemstva, Lenjin zapravo nije »predstavnik ruskog naroda«, njegove jednostavnosti i »praktične inteligencije«. Isto tako nije ni duh isključivo predan djelovanju. U stvari, on je autor brojnih konkretnih, izvornih, ubojitih i kritičkih analiza što su mu pribavile čast »čistača Augijevih štala Druge internacionale«. Prije nego što se upustio u djelovanje, on ga je unaprijed strasno i lucidno promislio. Stoga razilaženja s Marxom nastaju tamo gdje su morala nastati *a priori:* na planu revolucionarne procedure koju Lenjin očito razmatra u okviru Rusije i koja se, konkretno, definira odnosima između »proletarijata« i »revolucionarne partije«.

Ukratko, Lenjin je sustavno prepustio vodeće mjesto politici naštrb društvenom i ekonomskom, *»partiji« nad masom proletera.* Zalagao se, grubo rečeno, za »politiku prije svega«.

Za Marxa je revolucija ishod gotovo prirodnih društvenih eksplozija do kojih dolazi u pravo vrijeme, pod pritiskom industrijalizacije i klasne borbe. Proletarijat, koji je industrijalizacija sabila u gradove, revolucionaran je i eksplozivan po naravi. Uz njega je i dio građanstva, sredina gdje su stvorene nove ideologije, ali koje je već izvršilo svoj revolucionarni zadatak. Možda se još može u izvjesnim prilikama izvući korist od djelovanja i podrške te demokratske i liberalne buržoazije. No u vezi s tom strategijom Marx i Engels se dugo vremena nisu mogli odlučiti. Nakon 1848. godine s razlogom su se pribojavali reakcionarnosti francuskog seljaštva, tog lažnog proletarijata privrženog svom komadiću zemlje.

Rasprava o oblicima revolucionarnog djelovanja nastavila se još dugo nakon Marxove smrti (1883). Nijemica Rosa Luxemburg (1870–1919) nastavlja Marxovu misao: smatra da je jedino radnički proletarijat dostojan povjerenja i jedini pokretač revolucije; sve su ostale klase neprijateljske pa prema tome partija mora biti radnička; izbliza i iznutra mora je nadzirati baza; to je jedini način da se izbjegne birokratizacija.

Lenjin se kreće u drugom pravcu: slaže se s nekim reformatorima i sumnja (»u doba imperijalizma«) u prirodno spontani revolucionarni karakter proletarijata (osim toga užasava se »spontanosti«). Došao je čas, misli on, da se težište baci na partiju i na savezništvo koje proletarijatu mogu pružiti drugi ugnjeteni društveni slojevi, bez obzira

o kojim se to slojevima radi. 1902. godine u *Što da se čini?* tvrdi da bi se bez djelovanja jedne *centralizirane* partije profesionalnih revolucionara, proletarijat okrenuo ne revoluciji već reformama pa čak i izvjesnom sindikalizmu te utopijama o radničkoj aristokraciji. Zar se tada stvorena Labour Party u Engleskoj ne suprotstavlja sumnjičavom konzervativizmu Trade Uniona; zar u Francuskoj, više nego što se obično misli, sindikalizam ne čini prepreku prodoru socijalizma? Suprotstavljajući se Rosi Luxemburg i još nekima, Lenjin osim toga tvrdi da nije došao kraj nacionalnim sukobima i da je savezništvo s liberalnim građanstvom nužno. I ne samo to; još uvijek se suprotstavljajući Rosi Luxemburg i »luksemburgizmu«, on se usredotočuje na program agrarnih reformi, odbijajući smatrati seljaštvo reakcionarnim elementom. U ovoj se odlučujućoj točki vidi utjecaj revolucionarnih ruskih socijalista; poput njih, on vidi u zasužnjenom seljaštvu ključni pokretač revolucije; ne pada mu na pamet da ne uposli tu ogromnu eksplozivnu snagu. Ta sila je, kako znamo, omogućila uspjeh oktobarske revolucije. U svakom slučaju: što se tiče Rusije, Lenjin je bio u pravu.

Ne bi trebalo detaljno ulaziti u te ideološke rasprave i pozicije, od kojih su neke odigrale ulogu u razvoju SSSR-a nakon 1917. godine. Dovoljno je pokazati da je došlo do kulturnog prenošenja s početnog marksizma na lenjinizam. Lenjinizam je, rekli bi antropolozi, nanovo osmišljeni, »nanovo protumačeni« marksizam, prilagođen industrijski slabo razvijenoj, većinom poljoprivrednoj zemlji, kakva je bila caristička Rusija tako davno, a tako skoro: na početku XX. stoljeća. »Tu je proletarijat bio brojčano tako slab, dakle ekonomski, društveno i politički nemoćan da sam svojim silama pokrene revoluciju koja bi ga odmah suprotstavila svim ostalim dijelovima društva.« (Lucien Goldmann).

• ***Rusku socijaldemokratsku stranku, kasnije Komunističku partiju, osnovala je 1898. godine druga generacija ruskih marksista (Lenjin, Martov, Dan), u suglasnosti s prvom generacijom (Georgij Plehanov, Pavel Akseljrod, Vera Zasulič, Leon Dojč), koja je u inozemstvu osnovala Grupu za oslobođenje rada (Grupa Osvoboždenija Truda).***

Do raskida je došlo za vrijeme drugog kongresa Ruske socijaldemokratske stranke u Londonu 1903: s jedne strane boljševici (tj. na ruskom »oni koji su u većini«, zapravo u većini samo jednim glasom), a s druge menjševici (tj. oni koji su u manjini), među njima Plehanov. (U stvari, »menjševici« će postati »boljševici« u Socijaldemokratskoj stranci). Uzrok tog raskida? Prvi član statuta, u koji je Lenjin uključio odredbe poznate pod imenom »demokratski centralizam«. One pred-

viđaju: 1. odlučujuću ulogu »profesionalnih revolucionara« (zapravo tehničara); 2. čvrstu (željeznu) partijsku disciplinu; 3. proširenu i diktatorsku vlast *Centralnog komiteta* nad cjelinom Partije, naročito nad osnovnim ćelijama; 4. u slučaju nužde, prijenos cjelokupne vlasti Centralnog komiteta na uski kabinet. Je li vam jasno? Partija postaje samostalni ratni stroj protiv kojeg ustaju menjševici uz povike da se radi o diktaturi i napuštanju demokratskih principa. (Trocki već tada predviđa da će lenjinistička koncepcija završiti diktaturom jednog čovjeka, šefa Centralnog komiteta.)

Ipak, ima dovoljno dokaza za tvrdnju da su, s gledišta njenog društvenog i industrijskog razvoja, osobiti uvjeti u Rusiji nametnuli takvu taktiku. 1905. godine Lenjin se kategorički protivi tezi nekih doduše malobrojnih socijalista da je »socijalistička revolucija (proleterska) moguća jer su proizvodne snage zemlje već dosegle dovoljan stupanj razvoja za jednu takvu revoluciju«. Još je poučnija polemika *in extremis* koju su 1917. godine, u predvečerje revolucionarnog osvajanja vlasti, vodili Lenjin i osnivač ruske marksističke škole Georgij Plehanov. Lenjin se branio od optužbe da želi prigrabiti vlast; ako je prigrabi to je zbog toga što se nada da će mu pomoći skoro izbijanje socijalističke revolucije u zemljama razvijenog kapitalizma (napomenimo da je to tlapnja od koje će ruska revolucija, osuđena gotovo od početka da samu sebe stvara, morati ubrzo odustati). Plehanov, pozivajući se na temeljne marksističke argumente – slabost radničkog proletarijata, osrednji kapitalizam, ogroman pritisak seljaštva – upozorava Lenjina da će, osvoji li vlast, morati pribjeći, htio on to ili ne, diktaturi, metodama državnog terorizma. Lenjin odgovara da je takav način govora uvredljiv. Pa ipak, doći će na vlast i pokrenuti agrarnu revoluciju, poput Mao Ze Donga kojih tridesetak godina kasnije...

Svejedno će ga ti problemi i dalje zaokupljati. Kad je 1921. godine politikom NEP-a učinio korak unatrag, njegove su se izjave na karakterističan način nadovezale na tu liniju mišljenja i na stare rasprave: »Pogriješili smo«, hoće reći. »Djelovali smo kao da je moguće izgraditi socijalizam u zemlji u kojoj gotovo i ne postoji kapitalizam. Prije nego što zaželimo stvoriti socijalističko društvo, valja nam rekonstruirati kapitalizam«. NEP nije zadugo nadživio Lenjina. Od 1928/29. godine Staljin pristaje uz industrijalizaciju koja se otada vrši s onim što je pri ruci, uz poteškoće i konačno, kao što je poznato, s velikim uspjehom.

No, vratimo se unatrag, u godinu 1883 (godinu Marxove smrti) kako bismo ilustrirali ovo objašnjenje. Georgij Plehanov je, pretpostavivši slučaj kad bi se revolucionari »slučajno« ili »pomoću zavjere« dočepali vlasti, napisao da »bi tada oni mogli stvoriti samo socijalizam Carstva Inka«, što će reći autoritarni socijalizam. Plehanov tako

preuzima izreku samog Marxa koji je, govoreći o sličnoj mogućnosti, govorio o »samostanskom ili kasarnskom socijalizmu«.

Ne radi se o tome da se, koristeći ove riječi i rasprave, vratimo, kao što se to često činilo, na događaje listopada 1917. godine kako bismo *osudili* njihov razvoj u ime »čistog marksizma«, koji je povijest mogla prevladati ili izvrgnuti ruglu. Valja naglasiti da je igrom slučaja socijalistička revolucija počela u najslabije industrijaliziranoj velikoj zemlji tadašnje Evrope. Što znači da je bilo *nemoguće* da se revolucija u njoj odvija prema marksističkom obrascu *diktature proletarijata.* Vlast je osvojila *Komunistička* partija (to je ime koje je uzela Socijaldemokratska stranka), tj. neznatna manjina ljudi u odnosu na prostranu Rusiju, možda kojih 100.000 osoba. Toj je izvanredno organiziranoj manjini pogodovalo rasulo deset do dvanaest milijuna seljaka dezertera koji su se, međusobno se ubijajući prema potrebi, povukli prema svojim selima i počeli grabiti zemlju plemića, bogatih građana, Crkve, manastira, Krune i države.

Lenjinu pripisuju ovu doskočicu: »Ako se carizam uspio održati stoljećima zahvaljujući 130.000 plemića, feudalnih posjednika što su svaki u svojoj pokrajini imali policijsku vlast, zašto se ja ne bih mogao održati nekoliko desetaka godina s partijom od 130.000 odanih pristalica?« Pripisuje mu se također i ova napoleonska dosjetka: »Navalimo, kasnije ćemo vidjeti«.

»Održati se nekoliko desetaka godina«, sve dok Rusija ne dosegne razvojni i industrijski stadij iz kojeg je moguće krenuti u »razumnu« revoluciju; to će u budućnosti biti ključni problem Rusije. Također i razlog nesmiljene diktature koja nije bila »diktatura proletarijata« već diktatura komunističkih vođa u ime proletarijata u nastanku. »U Staljinovo je vrijeme ta diktatura vođa postala diktatura jednog jedinog čovjeka«. Te mračne i dramatične godine ruske povijesti podsjećaju uporno na uspjelu verziju godina 1793/94, doba djelovanja Komiteta javnog spasa. Razlog uspjehu je nesumnjivo postojanje željezne discipline u jednoj jedinoj partiji koja je zabranila svaku trajniju »frakciju«, za razliku od onog što se događalo u Parizu 1794. godine.

Marksizam i sovjetska civilizacija danas

Već četrdeset pet godina, dakle gotovo pola stoljeća, SSSR živi pod diktatorskim političkim sistemom u kojem nema slobode tiska, govora, udruživanja i štrajkova, pod vodstvom jedne disciplinirane, »monolitne« partije u kojoj prikriveni sukobi iskrsavaju samo u obliku dramatičnih sukoba ličnosti. Prije nekoliko godina, odmah po Staljinovoj smrti 1953. godine, došlo je do izvjesne liberalizacije, možda bi

bilo bolje reći humanizacije jer je za komuniste liberalizacija još uvijek pogrdan pojam, dakle do izvjesne humanizacije, doduše umjerene i spore, no ipak, čini se, nezaustavljive. Da li je možda toj takozvanoj »destaljinizaciji« razlog to što su prošla vremena pripravnosti, vremena Komiteta javnog spasa? SSSR nesumnjivo nije riješio sve unutrašnje poteškoće, no ipak je ušao u porodicu velikih industrijaliziranih zemalja, povlaštenih naroda: to je mjesto osvojio u znoju lica svog i drži se na njemu. Istovremeno je izgradio, hoteći ili ne hoteći, nove strukture potrebne masovnoj civilizaciji. Možda tek sada, po prvi put, može slobodno birati *svoju* revoluciju, *svoj* put, barem na unutrašnjem planu, jer mu njegova izuzetna važnost u svjetskoj politici, njegova uloga vođe socijalističkih zemalja nameće vanjske stege, stege drugačije naravi.

• ***Marksizam se razvio. Pedeset godina napora i rata na svim frontama, veoma je dugo razdoblje. Ne treba nas stoga čuditi što se za svih tih godina državna doktrina marksizma-lenjinizma, uz očuvanje velikih tema i uobičajenih objašnjenja, jako promijenila. Čudilo bi suprotno.***

Premda službeni jezik ponavlja sakrosanktne formule o klasnoj borbi, *praxisu,* robovlasničkom, feudalnom i kapitalističkom društvu, relativnom osiromašenju ili o dijalektičkom materijalizmu, materijalnoj bazi, prelasku u besklasno i čudesno sretno društvo, to nikako ne znači da unutar te velike ideologije, kao uostalom unutar svih pobjedonosnih ideologija i religija, nije došlo do razvoja koji nosi *sam život.* Osim toga, već je čitava ruska inteligencija s početka stoljeća smatrala, a to su preuzeli i revolucionari, da je neka ideja bezvrijedna ako nije utjelovljena u praktičnom životu, u *praxisu.* Marksizam, sustav međusobno čvrsto povezanih ideja, postaje bezvrijedan ako ne biva životno iskustvo milijuna ljudi. On se »aktualizira« u tim utjelovljenjima, ali postoji i povratna reakcija. A i njegovi sljedbenici smatraju »da je marksizam poimanje svijeta koje samo sebe prevladava«. To tvrde i dobronamjerni promatrači: »dvadesetostoljetni komunizam prošao je kroz promjene analogne onima kroz koje je prošlo kršćanstvo od I. do IV. stoljeća n. e.«

Možda bi trebalo biti kazuist da se nabroje te *promjene, nevjere* i *krivovjerja* za koje je sam prema sebi kriv živi marksizam. Možda bi bila zanimljiva takva lista pod uvjetom da nikad ne izdvojimo neki detalj iz cjeline, neovisno o tome koliko je on važan. Takva lista ima smisla samo u odnosu na globalno iskustvo koje objašnjava i koje nju objašnjava. Recimo ovdje da to nije najvažniji ili najjasniji test koji nudi sovjetsko iskustvo.

Zapravo, premda je pedeset godina dugo razdoblje revolucija i kuš-

nji, kronologija nije, u slučaju ljudi koji su ga proživjeli, dostatna za cjelovito uočavanje veličine *ideološkog, društvenog* i *kulturnog zamaha* koji je uslijedio nakon tako brutalnog kidanja postojećih struktura. Trebalo bi razlikovati ono što u iskustvu čini zastranjenje, naročito tijekom prijelaznih godina (tj. barem do 1930, pa i dalje), od onoga što je bilo i ostaje djelotvorno, kako bismo mogli ustanoviti definitivan odnos između silom nametnute ideologije i društva koje je prisiljeno na iskustvo koje nije samo izabralo i kojeg nije uvijek potpuno svjesno.

Tako: u kolikoj je mjeri *ponovno uvođenje širokog raspona zarada, što je već Lenjin predviđao, bilo slučajno, voljni čin svemoćnog Staljina ili se radilo o društvenoj nužnosti ili čak o neizbježnom ekonomskom procesu?*

Jer time je uspostavljena socijalna hijerarhija s očiglednim povlasticama. Jedan ruski sveučilišni profesor s osmijehom veli: »Mi smo sovjetska buržoazija...« No, ta hijerarhija može ponovo uspostaviti društvene klase samo ako se njene povlastice koje ovise o funkcijama prenose, tj. samo ako djeca povlaštenih izvlače korist (školovanje, novac, funkcije) iz društvenog položaja svojih roditelja. To je prirodna tendencija u svakom društvu gdje postoji obiteljski život, koji komunizam nikako nije uništio, već za Staljina čak i učvrstio.

Drugi temeljni problem: neuspješni sovjetski pokušaji reorganizacije poljoprivrede na kolektivni način nailaze na otpor seljaštva, koje je Staljinov režim u prošlosti zlostavljao. No nije li ta nevolja sa seljacima, o kojoj nam prigušena jeka stiže iz ruskih romana, normalna, gotovo neizbježna reakcija »tradicionalne« kulture koju je ekonomsko kretanje brze modernizacije iznenadno istrgnulo iz stoljetnih okvira. Čini se da taj problem postoji u svim zemljama koje se ubrzano industrijaliziraju, neovisno o prihvaćenim rješenjima.

Osim toga, je li izrečena posljednja riječ, ako posljednja riječ i postoji u manje-više napetom dijalogu između sovjetske ideologije i Pravoslavne crkve? Nasuprot »religioznom otuđenju« režim je favorizirao militantni materijalizam, udarni racionalizam – ne negaciju Boga, već silovitu afirmaciju čovjeka. No, nije li domovinski rat revalorizirao pravoslavlje? Došlo je konačno do kompromisa između Crkve i Staljina. Nije li on ponovno ustanovio Moskovsku patrijaršiju koju je Petar Veliki ukinuo? 7. studenog 1951. godine u jednom govoru on spominje kneza i sveca Aleksandra Nevskog. Nesumnjivo, vjernici su većinom stari ljudi. No, kakav je u stvari stav većine prema krštenjima, vjenčanjima, pogrebima? Ugađenost koju država nastoji pridati civilnim obredima vjenčanja dokazuje da se valja boriti protiv praznine i nečim je popuniti.

23. Pionirske fronte u SSSR-u

Zatim, nije li kroz nove naraštaje došlo do postupnog zaborava dramatične prošlosti i do dubinskog zatvaranja u sam marksističko-lenjinistički odgoj, pomalo kao što se još uvijek uvriježeni zapadni kartezijanizam ipak urezao u zapadnu svijest? To ne znači nužno odustajanje od komunističkih ideala. To su istine koje postoje same po sebi, i o kojima nije nužno neprestano raspravljati. Od 220 milijuna Sovjeta, članova Partije ima 9 milijuna. Njima je marksizam-lenjinizam kruh, lozinka, svakodnevni jezik. Da li je i ostalima?

• ***Ipak, najjače preobražava sovjetski život snažna industrijalizacija kojoj je sve podvrgnuto, bliska mogućnost njenog uspješnog privođenja kraju, tj. mogućnost daljnjeg uspješnog industrijskog razvoja uz nadvladavanje teškoća i ispravljanje grešaka.***

Nesumnjivo je za nju plaćena velika cijena, govorimo li o ljudskim žrtvama. Kako u Rusiji 1917. godine nije postojala gotova baza, »koju je prije toga stvorio kapitalizam«, trebalo ju je izgraditi i zbog toga je Staljinova diktatura poprimila tako poseban oblik. Na sebe je preuzela primarni, »historijski« zadatak, koji je drugdje izvršio kapitalizam željeznog doba«. *Surovosti staljinističkog režima* ne mogu se u potpunosti objasniti ni mušicama jednog čovjeka opijenog moći ni nužnostima *socijalizma* ili *komunizma.* Te surovosti su također *drama nerazvijenosti,* nesmiljena etatistička formula izmišljena da bi se *brzo, ljudskim investicijama, preskočile etape industrijalizacije u zaostaloj poljoprivrednoj zemlji.* Početak te drame danas možemo pratiti u Kini, dok iz nje SSSR upravo izlazi.

O tome je li dosegnut ekonomski cilj još dugo će raspravljati stručnjaci. Utoliko više što brojke izuzetno pogoduju proturječnim mišljenjima. Njihov je jezik međunarodan. Narodi se međusobno uspoređuju kao djeca po svojoj visini. No, još uvijek je nužno da mjerilo bude isto. U Francuskoj je industrijska proizvodnja u razdoblju između 1953. i 1959. godine rasla prosječno 7,7% godišnje (1959. indeks 156, u odnosu na 1953. = 100); u Zapadnoj Njemačkoj 83% (1959. = 169, 1953. = 100), u SSSR-u 11,3% (1959. = 190, 1953. = 100). Tako govore *službene* statistike. No ipak je te statistike nemoguće izravno usporediti. Zapadne zemlje računaju indekse u *neto,* a Sovjeti u *bruto* vrijednostima. Sovjetski je ekonomist Strulinjin pokazao da službeni porast industrijske proizvodnje izračunan u bruto vrijednostima daje za 1956. godinu proizvodnju 22,9 puta veću od proizvodnje u 1929. godini no pada na 14,7 puta ako se izračuna u neto vrijednostima. Možete samo misliti koliko su u takvim uvjetima protivnici SSSR-a mogli raspravljati o tim brojkama.

No, čak i kad pretpostavimo da ekonomski cilj nije u potpunosti dosegnut, nesumnjivo je nadohvat ruke. Ogromni i čudesni uspjesi u Sibiru i drugdje znače veliki napredak.

● ***Došlo je do ogromnih društvenih promjena. Sva su sovjetska društva potresena industrijskim razvitkom; on pak potresa sovjetski život u cjelini. Upravo nastaju nove strukture.***

a) Prvo: *pristizanje seoskog stanovništva u gradove.* SSSR je nametnuo američki ritam razvoja (u vrijeme *booma*) tradicionalno nehajnom narodu koji je velikom većinom 1917. godine bio seljački. Posvuda se sukobljavaju taj nehaj koji često traži svoja prava i ritam kojemu ništa ne izmiče. Taj je spoj *amerikanizma* i orijentalizma još čudnovatiji u saveznim republikama središnje Azije.

O značaju te promjene govore brojke. 1917. godine ruski su seljaci činili 80% cjelokupnog stanovništva a industrijsko radništvo 5%; 1962. godine seljaka ima tek nešto preko polovine ukupnog stanovništva (52%) naspram 35% radnika i stručnjaka. U istom tom razdoblju, udeseterostručen je broj birokrata a barem ustostručen broj intelektualaca. To je dovelo do napuštanja sela i snažnog priljeva stanovništva u gradove.

To se kretanje bliži kraju. Izuzev Lenjingrada, bivše prijestolnice koja je očuvala svoj stoljetni gradski izgled, novi su i stari gradovi, među njima i Moskva (koja je postala svojevrsni divovski Chicago), poprimili obilježja sela. U njima se život poseljačio. Toga nisu pošteđeni ni intelektualci ni studenti. »U Rusiji je stvoren novi soj« koji je preplavio sve, od najskromnijih radnih mjesta do mjesta znanstvenih istraživača (vrhunca društvene ljestvice u Rusiji). Dok je dotad neviđenim ritmom industrijalizirao SSSR, Staljin je seljaštvo podvrgnuo cjelovitoj kolektivizaciji, oslobodivši na taj način odjednom značajan broj ruku i otjeravši seljake protiv njihove volje u gradove. Sve to u tek nekoliko godina.

1947. godine su se seljaci još mogli prepoznati u gradovima koje su preplavili i osvojili po primitivnoj odjeći, sporom kretanju, bučnom ulasku u autobuse i tramvaje. Već 1956. godine došlo je do promjene. Seljak se već urbanizirao, a kako se životni standard poboljšao, i bolje odjenuo. 1958. godine više se ne mogu susresti bosonoge žene i djeca, kazališna i kino publika dobro je odjevena, a seljačka neuglađenost nestaje. Pa ipak, blisko se seljačko porijeklo može nazrijeti u mnoštvu detalja u ponašanju. Zbog toga nam se, suprotno tome, čini da je u Lenjingradu sve uglađenije, da su žene elegantnije a govorni jezik čistiji. Tom utisku ljubaznog i istančanog velikog evropskog grada što još uvijek živi na velikoj nozi, povezanog preko svoje luke sa svijetom,

pridonose i nakon 1945. godine izuzetno dobro obnovljene građevine. No možda Lenjingrad usprkos svojim industrijskim predgrađima ostaje po strani od izvanredne smjese koja predstavlja sliku Rusije sutrašnjice. I kretanja koja neosporno daju Moskvi njen izgled prijestolnice.

b) Seljačka osvajanja: tvornice, škole

Taj je priljev radne snage utopio u masi nekadašnje kvalificirane radnike. Seljak je osvojio tvornice, donijevši sa sobom neznanje i nespretnost u rukovanju strojevima – sumnjivih svim seljacima ovog svijeta. Radeći od danas do sutra, taj je nespretni poljodjelac u početku postizao samo loše rezultate. Potom je, da se prikrije nezadovoljavajuća proizvodnja, povećan broj radne snage.

Došlo je do istog takvog priljeva seljaka ili barem njihove djece u škole i kasnije na sveučilišta. Dok je Rusija 1917. godine brojila najmanje 75% nepismenih, a možda i više, danas je nepismenost potpuno iščezla. To objašnjava množenje knjižnica, čitaonica i popularnih izdanja ruskih i stranih klasika (s izuzecima kao što su Dostojevski i Jesenjin do 1955. godine) u fantastičnim nakladama (10 milijuna primjeraka). Cijena je knjige, tiskane na osrednjem papiru, uistinu smiješna. No, postoje li i drugi razlozi za uspjeh klasika? Slabi suvremeni autori, nepostojanje zabavne i lake štampe? U svakom slučaju, jednako je velik napor odgajanja uložen i na području radija, televizije i diskografije.

Sama je ta »kulturna revolucija« (O. Rosenfeld) sa sobom donijela istinsku društvenu revoluciju, ogromnu želju za emancipacijom, znanjem i uspinjanjem na društvenoj ljestvici. »Luđački skorojevići«, glasi dijagnoza nemilosrdnih sudaca. Mi bismo to radije nazvali »glađu za kulturom«, koja istodobno znači prestiž i novac. Svakako, sve su brojniji studenti sveučilišta, tehničkih, dopisnih i večernjih škola. Prva mjesta često pripadaju seljačkoj djeci. Tako SSSR, crpeći iz neiscrpnog ljudskog rezervoara, stvara intelektualce koji su mu potrebni: inženjere, istraživače, oficire, profesore. Ono što se u Francuskoj zapravo dogodilo sporo i u uskim razmjerima školskim reformama Julesa Ferrya, zatim uvođenjem besplatnog srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja, u Sovjetskoj se Rusiji događa naveliko, nezapamćenom brzinom, često u jednom jedinom skoku, no očigledno s izvjesnim ograničenjima. Tako nas, recimo, čudi podatak da srednjoškolsko obrazovanje u SSSR-u u razdoblju od 1947. do 1956. godine nije bilo besplatno.

c) *Ipak opće je mišljenje da je razina obrazovanja snižena.*

No tek što smo to rekli, pokajali smo se. Nema sumnje, današnji govorni ruski nije više onaj nekadašnji, istančani jezik. Darežljivo školstvo je utilitarno, serijski proizvodi intelektualce potrebne moder-

nom životu; izbacuje serije stručnjaka od učitelja do inženjera pa čak i sveučilišnih profesora. Poluintelektualce, kako ih je nazvao jedan inače blagonakloni promatrač.

Je li to točno? Da li je polukultura većine isključivo proizvod mlade zemlje, u što nas žele uvjeriti, ili je riječ o proizvodu masovne civilizacije u nastajanju. U svim snažno industrijaliziranim zemljama svijeta, i u Evropi i u Americi, obrazovanje koje postaje dostupno svima vodi specijalizaciji te snižava razinu opće kulture. Broj članova istinske intelektualne elite možda nije toliko umanjen. U najgorem slučaju, on je isti (što je već uspjeh)! Umjesto malobrojne intelektualne elite i velike mase nepismenih tradicionalnih civilizacija, u modernim civilizacijama postoji pored te iste elite i malenog broja nepismenih ljudska masa kojoj naobrazba predstavlja tek oruđe za rad a ne za intelektualno oblikovanje.

U svakom slučaju, čim se približimo višoj razini, po našem se mišljenju sovjetski intelektualci, znanstvenici i profesori, uzevši u obzir ideološke razlike, nimalo ne razlikuju od svojih evropskih ili sjevernoameričkih kolega. Uostalom, nasljednici su iste kulture. Prijeći s francuskih sveučilišta na Akademiju znanosti u Moskvi za pariškog intelektualca znači osjećati se kod kuće, moći sudjelovati u svakoj raspravi i s razumijevanjem pratiti šale. Na prvi se pogled čini da na tom planu potpuna izolacija u kojoj je živjela Rusija, prekinuvši tijekom četrdeset godina sve veze s Evropom, nije ostavila nikakvog traga. Taj prvi dojam iznenađuje, no što je s drugim? Evropa i Rusija pripadale su početkom XX. stoljeća istoj civilizaciji. A što je četrdeset godina u civilizacijskoj stvarnosti? Usprkos nevjerojatnom rušenju mnoštva društvenih struktura, SSSR od 1962. godine velikom većinom pripada istoj civilizaciji kao i Rusija 1917. godine, to jest našoj.

d) *No čini se da umjetnost i književnost zapravo opovrgavaju tu tvrdnju.*

Jer ako bismo u njima trebali, kao obično, potražiti najbolje svjedočanstvo o društvu u kojem su nastale, tom bi se prilikom sovjetska umjetnost i književnost slabo iskazale. No, nisu li upravo ta poučna djela, koja prvenstveno čude svojom gotovo apsurdnom nestvarnošću, svjedočanstvo o sovjetskim piscima i umjetnicima pa čak i o društvu i svakodnevici? Ona su nastala u iznimnim uvjetima.

Posebni se jezik sovjetske književnosti i umjetnosti, kome nema traga u djelima Marxa, Engelsa pa čak ni Lenjina, pojavio u doba nastanka Staljinove moći oko 1930. godine. Radi se o napadu na intelektualce koji se ne pokoravaju željeznoj disciplini koju zahtijeva Staljin i mobilizaciji »književne i umjetničke fronte« na izvršenju petogodišnjeg plana. Prvom je žrtvom palo Rusko udruženje proleterskih pisaca (RAPP), raspušteno istovremeno kad i srodne organizacije

na području likovnih umjetnosti i glazbe (1932). Njihovo je mjesto zauzela jedinstvena organizacija pod izravnim nadzorom Partije.

Istovremeno se pisci i književnici pozivaju da postanu »inženjeri ljudskih duša«. 1934. godine partijski sekretar Ždanov određuje njihovu dogmu, »metodu socijalističkog realizma«. Riječ je o tome da se »istinito« opiše »historijski konkretan karakter« socijalističke stvarnosti, naročito uvjeta rada te tako doprinese »ideološkoj transformaciji i odgoju radnika u duhu socijalizma«. Dužnost je pisati »tendenciozno«, kaže Ždanov, stvarati »poučna« djela u kojima postoje »pozitivci«, pravi komunisti i »negativci«, svi ostali. Tako su avangardni pokreti što su na svim područjima cvjetali prvih godina Revolucije i koje i dalje u Rusiji zovu »lijevom umjetnošću« osuđeni i progonjeni zbog »formalizma«. Misteriozno nestaju mnogi uhapšeni književnici ili upravitelji kazališta. Većina se značajnih književnika povlači u djelomičnu ili potpunu šutnju. Šolohov, autor »Tihog Dona« (prva tri dijela objavljena su između 1925. i 1933. godine, a četvrti 1940. godine) neće više ništa napisati sve do Staljinove smrti.

»Ždanovizam« je nakon rata još više ojačao, suprotstavljajući se utjecaju »trulog Zapada«. Književnost, kazalište i kinematografija su pod neprestanim nadzorom, a svako se i najmanje odstupanje prijavljuje i kažnjava. 1948. godine došlo je do snažnog napada na velike skladatelje Prokofjeva, Šostakoviča i Hačaturjana zbog njihovog hermetizma i zloupotrebe disonanci...

Ukratko, za čitavog trajanja Staljinove diktature umjetnici su stupali po taktu kao i ostalo sovjetsko stanovništvo. Čitava je produkcija te epohe u znaku konformizma i osrednjosti.

Da li je Staljinova smrt sve promijenila? I da i ne. Nema sumnje, reakcija je odmah uslijedila i snažno odjeknula, no ta se liberalna eksplozija vlastima učinila opasnom. Zauzdana je.

Kraj 1953. i *1954.* godina protekle su u znaku mnoštva satiričnih napisa o manama sovjetskog društva; članak jednog mladog kritičara objavljen u časopisu *Novy Mir* o »iskrenosti u književnosti« ismijao je tradicionalnu podjelu na pozitivne i negativne likove. Usprkos sankcijama protiv autora tih odvažnih napisa, kritika kulta ličnosti i destaljinizacija izazvale su i druge slobode govora. Povratak stotina tisuća deportiranih, uvjerenje da je došao kraj surovim odmazdama, uzrokovali su izuzetno oživljavanje intelektualnog života, velike smjene ekipa (sada su morali ušutjeti pisci koji su se proslavili pod Staljinom, a glasno progovaraju stare žrtve, naravno – one preživjele) što je uznemirilo vlasti. 1957. godine, književnici i umjetnici prekoreni su i zamoljeni da se uzdrže svakog »revizionizma« te da ne ocrnjuju sustavno sovjetsku stvarnost pod izgovorom da je odbijaju »uljepšati i pozlatiti«. Taj stav izvrsno izražava Hruščovljevu politiku.

Staljinističke su metode doista osuđene; politički se protivnici više ne pogubljuju i ne prijeti im fizičko nasilje; nastupila je izvjesna liberalizacija u odnosima u kulturi i s inozemstvom. Ali, dopustiti snažnu kritičku kampanju u času kad otkrivanje Staljinovih zločina duboko potresa mladež koja mu se slijepo divila znači ugroziti režim i istodobno poziciju SSSR-a kao vođe socijalističkih zemalja svijeta te možda dovesti u pitanje njegovu međunarodnu moć. Vlast je dakle nemilosrdno odgovorila.

Slijedi li publika tu borbu? Širok narodni ukus kreće se u rasponu od klasičnih ruskih ili stranih kazališnih komada do »čistog, stiliziranog ili prilagođenog« folklora i klasične opere koju su ti dojučerašnji seljaci upravo otkrili. Otud uspjeh opere, od *Fausta* do *Traviate* ili *Carmen,* jednak uspjehu plesova sovjetske armije ili *Labuđeg jezera* Čajkovskog. Pa ipak, nemojmo misliti da na tim područjima postoji razlika između široke publike i intelektualne elite. Sloboda izražavanja koju traže i priželjkuju pisci i umjetnici ključni je problem sovjetske sadašnjosti i budućnosti.

e) *Uspjeh matematike* i *znanosti. Ovih problema uopće nema u prirodnim znanostima.* One su često gotovo blistave.

Iz mnogih razloga. Znanost je obično slabo nadzirano područje. Često se znanstvenika uopće ne tiču političke ili ideološke rasprave i on ih može izbjeći. S druge strane, Rusi su odvajkada bili izvanredni matematičari. Osim toga, vlast nije štedjela ni novca ni narudžaba, a stvaranje, pa čak i zamišljanje novih, još nepostojećih svjetova uzbudljiv je zadatak. Naposljetku, valja dodati da na polju znanstvenog istraživanja autoritarizam ima dobrih strana. Znanstveno istraživanje u kapitalističkim zemljama naginje rascjepkanosti na razne industrijske grane u svrhu zadovoljavanja potreba industrije. U SSSR-u znanost se bavi onim što odredi vlast. Time gubi industrija a još više ljudi zbog doskorašnje nebrige za udobnost života. Ali dobiva istraživanje samo, kao i organizacija znanstvenih ekipa. Danas znanost nije stvar najboljeg znanstvenika, već najbolje znanstvene ekipe. Je li za to zaslužna Sovjetska akademija znanosti?

Što zaključiti? Da SSSR izlazi iz nečuvenih teškoća, da je na pragu izvanrednih uspjeha u području materijalnog života. Ti uspjesi već postoje. Ali ustoličenje novih struktura još nije završeno. Ometeno je tragičnim uspomenama i odjekom sovjetskog iskustva u svijetu. U trenutku kad gotovo slobodno može izabrati svoju unutrašnju sudbinu, SSSR mora voditi računa o odjeku svog djelovanja na međunarodnoj sceni.

To plaća izvjesnim ograničenjem vlastite slobode koje opstoji i nakon destaljinizacije. Plaća to također na području umjetničke, književne »nadgradnje« (području bijega bez kojeg niti jedna civiliza-

cija ne može do same sebe doprijeti niti se u potpunosti izraziti). Nadajmo se da će ta nadgradnja naglo i odjednom procvjetati, poput jabuka na trgu Boljšom u Moskvi na prvom toplijem proljetnom suncu.

LISTOPADSKI KONGRES 1961.

Dramatični dvadeset i drugi kongres Komunističke partije, održan u listopadu 1961. godine, savršeno osvjetljava trenutnu situaciju u SSSR-u. Naravno, ne radi se o tome da se u sivilu prepoznaju dramatično osobni sukobi, da se sastave liste osuda, izopćenja, »živih mrtvaca« i »mrtvih živih« ili pak nadugačko analizira komešanje koje tako često podsjeća na mučenike i mučitelje iz *Braće Karamazovih* od Dostojevskog.

Važno je to da se sama sovjetska civilizacija nalazi pred izborom i teškim zadacima i na vanjskom i na unutrašnjem planu. O njihovom će uspjehu ovisiti budućnost. Teški zadaci: *prvi* se odnosi na poprilično brojne alogene neruske rase i civilizacije koje žive na teritoriju Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika; *drugi* na materijalnu budućnost (no, da li samo na nju?) sovjetske civilizacije u cjelini; *treći* na sudbinu međunarodnog komunističkog pokreta koji također gubi nekadašnju monolitnost, postaje »policentričan« i povlači se pred »komunizmima domovina«.

• ***Što se tiče prvog problema, ulog je sljedeći: SSSR, kako mu i ime kaže, želi biti federacija u osnovi nezavisnih no međusobno povezanih republika i država. Može li se to zajedničko življenje poboljšati tako da urodi moćnom jedinstvenom civilizacijom?***

Plod caristične politike, taj je savez prošao kroz mnoge promjene prije 1917. godine. Trgali su ga, krpali, učvršćivali, ugrožavali, no on je i dalje težak problem bez potpunog rješenja. Premda je očevidno autonomna, niti jedna od republika nije istinski nezavisna, jer njenom obranom, policijom i vezama upravlja središnja vlast putem delegata u centralnom komitetu republike. Postoje lokalni nacionalizmi, »šovinizmi« na koje je ukazano. Došlo je do sukoba. Na primjer, Gruzija je ponovo priključena Savezu 1921. godine, a danas se u toj republici destaljinizacija sukobljava s vjernošću uspomeni najslavnijeg Gruzijca. Baltičke države, oslobođene 1918. godine, pripojene Njemačkoj 1940. godine te ponovo zauzete 1945. godine, imale su u carsko doba povlašten status; no daleko od toga da bi ga ponovo dobile. U Kirgiziji je u razdoblju od 1949–1951. godine izbila kriza zbog toga što je vlast

zabranila nacionalni ep *Ma as.* U Azerbejdžanu je Vrhovni sovjet donio 1958. godine odluku o priznavanju *azeija* kao jedinog službenog jezika u republici.

Lokalni interesi, kulture, vlastiti jezici, povijesne uspomene, vjernost ili nevjernost komunizmu, prodor te naseljavanje Rusa i Ukrajinaca na teritorije svih tih republika: toliko neriješenih problema koji izazivaju napetosti kolonijalnog tipa. Zbog obrađivanja dotad neobrađenih površina u Kazahstanu, Rusi su postali brojniji od Kazaha.

Lako se može predvidjeti jedina moguća sovjetska politika: održati i očuvati koheziju zajedničkog života, »sklad« cjeline čineći nacionalnim državama razumne ustupke, što će reći velikodušne kad se uzme u obzir njihov malen udio u moći SSSR-a. Ta je politika ugledala svjetlo dana na XX. kongresu 1956. Urodila je ustupcima, jačanjem autonomnosti te izravnim povratkom Lenjinovoj politici prema narodnostima. Zapadnjaka to podsjeća na klasične probleme plime i oseke kolonizacije i dekolonizacije, s tom dodatnom dramatičnom primjesom što se u slučaju SSSR-a kolonije i metropole geografski i fizički dodiruju. Na dnevnom se redu XXI. kongresa kratko i jasno nalazila *asimilacija,* riječ koja sama po sebi mnogo govori. Je li moguće da će SSSR-u uspjeti ono što Zapadu jednostavno nije pošlo za rukom?

Partijski sekretar Kazahstana tvrdi 1959. godine »da je Lenjinova teza o spajanju nacija u cilju njihovog napretka te povećanja broja zajedničkih zadataka danas potvrđena iskustvom.« To je moguće: u prošlosti postoje, kako smo vidjeli, primjeri uspjelih asimilacija i zajedničke politike, obostranih ustupaka, nužnosti zajedničkog življenja; a tim valjanim argumentima valja pridodati još i to da su tijekom četrdesetogodišnjeg istodobnog prihvaćanja komunizma stvorene nove strukture, zajedničke objema stranama. Ipak, civilizacije su tvrdokorne. Samo pitanje nacionalnih jezika i njihove tvrdoglave i uspješne obrane to dokazuje: sovjetske republike nisu odustale od svojih lokalnih kultura. Rasprava dakle još traje. Možemo se čak zapitati nisu li borba protiv nepismenosti i razvoj obrazovanja, jednaki u čitavom SSSR-u, pridonijeli buđenju nacionalne svijesti kod srednjoazijskih naroda.

● ***Blagostanje ili »građanska civilizacija«: najava dvadesetogodišnjeg plana koji će SSSR dovesti do blaženog komunističkog društva nije uzaludan projekt.***

Pod tim i tim uvjetima, kažu stručnjaci (koji se nikad međusobno ne slažu), SSSR raspolaže sredstvima da ostvari skok u blagostanje. Kako svi priželjkuju (strasno) i mir i materijalni napredak koji se čini

mogućim, mlade se generacije oduševljeno uključuju u aktivan život zemlje. Sprema se ogromna promjena i do nje će doći, neovisno o obliku u kojem će se pojaviti i etiketi koju će joj zatim prišiti.

Sovjetskim životom 1962. godine dominira brzo napredovanje prema posljednjim etapama industrijske revolucije. Hruščovljev je prevrat otvorio vrata toj budućnosti, utoliko bližoj što je sedmogodišnjim planom iz 1958. godine istaknuto značenje novih industrija koje traže izvjestan istančaniji tip potrošnje: elektronika, elektromehanika, nuklearna energija, plastične mase, sintetička kemija – dakle industrija koja će stvoriti nov potrošački sloj, a u međuvremenu zahtijevati i stvarati »novi tip radničke klase«: tehničare u bijelim ogrtačima, tehnologe, istraživače u raznim zavodima, laboratorijske stručnjake... *Pritisak tih novih društvenih snaga nepovratno će dovesti do demokratizacije u SSSR-u* s manjim ili većim zastojima, zaključuje sociolog čijim smo se razmišljanjima ovdje poslužili.

Međutim, još uvijek je potrebno da taj val i pritisak prokrči put kroz snažnu inertnost društva i Komunističke partije. A logično je da Partija pokušava sebi u zasluge pripisati poboljšanje uvjeta života i povećanje blagostanja nakon tolikih iskušenja te da taj uspjeh pokušava proglasiti *svojim.*

To će stvarno uspjeti samo ako SSSR dokaže da je živeći četrdeset godina u socijalizmu postao druga zemlja i da, za razliku od Rusije koja je 1917. godine živjela unutar zapadne civilizacije, SSSR 1962. godine ne zamišlja *dolazak blagostanja* u ustaljenim normama »građanskog« Zapada. Ukratko, ako dokaže da za njega blagostanje ne znači, kao za Zapad i Ameriku, najbolji način da se »izbjegne« revolucija.

U vezi s tim, nemoguće je bilo što predvidjeti. Ništa još nije gotovo. Vjerojatno je ipak da će SSSR iznaći svoje vlastito rješenje, koje neće biti ni američko ni evropsko.

• ***Međunarodni komunistički pokret. Na tom planu također još ništa nije gotovo niti jasno.***

Zapadni komentatori u listopadskom kongresu 1961. godine rado vide kraj monolitne internacionalne komunističke partije: kao da se SSSR namjerno odrekao isključivog vodstva nad njom i žrtava koje to vodstvo podrazumijeva kako bi se posvetio vlastitom skoku naprijed i pripremio da samostalno, putem materijalnog blagostanja, kroči u savršenstvo komunizma. Sve u svemu, SSSR će možda ubuduće prihvatiti bicentrizam (Kina i SSSR) ili čak policentrizam, »komunizam domovina«, prepuštenih svojoj vlastitoj sudbini i problemima.

Tako kategorična tvrdnja nepromišljena je; politika se čak i unutar mnogoljudne komunističke obitelji ravna po običnim pravilima: po ljutnji, svađama, prijetnjama, pomirbama te kompromisima koji nisu isključivo vlasništvo Anglosaksonaca. Sumnjičavost SSSR-a prema Kini duga je vijeka, stvoreno kroz stoljetnu povijest i sukobe koji su u XIX. stoljeću uveli Rusiju u društvo velikih sila što su međusobno podijelile bogatstvo Kine. Ništa slabije nije ni zaziranje od Sjedinjenih Država, a hladni rat još uvijek traje. Iz istih razloga iz kojih su Sjedinjene Države bile prisiljene napustiti politiku izolacionizma, SSSR ne može naći utočište u svom novostečenom blagostanju. On je prisiljen svoju unutrašnju politiku osmisliti u svjetlu vanjske svjetske stvarnosti.

Ipak, svijet komunističkih partija koje okružuju SSSR naliči Sunčevom sustavu – planeti se često među sobom razlikuju.

Na samom rubu sustava nalaze se *nacionalne komunističke partije,* jedne zarobljene u neprijateljskom okružju uspješnih zapadnih zemalja (Francuska, Italija) ili iz njih djelotvorno odstranjene (anglosaksonske zemlje, Zapadna Njemačka); druge u ilegali u politički neprijateljskim, a ekonomski slabo razvijenim zemljama (Španjolska, Portugal, Latinska Amerika); treće još uvijek u političkoj areni, gdje su sve nade još ostvarive: partije nerazvijenih zemalja očarane sovjetskim i kineskim iskustvom.

Blizu a ipak daleko nalazi se *prsten komunističkih zemalja.* Zemalja »grudobrana« pred Zapadom, koje od završetka drugog svjetskog rata štite kontinentalnu masu SSSR-a: *Istočna Njemačka, Poljska, Mađarska, Čehoslovačka, Rumunjska, Bugarska.* Ondje upravo traju silne ekonomske i društvene promjene. U svim je tim zemljama, s izuzetkom Bugarske (što je već uspjeh), na djelu brza industrijalizacija: Istočna Njemačka i Čehoslovačka su uostalom naslijedile jaku industriju, stvorenu prije njihovog prelaska u komunizam. Na rubu grudobrana nalaze se slučajevi zastranjenog albanskog komunizma i jako naprednog jugoslavenskog socijalizma.

Položaj tih zemalja složen je: s jedne strane, nisu u mogućnosti udaljiti se od SSSR-a; s druge strane, izvjesne strukturne reforme koje su zalog njihove budućnosti (agrarne reforme, nestanak ogromnih veleposjeda u Mađarskoj i Poljskoj, industrijalizacija) nesumnjivo ne bi bile moguće ili lako izvedive bez brutalnog uvođenja komunizma. U stvari, odnosi tih zemalja prema SSSR-u i samom komunizmu, ovisno o njihovoj privredi, više su ili manje povjerljivi, slobodni i plodni.

Naposljetku, veoma daleko nalazi se *komunistička Kina,* ta najveća nerazvijena zemlja današnjeg svijeta, koja je pritisnuta teretom

teškoća a izgrađuje se vlastitim ponosom. To je najneposlušniji i najopasniji komunistički partner SSSR-a.

Ova na brzinu skicirana karta ne odgovara samo političkim, nego i ekonomskim pozicijama. Ekonomske pozicije ne upravljaju igrom ali unaprijed na nju utječu. Možda će SSSR, nakon što je izborio čelnu poziciju dugotrajnim naporima, upoznati samoću pobjednika.

POPIS KARATA

1. Stanovništvo svijeta 2000. godine 31
2. Svjetska lingvistička karta 46
3. Arapska osvajanja 72
4. Jesu li Mongoli ubrzali propadanje islama? 103
5. Sudbina Otomanskog carstva 106
6. Muslimani u današnjem svijetu 112
7. Afrička raznolikost: geografija 134
8. Afrika i njene unutrašnje različitosti 142
9. Afrika i Zapad 143
10. Ceste i rijeke klasične Kine 188
11. Kina i Indija nakon Bude (500. p. n. e/500 god.) 210
12. Indija u XIV. st. 214
13. Japan, zemlja sunca i mora 252
14. Velika osvajanja (I) 276
15. Velika osvajanja (II) 277
16. Tri kršćanske vjere u Evropi 304
17. Dvije Evrope 356
18. Hispanofona Amerika i luzofona Amerika 368
19. Porijeklo američkih crnaca 369
20. Teritorijalno formiranje SAD 391
21. Engleski svijet 424
22. Teritorijalno formiranje Rusije 442
23. Pionirske fronte u SSSR-u 462

KAZALO

Abasidi 91, 92
Abd-el-Malik 92
Abu Bakr 74
Acapulco 364, 382
Achem 239
Abraham 69
Afganistan 87, 110, 119, 121
Afrika 71, 85, 91, 140, 141, 143, 144, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 325, 370, 380
  Crna 32, 49, 83, 86, 98, 110, 120, 123, 129, 130, 132, 133, 135, 137, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 268
  istočna 130, 132, 137, 139
  Južna 142, 263, 348
  Sjeverna 71, 78, 81, 82, 86, 87, 96, 115, 129, 138, 272, 352
Aglipije 245
Agriole, Georg 324
Ahemenid 70
Ahmadabad 223
Ain Djalutu 104
Akbar 218
Akra (Akko) 82
Akseljrod, Pavel 457
Akvinski, Toma sv. 39
Alah 75
Aleksandrija 71, 82, 86, 303
Aleksandar VI 302
Aleksandar Veliki 213
Alep 86, 92, 99
Al-Farabia 94, 99, 101
Al Gazali 99, 101, 102
Al-Ifrikij 95
Al Kindi 99, 101
Ali, Sonni 138
Alin, kalif 93
Almeria 82
Al-Nafis, Ibn 99
Alpe 38, 293, 305, 348
Alzas 342
Alžir 21, 70, 71, 82, 85, 89, 110, 118, 120, 151, 292, 333, 434
Aljaska 393, 396
Ama 83
Amada, Jorge 367, 384
Amalfi 82
Amaterasu 251
Amazonija 364, 367
Amerika 85, 86, 140, 141, 309, 325, 355, 363, 372, 375, 376, 382, 388, 401, 402, 405, 410, 413, 426
  anglosaksonska 47, 60, 404
  hispano-portugalska 47, 327, 333
  Južna 321, 370, 372, 373, 375, 376, 378, 382, 383, 390
  Sjeverna 370, 374, 393
Ampère, A. M. 320
Amsterdam 270, 307, 318, 332, 348, 357
Anaba 292
Anam 235, 236, 333
Ancona 248
Andaluzija 91, 97, 342
Ande 364, 372
Antili 376, 388, 399
Antilsko otočje 371
Antiohija 71, 89
Antwerpen 348
Anzin 325
Anžuvinac, René 150
Appomatox 408
Arabija 71, 76, 78, 84, 87, 93, 105, 137, 140
  predislamska 74
Arafat 75, 76

Arapski poluotok 76
Argentina 364, 373, 374, 376, 377, 378, 395, 428
Arhimed 316, 317
Aristoksan 54
Aristotel 96, 99, 100, 101, 315, 316
Armengaud, André 359
Armenija 95
Aron, Raymond 41, 418
Asanuma, Inegiro 266
Asirija 43
Askia, Muhamed 138
Assam 225, 226
Ašok, car 179, 213
Atena 40, 54, 298, 441
Atlantik 82, 83, 93, 129, 107, 138, 139, 140, 150, 264, 294, 352, 385, 395, 400, 415, 423, 425
Atlantski ocean 43, 87, 393, 400, 404
Auckland 432, 433
Aulard, Alphonse 310
Aurangzeba 218, 220
Austerlitz 311
Australija 348, 428, 431, 432, 433, 434
Austrija 280, 350
Averroes, Ibn Ruzd 93, 96, 99, 100, 101, 316
Avicena 96, 99, 100, 101
Azija 32, 71, 85, 82, 86, 104, 109, 141, 130, 159, 230, 380, 438, 439, 443, 464
  jugoistočna 17, 160, 244, 235, 237, 238, 262, 265
  Mala 71, 73, 78, 104, 207
  Srednja 78, 79, 102, 179, 206, 207
Azerbejdžan 470
Azuele, Mariana 367
Aymard, Maurice 24

Babeuf, Gracchus 313, 314
Babilon 43, 85, 331
Bachelard, Gaston 319
Bagdad 86, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 104, 439, 440
Bahía 62, 365, 384
Bajkalsko jezero 250
Baktrija 78, 179
Balasz, Etienne 177, 184, 195, 203
Bali 239, 242
Balkan 80, 81, 106, 217, 280
Balkanski poluotok 22, 331, 440
Baltik 43, 281, 439, 448
Baltičko more 439
Bamaka 138
Bandsko more 234
Bandung 244
Bangka 242
Bang Karna 244
Barcelona 282
Basel 293, 299, 305, 306
Baskija 45
Basoutoland 431
Basra 92, 94, 95
Bastide, Roger 62
Batavija 239, 240, 241
Batuta, Ibn 84, 87, 217
Bavarska 342
Bechouanaland 431
Beecher, Strow Harriet 404
Beč 107, 311, 344, 349, 399
Bečuana (Bocvana) 429
Bejai 82, 105
Bejrut 86
Bek, Ivan 59
Belknap, Jeremy 394
Belgija 339
Belgijski Kongo, bivši 135
Beneluks 206
Bengal 165, 215, 216, 221, 225, 226, 333, 393, 428
Benini 136
Beningsen, A. 122
Beotij 77
Berlin 358, 417
Berger, Gaston 17, 32
Bernier, François 165, 218, 219
Berr, Henri 347
Berque, Jacques 84, 88, 111, 121, 122
Bertholett, Louis 326
Bey, Essad 83
Bhave, Vinoba 233
Bijelo more 439
Bijele Planine 246
Biliton 242
Bill, Buffalo 366
Bio-Bio 373
Biskra 78
Bismarck 340, 397
Bizant 59, 71, 73, 74, 81, 91, 105
Bizantsko Carstvo 91
Bizantija 443
Black, John 326
Blanc, Louis 335, 336
Blanqui, Auguste 313, 335, 336
Bliski istok 69, 70, 71, 73, 102, 105, 115, 117, 118, 169, 348, 439
Bodin, Jean 284
Boigny, Houphouët 32
Bojador, rt 136
Bolivija 372
Bombay 222, 223, 224, 226, 228
Bordeaux 26, 326
Borneo 239, 240
Borneo, Sjeverni 47

Bospor 106
Boulton, Matthew 326
Bouvines 167
Boston 389, 392, 400, 401
Brava 137
Brazil 21, 45, 62, 148, 209, 310, 371, 372, 373, 374, 376, 379, 380, 382, 383, 384, 388, 395, 428
Brenner 96, 348
Bretagna 342
Britanija 115
Britanska Indija 220
Britanski otoci 249, 305
Britanska Unija 227
Brugge 275
Bruxelles 332, 340, 354, 358
Buda 57, 179, 180, 181
Buddha 211, 212, 232, 254, 259
Buenos Aires 364, 365, 377, 378, 381
Bugarska 472
Buisson, Ferdinand 308
Burckhardt, Jacob 299
Burgibino 114
Burgos 275, 344
Burma 227, 236
Buridan 317
Burma 202
Buti, Gilbert 20

Caap 428, 429
Cabet , 336, 337
Cabrala, Alvarez 388
Cadiz 372
Calcutta 224
Caldwel, 215
Calvin, M. 297, 304, 305, 307
Cambaluco 181
Cambay 215
Cameron, V. L. 141
Campeador, Cid 82
Caoe Cod 389
Carnegie, Andrew 408
Carski kanal 163
Carolina 390, 403
Carstvo Velikog Mogula 105
Castro, Fidel 245, 370
Castro, de Josué 385
Castellion, Sébastien 307
Cejlon 190
Celebes 240, 243
Césaire, Aimé 154
Ceute 87
Ceylon 226
Chappey, Joseph 56
Chateauvallon 19,20
Chevènement, J. P. 20
Chevrillon 228
Chiang Kai-shek 165, 198
Chicago 405, 464
Ciceron 38
Cipar 81
Cipar, otok 47
Ciudad Mexico 364, 371
Ci Xi, carica 194
Clark, Colin 32
Comte, Auguste 8, 47, 334, 336, 383
Conakry 152
Condominas, Georges 163
Condorcet, 32
Considérant, V. 336, 337
Cornwall 324, 421
Cordoba 92, 93, 96, 97, 99, 101
Cortes, opat de las 187, 191, 235
Crno more 81, 82, 86, 190, 439, 440, 445, 446, 449
Crvena rijeka 237
Crveno more 78, 92, 107, 130, 139, 190
Cumbra 364
Cunha, de Euclydes 365
Curtius, E. 298

Čad 151
Čajkovski, P. I. 468
Čola, carstvo 215
Čehoslovačka 331
Češka 272, 280, 300, 303
Čile 364, 367, 373, 382

Ćabi 75

Dahomej 132, 133 147, 148, 152
Dakar 80, 152
Dakota 397
Daleki istok 17, 44, 51, 83, 86, 135, 159, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 220, 234, 236, 245, 246, 247, 262, 393, 433, 448
Damascen, Ivan 92
Damask 89, 91, 92, 99
Danska 272, 309, 350, 440
Dante, A. 26, 38, 57
Darfur 140
Darij 70
Darwin, C. 326, 401
Darwin,Erasmus 326
Deaux, A. 20
Debossis, Paolo 447
Debréa, M. 20
Dekan 43, 107, 164, 168, 159, 212, 215, 219, 229
  sjeverni i srednji 80
Delacroix, Eugène 296
Delhi 70, 98, 160, 167, 208, 217, 219, 200
Delhijsko carstvo 105
Delhijski sultanat 213, 217, 218

Demieville, 181
Dermenghem, E. 74
Descartes, René 57, 286, 291, 292, 315, 317, 318, 319, 345, 346
Detroit 400, 405, 413, 425
Diop, Birago 154
Djebel Druz 89
Dojč, Leon 457
Don 439, 440
Dnjepar 439, 441
Dnjestar 439
Dos Passos, J. 420, 421
Dostojevski, F. 452, 469
Dumont, Lois 209
Dunav 272, 305
Dupront, Alphons 53, 273
Durban 430
Durvel 294
Duvignaud, Jean 154, 155

Džakarta 80
Džeda 87
Džingis Kan 167, 178, 217, 218
Džogdžakarta 241

Edinburgh 325, 326
Efez 292
Egejsko more 21, 81
Egipat 16, 22, 43, 70, 71, 73, 76, 79, 81, 85, 87, 91, 95, 97, 110, 114, 115, 118, 120, 123, 165, 169, 209, 348, 352, 423
Einstein, Albert 57, 316, 318
Eisenbach 339
Eisenhower, D. D. 359, 400
Ekvador 367
El-Hakam II, kalif 93
Elora 215
Elisseeff, Vadime 248
Engles, Friedrich 8, 336, 466, 543
Engleska 38, 39, 141, 284, 285, 289, 290, 295, 300, 305, 312, 321, 324, 326, 327, 328, 329, 336, 337, 338, 342, 399, 419, 434
Epaminond 77
Etiopija 73, 74, 87, 92, 130, 132, 135, 151
Eufrat 43, 83
Euzebije 43
Evropa 15, 24, 27, 38, 45, 49, 50, 52, 56, 71, 83, 85, 86, 87, 99, 104, 106, 107, 109, 111, 114, 115, 118, 124, 130, 136, 140, 142, 150, 154, 159, 170, 184, 190, 193, 206, 222, 240, 268, 270, 271, 273, 275, 278, 279, 281, 287, 288, 292, 293, 297, 300, 304, 305, 306, 309, 311, 315, 320, 321, 323, 324, 327, 331, 332, 333, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 348, 349, 350, 351, 354, 359, 360, 363, 370, 372, 374, 376, 379, 381, 384, 385, 390, 391, 395, 399, 407, 415, 416, 425, 437, 439, 447, 448, 450, 451, 466
Istočna 80, 280, 349, 443
Evropa Sedmorice 350, 351
Srednja 280, 450
sjeverna 43, 438
Šestorice 350, 352
Zapadna 54, 60, 270, 274, 316, 329, 330, 333, 349, 357, 438, 443

Fahs 89
Farina, Carlo 345
Faulkner, W. 404, 406, 420
Faure, Elie 342
Febvre, Lucien 12, 19, 53, 274, 295, 300, 301, 319, 347
Fenikija 43
Ferdinand Katolički 284
Fermata 317
Ferry, Jules 465
Feza 105
Ficino, Marsilio 303
Filip II 303
Filip Dobri 150
Filipini 163, 234, 239, 244, 245, 330, 416
Firenca 59, 82, 282, 299, 302, 323, 343, 345, 389, 395
Fitzgerald, Scott 420, 421
Flandrija 282
Florida 404
Fort Sumter 405
Foucault, Michel 60, 61, 287, 302
Fourastié, Jean 32
Francuska 9, 15, 16, 22, 24, 26, 28, 37, 38, 39, 47, 48, 60, 115, 155, 202, 206, 227, 240, 244, 262, 288, 289, 290, 295, 300, 303, 308, 310, 311, 312, 313, 315, 318, 320, 322, 325, 327, 328, 329, 330, 333, 335, 337, 339, 345, 354, 359, 341, 350, 353, 355, 357, 363, 365, 389, 390, 395, 419, 423, 425, 426, 427, 449, 463, 472
Frankfurt 332
Franklin, Benjamin 390, 393, 400
Franjo I 300, 311, 343, 355
Freyre, Gilberto 45, 373
Friedmann, Georges 381
Fourier, J. 336, 337
Fujiwara, klan 255
Furetière, 38

Gabon 135, 151
Gabrijel, arkandel 74
Galbraith, J. K. 412
Galiev, Sultan 109
Galilei 316, 345, 346
Galija 62, 154

Gallegos, Romul 366
Gallois, E. 319
Gama, Vasco de 81, 137, 220
Gana 133, 138, 149, 152
Gana, grad 138
Gandhi, M. 225, 226, 232, 233, 427
Ganges 159, 162, 165, 207, 211, 215, 217
  srednji 43
Gao 138
Garibaldi, 111
Garnet, Marcel 172
Gaulle, de 358
Gautier, Emil Felix 71, 93, 104
Gautier, Léon 93, 94
Genova 82, 281, 282
Georgija 390, 403
Germanija 272
Gibraltar 355
Gilson, Etienne 296
Girard, Louis 396, 397
Glasgow 325
Gluck 345
Goa 220, 227
Gobi 164, 166
Gorki, M. 296
Goldmann, Lucien 48, 457
Goethe, J. W 45, 57, 213, 296, 313
Goetz, Hermann 43, 166
Gonzáles, Francisco Rojas 366
Gornja Nigerija 136
Gothein, S. D. 102
Gourou, P. 160
Granada 89, 105, 447
Grenard, Fernand 59, 60
Grčka 22, 43, 71, 92, 100, 169, 170, 172, 191, 350
Grčko Carstvo 97
Gruzija 469
Guiraldes, Ricardo 365
Gvineja 133, 149, 150, 152, 153
Gvinejski zaljev 132, 139, 370
Guadalquivir 82
Gudžerat 215, 223
Guesde, Jules 314, 340
Guangdong 195
Gudalajarra 385
Guillan, Robert 264
Guizot, François 11, 64
Gupta, carstvo 168, 212, 213
Gurvitch, Georges 336, 455
Guta 89

Haag 240
Hačaturjan 467
Hainan 164
Hakam II, kalif 97
Halbwacks, Maurice 347
Halcedon 292
Haldun, Ibn 91, 105
Halle 308
Hamadan 99
Hamburg 45, 349, 399
Händel, G. F. 345
Hangchou 160
Hangzho 185
Han, carstvo 175, 179, 182, 186, 250
Han-Yang 248
Harun al Rašid, Ma'mum 92, 93
Harvard 417, 419
Hatidža, žena Muhamedova 74
Hauser, Henri 347
Havaji 235, 396
Hawthorne 420
Hedžas 76, 78
Hegel, G. W. F. 39, 313, 346, 454
Heiankyo 252
Heidegger, M. 346
Hemingway, E. 420, 421
Henrik VII 284
Henádez, José 365
Herder, J. G. 213
Herodot 70
Hideyoshia 256
Hidžra 74, 77
Hijra 74
Hillal, Beni 78
Himalaja 212, 224
Hindustan 166, 167, 221
Hipon 292
Hiroshima 262, 418
Hitler, A. 357, 259
Hobbes, T. 394
Hofstadter, Richard 386, 395
Homjakov, Aleksej 445
Hong-Kong 203
Hondo 255
Honshu 250
Horaira, Abu 84
Horn, rt 392
Hozroj, kralj 70
Hruščov, N. 467, 471
Huang Ho 163
Huanghe 173, 201
Hudson, Enrique 365
Hughes, Langston 154
Hugo, Victor 338
Humboldt, Alexander von 365
Hutchinson, Peggy 394
Hütten, Ulrich von 303
Huizinga, J. 38, 51

Ibadan 152
Iberski poluotok 60, 80, 357

Icaza, Jorge 367
Ind 43, 71, 80, 83, 159, 162, 207, 213, 217
srednji 43
Indija 43, 53, 71, 87, 96, 97, 98, 115, 104, 105, 110, 123, 137, 159, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 179, 203, 206, 213, 215, 216, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 240, 241, 255, 266, 268, 325, 327, 333, 345, 353, 367, 393, 423, 427, 428, 445, 446
muslimanska 217, 220
nemuslimanska 219
srednja 208
Indonezija 47, 115, 119, 120, 212, 234, 240, 241, 243, 250, 268
muslimanska 98
Indonezijski arhipelag 159
Indijski ocean 17, 43, 71, 81, 83, 86, 107, 129, 130, 137, 168, 234, 393
Indijska Unija 226
Indokina 234, 235, 236, 238, 268
Indra 208
Insulindija 80, 110, 123, 131
Irak 93, 97, 110, 111, 114, 115, 117, 120
Iran 71, 86, 95, 110, 115, 117, 120, 212, 218
Irijan 243, 244
Irkutsk 191
Irska 45, 350
Isfahan 70
Istambul 70, 82, 85, 88, 89, 105, 107
Istočni Goti 159
Istočnokinesko more 234
Istok 60, 94, 102, 105, 270, 280
Italija 15, 28, 60, 87, 96, 124, 174, 206, 246, 248, 262, 272, 273, 289, 299, 330, 354, 365, 419, 472
južna 80
Ivan Dobri 93
Ivan II Aragonski 284
Ivan III 448
Ivan IV 450
Ivan V 59
Ivan Grozni 445, 447, 451
Ivić, Nenad 13
Izrael 111

Jadran 81
Jahiz 79
Jalta 416
Jakov, apostol 275
Jamajka 372, 376
James, Henry 420, 421
Japan 160, 162, 163, 169, 192, 194, 195, 203, 230, 234, 239, 240, 245, 247, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 265, 266, 268
Japansko Carstvo 251
Japansko more 234, 246, 272
Jaurès, Jean 314, 315, 340
Java 159, 163, 238, 239, 240, 241, 243, 244
Jefferson, Thomas 394, 395, 404
Jemen 78, 92, 110, 121
Jeruzalem 8, 69, 75, 82, 298
Jesrib 74
Jesus, Carolina Maria de 369, 384
Jiangs 186
Johannesburg 430
Jolsko more 234
Jordan 110, 120
Junan 164
Justinijan 71
Južna Afrika 427, 428, 429, 431
Južnoafrička Unija 130
Južno more 262

Kaarta 139
Kabilske planine 89
Kabul 95, 97, 208
Kairo 82, 87, 88, 92, 105, 139, 140
Kalahari 129, 428
Kalifornija 395
Kamakura 255
Kambiz 70
Kamerun 132, 151
Kampučija 238
Kanada 202, 363, 395, 388, 395, 423, 426, 427, 431
anglofona 402
anglosaksonska 426
Britanska 425
Francuska 427
frankofona 425, 426
Kanat Zlatne Horde 446
Kankan 152
Konstantin, car 292
Kansu 164
Kant, I. 346
Kanton 81, 186, 192, 193, 392
Karlo V 93, 283, 284
Karlo X 313
Karlo Veliki 138, 274, 325
Katarina Velika 448, 450
Karpati 438
Karibi 264
Karipsko more 376
Karolinško Carstvo 272, 274
Kartaga 92
Kasem (Zaim) 117

Kaspijsko more 81, 83, 86, 190, 191, 439, 445
Kastilja 294, 342
Kašmir 115, 218, 219, 225, 227
Katalonija 45, 342, 343
Katalaunska polja 272
Kathiavar 215
Kavkaz 85
Kay, John 325
Kazablanka 146
Kazahstan 470
Kemal-paša, Mustafa 108, 114
Kenija 130, 135, 138
Kepler, J. 316, 317, 343
Kerbela 93
Keynes, John 411
Kidon, Dimitrije 59
Kijev 438, 440, 441, 443, 446
Kijevska Rusija 439, 440, 441, 445, 450, 451
Kina 43, 47, 51, 55, 71, 80, 83, 87, 92, 97, 104, 110, 123, 124, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 209, 230, 234, 235, 236, 239, 246, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 265, 268, 315, 320, 331, 392, 417, 446, 448, 471
Narodna Republika 192, 196, 197, 201, 203, 241, 353, 358
Kinki 250
Kipling, Rudyard 423
Kir 70
Kirgizija 469
Kitab el Ibar 105
Kjahata 191
Kokuryo, kraljevstvo 247
Kolumbo, Kristofor 388, 448
Köln 275
Konfucije 57, 174, 175, 177, 181
Kongo (Brazzaville) 151
Konstantin 292
Konstantinopol 59, 60, 79, 82, 105, 270, 292, 447
Konstanz 293
Kopernik, N. 316, 317, 346
Koraljno more 434
Korasana, regent 97
Kordiljeri 364
Koreja 234, 243, 245, 247, 249, 250, 268
Južna 245, 248
Sjeverna 245
Korejski tjesnac 246
Koryŏ 247
Korzika 81, 293
Kostarika 374
Košinšin 236
Koyré, Alexandre 316, 346
Krakow 331
Kreta 22, 80
Krim 449
Krist 57, 60, 69, 75, 122, 130, 168, 181, 225, 244, 287, 292, 297, 301, 385, 398, 444
Krišna Vasudeva 209
Ktesifon 71
Kuangsia 164
Kuba 330, 417
Kublaj-kan 190
Kuffah 99
Kuvajt 115
Kyoto 250, 253, 255, 256, 258
Kyushu 249, 250
Kyu Syua 256

Laba 450
Lagidi 71
Lagos 146, 151
Lagos, grad 139
La Manche 40, 124, 270, 390
Lancashire 222
Lao Zi 177
Laos 237, 417
Latinska Amerika 45, 115, 120, 346, 357, 363, 364, 365, 370, 372, 373, 375, 380, 383, 384, 385, 391, 398, 416, 472
Laval 323
Laye, Camara 155
Lefebvre, Georges 310, 347
Legien, K. 340
Leibniz, G. W. 57
Lenk, Timur 167, 217
Lenjin, V. I. 453, 454, 456, 457, 458, 461, 469, 470
Lenjingrad 344, 449, 464, 465
Leon, Daniel de 409
Leonardo, Emile G. 304, 385
Lepant 82
Leroy, Maxime 336
Leška polja 272
Levant 86, 285, 349
Lévi-Strauss, C. 37, 48, 49
Lewis, Sinclair 421
Liangsan 165
Libanon 110, 115, 120, 294
Liberija 132, 150, 151
Libija 119, 352
Lille 338
Lima 373, 376
Limpop 137
Ling, Ding 201
Liverpool 325
Lisabon 348, 372

Lombardija 343
London 26, 202, 224, 226, 228, 275, 285, 326, 332, 339, 349, 350, 372, 399, 423, 457
Longchambon, Henri 16
Los Nortes 364
Lota 381
Lübeck 281, 275, 349
Luj IX Sveti 273, 281
Luj XI 284
Luj XIV 26, 52, 56, 149, 284, 355, 357
Luj XV 38
Luj XVI 311, 312, 450
Lukijan 299
Louisiana 395
Luther, M. 303, 304, 305
Luxemburg, Rosa 456, 457
Lo Yang 253
Luzon 164
Lyon 288, 323, 339, 349

Machiavelli, N. 26, 298, 301
Macquer, P. J. 327
Madagaskar 131, 151, 235, 312
Madras 220, 224
Madrid 15, 285
Madarska 105, 472
Magellan, 244
Magreb 70, 78, 94, 109
Mahajana, carstvo 239
Mainz 272
Majapahita, carstvo 244
Makao 192, 239
Malački tjesnac 239
Malajski poluotok 235, 236, 238
Malaka 43, 239
Malezija 348
Mali 151, 152
Malindi 137
Malonga 135
Malraux, A. 419
Manchester 326
Mandžu, dinastija 182, 187, 194, 195
Mandžurija 159, 186, 191, 193, 250
sjeverna 201
Manhattan 407
Manila 244, 245
Mansilli, Lucio 365
Mantova 284
Mao Ze Dong 55, 458
Marakeš 93, 99
Maroko 80, 105, 107, 110, 151, 312
Marrou, Henri 39
Marseille 285
Marshall, Arthur 350, 410
Marx, Karl 39, 42, 57, 296, 315, 335, 336, 337, 453, 454, 455, 456, 458, 466
Maskarenski otoci 131
Maspéro, H. 173
Massachusetts 389
Massignon, Louis 89
Mathiez, Albert 310
Mauretanija 78, 110
Mauricijus 131
Mauss, Marcel 39, 45, 48, 59
Mauzi, R. 60
Mead, Margaret 47
Medina 74, 97
Medinat al-Sahra 96
Mediteran 104
Mehmed II 60
Meiji 259, 260
Meka 74, 75, 76, 84, 87, 110, 138
Mekong 237
Meksiko 366, 367, 371, 372, 374, 376, 380, 382, 384, 385, 395, 399, 400
Mende, Tibor 242
Mendoza 364
Melbourne 434
Melville, Herman 392, 420
Mencija 184
Menjšikov, 451
Merleau-Ponty, M. 55, 346
Meru, 213
Meza, A. 99
Merkur 301
Mez, A. 95
Mezopotamija 16, 77, 99, 207
Mezzogiorno 343
Michelet, Jules 42, 299
Mihajlo VIII Paleolog, car 59
Mikado 255
Milano 275, 281, 332, 344, 349
Minas Gerais 376
Mindanao 244
Minakši 216
Ming, dinastija 190, 247, 257
Minsk 452
Mirabeau, 7, 8, 9, 10, 11, 37
Mississippi 389, 425
Missouri 412
Mitchell, Margaret, 404
Mitidja 89
Mitterand, Francois 25
Modra rijeka 198
Mogadishu 137
Mohan Roy, Ram 232
Mojsije 75
Mokatam 88
Molučki otoci 239
Molučka republika 243
Mongolija 71, 166, 178
Mongolsko Carstvo 181
Monnier, Philippe 301

Monomotape, kraljevstvo 137
Monrovija 146, 151
Montecorvino, fra Giovanni de 181
Montagne, Robert 77
Montesquieu C. 311
Mombasa 137
Mommsen, Wilhelm 39
Moreau de Jonnès 140
Morgan, Pierpont 408, 409
Morin, Edgar 297
Moskva 203, 245, 418, 452, 464, 465, 466, 469
Moskovska Kneževina 437, 439, 446, 447, 448
Motamid, kralj 82
Moubarac, Youakim 75, 124
Mozart, W. A. 345
Muhamed 57, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 84, 100
Mulay, Ahmed 138
Murat, Joachim 357
Muromachi 255
Musa, Mansa 138
Mussolini, B. 421

Nagasaki 258, 262, 418
Nanjing 190
Napoleon, B. 26, 85, 288, 311, 313, 334, 335, 359, 390
Napoleon III 290
Napulj 399, 404
Nara 253
Narva 448
Natal 226, 428
Needham, Joseph 191, 320
Nehru, Jawarharlal 225
Nehru, Pandit 227, 230
Nepal 211, 212
New Amsterdam 389
New Bedford 392
New Brunswick 425
New Deal 411, 414, 415
New Delhi 228
New Mexico 395
New Orleans 389, 404
Newton, 57, 191, 315, 317
New York 392, 389, 400, 404, 425
Niceja 292
Nietzsche, F. 303, 305
Niger 151
Niger, rijeka 138, 139
Nigerija 119, 133, 148, 151, 152
Nikolaj I 452
Nikomah 100
Nil 22, 43, 78, 83, 130
Nolhac, Pierre de 295
Nizozemska 38, 240, 243, 244, 273, 281, 283, 300, 306, 308, 309, 318, 322, 324, 339, 353, 354, 357
Gvineja 115
Indija 240
španjolska 448
Norveška 309
Nova Engleska 390, 392, 399
Nova Gvineja 239, 240
Nova Škotska 390, 425
Novgorod 439, 440, 443, 447
Novi Zeland 235, 428, 431, 432, 433, 434
Nuntucket 393

Njemačka 38, 39, 40, 193, 206, 262, 263, 283, 308, 329, 334, 336, 339, 340, 345, 353, 355, 357, 455
Demokratska Republika 331
Istočna 472
Zapadna 463, 472
Njižnji Novgorod 451

Occam 317
Odesa 449
Ohio 408
Oklahoma 396
Olimp 213
Olive, Robert 220
Omansko more 215
Omar, kalif 78
Omejid, kalif 78, 91
Ontario 423, 425
Oran 82
Oranski, Vilim 357
Orléans 338
Oregon 395
Orozco, José 385
Osaka 260, 264, 266
Ostankin 449
Otomansko Carstvo 98
Otrant 96
Owen, R. 336, 337

Pacifik 17, 238, 249, 400, 423
Padova 301
Panama 374, 376
Pandžab 168, 208, 218, 220
Pakistan 110, 115, 120, 123, 226, 227
Palermo 81, 82
Pamir 93
Panipata 218
Papin, Denis 57
Pariz 15, 17, 21, 275, 285, 316, 332, 339, 343, 347, 311, 312, 400, 427, 459
Parti 73
Pascal, J. C. 48, 295
Pasquier, Etienne 9
Patagonija 365, 373

Pavia 345, 355
Pei Ho 163
Peking 160, 161, 167, 181, 186, 190
Pen, William 308
Péners, Bonaventura des 299
Pennsylvanija 308
Pereira, Alfonso 367
Perzija 70, 71, 73, 81, 92, 95, 97, 98, 105, 137, 448
Perzijski zaljev 81, 92, 107, 119, 190
Petar Veliki 270, 447, 448, 451, 461
Petrarca, F. 60, 299, 301
Petrograd 347, 449
Petropolis 382
Philadelphia 389
Philip, André 358
Picasso, P. 55
Poincaré, Henri 22
Pijemont 342
Pinckney, Charles 394
Pirinejski poluotok 272
Pirenne, Henri 22, 104, 273, 348
Pirineji 359
Pirkheimer, Willibald 303
Pisa 82
Pittsburgh 408
Plameiras 62
Plassey 220, 333
Platon 57, 301
Plehanov, Georgij 457, 458
Poitiers 94, 272
Polo, Marko 181, 185, 190, 239
Poljska 39, 272, 280, 300, 331, 344, 438, 472
Pomponazzi, Pietro 301
Port Etienne 78
Porto Novo 147, 148, 149
Porter, Katherine Ann 421
Port Jackson 433
Port-Royal 295
Portoriko 400
Portugal 472
Portugalska Indija 220
Potemkin 449
Potosi 372
Prag 344, 349
Prokofjev, S. S. 467
Proudhon, P. J. 336, 337
Provesa 82
Primorska pokrajina 193, 425
Proso, kralj 172
Provansa 81
P'oyang 163
Pruska 342
Ptolomej 99, 317
Puerto Rico 416
Puškin, A. S. 452
Qing, dinastija 182
Québec 423, 425
Queensland 432
Qin, Shi Huangdi 182
Quito 368
Rabat 416
Racine, J. 48, 295
Rabelais, F. 299, 300, 303
Radages 272
Radesco, Enrico 345
Radžaputan 219, 223
Rajna 40, 272, 273, 305
Raleigh, Walter 388
Ramanuda 215
Ranke, Leopold 347
Raymond, Paul 359
Razin, Stjenjka 450
Recife 372, 373
Rgveda 209
Renan, E. 93, 101, 113
Renaudet, Augustin 296
Réunion 131
Republika Obale Bjelokosti 32, 133, 151, 153
Ricaut, Paul 85
Rigault, Raoul 336
Rikard Lavljeg Srca 102
Rinchon, P. 140
Rim 43, 71, 81, 169, 173, 182, 191, 228, 248, 270, 271, 273, 293, 295, 297, 298, 299, 302, 306, 351, 443, 450
Rimsko Carstvo 69, 71, 271, 292, 298, 305, 306
Rio de Janeiro 372, 379
Rivere, Jose F. 367
Roterdamski, E. 302, 303
Rt Dobre Nade 83, 239, 428
Ruffi, Marco 447
Rusija 39, 45, 109, 201, 205, 246, 328, 329, 379, 395, 437, 438, 448, 449, 450, 451, 459, 463, 365, 465, 472
Ruska ploča 273
Rüstow, Alexander 302
Robespierre, M. 310, 312
Rockefeller, John 408, 411
Rodezija 137, 429
Rodinson, Maxime 100
Rodos 81
Rodriguez 131
Rondot, Pierre 114
Rouen 288
Rosenfeld, O. 465
Roosevelt, Theodor 330
Roosevelt, Franklin D. 416, 417
Rotterdam 299
Rotterdamski, Erazmo 299

Roy, Claude 421
Ryu Kyu 250

Sahalin 250
Sahara 78, 80, 129, 130, 133, 135, 137, 151, 352
Sahel 130
Saighon 238
Saint-Cyran 48, 295
Saint-Hilaire, de Auguste 365
Saint Lawrence 389
Saint-Simon 335
Santo Domingo 376, 372
San Francisco 391
Sandwich 392
Sajgon 163
Samara 88, 92
Santiago de Chile 381
Santiago de Compostelo 275
Sao Paulo 21, 310, 372, 373, 379, 381, 392
Saraj 446
Sarasvati, Dayanad 225
Sardinija 81
Saroj 85
Sartre, J. P. 396, 419
Sassoferrata, Bartol de 284
Saussure, F. 11
Saudijska Arabija 110, 114, 117
Saunders, Carl 140
Sauvy, Alfred 118, 390
Sayojski, Amedej 345
Savojski, Eugen 107
Say, Jean-Baptiste 410
Sayf al-Dawl, emir 94
Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika – SSSR 109, 115, 152, 165, 204, 230, 237, 246, 263, 268, 310, 330, 331, 332, 353, 415, 417, 437, 453, 459, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 473
Scheele, Carl 326
Segovia 323
Segu 139
Sefevid, dinastija 105
Seignobes, Charles 39
Seistan 94
Seleukidi 71
Senegal 151, 152
Senghor, L. S. 154
Septimanija 80
Servet, Miquel 307
Setir 78
Seul 246
Sevilla 82, 89, 348
Sevoja 307
Shandong 193
Shanghai 193
Shikaiu, Yuan 195
Shiraz 137
Sibir 191, 256, 250, 451
Sicilija 45, 80, 81, 82, 272, 357
Sichuan 198
Sidjilmasa 87
Sidney 433
Siegfried, André 399, 402, 409
Sieffert, R. 254
Sijam 212, 236, 238, 239
Sijera Leone 149, 151, 152
Silla, kraljevstvo 247
Simbol, M. 242
Simone, Franco 342
Singapur 236, 239
Sind 217
Sindbad Pomorac 81
Sinaj 78, 111
Sinan 201
Sinn, Ibn 99
Sirija 71, 73, 77, 81, 86, 97, 104, 105, 110, 120
Sjedinjene Američke Države (SAD) 39, 45, 58, 60, 115, 141, 202, 230, 237, 240, 244, 308, 330, 363, 374, 377, 379, 384, 386, 387, 388, 391, 392, 395, 398, 399, 403, 404, 406, 407, 408, 411, 412, 414, 416, 417, 418, 420, 425, 426, 427, 429, 431, 437
Sjeverno more 43
Sjeverni otok 432, 433
Skandinavija 440
Slater 343
Smith, Adam 410
Small, William 326
Sofija 447
Sokrat 54, 57, 302
Somalija 130, 151
Song, dinastija 160, 186, 187, 189
Sorbonne 310
Spaak, Paul-Henri 358
Spencer, Herbert 280, 335
Srednji istok 110
Srednjoafrička Republika 151
Sredozemlje 12, 15, 23, 24, 40, 43, 71, 80, 81, 83, 86, 91, 102, 104, 105, 130, 270, 272, 273, 344, 349, 390, 440, 448
Staljin, J. V. 459, 461, 463, 468
Stamitz 345
Stein, Gertrude 421
Steinbeck, J. 420, 421
Strange, Michael 451
Subercaseaux, Benjamin 367
Sueski kanal 118
Sudan 82
Suffren, Bailly de 393
Sukarno 242

Sulejman Veličanstveni 106
Sumatra 161, 165, 235, 239, 240, 241, 242, 243
Sundski otoci 190
  tjesnac 239
Sumer 43
Sun Yat-sen 195
Surat 428
Sveti Augustin 8, 9
  – Ćiril i Metodije 444
  – grob 273
  – Justin 298
Sveto Njemačko Carstvo 274, 284
Sveto Rimsko Carstvo 272
Svjatoslavič, Vladimir 441
Swaziland 431
Sydney 434

Šakya Muni 211
Šankara 215
Šiva Rudra 209, 216
Škotska 45, 342
Španjolska 15, 71, 78, 79, 81, 82, 91, 96, 97, 100, 102, 117, 161, 283, 289, 330, 323, 328, 349, 472
  muslimanska 82, 97, 447
Šri, Devi 242
Švedska 309, 328, 329, 440
Švicarska 115, 339, 350

Tagore, Rabindranath 225
Taine, H. 113
Tang, dinastija 47, 186, 247, 253
Tanganjika 138
Tanger 87
Tajvan 164, 202, 203, 236
Tanus 121
Tardits, Claude 147
Tcheng Pan K'ia 161
Teba 77
Tecnos 15
Teheran 416
Teksas 395
Temza 423
Tenenti, Alberto 60, 61
Teodozije, car 271
Tereza, sveta 294
Terra Santa Cruz 388
Tihi ocean 45, 87, 234, 376, 390, 391
Tibar 81, 212
Tibet 164, 191
Tigris 43, 83, 92, 94
Tlemsen 105
Timbukti 138
Tiziano 343
Toga 132
Tokio 256
Tokijski zaljev 392
Tokugawa, klan 256
Tolstoj, L. N. 225, 452
Tonkin 235, 236, 333
Tonkinski zaljev 164
Tönnies, A. 39
Torki 440
Toronto 426
Toskana 272
Tocqueville, A. 290
Toulon 20
Toure, Seko 150, 151, 153
Toynbee, Arnold 9, 44, 48, 64, 84
Trafalgar 357
Trakija 21
Transoksijana 94
Transvaal 137, 428
Transjordanija 78, 115
Trento 293
Trévoux 7, 8
Tripoli 86
Trocki, L. 458
Troyes 287
Truman, H. 414
Tsushima 246
Tulsidas 219
Tungt'ing 163
Tunis 82, 91, 92, 105, 114, 110, 115, 118, 273
Turgenjev, I. S. 452
Turska 84, 106, 107, 108, 110, 114, 115, 120, 350
Tursko Carstvo 107
Turkestan 97, 104, 105, 164, 166, 167, 206, 207, 246
  muslimanski 86
Tylor, E. B. 39

Ugarska 272, 273, 300
Ujedinjene Arapske Republike 110,151
Unutrašnje more 104
Upanišada 211
Urban VI, papa 60
Ural 261, 395, 428
Uküdar 106
Uskršnji otoci 235
Utah 397

Valéry, Paul 39, 104, 292, 316
Valle, Lorenzo 301
Vardhama Mahavira 211
Varuna 208
Vera Cruz 364, 382
Verdun 85
Vleda 130
Veliki Mogul 219, 228

Velika jezera 132, 389, 408
Versaille 343, 393, 450
Venecija 26, 81, 82, 275, 281, 282, 283, 324, 343, 344, 345, 348, 349
Vidajanagar 219
Vijetnam, DR 236, 237, 238, 246
  sjeverni i srednji 235
  Republika 236, 237
Vinci, Leonardo 344
Virginija 388, 403, 404, 433
Vivaldi, A. 345
Vivero, Rodrigo 258
Visla 439
Višna 209, 216
Vladivostok 193, 246
Volga 87, 439, 446, 450
Vogez 438
Voltaire, 38, 62, 347, 389, 449
Velika Britanija 220, 223, 329, 339, 340, 341, 350, 352, 353, 390, 391, 416, 417, 423, 429, 430
Vrtra 208

Watt, James 325, 326
Washington 400, 418
Washington, G. 404
Washington, Knox 394
Weber, Alfred 39, 70, 282, 325
Wellington 433
White, John 326
Wiet, Gaston 91
Wilson, Woodrow 400, 416
Wittenberg 303
Wittfogel 162, 163
Wright, Richard 154, 421
Wu, car 175

Xiling 198

Yamato 250, 251
Yanzgze-Jiang 246
Yangzijiang 160, 186, 198
Yangtzea 163
Yedo 255, 256, 258
Yeso 249, 250, 264
Yi, dinastija 247
Yorkshire 321
Yucatan 364
Yu Veliki 172

Zabul 97
Zambezi 135, 137
Zanzibar 137
Zapad 41, 43, 49, 51, 54, 58, 60, 61, 62, 63, 71, 77, 85, 94, 100, 102, 105, 111, 113, 114, 121, 123, 154, 164, 168, 170, 189, 193, 194, 195, 201, 202, 203, 205, 219, 225, 233, 251, 257, 261, 262, 265, 268, 270, 273, 275, 279, 280, 281, 291, 292, 293, 295, 297, 300, 302, 303, 306, 309, 313, 316, 325, 334, 346, 392, 396, 397, 398, 408, 416, 425, 427, 429, 441, 444, 447, 450, 470, 471
  Divlji 396, 397
Zapate, Emiliana 366
Zapadno Rimsko Carstvo 443
Zeba, Aureng 160
Zedong, Mao 200, 202
Zhejiang 186
Zheng Hea 190
Zhu Xi 175
Zlatni Rog 106
Zürich 305, 306, 332

Ženeva 305
Žuta rijeka 43

SADRŽAJ

Civilizacija gramatike (Nenad Ivić) 5
Braudel naučava povijest (Maurice Aymard) 14
Umjesto predgovora 25
UVOD: povijest i sadašnjica 29

I. GRAMATIKA CIVILIZACIJA 35

Prvo poglavlje: *Promjene rječnika* 37

Drugo poglavlje: *Civilizacija se definira s obzirom na razne humanističke znanosti* 42
- Civilizacije su prostori 42
- Civilizacije su društva 48
- Civilizacije su gospodarstva 50
- Civilizacije su kolektivni mentaliteti 53

Treće poglavlje: *Civilizacije su kontinuiteti* 55
- Civilizacije viđene u svojim kratkotrajnostima iz dana u dan 55
- Civilizacije u svojim ustrojstvima 58
- Povijest i civilizacija 63

II. IZVANEVROPSKE CIVILIZACIJE 65

PRVI DIO: ISLAM I MUSLIMANSKI SVIJET 67

Prvo poglavlje: *Što nas uči povijest* 69
- Islam, novi oblik Bliskog istoka 69
- Povijest Bliskog istoka 70
- Muhamed, Kuran, islam 73
- Arabija: problem jedva urbanizirane kulture 76

Drugo poglavlje: *Što nas uči zemljopis* 80
- Islamske zemlje i mora 80
- Međukontinent ili prostor u pokretu: gradovi 85

Treće poglavlje: *Sjaj i uzmak islama (VIII–XVIII. st.)* 90
– Islamska civilizacija ne pojavljuje se prije VIII. ili IX. st. 90
– Zlatno doba islama: VIII–XII. st. 93
– Znanost i filozofija 98
– Zastoj ili propadanje: XII–XVIII. st. 102
Četvrto poglavlje: *Islam i njegov današnji preporod* 108
– Kraj kolonijalizma i mladost nacionalizma 108
– Različite islamske zemlje u odnosu na današnji svijet 116
– Muslimanska civilizacija u odnosu na XX. st. 122

DRUGI DIO: CRNI KONTINENT 127

Prvo poglavlje: *Prošlost* 129
– Prostori 129
– Prošlost crnog kontinenta 136
Drugo poglavlje: *Današnjica i sutrašnjica Crne Afrike* 145
– Buđenje Afrike 145
– Gospodarski i društveni ulozi 151
– Umjetnost i književnost 154

TREĆI DIO: DALEKI ISTOK 157

Prvo poglavlje: *Uvod u Daleki istok* 159
– Što nam pokazuje zemljopis 159
– Barbarstvo protiv civilizacije: svjedočanstvo povijesti 165
– Drevni počeci: Razlozi kulturne nepokretnosti 169
Drugo poglavlje: *Klasična Kina* 171
– Vjerske dimenzije 171
– Političke dimenzije 182
– Kinesko jedinstvo ili sjever i jug 185
– Društvene i privredne dimenzije 186
Treće poglavlje: *Kina jučer i danas* 192
– Vrijeme neravnopravnih ugovora: ponižena i ranjena Kina (1839–1949) 192
– Nova Kina 196
– Kineska civilizacija i današnji svijet 202
Četvrto poglavlje: *Indija jučer i danas* 206
– Klasična Indija (do engleske kolonizacije) 206
– Britanska Indija (1757–1947): zastarjela privreda uhvaćena ukoštac s modernim Zapadom 220
– Hoće li Indija biti pošteđena revolucije slične kineskoj? 227
Peto poglavlje: *Pomorski Daleki istok: Indokina, Indonezija, Filipini, Koreja, Japan* 234

– Indokina 235
– Indonezija 238
– Filipini 244
– Koreja 245

Šesto poglavlje: *Japan* 249
– Primitivni Japan prije kineske civilizacije 250
– Japan pod utjecajem kineske civilizacije 253
– Suvremeni Japan 259

III. EVROPSKE CIVILIZACIJE 267

PRVI DIO: EVROPA 269

Prvo poglavlje: *Prostori, slobode* 271
– Evropski se prostor određuje: V–XIII. st. 271
– Sloboda, ili bolje rečeno, slobode: XI–XVIII. st. 278

Drugo poglavlje: *Kršćanstvo, humanizam i znanstvena misao* . . 291
– Kršćanstvo 291
– Humanizam i humanisti 295
– Znanstvena misao prije XIX. st. 315

Treće poglavlje: *Industrijalizacija Evrope* 321
– Počeci prve industrijske revolucije 322
– Širenje fenomena industrijalizacije u Evropi (i van nje) 328
– Socijalizam i industrijsko društvo 333

Četvrto poglavlje: *Evropska jedinstva* 342
– Blistava jedinstva: umjetnost i duh 343
– Čvrste cjeline: privreda 348
– Problematična jedinstva: politika 354

DRUGI DIO: AMERIKA 361

Prvo poglavlje: *Drugi Novi svijet: Latinska Amerika* 363
– Prostor, priroda i društvo: književna svjedočanstva 363
– Oči u oči s rasnim problemom: bratstvo? 370
– Ekonomija, civilizacije na kušnji 375

Drugo poglavlje: *Prava Amerika: Sjedinjene Američke Države* . . 386
– *Utjeha prošlosti: bilanca dobrih prilika* 388
– Kolonizacija i nezavisnost 388
– Osvajanje Zapada 395
– Industrijalizacija i urbanizacija 398

Treće poglavlje: *Sjene i poteškoće:* od jučer do danas 403
– Drevni košmar: crnačko pitanje ili neiskorjenjiva kolonija . . . 403

– Kapitalizam: od trustova do državnog intervencionizma i oligopolije 407
– Sjedinjene Američke Države i svijet 415
Četvrto poglavlje: *Kroz engleski svijet* 423
– U Kanadi: Francuska i Engleska 423
– Južna Afrika: Nizozemci, Englezi i Crnci 427
– Australija i Novi Zeland ili Engleska konačno sama 431
TREĆI DIO: DRUGA EVROPA 435
Druga Evropa: Moskovska kneževina, Rusija, SSSR 437
Prvo poglavlje: *Od postanka do Oktobarske revolucije 1917* . . . 438
– Kijevska Rusija 438
– Pravoslavlje 441
– Velika Rusija 445
Drugo poglavlje: *SSSR od 1917. do danas* 453
– Od Karla Marxa do Lenjina 453
– Marksizam i sovjetska civilizacija danas 459
– Listopadski kongres 1961 469
Popis karata 475
Kazalo 477
Sadržaj 491

POSEBNA IZDANJA

Fernand Braudel
CIVILIZACIJE KROZ POVIJEST

Izdavač
GLOBUS, Nakladni zavod,
Zagreb

Za izdavača
TOMISLAV PUŠEK

Likovna oprema
BRONISLAV FAJON

Korektura
VELJO PAVLOVIĆ

Lektura
MARINKO RAOS

Naklada
3000

Tisak
ČGP »DELO«, Ljubljana, 1990.